DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

BİLİŞSEL KAPİTALİZM

Post-Fordist Dönemde Bilgi ve Finans

Carlo Vercellone

Çeviren:
Durdu Kundakçı

otonom
politik ekonomi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

BİLİŞSEL KAPİTALİZM

Post-Fordist Dönemde Bilgi ve Finans

Carlo Vercellone

Carlo Vercellone, Paris 1-Sorbonne Üniversitesi'nde öğretim görevlisidir ve Matisse-ISYS araştırma laboratuarı üyesidir. Refah devletinin ve politikalarının dönüşümü, bunun üretim süreçleri ve emek üzerindeki etkileri, esnek üretim ve beraberinde ücret politikalarındaki yeni uygulamalar vb. üzerine çalışmaktadır. Özellikle bilişsel kapitalizm ve temel gelir üzerine çeşitli makaleleri vardır. Türkçede yayımlanmış makaleleri şunlardır: "Postfordizmde Sınıf Bileşimi: Ayrıksı Bir Deneyim Olarak İtalyan Refah Devleti", İtalya'da Radikal Düşünce içinde, çev. Sinem Özer, Selen Göbelez, Otonom Yayıncılık, 2005; "Değer Yasasının Krizi ve Kârın Rantlaşması", *Küresel Ekonomide Kriz* içinde, çev. Irmak Ertuna Howison, Otonom Yayıncılık, 2012; "Ücret, Rant ve Kârın Bilişsel Kapitalizmdeki Yeni Eklemlenmesi", *Otonom Dergisi*, çev. Sinem Özer, Otonom Yayıncılık, 2012.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Otonom 72

Politik Ekonomi Dizisi 10

Bilişsel Kapitalizm
Post-Fordist Dönemde Bilgi ve Finans
Carlo Vercellone

ISBN 978-975-6056-75-2
1. Basım Ekim 2015, İstanbul (1000 adet)

Kitabın Özgün Adı
Capitalismo Cognitivo: Conoscenza e finanza nell'epoca postfordista
© Manifestolibri, 2006
© Türkçe yayım hakları Otonom Yayıncılık, 2015
İtalyancadan Çeviren
Durdu Kundakçı

Yayıma Hazırlayan
Münevver Çelik

Kapak ve İç Tasarım
H. Mert İnan

Baskı ve Cilt
Gün Matbaacılık Reklam Film Basım Yayın San.Tic.Ltd.Şti.
Beşyol Mah.Akasya Sk. No: 23/A
Küçükçekmece / Sefaköy/ İstanbul
Tel: 0212 580 63 81

Yayınevi Sertifika no: 31383

Otonom Yayıncılık
Firuzağa Mah. Çukurcuma Cad. Yazıcı Çıkmazı No:2
Beyoğlu - İSTANBUL
Tel 0 212 244 87 09
iletisim@otonomyayincilik.com
www.otonomyayincilik.com

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

BİLİŞSEL KAPİTALİZM

Post-Fordist Dönemde Bilgi ve Finans

Carlo Vercellone

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İÇİNDEKİLER

7 **Giriş**

15 **Kısım 1: Endüstriyel kapitalizmden bilgi ekonomisine: Smith sonrası bir XXI. yüzyıla doğru mu gidiyoruz?**

17 Kapitalizmin uzun vadeli dinamiği içinde bilginin rolü: bilişsel kapitalizm varsayımı
Didier Lebert ve Carlo Vercellone

41 Bilişsel kapitalizm varsayımına dair Marksist bir okumanın unsurları
Carlo Vercellone

61 İşbölümü dinamiğinde kopmalar ve kesintiler
Geneviève Schmèder

77 Endüstriyel kapitalizmden bilişsel kapitalizme geçişte değer yasası
Carlo Vercellone

97 Uluslararası işbölümü ve bilgi ekonomisi
El Mouhoub Mouhoud

117 **Kısım 2: İşbölümünün dönüşümü ve finansallaşma süreci**

119 Metakapitalizm ve üretim düzenindeki değişiklikler
Pierre Dockès

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

153 Finansal kapitalizm yararına
"bilişsel" olana el koyma biçimleri
François Chesnais

169 Çağdaş üretim ilişkileri temelinde finansal sermaye
Claude Serfati

197 Refah krizi, yaşam geliri ve bilişsel rantiyecinin ötenazisi
Stefano Lucarelli ve Jacopo Mazza

223 Bilgi iletişim teknolojilerinin yayılması, örgütlenmenin değişimi ve borsa piyasalarının gelişimi
Patrick Dieuaide

243 **Kısım 3: İşbölümündeki dönüşümler ve yeni bölüşüm kuralları: güvenceli toplumsal gelir**

245 Üretken emek kavramının dönüşümü ve yeni bölüşüm kuralları
Carlo Vercellone

269 Emek piyasası, bilgi, biyoekonomi:
yeni bir kuramsal politik ekonomi paradigması
Andrea Fumagalli

303 Bilişsel kapitalizm ve ücret ilişkisinin yeni kodlama biçimleri
Yann Moulier Boutang

319 Karşılıklı adaletten bölüştürücü adalete: yurttaşlık geliri
René Passet

329 **Sonsöz**

347 **Kaynakça**

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Giriş

Carlo Vercellone

Bu çalışma, endüstriyel kapitalizmin olası düşüşü varsayımını incelemek üzere, işbölümündeki dönüşümlerin düzenleyici rolünden yola çıkarak kapitalizmdeki değişimlere dair bir analize bağlanır.

Bu yöntembilimsel tercih, politik ekonominin kurucu babaları tarafından açılan yolu izler. Nitekim Adam Smith, *La Ricchezza delle nazioni* (*Ulusların Zenginliği*) adlı eserinin ilk bölümünden itibaren, "işbölümünün şirketin genel üretimi üstündeki etkilerini", ünlü iğne fabrikası örneğiyle açıkladığı sanayi devriminin en güçlü itici gücü olarak değerlendirir. Fordist büyümenin birçok bakımdan, Smith'in temel özellik ve eğilimlerini önceleyebildiği endüstriyel modelin tarihsel sonucunu temsil ettiğini geriye dönük olarak olumlayabiliriz. Bir yandan, Taylorist ilkeler ile makineleşmenin birleşmesi sayesinde, emek gücü gittikçe daha karmaşıklaşan bir araç gereç ve makine sistemiyle bütünleşir. Böylece üretkenlik, işçilerin bilgisini hiç hesaba katmayan bir değişken olarak betimlenebilir. Bu anlamda, planlama ve uygulama görevlerinin ayrılmasıyla

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

nitelenen Smithçi teknik işbölümü ifadesi, bir tür tarihsel tamamlanmaya işaret eder. Buna göre (büyük şirketlerin mühendisleri tarafından tasarlanıp) üretime uygulanan bilgi ve bilim, kolektif emekten ayrılmış ve Smith'in dediği gibi, "başka her görev gibi, özel bir yurttaş sınıfının başlıca ya da tek meşgalesi" olmuştur (Smith1991, s. 77). Öte yandan, endüstriyel sermaye birikiminin gücü –piyasanın görünmez elinin yerini *yöneticilerin görünmez eli*nin almasının pek önemi yoktur (Chandler 1988)– sadece üretimin örgütlenmesinde değil, finansal alanda da kendini gösterir. Bu finansal alan, özellikle kredi görünümü altında, Smith'e göre, endüstriyel kapitalizmin genişletilmiş yeniden üretimini koşullayan ve yöneten sermaye öngörüsünü yayma işleviyle gelişir. Fordizmin toplumsal krizi, Taylorist üretkenlik artışı sağlama koşullarının tükenişine neden olmuştur. Daha genel olarak bu kriz, bilgi ekonomisi ile sermaye/emek ve finans/üretim ilişkileriyle ilgili kesişen ilişkiler dinamiğini kökten tartışmaya açmıştır. Bu nedenle bu kriz kapitalizmin uzun vadeli dinamiği içerisinde tam bir tarihsel altüst olma[1] olarak yorumlanabilir. Bu altüst olma çağdaş kapitalizmin özellikle iki temel eğilimiyle kendini gösterir.

Bunlardan birincisi, hep şirketlerin sınırlarını aşma eğiliminde olan bir toplumsal üretim örgütlenmesi içerisinde bilginin yayılması ve merkezi rolüyle ilgilidir. Bilgi artık, Smith'in savunduğu gibi özel bir yurttaş sınıfının tekelinde değildir ve bilginin bu toplumsal yayılması teknik gelişme dinamiği ile sermaye/emek ilişkisini değiştirir. Manchester'deki büyük fabrika ile doğan endüstriyel kapitalizmin tarihsel gerilemesi ve *bilişsel kapitalizm* olarak tanımlanabilecek yeni bir post-endüstriyel kapitalizm biçimine geçiş de buradan kaynaklanır; böylece bilginin üretimi ve denetimi, sermayenin değerlenme-

1 *Basculement* (dengesini kaybedip düşme) terimi, anlamını daha iyi verebilmek için, *capovolgimento* (altüst olma) biçiminde çevrilmiştir, bkz. 5. Bölüm.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

sinin başlıca temeli haline gelir. Bu geçişte bilgi ağları, araştırma laboratuarları ve hizmet ilişkilerini düzenleyen modeller, bir anlamda, Smith'in iğne fabrikasının endüstriyel kapitalizmin ortaya çıkışında oynadığı aynı rolü oynayabilir. *Aktarılan zaman* nosyonunun endüstriyel kapitalizm içerisinde oynadığı merkezi rol, aynı değişim hareketi içerisinde, bilişsel kapitalizmde, yerini bilginin yaratılması ve değerlenmesi için gerekli olan *toplumsal zaman* nosyonuna bırakır gibi görünmektedir. İşbölümü ve bilgi ekonomisindeki bu değişimler, emek piyasasını düzenleme mekanizmalarıyla ilgili derin değişikliklerle el ele gider. Özellikle standart ücret ilişkisi modelinin katmanlara ayrılması (belirsiz zamanlı sözleşme) ve bu çerçevede ortaya çıkan sosyal güvence sistemi krizi, emek gücünün ücretsizleştirildiği süreçle birleşir. Böylece çalışanların bilgilerinin giderek otonomlaşması, emek gücünün istihdamı ve ücretlendirilmesi koşullarıyla ilişkili son derece önemli bir güvencesizlikle birleşmiş olur.

İkinci eğilim, yoğun bir finansallaşma süreciyle ilgilidir. Ama finansallaşmanın soy kütüğünü işbölümü ve ücret ilişkisindeki değişimlerle ilişkilendiren pek az çalışma vardır. Gerçekten de çoğu analiz, finansal küreselleşmeyi, Robert Reich'a (1993) göre, ekonomik ulusalcılığın zirvesini ifade eden Bretton-Woods sisteminin çöküşünün sonucu olarak görür. Bu analizler, kapitalizmin tarihsel dinamiği içerisinde, para sermayenin evrensel yayılma mantığı ile bu yayılmayı dayatma eğilimindeki devletlerin politik gücünün sınırları arasında sonsuz bir çelişki olduğu varsayımına dayanır. O halde bugünkü aşama, devletlerin gücü ile finansal alanın her türlü düzenlemeden kaçma eğilimi arasındaki çatışma ilişkisinde yeni bir tarihsel altüst oluşa karşılık gelebilir. Bu nedenle ücret ilişkisinin krizi, işbölümündeki değişimler ve finansallaşma mantığındaki hızlı gelişme arasındaki ilişkiler göz ardı edilir. Bu çalışmanın amaçlarından biri de, ister şirketlerin *yönetişim*i ya da

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

yönetimlerin tasarrufunun oynadığı yeni rol, isterse emeklilik fonları söz konusu olsun, analizlerin bu yönlerini finansallaşmanın ücret ilişkisi düzenlemesinde içerdiği öteki yapısal değişikliklere bağlayarak bu boşluğu kısmen de olsa doldurmaya çalışmaktır.

Daha genel olarak, burada derlenmiş olan yazılar aşağıdaki sorular çerçevesinde düzenlenmiştir. Emeğin örgütlenmesi ve bilgi ekonomisindeki mevcut gelişme, Smith'in iddia ettiği üzere, teknik işbölümünün verimliliği etkilediğini ve teknik ve örgütsel değişimi başlattığını varsayan mantığın tükenişine mi karşılık gelir? Bu bakımdan, iğne fabrikası modelinin, son tahlilde, kapitalizmin dinamiği içerisinde tarihsel bir parantezden başka bir şey olmadığı kabul edilebilir mi? Eğer yanıt olumluysa, bilginin yayılması ve birincil rolü hangi anlamda Smith sonrası bir XXI. yüzyıla doğru açılışı tanımlar? Şu halde, yeni işbölümü ve teknik ilerleme belirleyenlerinin bilişsel kapitalizm ortamında, (Kaldor'un belirttiği anlamda) stilize edilmiş bazı olaylarla, Smith'in endüstriyel kapitalizmin ortaya çıkışı için verdiği iğne fabrikası örneği ölçüsünde özetleyebilecek model hangisi olabilir? İçten kaynaklı büyüme ve *bilgiye dayalı ekonomi* kuramlarının geliştirdiği çeşitli modeller, işbölümü ve bilginin oynadığı yeni roldeki değişimi açıklıyor mu? Son olarak, bilgi ekonomisindeki gelişme, emek piyasası ve ulusların ve ülkelerin üretimde uzmanlaşmasıyla ilgili yeni ikiliklerin kökeninde hangi biçimde yer almaktadır?

Bu durumda finansal küreselleşme, çalışma ilişkilerini vuran değişimlerden bağımsız olabilir mi? Ya da, tersine, Fordizmin toplumsal krizinin işbölümünde ve ücret ilişkisinde yol açtığı altüst olmalar, çağdaş kapitalizmin finansallaşmasında birincil rol oynadı mı? Bilginin finansal sermaye tarafından eklemlenme ve toplanma biçimleri hangileridir? Yeni kapitalizmde ücret ilişkisinin düzenlenmesi ve sosyal güvence sisteminin olası gelişme senaryoları hangileridir? Amerikan mo-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

deline karşı Avrupa'nın sözcülüğünü yapacağı bir seçenek var mıdır? Son olarak, üretim ve finans alanlarındaki bu değişimler, yeni bölüşüm ilkelerinin gerekliliğine dair bir düşüncenin doğmasına yol açmazlar mı? Özellikle, istihdamdan bağımsız güvenceli bir gelir meselesi, bilginin yayılmasına ve itici gücüne bağlı olumlu dışsallıklar ve giderek büyüyen toplumsal üretkenlik artışı açısından yeni kuramsal temeller bulamaz mı?

Bu sorulara karşılık vermek için, bu çalışma kapitalizmin uzun vadeli dinamiğine odaklanmış bir görüşü yeniden ele alarak ekonomi kuramını ve tarihini birleştirmeyi amaçlamaktadır. Bu tarihsel perspektif, çağdaş kapitalizmin, birinci sanayi devrimi tarafından başlatılan işbölümü eğilimlerinden bir kopuşu işaret etmesine rağmen, birinci sanayi devriminden önceki kapitalizmin yapısıyla çok sayıda benzerlikler gösterdiği dikkate alındığında çok daha gerekli gibi görünmektedir.

Bu çalışmanın planı, işbölümündeki dönüşümlerin finansallaşma ve ücret ilişkisinin düzenlenmesiyle ilgili farklı yönleri ve farklı içermeleri açıklamaya yönelik üç kısma ayrılır.

Endüstriyel kapitalizmden bilgi ekonomisine: Smith sonrası bir XXI. yüzyıla doğru mu gidiyoruz? başlıklı birinci kısımda katkı sağlamış olan bazı araştırmacıların *bilişsel kapitalizm* terimiyle tanımladıkları bilinmeyen bir kapitalizm biçiminin ortaya çıkışına karşılık gelen yeni tarihsel işbölümü aşaması varsayımı sorgulanır. Buradan endüstriyel kapitalizmin gelişme mantığına göre ortaya çıkan kopuşların önemine olduğu kadar "bilgiye dayalı ekonomi"nin ücret ilişkisindeki değişimler üstündeki etkisine de odaklanan bir tartışma doğar.

İşbölümünün dönüşümü ve finansallaşma süreci başlıklı ikinci kısımda en karmaşık (ve en az analiz edilmiş) sorunlardan biri, işbölümündeki dönüşümler ile güncel finansallaşma sürecinin nedenleri arasındaki dinamik ilişkilerle ilgili sorun incelenir.

İşbölümündeki dönüşümler ve yeni bölüşüm ilkeleri: güvenceli toplumsal gelir başlıklı üçüncü kısımda, işbölümü ve sermaye-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

nin değerlenmesi sürecindeki dönüşümlere dair analizin, gelirin paylaştırılması ve yeniden dağıtılmasıyla ilgili yeni ilkeler hakkındaki düşünceyle birleştirilmesi amaçlanır. Burada karşılaşılan asıl sorun, güvenceli bir toplumsal gelirin istihdamdan bağımsız olması ve temellerinin toplumsal üretim örgütlenmesindeki değişimlerin analizine dayanmasıyla ilgilidir.

Son olarak, Bernard Paulré yazdığı sonsözde, alternatif iki modelin, yani bilişsel kapitalizm ile finansallaşmış kapitalizmin varlığına vurgu yaparak, *endüstriyel kapitalizmin tükenişi* ve işbölümündeki değişimler hakkındaki bir tartışmanın sentezini yapmayı dener.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kısım 1:
Endüstriyel kapitalizmden bilgi ekonomisine: Smith sonrası bir XXI. yüzyıla doğru mu gidiyoruz?

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kapitalizmin Uzun Vadeli Dinamiği İçinde Bilginin Rolü: Bilişsel Kapitalizm Varsayımı

Didier Lebert ve Carlo Vercellone

Kapitalizm Fordizmin krizinden itibaren sermayenin değerlenme biçimleri ile üretim ve emek örgütlenmesini dönüştüren yapısal bir değişim evresine girmiştir. Bu değişimin merkezinde, bilişim devrimi, bilmeye (ya da bilgiye) dayalı ekonomi ya da bilişsel kapitalizm kavramını temel alan analizlerdeki artışın da gösterdiği gibi, bilginin gittikçe artan rolü yer alır.

Ancak bilginin büyüme ve teknolojik gelişme dinamiğinde oynadığı anahtar rol tarihsel bir yenilik değildir: Bilgi, birinci sanayi devrimini önceler. İçinden geçip ötesine giderek, her defasında değiştirilmiş biçimlerle günümüze kadar gelir. O halde bizim sorunumuz bugün neden bilginin yeni bir rolünden söz edilebildiğini ve bu değişimleri anlamamızı sağlayan kavramların hangileri olduğunu anlamaktır.

Bu yazının amacı, bilgi ile maddi olmayanın rolündeki değişimleri zaman ve mekân içerisinde inceleme amacıyla kuram ve tarihi birleştiren bir analiz yörüngesi boyunca bu konuyu ele almaktır.

Bu amaçla yazı üç kısma ayrılmıştır. Birinci kısım, uzun vadeli kapitalist dinamik içerisinde bilginin ve maddi olmaya-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

nın dinamiğini anlayacak ve tarihsel zamanın kuramsal yapısını formüle etmeyi kolaylaştıracak düzeydeki yöntembilimsel araçların tanımına ayrılmıştır.

Bu temellere dayanarak, bugün çağdaş kapitalizmde bilgi ve maddi olmayan tarafından üstlenilen yeni rolü açıklayabilecek ara kategori olarak, bizi *bilişsel kapitalizm* kavramına ayrıcalık tanımaya iten nedenleri ortaya koyarak, tartışmada var olan temel yaklaşımları tartışacağız.

Sonraki kısımlarda, kuramsal bir bakış açısıyla, endüstriyel kapitalizmden *bilişsel kapitalizm*e geçiş analiz edilecektir. İlk olarak, endüstriyel kapitalizm döneminde, bilgi ekonomisinde tutarlı, mantıklı bir gelişme sistemi oluşturan bir "kurallar" ve dinamikler bütünüyle karşı karşıya kaldığımızı göstereceğiz. Sonra, Fordizm krizinden sonra, bilgi ve maddi olmayana dayalı ekonominin başlıca kurumsal biçimlerine damgasını vurmuş olan altüst oluşun anlamına ve dayanaklarına dair analizi derinleştireceğiz.

I. Bilgi ekonomisi, bilişim devrimi, bilgiye dayalı ekonomi, bilişsel kapitalizm: sözler ve şeyler.

Kuram, tarih ve toplumsal ilişkilerdeki dönüşümü birleştiren bir yaklaşım izlemeye yönelik yöntembilimsel seçim, bilgi ve maddi olmayana dayalı ekonomi hakkındaki tartışmada bulunan ve "yeni kapitalizm"in ayrıntılı bir analizini formüle etmeyi engelleyen bazı sınırları aşma gereğinden doğar. Ayrıca, "bilgiye dayalı ekonomi (BDE) kavramı hâlâ kötü tanımlanmakta ve tarihin gürültüsü ve şiddeti içerisinde alındığı zaman, tutarlı bir analiz yapmak daha da zorlaşmaktadır" (Guellec 2002, s. 131).

Bu durum, bize göre, ekonomik sistemin işleyişinde bilgi ve maddi olmayan tarafından oynanan rolle bağlantılı şu iki kuramsal zorluktan kaynaklanır:

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

- Birinci zorluk bilgi konusunu, her zaman ve mekânda geçerli olan ve ekonomik analizle toplumsal ilişkilerin analizi arasındaki ayrıma dayanan genel kuramsal modellerden yola çıkarak ele alma gibi kötü bir alışkanlıktan kaynaklanır. Evrensel ekonomi yasalarını formüle etme eğilimi, farklı düzeylerde, neoklasik insani sermaye ve içten kaynaklı büyüme kuramlarının ortak özelliğidir (Becker ve Murphy 1992; Lucas 1988; Romer 1990). Bu bağlamda bilgi, "ekonomik sistemlerin dinamiğinde tarihsel süreçlerin varlığını reddetme" eğilimi taşıyan bir yaklaşımla analiz edilir (CGP 2002, s. 23). Başka deyişle, bu yaklaşıma göre, Howitt'in (1966) belirttiği gibi, yenilik, *bilgiye dayalı ekonominin* (BDE) tarihsel olumlanmasında değil, daha ziyade yeni üretim etmeni olarak anlaşılan bilgi üretiminin incelenmesine yönelik ekonomi biliminin alt birliği olarak *bilgi ekonomisinin* özel oluşumunda bulunmaktadır. Burada ekonomi biliminin, ekonomik sistemlerin işleyişinde tek bir model formüle edebilme çabasıyla bizi alıştırdığı en büyük çelişkilerden biri söz konusudur. Buna göre kuram, yeni araştırma alanlarının doğuşunun temelinde yatan yapısal değişikliklerin önemini bilmezden gelir ya da yadsır.
- İkinci zorluk, bilgiye dayalı ekonominin doğuşuyla ilgili yorumların büyük bölümünde görülen ve bilginin rolünü önemsizleştiren görüşte bulunmaktadır. Kuşkusuz, bu yaklaşımlar tarihsel kesintilerin varlığını ortaya çıkarmakla ilgilenmektedir. Bununla birlikte bilgiye dayalı ekonominin kökeni, ilke olarak, olayın değişen genişliğiyle, yani nicelikten niteliğe bir tür Hegelci geçişle açıklanır. Tarihin bu hızlan(dırıl)ması iki etmenin, şok biçiminde, karşılaşmasının sonucudur: bir yanda, "maddi olmayan" denilen (eğitim, formasyon, AR-GE, sağlık) sermaye kısmının uzun vadeli göreli artış eğilimi; öte yanda, yeni enformasyon ve iletişim teknolojilerinin (EİT) "gösterişli yayılma"sı sayesinde bilgi ve enformasyonun yeniden üretilme ve yayılma koşullarındaki değişim vardır (Foray 2000; Foray ve Lundvall 1997).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bu son nokta, hiç kuşkusuz, içinde bir parça gerçek barındırır, ama en azından iki tehlikeyi de beraberinde getirir. Birincisi teknolojik belirlenimciliktir. Buharlı makineden, Thompson'a göre (1988) birinci sanayi devriminden işçi sınıfının oluşumuna ve maddi malların kitlesel üretimine götüren bir vektör yapan yaklaşıma benzer makinesel şemaya uygun olarak, "bilginin ve maddi olmayan malların kitlesel üretimi"ne geçişte, enformasyon ve iletişim teknolojilerine kılavuz bir rol atfedilir. Böyle bir eğip bükme -Paulré'nin gösterdiği gibi (2002)- *Yeni Ekonomi*'ye gösterilen ve bilgiye dayalı ekonomiyi bilişim devrimiyle özdeşleştirme eğiliminde olan birçok yaklaşımın tipik özelliğidir. Bu görüş enformasyon kavramı ile bilgi kavramı arasında net bir ayrım yapmada yetersizdir. Burada bilgi kavramı, aksi takdirde kendi başına kısır bir kaynak olarak kalacak enformasyonu yorumlayıp harekete geçirebilecek bilişsel yetenek üstüne kurulur. İkinci tehlike, bilgiye dayalı ekonomi kavramını "ekonomik büyüme tarihinde bir kategori" olarak tanımlamayı önerse de, onu ekonomideki "bilgi" değişkeninin basit bir genişlemesi olarak değerlendirme eğiliminde olan bir yaklaşımın tarihsel indirgemeciliğini taşır. Nitekim bilgiye dayalı ekonomi yaklaşımlarının büyük bölümü, bu ekonominin dinamiğinde var olan toplumsal, kültürel ve etik çelişkilerden kurtulmayı sağlayan çatışmacı değil olgucu (pozitivist) bir bilim ve teknoloji görüşüyle nitelenir. Bu açıdan, söz konusu yaklaşımlarda, bilgi üretimini ve teknolojik gelişmeyi, Marx'ın deyişiyle, "entelektüel üretim güçleri"nin denetimi sorunu etrafında bütün kapitalizm tarihini aşmış olan toplumsal ilişkiler ve çatışmaların analizini hesaba katmadan inceleme eğilimi güçlüdür.

Sonuç olarak, bilgiye dayalı ekonomiyle ilgili yaklaşımların en büyük yöntembilimsel sınırı, güncel tarihsel konjonktürün yeniliğinin, sadece bilgiye dayalı ekonomi kavramının basit kullanımında değil, sermaye birikimini tanımlayan kurumsal

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

biçimlere yerleştirilmiş ve bağımlı bir bilgiye dayalı ekonomide bulunduğunu unutmaktır. Bilgiye dayalı ekonomi kavramını ve bu geçişin anlam ve önemini kesin olarak tanımlama güçlüğü de, bize göre, işte bu unutmadan kaynaklanmaktadır.

Bu yüzden güncel değişimlerin anlamını kesinleştirmek ve üretim güçlerinin gelişimi ile toplumsal üretim ilişkilerinin gelişimi arasındaki tüm bağlantıyı anlamak amacıyla bilişsel kapitalizm kavramı önerilmiştir. Bu gereklilik bilişsel kapitalizm kavramında da vardır ve bununla dikkatin, onu oluşturan şu iki terim arasındaki diyalektik ilişkiye odaklanması istenmektedir:

- *Kapitalizm* terimi, değişim içinde, kapitalist sistemin temel değişkenlerinin, özellikle kâr ve ücret ilişkisinin kılavuz rolünün ya da daha kesin olarak artı değerin üretildiği farklı bağımlı çalışma biçimlerinin sürekliliğini gösterir;
- *Bilişsel* sıfatı, birikim sürecinin üstüne kurulduğu emek, değerlenme kaynakları ve mülkiyet yapısının yeni doğası ile bu değişimin doğurduğu çelişkileri ortaya koyar.

Bu açıdan bakınca önemli olan şey, bilgi fenomeninin tarihselliğini, onun çok yüzlü boyutunu ve dinamiğini niteleyen çelişkileri belirleyerek kavramaktır. Basit tarihsel gözlem, kapitalizmin uzun vadeli dinamiğinin nasıl değişmeyen tek bir bilgi ekonomisi modeliyle değil, daha ziyade farklı düzenleme biçimleri ve bilgi üretim rejimleri ile damgalanmış olduğunu gösterir. Bilgi üretim rejimleri –düzenleme ekolüne göre- kapitalizm tarihini ve onun temel toplumsal ilişkilerdeki kesintisiz bir başkalaşım aracılığıyla kendini yenileme yeteneğini niteleyen kurumsal biçimlerin değişimiyle bağlantılı olarak gelişir. İşte biz de bu yazıda, bu kurumsal biçimlerle bağlantılı olarak, bilginin üretim, dolaşım, kullanım ve yayılma dinamiğini tanımlayan üç temel boyut arasındaki karmaşık etkileşimi analiz etmeye çalışacağız.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1. Birinci boyut ücret ilişkisi ve daha temelli olarak emek-sermaye ilişkisiyle ilgilidir. O, bilgi ekonomisi ile kaynaşmış şu iki yön arasındaki, çoğu kez çatışmacı ilişkiye gönderme yapar:

- Canlı emek tarafından birleştirilmiş ve harekete geçirilmiş bilgiler: Bunların analizi teknik ve toplumsal işbölümünü ve bilgiye erişimi düzenleyen ve emek gücünün genel eğitim düzeyini tanımlayan kurumsal mekanizmalar temelinde yürütülmelidir;
- Sabit sermaye (maddi sermaye) biçiminde ya da kaynaklar veya maddi olmayan metalar [AR-GE, marka, yazılım, patentler vb.] aracılığıyla sermayeye katılmış bilgiler.

Bilgilerin bu iki yönü arasındaki ilişki, emek-sermaye ilişkisinin farklı biçimlerinin tarihsel nitelemesinin temelinde yer alır.

2. İkinci boyut "bilgi" metasının tarihsel konumuna gönderme yapar. Bu boyut, bilgiyi, özel sahiplenmeye elverişli bir mal olarak değerlendirirken bir uca; piyasa mantığından kurtarılmış, serbest, kamu malı olarak değerlendirirken başka bir uca yayılır. Bugün heyecanlı bir tartışmanın merkezinde bulunan bu yönün analizi, fikri mülkiyet hakları (FMH) ile "açık" bilim sistemiyle "kapalı" bilim sistemi arasındaki ilişkiye dair kurumsal düzenlemenin gelişimiyle ilgili temel önemde bir soruna götürür.

3. Üçüncü boyut, mikro, makro ve orta ekonomik düzeyde rekabet değişkeni olarak bilginin rolüyle ilgilidir. Bu rol, rekabet biçimleri ve uluslararası işbölümünün gelişimiyle ilgili tarihsel analizde belirleyici olarak ortaya çıkar.

Birbiriyle bağlantılı olan bu üç boyut, belli bir tarihsel dönemde egemen olan tutarlı bir bilgi düzenleme ve üretme mantığını tanımlamaya yardımcı olur. Bu bakış açısında, izleyen bölümlerde, farklı iki bilgi üretme ve düzenleme mantığının, yani endüstriyel kapitalizmle ilgili olan ile bilişsel kapitalizm olarak tanımlanan bir "yeni tarihsel birikim sistemi"nin ortaya çıkmasıyla ilgili olanın tarihsel oluşum sırasını ortaya koyacağız.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

II. Endüstriyel kapitalizm ve bilgi ekonomisi

Yazdığı dünya ekonomisi tarihinde Landes (2000), piyasa kapitalizminden endüstriyel kapitalizme gürültülü patırtılı geçiş sırasında, bilgilerin uluslararası ilişkileri etkilemiş olan "ekonomik savaş"ı anımsatır. Büyük Britanya'nın sanayi devrimini gerçekleştiren ilk ülke olmasını sağlayan etmenleri şöyle özetler: "İlk aşamada kurumlar ve kültür, sonra para: ama başlangıçta fark yaratan bilgi olmuştur" (s. 357).

Güdümlü ekonomi çağında (merkantilist çağda), Avrupalı güçler arasında bilgi üstüne yapılan savaş birbiriyle sıkı sıkıya bağlantılı iki araca dayanır:

- Rönesans İtalya'sında geliştikten sonra Fransa ve İngiltere'ye yayılan patente yönelme. Patent sistemi, teknolojik inovasyonu ödüllendirmek ve teşvik etmekten ziyade yurtdışında yapılan teknoloji ve meslekleri ele geçirmek (yapmayı bilmek) isteyen kararlı bir devlet politikasının koruması altında yayılır;
- Casusluk ve teknisyenler ile nitelikli işçilerin sistemli araştırması, onların göç etmesini ve teknoloji transferini sınırlama ve engellemeye yönelik gittikçe daha sert yasaların çıkarılmasıyla el ele ilerler. Landes'in belirttiği gibi, bu çağda basit bir bilginin, biçime indirgenmiş olsa bile, işçilerin ve teknisyenlerin yapmayı bilmelerinden ayrılmış olduğunda hiçbir öneminin olmadığının tam olarak bilincindeydiler; yani yapmayı bilmek sadece deneyimle kazanılabilirdi ve Polanyi'nin (1966) bilginin suskun boyutu, Arrow'un (1962 a) da *yaparak öğrenme* adını vereceği şeye karşılık gelmektedir. Buna rağmen, Fransa'nın, kopyalama ve işçi(lik) ithal etmekten oluşan politikası, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, hızlı biçimde, İngiltere'nin endüstriyel gelişiminin sonucu olan büyük bir engelle karşılaşır ki bu da, her bir işçinin üretim için gerekli olan bilginin sadece küçük bir parçasına sahip olmasını öngören işbölümünün yaygınlaşmasıdır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Gerçekten de yeni bir kapitalizm ve bilgi ekonomisi çağına, yani endüstriyel kapitalizmin yeni bir dönemine girdik ve şimdi onu analiz edeceğiz.

Endüstriyel kapitalizmde bilgi ekonomisinin rolü: deneysel ve kuramsal analiz

Endüstriyel kapitalizmin doğuşu, bilgi ekonomisini düzenleyen ve üç alana dayanan apaçık bir yolun açılışına karşılık gelir: bilginin toplumsal kutuplaşması, kafa ve kol emeği arasındaki ayrım ve bilginin sabit sermayeye katılma süreci. Bu son süreç, önce Manchester'deki büyük sanayinin merkeziliği üstüne kurulan bir birikim mantığına, sonra da standart dayanıklı malların kitlesel üretiminde uzmanlaşmış Fordist mantığa gönderme yapar. Sabit sermaye, mülkiyetin özünü ve başlıca teknik gelişme biçimini oluşturduğu için, özel bir rol üstlenir. Maddi emeğin merkeziliği, gerekli emek zamanını azaltma arayışı ve salt nicel bir üretkenlik kavramına -girdi/çıktı- dayanan bir değer yaratma ilkesiyle el ele ilerler (Veltz 2000).

Şimdi de, daha önce Smith tarafından başlıca eğilimlerinin altı çizilmiş olan, bilgi ekonomisini düzenleme biçiminin temel kurumsal özelliklerini anlatmaya çalışalım (bkz. Kutu 1).

Endüstriyel kapitalizmde ücret ilişkisi ve bilgi ekonomisi

Birinci sanayi devrimi tarafından getirilen teknik gelişme dinamiği iki hedefin, yani daha büyük bir ekonomik etkinlik arayışı ile şirket yönetiminin, üretimin endüstri öncesi örgütlenmesinde belirleyici bir rol oynadıkları için, işçilerin zanaat bilgilerine bağımlılığını azaltmaya yönelik bir arayışın birleştirilmiş etkisidir. Endüstriyel kapitalizmin büyümesi ve gelişmesi, bilgilerin aşamalı olarak işçilerin elinden alınması ve onların gittikçe daha karmaşıklaşan bir mekanik sisteme katılmasıyla paralel gider. Marx'ın, emeğin sermaye tarafından biçimsel boyunduruk altına alınmasından gerçek boyunduruk

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

altına alınmasına geçiş olarak tanımladığı bu eğilim, "üretim sürecinin zihinsel güçlerinin, onlara egemen olan güç olarak, işçilere karşı durması"nda somutlaşır (1867, ital.çev., 1989, s. 402). Bilginin kutuplaşma süreci Fordist modelde tamamlanır. Bu son süreç, bilgi ekonomisi açısından, işbölümünün geçirimsiz iki işlev düzeyi arasındaki hiyerarşiye dayanır. İmalat düzeyinde, Taylorist bilimsel emek örgütlenmesi, düşünsel-tasarısal boyutu çalışmanın uygulama aşamasından kurtarmayı hedefler. Emek, Marx'ın kullandığı anlamda, yalnızca biçimde değil içerikte de gittikçe daha "soyut" bir hale gelir, o kadar ki "yönetim ve tasarım, geçmişte işçilerin elinde olan geleneksel bilginin bütün öğelerini birleştirmeyi hedefler" (F. Taylor, aktaran Boyer ve Schméder 1990, s. 191). Emek faaliyeti ile işçinin öznelliği arasındaki bu ayrım bir bilgi kodlama sürecinin sonucu, yani kronometre ölçütlerine göre ölçülebilir ve betimlenebilir ödev ve görevler içerisinde emeğin kendisinin nesnelleştirilmesini sağlayan koşuldur. Teknolojik inovasyon aşamalı olarak üretme-uygulama aşamasından çıkarılır ve zihinsel emek gücünün, bilgi tasarlama ve üretme faaliyetlerinde uzmanlaşmış bir azınlık bileşeninin ayrıcalığı haline gelir. Başka deyişle, bir yandan yönetim ve AR-GE merkezleri düzeyinde emek, işlem sıraları değil de iletişim biçimleri aracılığıyla gerçekleştirilirken; öte yandan maddi imalat emeği, üretkenlik yani nicelik artışına ve emek zamanını azaltmaya yönelik, sessiz ve sıralı elbirliğinin ilkelerine göre düzenlenir. 1945-75 arasındaki otuz yıllık dönem (şanlı otuz yıl) ile ilgili ekonomik büyüme kuramları, Kaldor'dan Solow'a kadar, endüstriyel kapitalizme özgü bu bilgi edinme mantığının, üretkenliği inovasyon olarak açıklayan değişkenlerin bütünüyle bilgilerden bağımsız ama tamamen yalnızca büyük şirketlerin AR-GE faaliyetiyle bağlantılı biçimde tanımlandığı modeller aracılığıyla yayılmasını kendilerine göre yorumlarlar (bkz. Kutu 1).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kutu 1:

Maddi emek, bilginin kutuplaşması ve büyüme kuramı. Smith'den Kaldor'a kadar

Adam Smith'in iğne fabrikası ve işbölümü modeli, kuramsal başvuru noktası olmuş ve teknik gelişme, bilgi ekonomisi ve büyüme modellerinin büyük bölümü buradan yola çıkarak gelişmiştir.

Özetleyecek olursak, bu model başlıca üç teknolojik ve örgütsel değişim aşaması üstüne kurulur:

- birinci aşama uygulayıcı emeği bir dizi temel görev içinde ayrıştırmaya yönelik teknik işbölümünün derinleştirilmesinden oluşur;
- ikinci aşamada, emeğin bir dizi basitleştirilmiş ve yineleme operasyonu içinde parçalara ayrılması, insan emeğinin yerini alma ve onun üretkenliğini artırma eğiliminde olan gittikçe daha karmaşık bir makine sisteminin kullanımını kolaylaştırır;
- üçüncü aşamada, şirket içerisindeki işbölümü, toplumsal işbölümü ve yeni faaliyet sektörlerinin doğuşuna yol açar.

Smith'in yaklaşımı Kaldor tarzı bir kümülatif büyüme modelinin temel ilkelerinde açıkça yer alır. Bu modelde "içten kaynaklı" teknik değişim şu üç etmeni içinde barındırır: sermaye mallarına yapılan yeni yatırımlara katılmış teknik gelişme, işçinin daha belirgin bir uzmanlaşmasına izin veren daha ileri teknik işbölümü (Smith etkisi) ve endüstrilerin daha çok uzmanlaşması ve özgül makinelerin kullanımı sonucunda toplumsal işbölümünün hızlanması (Young etkisi).

Kaldor'un içten kaynaklı büyüme olarak teknolojik gelişme incelemesi, öğrenme süreçleri analizini sabit sermaye yatırımlarına katılmış teknik gelişme analiziyle birleştirir. Smith'in tasarlama ve uygulama arasındaki ayrıma dayalı işbölümünden elde edilen faydalar fikri, rutinleşmiş öğrenme süreçlerine dayalı teknik gelişmeyle bağlantılı içten kaynaklı büyüme fikrinde de mevcuttur. Ayrıca, Solow tarzı dıştan kaynaklı teknik gelişme modelleri de her durumda Fordist düzenlemeye ve emek/sermaye ilişkisine bağlanabilir. Nitekim bize göre, teknolojik gelişmeyle ilgili dıştan kaynaklı büyüme varsayımına yönelmeyi açıklayan nedenler iki tanedir. Birincisi genel denge teorisi ile dıştan kaynaklı teknik gelişmeyi içeren giderek artan gelirler varsayımı arasındaki uyuşmazlıktan kaynaklanır. Buna karşılık ikincisi "ekonomik değil teknolojik bir mühendislik sorunudur" (Guellec ve Ralle 1995, s. 41) düşüncesinden kaynaklanır. Bu açıdan, teknik gelişmenin dıştan kaynaklı doğasının olumlanması, onun büyüme açıklamasıyla bütünleştirilmesine izin verir, ancak bilim/ekonomi etkileşiminin karmaşık-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lığını ve kapitalist üretim örgütlenmesini gerçekleştiren çatışmacı bilgi ve güç ilişkilerini analizden çıkarmak koşuluyla. Bu anlamda, teknik gelişmenin dıştan kaynaklılığı, teknik gelişmeyi üstü kapalı olarak üretilen bir kaynak gibi değerlendiren bir kavrama ve şirket içerisinde tasarlama ve uygulama arasındaki bir dikey işbölümü bağlamında sermayenin ayrıcalığına bağlanabilir. Sonuç olarak, her ikisi de bilim işçilerinin ve teknolojilerin sermayenin neredeyse doğal tekelinde olduğunu varsayan Solow tarzı neoklasik yaklaşım ile post-Keynesçi teknik gelişme kuramı, bilgi ve teknolojinin işçiler tarafından mülk edinilemeyeceği gerçeğinde uzlaşır.

Bilgiler, inovasyon ritimleri ve rekabetçiliğin belirleyenleri

Endüstriyel kapitalizmde ekonomi ve toplumun ritimleri, göreli olarak kısa dönemlerde, sonraki toplumsal üretim modellerin oluşumunu belirleyen yeniden yapılanma ve inovasyon süreçleri ile düzenleniyordu. Bu yoğun yeniden yapılanma evreleri endüstriyel kapitalizmin "büyük değişim krizleri" sırasında oluşturulmuştu, yani köklü bir teknik, örgütsel ve kurumsal kümelenmenin arkasından, istikrarlı bir büyüme rejimi içerisinde bir üretim modelinin göreli olarak uzun konsolidasyon dönemleri gelirdi. Buna paralel olarak köklü inovasyon mantığı yerini özellikle büyütücü, var olan modeli çökertebilecek bir inovasyon mantığına bırakıyordu. Bu tabloda, ekonomik sistemin rekabet kapasitesi maddi sermaye malları sektörünün gelişme derecesinin bir sonucu idi. Ülkelerin bu sektörde uzmanlaşmaları, uluslararası işbölümü hiyerarşisini dayatan (sabit sermayeye katılmış) üretim ilkelerine egemen olmayı sağlayan temel kaldıraç idi. Kuşkusuz, bu yorum tablosu çok şematiktir, ama onun gerçeği aramaya yönelik değeri, ister düzenleyici (Coriat 1994), ister neo-Schumpeterci (Freeman ve Perez 2986) ya da hatta Kondratiev'in uzun dalgalarıyla ilgili (Dockès ve Rosier 1983, Longobardi 2005) olsun, endüstriyel kapitalizmin tarihsel dinamiğine dair birçok analiz tarafından olumlanmıştır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Böyle bir inovasyon dinamiği ve maddi sermayenin kılavuz rolü, fikri mülkiyeti düzenleme biçimi ile bunun endüstriyel kapitalizmin gidişatında oynadığı, sonuç olarak önemsiz rolü açıklamaya katkıda bulunur.

Endüstriyel kapitalizmde fikri mülkiyet ve AR-GE'nin düzenlenmesi

Fordizmde, kolektif işçiyi bir kenara koyan bilgi üretme mekanizmaları iki özgül düzenleme sistemi üzerine kurulur. Bunlar, kabaca, bilimsel enformasyonun kamu malı doğasına bağlı piyasa iflaslarına vurgu yapan Nelson (1959) ve Arrow (1962 b) tarafından önerilen analiz tablosuna uygun olarak, kuramsal araştırma ile uygulamalı araştırma arasındaki ayrıma karşılık gelir:

- Birinci düzenleme sistemi, kamu sektörüne ve asıl işlevi temel bilgileri üretmek ve onları, "açık bilim" adı verilen modele uygun olarak serbestçe yaymak olan yüksek öğretime gönderme yapar. Bu bağlamda araştırma, sonuçlarının yayılmasının serbest ve ücretsiz olması koşuluyla, devlet yardımlarına dayanılarak finanse edilir ve araştırmacıların motivasyonu da elde edilen kazançta değil de, daha çok elde edilen toplumsal tanınmada yatmaktadır;
- Oysa ikinci sistem büyük şirketlerin AR-GE merkezlerine ve "zaman ve yöntem büroları"na gönderme yapar. Bu durumda, bilimsel ve daha çok da teknolojik bilgiler içsel olarak üretilir, gizlilikle nitelenir ve hiyerarşik olarak kontrol edilirler.

Fikri mülkiyet kuralları ve araştırmaya teşvik mekanizmaları, bilgilerin biriktirilmesi ve özel olarak sahiplenilmesi mantığının, özde, maddi kaynaklar ve/veya patentlenebilirliği, onların teknik-endüstriyel bir düzene ya da özgül uygulama biçimlerine katılmasıyla doğrulanan icatlar üstüne kurulduğu bir modelle uyumludur (Coriat ve Orsi 2002).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Patent aracılığıyla mucitlere atfedilen kısmi tekel birbiriyle bağlantılı dört koşula bağlıdır. İcadın içermesi gereken koşullar şunlardır:

- bir yenilik getirdiğini göstermek;
- yaratıcı insan emeğini açıkça ortaya koymak;
- sanayide uygulanabilir olmak;
- ayrıntılı bir betimleme aracılığıyla icadın karşılığının bilginin yayılması yoluyla ödenmesini kabul etmek.

Ayrıca endüstriyel kapitalizmde patent sistemi özellikle ulusal temeller üstüne kurulan birikim sistemleriyle uyumludur. Nitekim patent sadece ürünün üretildiği zaman ve mekânla değil, aynı zamanda uygulanacağı egemenlik alanıyla, özellikle ulus devletin egemenlik alanıyla tanımlanır. Bu sistemin temel direkleri bugün fikri mülkiyet haklarının uygulanma alanının yeniden tanımlanması ve onların Amerikan modeline dayanarak uluslararasılaştırılmasıyla tartışmaya açılmaktadır.

III. Endüstriyel kapitalizm krizi ve bilişsel kapitalizme geçiş

Bilişsel kapitalizmin kökleri Fordist ücret ilişkisindeki toplumsal krizin kökeninde bulunan üç sürece uzanır:

1. *Bilimsel emek örgütlenmesine karşı çıkma*. Emeğin parçalanmasının reddi ve ücretlilerin otonomi ihtiyacının artması, Taylorist geleneksel emek biçimlerini gittikçe daha uygulanamaz hale getirmiştir;

2. *Refah'ın kolektif hizmet ve güvencelerinin yayılması*. Bu dinamik, "uzun vade eğilimini emek gücünün toplumsal yeniden üretim maliyetinin azaltılmasına" çevirerek, Fordizmin krizine katkı sağlamıştır (Aglietta 1976, s. 326). Sonsal olarak onun, aynı zamanda, temellerini artık piyasanın üstünlüğüne

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

dayalı bir gelişme modeline değil de, birçok açıdan, bilişsel kapitalizmin güncel düzenlemesine bir seçenek oluşturabilecek bir mantığa uygun olarak, *insanın insan için üretimine* (sağlık, eğitim, araştırma vb.) yönelik yoğun bilgi üretiminde temellendiğini de olumlayabiliriz;

3. *"Eğitimin demokratikleşmesi" ve genel eğitim düzeyinin yükselmesinin sonucu olarak yaygın bir entelektüelliğin oluşması* (Vercellone 1999). İşte, maddi olmayan ve zihinsel emeğin artmasına ve endüstriyel kapitalizme özgü işbölümü ve teknik gelişme biçimlerinin tartışmaya açılmasına yol açan şey, emek gücünün bu niteliği olmuştur.

Bu tarihsel birliktelik bize "enformasyon devrimi" ve bilgiye dayalı ekonomi hakkındaki analizlerin göz ardı ettiği birçok ders sağlar. Birinci ders, bilginin itici gücüne dayalı bir ekonominin oluşumunda, yaygın bir entelektüellik oluşumunun enformasyon ve iletişim teknolojileriyle bağlantılı olarak temel bir rol oynamasına dayanır. Enformasyon ve iletişim teknolojilerinin ancak onları harekete geçirebilecek canlı bir bilgiye dayanarak birikip etkinleşebileceklerini vurgulamak önemlidir. Bu açıdan Boyer'in (2002) ulaştığı sonuçlarla hemfikiriz; buna göre "enformasyon ekonomisi bilgi ekonomisine katkı sağlayabilir, ancak birincinin ikinciye katılması birincinin mekanik mülkiyeti değildir"(s. 99). Bunun nedeni basittir, zira enformasyonu canlı emeğe katılmış olan bilgi yönetir, aksi takdirde enformasyon bütünüyle güdük kalır. İkinci ders bilgiye dayalı ekonomiye geçişi belirleyenin enformasyon ve iletişim teknolojileri değil "insanın kolektif insan için üretimi" olduğudur. Bu, onların özellikle kamusal statülerinin tartışmaya açılmasının neden çağdaş bilgiyi özelleştirme süreçlerinin dayanaklarından biri olduğunu açıklamaya yardım eder. Üçüncü ders, bilişsel kapitalizmin bilginin ekonomideki rolünün artmasının basit bir sonucu olmamasıyla ilgilidir. Aslında bilişsel kapita-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lizm, sermayenin kolektif bilgi üretme koşullarını çerçeveleme ve kendi mantığına tabi kılma girişimindeki karmaşık çatışma-yeniden yapılanma diyalektiğinin sonucudur.

Bu geçişin anlam ve temelini daha iyi anlamak için bu değişimleri ve onların içerdiği çelişkileri, belirlediğimiz üç kurumsal boyut düzeyinde incelemeyi öneriyoruz.

Ücret ilişkisi, fikri mülkiyet, inovasyon dinamiği ve uluslararası işbölümü: bilişsel kapitalizme geçişin ikideğerlilik ve gerilimleri

Değerin temel kaynağı artık sermayede ve maddi emekte değil, canlı emeğe katılmış ve onun tarafından harekete geçirilmiş bilgilerde bulunmaktadır. Bu değişim Machlup (1962) ve Nelson'un (1993) ileri sürdükleri gibi, bilgi üretiminde uzmanlaşmış ya da enformasyon üretimi ve kullanımına adanmış bir sektörü ayırarak anlaşılamaz. Nitekim üretim, bilgi ve enformasyon kullanımı işlevlerinin yaygınlaşması, düşük teknoloji yoğunluklu olanlar da dâhil olmak üzere, bütün ekonomi sektörlerini ilgilendirir (Eliasson 1996). Burada, ekonominin bütünlüğü içinde, bilgiye ve onun teknik ve toplumsal işbölümünün örgütlenmesindeki etkilerine bağlı dışsallıkların önemiyle orantılı olarak ortaya çıkan bir süreç söz konusudur. Bilginin kutuplaşması eğiliminin tartışmaya açılması, makroekonomik düzeyde, sermayenin maddi olmayan (sağlık, eğitim, araştırma vb.) denilen ve maddi sermayeyi aşmış olan kısmının büyümesiyle el ele ilerler (Kendrick 1994). Kısacası, ulusların zenginliğinin kaynağı, özellikle eğitim ve araştırma sistemi içinde gittikçe daha çok ücretli emek alanının ve meta evreninin açılmış olmasıdır. Burada çalışma ile boş zaman arasındaki geleneksel sınırlar yıkılır ve bir bütün olarak toplumun kendisi şirketlerin dışsal teknik gelişiminin kaynağı haline gelir. Buradan da üretken emek kavramının artık, ekonomik ve toplumsal üretim ve yeniden üretime katkıda bulunan toplumsal emek zamanın bü-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

tünü olarak anlaşılması gerektiği sonucu çıkar. Fabrika/toplum ilişkisindeki bu köklü değişim ücret ilişkisinin düzenlenmesinde de kendini gösterir. Böylece, fabrika içi işbölümü düzeyinde, maddi olmayan ve zihinsel emeğin artması, tasarlama ve uygulama arasındaki sıkı sıkıya kapalı sınırları yıkma eğilimine girer ve inovasyon dinamiği endüstriyel kapitalizmin izlerini sildiği imalat bölümlerine geri döner. Böylece inovasyon ve bilgi üretme süreçleri çizgisel olmaktan çıkar (Kline ve Rosenberg 1986). İnovasyon hakkındaki çağdaş yayınların, *yaparak öğrenme, kullanarak öğrenme, iletişim kurarak öğrenme* (Lundvall 1992) mekanizmaları sayesinde imalat ve ortak üretim faaliyetiyle geliştirilen kolektif öğrenme koşulları üzerinde ısrar etmesi rastlantı değildir. Böylece, belirgin özelliği araştırma faaliyeti ile üretim faaliyeti arasındaki engellerin aşılması olan öğrenen şirket kavramı öne çıkar. Bu tasarlama ve uygulama çalışmasının yeniden düzenlenmesi Taylorizmin sessiz ve rutin elbirliğini buyurma modelinden *iletişime dayalı elbirliği* modeline geçişi içerir (Marazzi 1997). Kaynakların statik işletilmesi modeli yerini bilgilerin dinamik işletilmesine bırakır (Mayére 1995). Kısacası, Lorino'nun (1993) salık verdiği gibi, "üretim bilimi artık makinelerin içine 'hapsedilmiş' değil", ama gittikçe daha çok en benzemez alanlarda çoklu uygulamalara elverişli genel ve ayrıştırılmış bilgileri paylaşma kapasitesine sahip bir emek gücünün tepkililiğinde yer almaktadır (Veltz 2000). Endüstriyel etki değerlendirme ölçütleri yeniden tartışmaya açılmıştır: türdeş zamana yönelme artık, birçok durumda, emeği betimleme ve düzenlemeye de, doğrudan üretim zamanını güvenilir bir değer ve üretim maliyeti ölçüsü olarak sunmaya da izin vermez. Özellikle bilgi yoğunluklu sektörlerde, doğrudan bir üretim faaliyetine adanmış, aracısız emek zamanları artık insan emeğinin üretim gücünün ikincil bir kaynağından başka bir şey değildir (Zarifian 1995). Bunun sonucu olarak, ekonomik etki artık çoğu kez sadece *ex post* (sonradan), Fordist üretim

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

düzenlemesi durumunda olduğu gibi, arkasından bir yaradılış yeteneği olmaksızın doğrulanabilmektedir. Ancak ücret ilişkisindeki bu değişim yeni gerginliklere yol açar ve bunları çözme girişimleri bilgiye dayalı ekonominin etkili yönetimine aykırı düzenleme biçimlerine götürme riski taşır. Stilize edilmiş iki olay bu uyumsuzluğun boyutunu ortaya koymamızı sağlar:

- Emeğe katılmış bilgilerin sağladığı yeni üstünlük görülmemiş sorunlar ortaya çıkarır, çünkü ücretlilerin üretici elbirliği işletmenin yönetim işlevlerinden bağımsız gelişebilir (Alter 2002). Bilgi ile güç arasındaki bu gerginliğin düzenlenmesi ücret ilişkisinin geçicileştirilmesi ve bireyselleştirilmesi yoluna neden ayrıcalık tanındığını açıklamaya yardım eder. Kolektif boyutu göz önüne alındığında, bunun, etkili bir bilgi üretim düzenlemesi ile çelişkisi umursanmadan yapıldığı görülür. Bu gerginlikler bir zamansallık çatışması aracılığıyla aynı biçimde dile getirilir; inovasyon ve işçilerin gerçekten işe karıştırılmaları üstüne kurulan bir rekabet gücü için zorunlu olan uzun eğitim ve öğretim zamanı, çoğu kez, talep değişikliklerine tepki veren esnekliğin kısa vadede sağladığı kâr ve istihdamı, finansal sonuçları hemen görünür kılmayı sağlayan tek düzeltme değişkeni yapan bir görüş uğruna feda edilir (Veltz 2000).
- Araç ve yöntemleri buyurma yoluyla kontrolün yerini, sonuç alma yoluyla kontrol alır. Bu tabloda, Taylorist çalışma buyruğunun yerini "öznellik buyurması" alır (Clot 2002). Yani, serbest ve bağımsız bir faaliyet alanı söz konusuymuş gibi, yaratıcılıklarını işletmenin hizmetine sunarak işe sarılmaları konusunda ücretlilere yapılan uyarı alır. Ancak insan kaynaklarını bu biçimde yönetmenin etkisi gidip daha büyük iki çelişkiye çarpar. Nitekim öznelliği buyurmak, aynı zamanda hem bir şeyi hem de onun karşıtını istemekten oluşan "çelişkili uyarı"ya karşılık gelir ve bunun sonucunda ücretlilerin

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

öğrenme kapasitesini ve bunun yansıması olarak, işletmelerinkini koşullandırma riski taşıyan bir "Ben(lik) bölünmesi" ortaya çıkar. Üstelik öznellik buyurması, çoğu kez, bir bilgi birikim sürecinin bağlı olduğu çalışma ortaklığının sağlam olacağı önyargısına dayanarak bir bireysel teşvik sistemi yoluyla yapılır.

İnovasyon ritminin hızlanması, endüstriyel kapitalizmden bilişsel kapitalizme geçişin bir başka belirgin özelliğidir. Rekabetçiliğin temel kaynağının artık sabit sermayeye katılmış teknolojilerde değil de, sürekli değişim ve çabucak eskimeye mahkûm bilgilerin aralıksız yenilenme dinamiğini yönetme kapasitesine sahip emek gücünün yeteneklerinde bulunacağı "kalıcı bir inovasyon rejiminin" (Foray 2000; Paulré 2000) kullanımına tanıklık edeceğiz. Buradan da Taylorist teknik işbölümünden "harekete geçirilen bilgi bloklarının doğasına uygun olarak üretim süreçlerinin parçalanması" (Mouhoud 2003, s. 127) üstüne kurulan "bilişsel işbölümü"ne doğru bir kayma olduğu ortaya çıkacaktır. Bu gelişmenin şirketlerin lokalizasyonu ve uluslararası uzmanlık alanlarının doğuşu üstünde çok önemli bir etkisi vardır. Böylece bilişsel mantığın yeni uluslararası işbölümündeki üstünlüğü sermayenin hareketliliğiyle belgelenir; yani sıkıntı içinde olan bölgeler, sermayenin aşırı değersizleşmesine karşı direnemedikleri için neo-Taylorist türden bölgelerdir. Tersine, bilgi yoğunluklu faaliyetler ülkesel olarak daha yerleşiktir, çünkü bu durumda, zihinsel ve maddi olmayan emek havzasına bağlı olan sermayedir, o, şirket faaliyetinden önce var olur ve özellikle büyük kentlerde yoğunlaşır. Kısacası, bilişsel ilkeler üstüne kurulan uluslararası işbölümünde, bir ülkenin uzun vadeli rekabetçiliğini belirleyen etmen gittikçe daha çok elbirliğiyle etkinleştirilebilecek bir zihinsel emek deposuna bağlı hale gelmektedir. Bu durumda, "orantılı avantajlardan yararlanma mantığı, tekel öğeleri ile özgül yetenekler üstündeki

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

mutlak avantajların bir ülkenin elinde bulunması yararına olarak geriler" (Mouhoud 2003, s. 128).

Kuşkusuz bu durumda da teksesli bir süreçle karşı karşıya değiliz. Tıpkı bazı üretim evrelerinin yeniden gelişmiş bölgelere yerleştirilmesi gibi, bazı yönetim ve tasarlama işlevlerinin de önemli bir zihinsel emek gücüne (beyin gücüne) sahip Güney ülkelerine ya da eski sosyalist blok ülkelerine taşınması mümkündür. Emek maliyetinin düşürülmesine dayalı taşınma mantığı, yeni bilişsel işbölümü mantığıyla da birleşebilir.

Bu durum, doğrudan yurtdışı yatırımındaki (DYY) önemli artışa rağmen, yatırımın gelişmiş ülkelerde ve geniş bir pazar ve/veya büyük bir nitelikli emek gücü potansiyeline sahip hızla büyüyen az sayıda gelişmekte olan ülkede kalmasını engellemez. Bilgi ekonomisinin dengesiz gelişmesi böylece belli sayıdaki gelişmekte olan ülkeleri "dünya pazarı ile zoraki tam ve gerçek bir bağlantısızlık"a (Mouhoud 1992 v3 2002) mahkum eden kümülatif bir süreci başlatma eğilimine girer. "Zoraki bağlantısızlık" tehdidi, Amerika ve Avrupa'daki tarım politikaları örneğinin de gösterdiği gibi, Kuzey ülkelerinin dikmeye devam ettikleri korumacı engellerle güçlenmektedir. Kısacası, Bairoch'un dediği gibi, "serbest ticaret bir efsane olarak kalmaya devam ediyor", tabii bunun dayatıldığı Güney ülkeleri hariç.

Bilişsel kapitalizme geçiş, endüstriyel kapitalizmden miras kalan fikri mülkiyet hakları sistemi ile araştırma düzenlemesinin temellerini sarsmaktadır. Bu gelişme şu iki temel eğilimden kaynaklanır:

- Birincisi, kitlesel entelektüelliğe dayalı bir ekonomide, enformasyon ve iletişim teknolojilerinin kullanımının, birçok ortamda, copyright ve lisans korumasını tehlikeye attığı durumla ilgilidir (Clement 2003). Bu, aynı zamanda, yatay elbirliği biçimleri ile piyasa-dışı bir mantığa dayalı bilgi alış-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

verişinin gelişmesini de kolaylaştırır. Linux modelinin çoğu kez Windows tekelinin en ciddi rakibi ve baskın eşgüdüm biçimleri olarak hem şirkete, hem de piyasaya alternatif bir örgütlenmenin ilk örneği olarak sunulması bunların etkisini gösterir;

- İkincisi, temel araştırma ve özgül olarak software (yazılım) endüstrisi ile biyoteknoloji endüstrisinde üretilen uygulamalı araştırma arasındaki gittikçe artan iç içe girme ile ilgilidir. Bu gelişme, keşif ile icat arasındaki sınırı belirgin biçimde daha kırılganlaştırmaya izin veren patentlenebilirlik ölçütlerinde genel bir yavaşlama koşuluyla görülmemiş (ve o zamana kadar düşünülmemiş) bilgiyi ve insanı özelleştirme biçimlerini anlaşılır kılar (Coriat 2002). Böylece fikri mülkiyet hakları sisteminin güçlendirilmesi ve onun insani ortamlara ve temel araştırma sonuçlarına yayılması sorunları, bilişsel kapitalizmin güncel düzenlemesinin belirleyici bir yönü olur. Fikri mülkiyet haklarının yeniden düzenlenmesi, inovasyonu ve özel ve kamusal araştırma sektörleri arasındaki sinerjileri teşvik edeceği öngörülen bir pozisyon geliri yaratma politikasına karşılık gelir. Bu politika, çoğu kez, yüksek bilgi yoğunluklu sektörlerde, başlangıç maliyetlerinin sabit ve işletmelerin AR-GE yatırımlarında olduğu konusuyla haklı gösterilir.

Yine de bu konunun doğruluğu çok tartışmalıdır. Ona başlıca üç eleştiri yöneltebiliriz:

- Sabit araştırma maliyetlerinin büyük bölümü işletmelerin AR-GE merkezlerinin üstündedir. Nitekim araştırma ve inovasyon koşulları gittikçe daha kolektif ve son tahlilde, halk eğitimi sisteminden oluşan emek gücünün nitelik ve yoğunluğundan bağımsız olmaktadır. Dahası, işletmelerin ellerinde bulunan patentlerin büyük bir bölümü doğrudan onların AR-GE çalışmalarını değil, ama kamu kurumları tarafından

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

yapılan araştırmaların ya da geleneksel toplumlardaki bilgilerin yağmalanmasının ürünüdür (Shiva 2002).

- İcatları ve artık patentli keşifler bütününü, sanki patentlerin koruması olmadan ortaya çıkamazlarmış gibi düşünmek doğru değildir (Mansfield 1986). Daha açıkçası, patentlerin büyük bölümünün belirli faaliyet alanlarında rakip araştırma ve inovasyonları engellemekten başka bir amacı yoktur. "Doygunluk" ya da "taşkınlık" patentleri adıyla anılan bu strateji, bazen temel bilgilere götüren patentlerin çoğalmasına dayanır. Bu strateji "[onun] bilginin asgari düzeyde sömürülmesine, yeni bilgi yaratma ritminde bir yavaşlamaya ve rekabet karşıtı etkileri olan baskın pozisyonlar oluşumuna dönüşmesi anlamında, aşırı özelleştirme durumları"na götürür (CGP 2002, s. 155).
- Fikri mülkiyet haklarının varlığı (ve genişliği) ile inovasyonun teşvik edilmesi arasında gösterilmiş bir ilişki bulunmamaktadır. Daha doğrusu, 80'li yıllarda ABD'de, patentler aracılığıyla bilgisayar programlarının korunmasını güçlendirmiş olan yargı kararları inovasyonu küçültmüş (Clement 2003) ve patentlerin büyük bir bölümünü elinde bulunduran endüstri ve işletmelerde bir AR-GE gerilemesine yol açmıştır (Bessen ve Maskin 2000). Aynı biçimde, ilaç sanayisinde, gittikçe artan bir koruma talebine yol açan başlıca neden, daha çok, yetmişli yılların ortasından başlayarak, inovasyon ritmindeki bir yavaşlamayla damgalanmış bir bağlamda taklit maliyetini artırma zorunluluğu olabilir (Combe ve Zuniga 2002).

Sonuç olarak, fikri mülkiyet sisteminin güçlenmesi, patente koşmanın bazı şirketler için bir yaşamını sürdürme sorunu olarak sunulduğu zaman bile, iyi bakınca, bir bilgi üretimi ve dolaşımı hareketini engelleme mekanizması oluşturur gibi görünür.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Sonuçlar

Bilişsel kapitalizmin öne çıkışı, üretim rejimi ve birinci sanayi devriminden çıkmış olan bilgi ekonomisinin düzenlenmesini nitelemiş olan çok sayıda eğilimin altüst oluşuna karşılık gelir. Bu değişim yeni kapitalizmin temel direkleri ile endüstriyel kapitalizminkilerin karşıtlığıyla karakterize edilebilir:

- Bilgi ve maddi olmayan boyut, endüstriyel kapitalizme özgü üretkenlik-nicelik ve doğrudan emek zamanı ölçütlerinin yerini alarak başlıca değer kaynağı haline gelir;
- Emeğe katılmış bilgiler, sabit sermayeye katılmış bilgilerle karşılaştırıldığında, ağır basan bir rol üstlenirler. Buradan da tasarlama ve uygulama ile ilgili görevler ile üretim ve inovasyon faaliyetlerinin yeniden düzenlenmesi süreci doğar;
- Endüstriyel kapitalizmin sıralı rejiminin yerine kalıcı bir inovasyon rejimi gelir. Bu gelişme bilişsel ilkeler üstüne kurulmuş yeni bir uluslararası işbölümünün uygulamaya konulmasıyla uygun adım ilerler;
- Özellikle software (yazılım) endüstrisi ve biyoteknolojilerde ortaya çıkan ve gittikçe daha sıkı olan bu iç içelik yeni bir inovasyon modeline yol açar. Ve onun toplumsal getirisi ona katılmış olan fikri mülkiyet sistemiyle sıkı sıkıya bağlantılıdır.

Ücret ilişkisi ve bilgi üretim rejiminde yapılan bu temel değişiklikler, birçok ortamda, bilgi dolaşımına ve kolektif bilgi birikim boyutuna karşı koyan yeni düzenleme mekanizmalarına katılır. Özellikle, ücret ilişkisinin geçicileştirilmesi ve bireyselleştirilmesi, korumacı devletin kolektif hizmetlerinin istikrarsızlaştırılması ve fikri mülkiyet haklarının pekiştirilmesine bağlı bilgi özelleştirmesindeki aşırılık, mevcut bilişsel kapitalizm düzenlemesinin bilgiye dayalı ekonominin gelişme potansiyeline bir engel olarak gösterilmesine yol açar.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Sonuç olarak, bilişsel kapitalizme geçişle nitelenen kapitalizmdeki mevcut değişim, birçok yönden, hem emek/sermaye ilişkisi hem de yeni uluslararası işbölümünü kuran egemenlik etkileri düzeyinde çelişkileri artıran ve yeniden yerleştiren, büyük ölçüde çatışmacı bir olgudur. Günümüzde dünya ekonomisini sarsan kriz bilişsel kapitalizm düzenlemesinin ilk "büyük kriz"i olarak da yorumlanabilir. Ayrıca her şey sanki kriz yeni bir düzenleme biçimi olarak olumlanmaktaymış gibi olmakta ve kimileri, haklı olarak, "bilişsel kapitalizmin krizdeki bir kapitalizm mi [yoksa] toplumu derinden sarsan kapitalizmin krizi mi olduğunu" bilme sorununu ortaya koymaktadırlar (Gorz 2003, s. 22). Bu büyük krizin sonucu, kapitalizmin geçirdiği öteki büyük krizler tarihinin öğrettiği gibi, açık biçimde belirsizdir ve karmaşık bir çatışma/inovasyon dinamiği oyununa bağlıdır. Tehlike açıktır: Bir toplumsal değişim ve kurucu bir gücün yükselme dinamiğini işaret etmek istiyoruz. Bu dinamik sayesinde bilgi toplumu onu bağlayan kapitalist mantıktan gerçekten kurtulabilir ve bilginin serbest dolaşımı ve Genel Zekâ demokrasisi üstüne kurulan bir ekonomide yazılı olan kurtuluş potansiyelini serbest bırakabilir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bilişsel Kapitalizm Varsayımına Dair Marksist Bir Okumanın Unsurları

Carlo Vercellone

Giriş

Mevcut tarihsel konjonktür, bilginin, üretim örgütlenmesinde ve teknik gelişme dinamiğindeki yayılması ve gittikçe daha merkezi bir rol üstlenmesi ile belirlenmektedir. Bu gelişme, neo-klasik *içten kaynaklı büyüme* ve *bilgiye dayalı ekonomi* kuramlarıyla, emek-sermaye antagonizmasını ve işbölümündeki değişimleri düzenleyen bilgi ve güç çatışmalarını göz önüne almayan bir yaklaşımla yorumlanmaktadır.

Bilişsel kapitalizm varsayımı, tam da *bilgi ekonomisine* dair yeni liberal teorilerin politik ekonomisine yönelik bir eleştiri olarak gelişir. Kapitalizmdeki mevcut değişimin anlamı ve temeli, bilgiye dayalı bir ekonominin basit oluşumunda değil, sermaye birikim yasalarına tabi kılınan ve boyunduruk altına alınan bilgiye dayalı bir ekonominin oluşumunda bulunmaktadır. Bu temele dayanarak, bu yazıda, yanıtlamaya çalışacağımız iki kuramsal sorun incelenmektedir.

Bilginin yayılma eğilimi kapitalist işbölümü ve birinci sanayi devriminden başlayarak gerçekleştirilen teknik gelişme

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

mantığı karşısında bir kopmayı mı göstermektedir? Bilişsel kapitalizmin içinden geçtiği çelişkiler ve uyuşmazlığın kökten yenilenmiş niteliğini belirlemeyi sağlayan unsurları Marx'da, özellikle de Genel Zekâ varsayımında yeniden bulmak ne kadar olanaklıdır?

Bu sorulara yanıt vermek için bu yazıda, kapitalist işbölümünün gelişmesini belirleyen çatışmalı bilgi/güç ilişkisinin altı çizilirken Marksist katkının özgünlüğü ve güncelliğinin açıkça ortaya konulması amaçlanmaktadır. Özel olarak da *biçimsel boyunduruk*, *gerçek boyunduruk* ve *Genel Zekâ* kavramlarının kuramsal ve gerçekçi değerini ele alacağız. Boyunduruk[1] kavramıyla Marx, emeğin sermayeye tabi kılınma biçimlerini niteler. Genel Zekâ kavramıyla da emeğin sermayeye tabi kılınmasındaki köklü bir değişimi belirtir ve işbölümünde üçüncü bir evreyi işaret eder. Bu evre endüstriyel kapitalizme özgü Smithçi işbölümü mantığını aşma eğilimini de beraberinde getirir ve Marx'ın öteki yazılarında hiç görülmeyen biçimde komünizme doğrudan bir geçiş olanağını ortaya koyar.

Bu kategoriler tarihsel zamanın, kapitalizmin uzun vadeli dinamiğindeki güncel dönemecin anlamını belirleyebilecek bir kuramsal inceleme yapmak için de yararlı olacaktır. Sonuç olarak burada bir dönemlere ayırma söz konusudur ve kapitalist işbölümü ve bilginin rolüyle ilgili (her ne kadar bu evreler kısmen üst üste binseler de) başlıca üç temel evre belirlenebilir:

- Birincisi, yani biçimsel boyunduruk evresi, XVI. yüzyıl başı ile XVIII. yüzyıl sonu arasında gelişir ve *eve iş verme sistemi*[2] ile merkezi imalat üretim modellerine dayanır. Emek/sermaye

1 "Boyunduruk" terimini "bağlanma, bağımlılık" terimine tercih ettik, çünkü o, emek/sermaye karşıtlığı ve kapitalist işbölümünün çeşitli evrelerinden geçen "zihinsel üretim güçleri"nin denetimi için çatışmanın sürekliliğini daha iyi göstermektedir.

2 Yaygın imalat sistemi adıyla anılan bu sistem, zanaatkârlar ve bağımsız işçiler nezdinde evde üretimi örgütleyen tüccar işadamı figürüne dayanır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ilişkisi, zanaatkâr ve meslek işçilerinin bilgilerinin egemenliği ile ticari ve finansal türden birikim mekanizmalarının üstünlüğü ile damgalanır.

- İkinci evre, yani gerçek boyunduruk evresi, birinci sanayi devrimiyle başlar. İşbölümü, bir yanda uygulama emeğinin parçalanması ve niteliksizleştirilmesi öte yanda emek gücünün zihinsel görevlere adanmış, azınlıkta kalan bir bileşenin aşırı niteliklileştirilmesiyle ifade edilen bir bilgi kutuplaşması süreciyle karakterize edilir (Freyssinet 1979). Emek-değer yasasının temeli olan zaman tasarrufu arayışı, karmaşık emeğin basit emeğe, bilginin ise sabit sermayeye ve işletme örgütlenmesine katılmasına eşlik eder. Sermaye birikim dinamiği kitlesel standart meta üretiminde uzmanlaşmış (önce Manchesterist, sonra Fordist) büyük fabrika üzerine kurulur.
- Üçüncü evre, yani bilişsel kapitalizm evresi, Fordizm ve Smithçi işbölümünün toplumsal kriziyle başlar. *Emek/sermaye* ilişkisi, yaygın bir entelektüelliğe sahip olanların elinde bulunan bilgi hegemonyası ve emeğin gittikçe daha çok maddi olmayan ve/veya zihinsel karakterine dayalı bilgi aracılığıyla bilgi üretmenin itici gücüyle damgalanmıştır. Bu yeni işbölümü evresi emek-değer yasasındaki krize ve ticari ve finansal birikim mekanizmalarının ısrarlı dönüşüne eşlik eder. Kapitalizmin aldığı bu yeni biçimin ve ondan kaynaklanan çelişkilerin temel özellikleri Marx'ın *Genel Zekâ* varsayımında büyük ölçüde öncelenmektedir.

I. İşbölümü ve bilgi/güç ilişkileri. Emek/sermaye çelişkisinin ilk ve temel alanı

Marx'ın yaklaşımı yine sadece işbölümündeki değişimleri değil, ama aynı zamanda, Schumpeter'in ifadesiyle söyleyecek olursak, "yeni bir gelişmenin koşullarını" yaratabilecek yörüngeleri de dikkate almamıza yardımcı olacak bir okuma şeması sunar. Nitekim onun analizi, yöntembilimsel açıdan, Smithçi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

işbölümü görüşünün ilk eleştirilerinden birini oluşturur. Bilginin kutuplaştırılması ve zihinsel görevler ile maddi görevler arasındaki bölünme, artık üretim güçlerindeki gelişmenin doğal bir koşulu ve zorunlu bir sonucu sayılmaz. Tersine bu gelişmeler sermayenin, (kullanım değerleri üretme anlamında) emek sürecini (ticari değer üretme ve artı değer çıkartma aracı anlamında) değerlenme sürecine bağlayarak, teknik gelişmeyi *içten kaynaklı* türetmesini sağlayan özgül tarihsel koşulların sonucu olarak ortaya çıkar.[3] İşbölümünün gelişmesi teknik ve örgütlenme inovasyonu dinamiğinde kurulan çelişkili emek/sermaye ilişkisinden başlayarak görülür. Örneğin Marx, (ücret çatışmaları örneği üzerinden) işgününün azaltılması ve düzenlenmesi için verilen mücadeleyi, *Kapital I. Cilt*'te mutlak artık değer kavramından nispi artı değer kavramına götüren mantıksal-tarihsel geçişin merkezine yerleştirir.

Ancak, bize göre, giderek daha da önemli hale gelen şey, Marx'ın bu karmaşık diyalektik çelişki/inovasyon dinamiğinin boyutlarından biri, yani "zihinsel üretim güçleri"nin denetimiyle ilgili çatışmalar üzerinde daha ayrıntılı ve ısrarlı biçimde durmasıdır. Buradan emek üretkenliği üzerindeki etki ile ekonomik etkinin altını çizmekle sınırlı kalmayan bir teknik gelişme kavramı ortaya çıkar. Bu da teknik ve toplumsal işbölümündeki gelişmenin yapısını düzenleyen bilgi ve güç arasındaki ilişkilere vurgu yapar. "Zihinsel üretim güçleri"nin temsil ettiği temeller, sermayenin altında, üretime uygulanan bilimin gelişmesinin işçilerin bilgilerinin ellerinden alınmasıyla uygun adım gittiğini savunan eğilimi böyle açıklar. Ama aynı zamanda bu tür bir teknik gelişme karşısında işçilerin direnişleri ve dolayısıyla yeni bir bilgi ve kolektif işçi oluşumunun ortaya çı-

3 Bu yaklaşım, tekniği maddileştirilmiş bir toplumsal ilişki olarak düşünmemizi ve belli bir emek örgütlenmesi biçimini uygulamayı belirleyen şeyin kendi içinde teknolojik gelişme düzeyi değil, daha ziyade teknik gelişme düzeyinin verili bir zamanda artı emek sızdırmaya uygunluğu olduğunu anlamamızı sağlar.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kışı gibi uygun karşı-eğilimleri de açıklar. Kısacası, eğer teknik gelişme kendi kapitalist biçimi içinde işçinin geleneksel bilgisinin elinden alınmasına izin verirse, emek süreci kesinlikle çatışmalı hale gelir. Böylece yeni tür bir bilgi, teknik ve toplumsal işbölümündeki gelişme düzeyine uygun olarak kendini sürekli yenileme eğilimine girer (Salama ve Hai Hac 1992). Dolayısıyla bilgiye dayalı bir güç ilişkisinin ifadesi olarak teknik gelişme analizi, Marx'ın eserinin her yerinde vardır ve onun düşüncesinin çok önemli bazı yönlerinin alternatif bir okumasına izin verir.

Bilgi/güç ilişkisinin çelişkili dinamiği, sermayenin organik ve teknik bileşimindeki artma eğiliminin açıklanmasında merkezi bir yer tutar. Bu eğilim, diye yazar Marx (1857-58, Fr. çev., 1980, s. 192), makine sisteminin kendi bütünlüğü içinde doğmasını sağlayan yoldan kaynaklanır: "Bu yol, işçilerin işlemlerini gittikçe daha çok mekanik işlemlere çeviren, böylece belirli bir noktada mekanizmanın onların yerini alması sonucunu doğuran işbölümü yoluyla yapılan analizdir." Kısacası, sermayenin teknik ve organik bileşiminin artma eğilimi "kapitalist üretim biçiminin temel eğilimi olan değerler sistemine dönüşür: üreticiler ile üretim araçlarının üretim güçleri düzeyinde ya da daha kesin olarak emek sürecinin merkezi olan [işçi bilgilerine]... el koyma ilişkileri düzeyinde gittikçe artan ayrılık... Bu ilişki, emek süreci ve dolayısıyla nispi artık değer üretiminin denetimin, başlangıçta zanaatkârın sonra da meslek işçisinin tasarrufunda olan denetimin sonucu olan 'üretimde sınıf mücadelesi'ni oluşturur" (Lipietz 1982, s. 204-205).

Biz burada kâr oranındaki düşüş eğilimi yasasıyla beslenen tartışmaya dalarak konudan uzaklaşmayacağız. Tersine, bizim için önemli olan şey, sermayenin organik bileşiminin artma eğiliminin yapısını düzenleyen bilgi/güç ilişkisinin niteliksel dinamiğine vurgu yapılırsa, bir başka yapısal kriz varsayımını formüle etmenin nasıl mümkün olacağının altını çizmek-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

tir. Bu tür bir kriz analizi, sermayenin değeri ve aşırı birikimi sınırları içinde geleneksel Marksist yaklaşımdan farklı bir mantıktan yola çıkarak dallanıp budaklanır. Daha ziyade sermayenin teknik bileşimi ve toplumsal emek süreci düzeyinde, emek gücüne katılmış canlı bilginin sabit sermayeye katılmış ölü bilgiye bağımlı kılındığı ilişkinin altüst oluşuna yol açan bir nitelik değişimini varsayar. Canlı bilgi/ölü bilgi ilişkisindeki bu altüst oluş "sermayenin işbölümü üzerindeki denetiminin azalması eğilimi" olarak nitelenebilir (Vercellone 1999). Kaldı ki endüstriyel kapitalizmin "büyük krizi" şeklindeki daha üst düzey bir varsayıma götüren çok sayıda öğe Marx'ın bütün eseri boyunca anımsatılır. Ama bizim görüşümüze göre, bu varsayım daha ziyade *Grundrisse*'de, özellikle de Makineler Üzerine Fragmanlar'da (VII. Defter) Marx'ın, emeğin sermayeye biçimsel ve gerçek boyunduruğu evrelerinden sonra, işbölümünün gelişmesinde yeni bir evrenin geleceğini duyurduğu pasajlarda açıklanır. İşte burada Marx, bu değişimin işbölümü ve teknik gelişme üstündeki etkisini nitelemek için *Genel Zekâ*'dan söz eder. Böylece zihinsel ve bilimsel emeğin üretim değerinin egemen hale geldiği ve bilginin bütünüyle başlıca üretim gücüne dönüşerek yeniden toplumsallaştığı bir tarihsel konjonktürün bazı anahtar yönlerini önceler (Negri 1998, s. 333-372). İşte bu nedenle Marksist biçimsel ve gerçek boyunduruk ile *Genel Zekâ* kavramları ve bu teknik ve toplumsal işbölümü biçimlerine bir geri dönüş, Smith sonrası bir XXI. yüzyıl varsayımına dair bir düşünce geliştirmek için çok ilgi çekici görünebilir.

Biçimsel boyunduruk, gerçek boyunduruk ve Genel Zekâ kavramları Marx tarafından, kendi mantıksal-tarihsel oluş sıraları içinde, emek sürecinin sermaye (ve yarattıkları çatışma ve kriz türü) tarafından son derece farklı tabi kılınma mekanizmalarını nitelemek için kullanılırlar. Bu yolculukta Marx emeğin sermayenin biçimsel boyunduruğu altına alınmasından yola çıkar, çünkü orada sermaye, başlangıçta "önceki üretim

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

biçimlerinden sadece biçimsel olarak ayırt edilebilen" bir teknik ve toplumsal işbölümünü egemenliğine alır (Amin 1970). Sermaye, meta ve para ilişkileri yoluyla, daha önceden varolan ve işçilerin kapitalist üretim mekanizmalarının yönetimine gerek duymadan yürüttükleri emek sürecini kendisine tabi kılar. Çalışma ilişkilerindeki elbirliği teknik olarak sermayeden bağımsız kalır. Emek sürecinin denetimi ve üretim fazlasını sahiplenme koşulları, ilk tahlilde, örneğin *ev içi üretim sisteminde* olduğu gibi, doğrudan üretim alanının dışında kalan mekanizmalar üzerine kurulur. Toplumsal üretimde elbirliğinin özerkliği (Marx değişen bileşenin sermayenin değişmeyen bileşeni karşısındaki nitel üstünlüğü diyecektir) göz önüne alındığında, (ücretli çalışma ve/veya özerk zanaat çalışması biçiminde) fazla çalışmaya zorlama özde işçinin onu (paraya erişme ve/veya geçim araçlarına ticari olmayan biçimde sahip olmada başka yolların yokluğunda) kendi emek gücünü satmaya zorlayan ticari bağımlılığının sonucu olarak ortaya çıkar.

Ücretlilerin dolaşım sürecindeki parasal bağımlılık ilişkisi ile onların emek sürecinin düzenlenmesindeki özerklikleri arasındaki çelişki, emeğin sermayeye biçimsel boyunduruğunun anahtar özelliklerinden biridir. Bilindiği gibi, ekonominin toplumsallıktan yoksun bırakılmasına yönelik politikaların (*çitlemeler*, yoksullarla ilgili yasalar vb.) birinci sanayi devriminin uzun ve zor oluşum sürecinde sahip olduğu çok önemli yer, işte bu çelişkiden kaynaklanmaktadır. Üretim güçlerinde maddileşmiş gerçek bir zorlamanın yokluğunda bu politikalar işçi sayısını sabitlemek ve onu gerçekten verimli kılmak için ücretli işe getirilen parasal kısıtlamayı artırmayı hedefler. Bu politikalar -ki bunların mantığı Fordizmin krizi sonrasında gerçekleştirilen neoliberal stratejilere benzetilebilir- o dönemde, sonrasında biçimsel boyunduruktan gerçek boyunduruğa geçişin aşılanacağı geleneksel bilgilere el koyma sürecine zorunlu bir giriş olmuştur. Aslında tarihsel olarak biçimsel boyunduruk

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

evresi, Fordizmin krizinden sonra ortaya çıkan emek/sermaye ilişkisi biçimiyle çok sayıda benzerliğe sahiptir.

Bu yaklaşım, işbölümündeki güncel değişimlerin özgüllüğünü ve dayanağını ayırt etmek için bize birçok ders sunabilir. Özellikle Marx'ın katkısı, kapitalizmin uzun vadeli dinamiğinin tarihçisi olan Braudel'inkiyle birleştirilirse. Birinci ders, Braudel'in ifadesiyle söyleyecek olursak, kapitalizmin "birinci sanayi devriminden önce gelen ve onu aşan eski bir hikâye" olduğudur. Endüstriyel kapitalizm biçimi, kapitalizmin tarihinde bir evreden başka bir şey değildir. Sanayi devriminden doğmuş olmaktan uzak olduğu için kapitalizm, kendi uzun tarihi boyunca teknik gelişmeyi hızlandırmadan ve özde dolaylı ve üretim alanının dışında kalan -en azından kapitalist dünya sisteminin merkezindeki ülkelerde- üretim fazlasını sahiplenme biçimleri temelinde gelişmiştir (Amin 1970). Nitekim kapitalizmin temel özelliği, kendi egemenlik mekanizmalarının aşırı esnekliğine olağanüstü biçimde uyarlanabilir ve dolayısıyla uzmanlaşmamış olma kapasitesine bağlıdır (Braudel 1979).

Bu esneklik genel sermaye formülünden [P(ara) – M(eta) – P(ara)] gelir ve bize sermayenin üretim alanıyla kurduğu ilişki türünü açıklar. Birikim açısından, döngünün başında yatırılan para sermaye (P) onun esnekliği, likiditesi ve seçme özgürlüğü ile nitelenir. Ticari sermaye biçiminde olduğu kadar üretim sermayesi biçiminde de maddileştirmeyi, katılığı ve belirsizliği başlatan ideal (P – P') kısa devresinde, meta (M) bir kesintiden başka bir şey değildir. Bu nedenle bu belirsizlik üretimde kullanılan sermaye için daha büyüktür. Artı değeri gerçekleştirmeden önce üretim sermayesi, emeğin örgütlenmesini doğrudan yönetmekle ilgili risklerle bizzat uğraşmak zorunda kalır. Bu belirsizliğin yayılması, ücret ilişkisi düzenlemesini ve daha genel olarak bütün öteki bağımlı emek biçimlerini destekleyen sosyo-kurumsal etmenlere bağlıdır. Bu etmenler arasında en önemlisi hiç kuşkusuz teknoloji ile emek sürecinin kapitalist

 Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

denetim ve yönetim işlevlerinin yaslanabileceği bilginin egemenlik derecesidir. Arrighi'nin gösterdiği gibi (Arrighi 1996), Marx'ın formülü şunu anımsatır: "Kapitalist failler, belirsizlikle birlikte gelen esneklik ve seçme özgürlüğünün yitirilmesi sonucunu doğuran, kendinde bir amaç olarak özel girdi/çıktı üretim kombinasyonlarına para yatırmazlar. Tersine, üretime yatırımı gelecekte daha da büyük bir esneklik ve seçme özgürlüğü sağlamak için bir araç olarak görürler. Eğer bu gelecekte daha büyük bir seçme özgürlüğü öngörüsü olumsuz ya da tatminkâr değil ise, sermaye özellikle daha esnek yatırım biçimlerine geri dönme eğilimine girer."

Sanayi devriminden önceki yıllarda, sermayenin üretim alanına girmedeki yavaşlığını ve bir merkezde toplanmış manifaktür sistemin yayılmasında karşılaşılan büyük zorlukları açıklamaya yardımcı olan şeyin, emek sürecinin düzenlemesindeki kapitalist denetim biçimlerinin geçiciliği olduğu varsayımı ileri sürülebilir. Emek sürecinin düzenlenmesi ilkesi, tıpkı emek yoğunluğunun denetlenmesi biçimlerinde olduğu gibi, kolektif işçinin canlı bilgisine gömülüdür. Böylece "zanaatkâr becerisi manifaktürün temelinde kaldığı ve onun içinde çalışan tüm mekanizma işçilerden bağımsız nesnel bir yapıya sahip olmadığı için, sermaye sürekli olarak işçilerin başkaldırısına karşı mücadele eder" (Marx 1905; Fr. çev., s. 414, İtal. çev., s. 411).

Bu nedenle üretim sürecinde makineleşme devreye girene kadar, "bir merkezde toplanmış manifaktür" sistem, yetersiz gelişecek, tüccar girişimcinin etkinliğine bağımlı olacak ve öncü şirkete dönüşmek yerine *ev içi üretim sistemine* ayrıcalık tanımaya devam edecektir. Bu tarihsel örnek sermaye birikim dinamiğinin daha genel bir eğilim yasasını ortaya çıkarabilir. Bu da bize der ki, üretim döngüsünün düzenlenmesi ne kadar çok sermaye yönetme işlevinden bağımsız bir üretim işbirliği üstüne kurulmuş ve/veya çok çatışmacı bir dinamik tarafından geçilmiş görünürse, sermaye de o kadar çok üretime ve parasal

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ve finansal dolaşım alanı aracılığıyla gerçekleştirilen, üretim fazlasını sahiplenme mekanizmalarına egemen olmada dolaylı biçimleri üstün tutma eğilimine girecektir. İşbölümü biçimleri ile sermaye biriktirme biçimlerini birbirine yaklaştıran bu okuma şeması, tarih boyunca, çeşitli sermaye birikim evreleri arasındaki sıralılığı açıklamaya da yardımcı olabilir; böylece üretimsel, finansal ve ticari birikim biçimleriyle nitelenmiş evreler ortaya çıkar. Bu anlamda, endüstriyel kapitalizm krizine dair tarihsel bir perspektif çıkarmak için, biçimsel boyunduruk evresinin bize verdiği bir başka ders de şudur: Bugün de sermaye hiç kuşkusuz kendi doğrudan üretim biçiminden kurtulma eğilimine yeniden girebilir ve onları başka ilişkilerden çıkararak üretim fazlasını sahiplenmeyi deneyebilir (Dockès ve Rosier 1983).

Öte yandan Braudel, tam olarak "ekonomi-dünya" tarihinden yola çıkarak Fordizmin krizinin anlamıyla ilgili tahrik edici bir yorum için gerekli unsurları sağlamıştır (Braudel 1982). Bu sonuncusu, yine Braudel'e göre, bir Kondratiev uzun dalgasının alçalma evresine özgü bazı özellikleri tam olarak sunmasına rağmen, uzun dönemlerle ilgili yeni-Schumpeterci yorumlarla tanısı konulmuş olandan daha derin bir tarihsel kopmaya yol açabilecektir. Burada tam da birinci sanayi devriminden çıkan kapitalizmin aynı gelişme mantığından söz eden bir geri dönüş vardır. Endüstriyel kapitalizmin itici gücünün tükenmesi, Braudel'in verdiği anlamda, gerçek *capitalisme du sommet*'nin (kapitalizmin en üst aşaması), ticari ve finansal kapitalizme özgü dolaylı egemenlik araçlarına yeniden ayrıcalık tanımasına yardımcı olacaktır. Sermayenin üç döneminin tek bir dönemin farklı anlamlarında üretim sermayesinin koruması altında birleşmesi, kapitalizm tarihinin geçici bir evresinin hâkim ifadesinden başka bir şey olmayacaktır (Chesnais 1994). Bu perspektifte, güncel finansallaşma sürecinin doğuşunun,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

işbölümünün Fordizmin kriziyle belirlenen çatışmacı değişimleriyle sıkı bir ilişki içinde olduğunu ekleyebiliriz. Finansal küreselleşme sermayenin, kendi değerlenme döngüsünü, artık gerçekten boyunduruk altına alamadığı toplumsal bir emek sürecinden gittikçe daha bağımsız kılma girişimi olarak da yorumlanabilir. Böylece elimizde, eğer Braudel'in kapitalizmin uzun dinamiği yaklaşımı, Marx'ın *Genel Zekâ* ve endüstriyel kapitalizmden miras kalan bir Smithçi işbölümü krizi varsayımına bağlanırsa, ilginçliği daha da artacak olan bir okuma şemamız olur.

Emeğin sermayenin gerçek boyunduruğu altına alınmasına götüren süreç birinci sanayi devrimiyle başlar ve Fordizmle son bulacak olan bir dizi eğilim üstüne kurulur: Zihinsel emek ile bedensel emeğin aşamalı olarak ayrılması, zihinsel görevlerle maddi görevlerin ayrılması ve bilgilerin kutuplaştırılması, sermayenin ürün ve emek süreci üzerindeki denetimini aşamalı olarak pekiştirmesini sağlayan teknik ve düzenleyici değişim dinamiğini belirler.

Şunu da belirtmek gerekir ki -bu öğe güncel krizin yönlerinden birini anlamak için çok önemlidir- bu işbölümü ve teknik gelişme eğilimleri endüstriyel kapitalizmin dinamiği içinde merkezi konumda olan bir toplumsal kurumun düzene konulmasına dayanırlar. Burada doğrudan (bir üretim faaliyetine adanmış) emek zamanını başlıca ölçme değeri ve insan emeğinin üretim gücünün gelişmesiyle doğmuş olan zenginlik kaynağı haline getiren toplumsal ilke söz konusudur. Gerçekten de, sanayi devriminden önce, emek ile emek olmayan arasındaki ayrım (hâlâ bireylerin çoklu etkinlik ve çoklu değerliliklerinin egemen olduğu bir evrende) neredeyse yoktu. Emek (genel olarak faaliyet), saat ve kronometrenin etkinlik kurallarıyla dayatılmayan bir zamanın ölçüsü idi. Kapitalist şirketin gelişmesinden sonra "bu ilişki tersine döner ve zaman emeğin ölçüsü haline gelir" (yukarıda Guedj ve Vindt tarafından aktarılır, 1997, s. 44) ve bu nedenle

zaman, üretimin ve zenginliğin bölüşümünün değerlendirme ilkesine dönüşür. Fabrika sisteminin kendini kabul ettirmesiyle zaman emeğin ölçüsü olur ve emek zamanı toplumsal açıdan merkezi bir etmen olarak öne çıkar. Saat ve kronometre zamanı, emeğin ekonomik değerini nicelikleştirme ve onun işlem biçimlerini önceden belirleme araçları olarak, makineleşmeyle birlikte, emeğin sanayi devrimiyle belirlenen ekonomik ve kültürel değişiminin özünü temsil eder. İşte, Taylorizm ilkeleri ile makineleşmenin ortaklığı temelinde, Fordizm'de son bulacak olan teknik gelişme mantığını biçimlendiren şeyler, zaman ekonomisinin bu sonraki biçimleridir. Böylece emek, sadece mübadele değeri biçiminde değil, ama aynı zamanda her türlü düşünsel ve yaratıcı niteliğinden arındırılmış içeriğinde de gittikçe daha çok soyutlaşır (Negri 1996).

İşçinin sermayeye tabi kılınması, zorla üretim sürecinin içine sokulduğu zaman gerçekleşir, üstelik sadece dışarıdan da değil. Böylece emeğin sermayeye tabi kılınması, teknolojiyi ve işbölümünü yapılandıran ve üretimde elbirliğinin eşgüdümünü sağlayan bilgi kütlesinin artık kolektif işçinin dışında kalan karakteri tarafından yazılmış bir emir gibi dayatılır. Ücretli çalışmayı dayatma artık sadece parasal değil, ama aynı zamanda teknolojik, teknik gelişmeyle sağlanan içten kaynaklı bir yapıya bürünür. Böylece, üreticinin gittikçe daha çok makineler sisteminin basit canlı eklentisine indirgendiği durumda bireysel emek gücü "sermayeye satılmadığı zaman kendi başına pek bir yarar sağlamaz" (Marx 1905, Fr.çev., s. 406; İtal.çev., s. 404). Bu açıdan, gerçek boyunduruğun gelişme dinamiği bu kavramı niteleyen ikili boyutu içinde anlaşılmalıdır:

- Teknik işbölümü düzeyinde gerçek boyunduruk, emek gücünün sermaye tarafından denetlenmesi zorunluluğunu teknik ve düzenleyici değişim dinamiği içinde içten kaynaklı hale getirmesini (endojenleştirmesini) sağlama eğilimi taşır;

- Toplumsal işbölümü düzeyinde, gerçek boyunduruk endüstriyel kapitalizmin, ücret ilişkisinin ve değişim değerinin genelleştirilmesi ve ücretlinin var olma koşullarının altüst edilmesi yoluyla, toplumun bütünün kapsama eğilimini gösterir. Bu dinamik kısmen, sermaye birikimiyle bütünleşmiş bir tüketim ilkesi oluşturulmasına dönüşür. Bununla birlikte o, emek gücünün yeniden üretilmesinin belli maliyetlerinin devlet tarafından toplumsallaştırılmasına götürecek olan bir çatışma sürecini de başlatır. *Refah devleti* kurumlarının gelişmesiyle birlikte bu tabloya, kitlesel okullaşmanın ve başlangıçta temel görevleri arasında, var olan sosyal sınıflarınkine karşılık gelen bir hiyerarşik bilgi düzenlemesi oluşturma ve doğruluğunu gösterme görevi de olan eğitim sistemi içinde aşamalı olarak yaratılan gerilimlerin olumlanması da eklenir.

Kısacası, biçimsel boyunduruktan gerçek boyunduruğa geçişi sağlayan ekonomik ve toplumsal değişim dinamiği, endüstriyel kapitalistler sınıfının işçi sınıfı modeline göre (ve ona karşı) oluşmasını ve çatışmaları, büyümenin dinamik itici gücü ve makro-ekonomik dengeleyicisi olarak, sermaye birikim koşullarının içine dâhil etmeye sevk etmesini sağlayan tarihsel süreci ortaya koymaya izin verir (Negri 1996, 1998, Tronti 1977). Sermayenin belli bir andaki yapısını okumak, bir ayna etkisiyle, bilgiyi yeniden ele geçirmek ve ücret ilişkisindeki ekonomik dayatmadan kurtulmak için ücretlilerin aralıksız mücadelesinden miras kalan tarihi büyük ölçüde yeniden kurgulamak anlamına gelir. Bu çatışma-inovasyon-gelişme diyalektiği, birinci sanayi devriminden Fordizm'e götüren farklı üretim modellerinin birbirini izlemesinde itici güç rolü oynamıştır. Fordizm, hem üretim hem de tüketim açısından, her ne kadar içinde kendi krizine götürmeye ve işbölümünün endüstri-sonrası yeni bir evreye geçişini belirle-

meye uygun (öznel ve nesnel) çelişkiler barındırsa da, birçok yönden gerçek boyunduruğa yönelen tarihsel eğilimin gerçekleşmesini sağlamıştır.

Gerçekten de, bilgilere el koyma ve gerçek boyunduruğun derinleştirilmesi eğilimini hiçbir şey tersine çeviremez. Kitlesel okullaşmadaki gelişmenin yaygın bir entelektüelliğin oluşmasında ve yeni bir işbölümünün ortaya çıkmasında oynadığı rol işte bu düzeyde, yani Fordizm tarafından belirlenen işbölümünün en genel düzeyinde gerçekleştirilen bu bilgileri kolektif olarak yeniden ele geçirme düzeyinde yorumlanabilir. Gerçekten de bu gelişme Marx'ın *Genel Zekâ* konusundaki bazı sezgilerini gerçekleştirir gibi görünmektedir.

II. *Grundrisse*'nin özgünlüğü: Emeğin sermaye tarafından gerçek boyunduruk altına alınmasının aşılması olarak Genel Zekâ[4]

Kapital I. Cilt'te Marx, işbölümündeki değişimlerle ilgili analizini *basit elbirliğinden* (kooperatifçilik) ve *manifaktürden büyük endüstriye* götüren aşamalarla sınırlar. Bu mantıksal-tarihsel şema, haksız olarak, gerçek boyunduruk eğiliminin aşılmaz karakteri hakkında bir yargı gibi görülebilecektir. *Kapital*'in bu yorumu, üretici güçlerin, kapitalist işbölümünün geçirdiği çatışmalardan doğan çelişkilere değil piyasa anarşisine vurgu yapan kapitalist gelişmenin sınırlarıyla ilgili bir okumayı kolaylaştıracaktır. Bununla birlikte, Marx'ın bütün eserinde, kapitalist işbölümünün eleştirisi ve onun merkezindeki çatışmaların analizi, sermayenin "üretime egemen biçim olarak kendi çözülüşü anlamında" (*Grundrisse*, Sermaye Üzerine, VII, Fr. çev., 1980, s. 188; İtal.çev., 1977, s. 711) işlemesine yol açacak kriz ve dinamiklere dair yaklaşımın kalbini oluşturur.[5]

4 Bu başlık bizim yorumumuz ile Genel Zekâ kategorisini her zaman gerçek boyunduruk mantığı çerçevesine geri götürme eğiliminde olan Grundrisse okumaları arasında daha büyük bir fark olduğunun da altını çizmek istiyor.

5 Örneğin Alman İdeolojisi'nde komünizm, "mevcut durumu ortadan kal-

Ayrıca *Kapital* I. Cilt'te Marx, emek zamanının yasal olarak azaltılmasının, bilgiye erişimin toplumsallaşması için verilen daha genel bir mücadeleye nasıl ayrılmaz biçimde bağlı olduğunu vurguladığı zaman da bu meseleye işaret eder. Marx'ın, iş gününü düzenleyen ilk yasanın uygulanmasıyla birlikte, yaygın ulusal ilköğretimin temellerinin atılmasını nasıl selamladığını düşünün. "Sermaye ile mücadele edilerek koparılan bu ilk ödün" (Marx 1905, Fr. çev., s. 548; İtal. çev., s. 535), Marx'a göre, "toplumun iki ucunda, karşıt yönde de olsa, aşırı gelişme ve körelmeye yol açan mevcut eğitim ve mevcut işbölümü"nün yürürlükten kaldırılması için çatışmacı bir dinamiğin çıkış noktasından başka bir şey değildi (s. 549). Marx, kapitalist işbölümünün gelişmesine dair yorumunda, amacı ("eski işbölümünün yürürlükten kaldırılması") gerçek boyunduruk dinamiğine karşıt olan, eğitimin toplumsallaştırılması mücadelelerine merkezi bir rol verir (a.g.e., s. 535).[6] Bu anlamda, Marx'a göre, kitlesel okullaşmanın gelişmesinin, ücretlilerin teknik ve toplumsal işbölümünün ulaştığı kapitalist gelişme düzeyine uygun ve aynı zamanda onu aşma girişiminde bulunacak ölçüde "kuramsal ve uygulamalı teknolojik" bilgi birikimi edinmelerini sağlayacak temel koşullardan biri olduğunu söylemek mümkündür.

Aslında sadece eğitim sistemini emek gücü piyasasının gereklerine uydurma zorunluluğundan değil, çatışmacı bir dinamiğin itmesiyle de devlet, emek gücünün yeniden üretim maliyetinin bir kısmını ticari mantığın dışında toplumsallaştırarak, ulusal eğitimi aşamalı olarak geliştirmeye yönelmiştir. Nitekim kitlesel okullaşma ve yaygın entelektüelliğin gelişmesi, eğitim sistemini Fordist ücret ilişkisindeki krizin merkezine yerleştirecektir. Dolayısıyla, "zihinsel üretim güçleri"nin dene-

dıran hareket" olarak, kapitalist işbölümünün kaldırılmasından yana olan tarihsel süreç çerçevesinde tanımlanıyordu (Marx ve Engels 1988, s. 95).

6 Bu görüş Gramsci'nin "hegemonya" kavramını ve onun ücretli (sınıf) tarafından ele geçirilmesi sorunsalını önceler.

timiyle ilgili çalışmalarda "toplumsallaştırılmış ve parasız" bir eğitim sektörünün gelişmesi konusuna atfedilen anahtar rol, bize göre, Marksist *Genel Zekâ* varsayımını geliştirmenin temel öğesidir.[7] Her ne kadar *Grundrisse*'de üstü kapalı ve bazı durumlarda, bu değişimlerin kökeninde olabilecek kurum ve öznelerin aleyhine olmak üzere yapısal değişikliklerin analizini öne çıkaran işbölümünün gelişmesiyle ilgili diyalektik bir yaklaşımla gözlenmiş olsa da, yaygın entelektüelliğin olumlanması, zorunlu tarihsel koşul olarak ortaya çıkar.[8]

Şimdi *Grundrisse*'de, bilginin yayılması ve itici gücü üstüne kurulu bir ekonominin gelişini ilan eden argümanın başlıca evrelerini Marx'la birlikte izleyelim. *Kapital* I. Cilt'te yaptığının aksine, *Grundrisse*'de bu konuyu ele alırken duraklamaz ve işbölümü dinamiklerini yeni bir bilim ve kolektif işçi oluşumuna götürmeye uygun görerek devam eder. Bu perspektifte gerçek boyunduruk mantığını derinleştirmenin nasıl, *canlı emeğin* kendi artı emeğinin bir kısmını yeniden boş zamana dönüştürmeye ulaşabildiği ölçüde, bilgiler kolektif olarak ye-

7 Bu açıdan bizim yorumumuz, Marx'ın *Genel Zekâ*'yı bütünüyle sabit sermaye ile özdeşleştirdiğini savunan Paolo Virno'nunkinden (Virno 1992) ayrılmaktadır, çünkü *Genel Zekâ*, tam tersine, canlı emek olarak sunulur, "özellikle toplumsal bireyin, sadece onun ürettiği fazlalığın değil, ama tam olarak, sermaye olmayan şey olarak, canlı emeğin'içerilmesini' ifade eder. Bu içerilme ancak genel toplumsal bilginin aracısız üretim gücüne dönüşmesi sonucunda mümkün olur." (Zanini 2005, s. 194-95)

8 *Artı Değer Teorileri*'nde Hodgskin'e ayrılan kısımlarda *Genel Zekâ*'nın ilk taslağını Marx'ın şu yazdıklarında buluruz: "Birikim, üretici toplumsal emek güçlerinin, savoir-faire [yapmayı bilmek] ve bilgi [bilimsel güç] birikiminin kendisi temel birikimi oluşturacak ve onunla uygun adım giden ve onu temsil etmekten başka bir şey yapmayan, açıkça belirtilmiş nesnel koşullardan karşılaştırma götürmez biçimde daha önemli olacak biçimde kümelenmesinden başka bir şey değildir" (s. 312). Marx, Hodgskin'in sermayenin verimsizliği hakkındaki tezinde "geçmiş emeğin kendi şimdisi için sahip olduğu değeri... biraz küçümsediği"nin altını çiziyordu, ama öznel koşulların (bilme ve bilginin) nesnel koşullara karşı üstünlüğünün bu olumlaması hiç kuşkusuz onun *Genel Zekâ*'nın anlamı ve rolü hakkındaki çalışmasını etkilemiştir.

niden ele geçirmeye uygun bazı koşulları yaratabileceğini gözler önüne serer.

Nitekim sürekli emek zamandan tasarruf etme arayışındaki "sermaye, böyle bir şeye niyeti yokken, insan emeğini, enerji savurganlığını en aza indirir. Bu, bütünüyle özgür emeğin yararına olacaktır ve onun özgürlüğünün bir koşuludur" (Marx 1857-58, Fr. çev., 1980, s. 189; İtal. çev., 1977, s. 713). Gerçekten de "emek zamanından tasarruf" boş zamanın, yani bireyin tam olarak gelişmesi için gerekli zamanın artışına karşılık gelir ve böyle bir gelişme de, kendi açısından, üretici emek gücü üzerinde azami üretim gücü olarak tepki verir (a.g.e., Fr.çev., s. 199; İtal.çev., s. 725). Başka deyişle, üretim için gerekli doğrudan emek zamanının azaltılması, özgürleşmiş bir emeğin olmazsa olmaz koşulları olan serbest zaman ve eğitime ayrılan zamanın yaratılmasını sağlayabilir. Bu potansiyelin gerçekleştirilmesi büyük ölçüde Fordizm tarafından parçalanmış işçinin "farklı toplumsal işlevleri biri ötekinin yerine geçebilen faaliyet biçimleri olarak" (Marx 1905, Fr.çev., s. 548; İtal.çev. 1993, s. 534-535) gören maddi olmayan çok işlevli işçiye dönüşümünü kolaylaştırarak eğitimin toplumsallaştırılmasına bağlıdır. Bize göre önemle altı çizilmesi gereken yön, *Genel Zekâ* analizinin çıkış noktasının canlı emeğin entelektüel niteliğinde bir başlangıç dönüşümüne ya da bir yaygın entelektüellik oluşumuna gönderme yapmasıdır. Emek/sermaye ilişkisindeki bu yeni biçim işbölümünün yeni bir evresini başlatır. Bu evrede "sabit sermayenin gelişmesi genel toplumsal bilginin ne ölçüde dolaysız üretim gücüne dönüştüğünü ve dolayısıyla toplumun yaşam süreci koşullarının hangi noktaya kadar *Genel Zekâ*'nın denetimi altına girdiğini ve onunla uyumlu olarak yeniden modellendiğini gösterir" (Marx 1857-58, Fr.çev., 1980, s. 194; İtal.çev., 1977, s. 719). Bu değişim, endüstriyel kapitalizme özgü politik ekonominin dayandığı temelleri yeniden tartışmaya açar.

Bilginin başlıca üretici güç olarak kendini kabul ettirip yayıldığı andan itibaren, ölü emeğin canlı emek üstündeki egemenlik

ilişkisi krize girer ve "emek artık üretim sürecine katılmış olarak sunulmaz, çünkü artık üretim sürecine karşı kendini gözetici ve düzenleyici olarak koyan daha ziyade insandır" (a.g.e., Fr.çev., s. 193; İtal.çev., s. 717). Bu yeni durumun içerisinde, sırasıyla sermaye ve emeğin üretime katkılarını ayırt etme girişimi (neoklasiklerin farklı "üretim etmenleri"nin üretimdeki paylarını ayırarak yaptıkları gibi) kesin olarak temellerini kaybeder. Marx'ın diliyle söyleyecek olursak, insanın kendisi asıl sabit sermaye haline gelir (a.g.e., Fr.çev., s 199; İtal.çev., s. 725) ve burada Marx, bilgi temelli bir gelişme mantığını, ileride göreceğimiz "yeni" içten kaynaklı büyüme kuramlarının indirgemeci betimlemelerinden çok daha zengin ve karmaşık bir yaklaşımla önceler.

Bu değişim beraberinde başka iki temel sorun daha ortaya çıkarır:

- Doğrudan üretime ayrılan emek zamanının ölçülmesine dayanan yasa krize girer. Gerçekten de, "bu değişen durumda, üretim ve zenginliğin temel direği olarak ortaya çıkan şey, ne insanın doğrudan yaptığı iştir ne de çalışırken geçirdiği zamandır, bu daha ziyade insanın genel üretici gücünün sahiplenilmesi, onun doğa anlayışı ve toplumsal beden olarak var oluşu sayesinde doğaya egemen olması, kısaca toplumsal bireyin gelişmesidir [...]. Emek doğrudan biçimiyle zenginliğin büyük kaynağı olmaktan çıkar çıkmaz, emek zamanı da onun ölçüsü ve dolayısıyla değişim değeri de kullanım değerinin ölçüsü olmaktan çıkmak zorundadır" (a.g.e., Fr.çev., s. 193; İtal.çev., s.717). Bu değişimler içerisinde *emek, özellikle bilgi biçimiyle* yine de zenginlik yaratmanın başlıca kaynağı olarak kalır, ama artık doğrudan üretime ayrılan emek zamanı temelinde ölçülemez.
- Emek zaman değerden bilgi değere tarihsel geçiş olarak adlandırabileceğimiz şeyde, emek ile emek olmayan şey arasındaki geleneksel karşıtlık her türlü temelini kaybeder, çünkü

"doğrudan emek zamanı bile [artık] serbest zamanın, yani üretken emek gücü üzerinde azami üretken güç olarak etkisini gösteren serbest zamanın soyut antitezi olarak kalmaz" (a.g.e., Fr.çev., s. 199; İtal.çev., s. 725).

Birinci sonuç, bilginin itici güç rolüne dayalı bir ekonomiye bağlı üretken emek kavramının değişmesi ve "eğilimin her zaman, bir yandan kullanılabilir zaman yaratma, öte yandan onu fazla (artı) emeğe dönüştürme olduğunu" savunan sermaye mantığı arasındaki çelişkiden doğar (a.g.e,. Fr.çev., s. 196; İtal.çev., s. 720-721).

Kısacası, değer yasasının krize girmesi onun kaybolması anlamına gelmez, çünkü sermaye bu yasayı, zorunlu olarak, zenginliğin ölçüsü ve zenginliği bölüştürme ilkesinin "sefil temeli" olarak yürürlükte tutmaya devam eder. Aynı zamanda, Marx'ın düşüncesi genişletildiğinde, iş ve iş-olmayan arasındaki geleneksel ayrımın giderek gayri maddileşen entelektüel emekle ilişkili çöküşünün, artı değer çıkarma mekanizmalarının toplumsal üretime katılan bütün toplumsal zamanlar temelinde yayılmasına yol açtığı söylenebilir.

İkinci sonuç ise, *Genel Zekâ*'da (içten kaynaklı büyüme kuramcılarının varsaydıklarının tersine) bilgi yayıldığı zaman "artık sahibi yoktur" (Gorz 1997, s. 18) ilkesine göre, sermayenin artık, tasarlama ile uygulamayı karşı karşıya koyan Smithçi kapitalist işbölümü mantığında yeni bir derinleşme yoluyla yeni bir "bağımsız nesnel çatı" oluşturamayacağının anlaşılmasından kaynaklanır. Böylece emeğin biçimsel boyunduruğu, onun dolaşım süreci içerisinde özellikle ücretlinin parasal bağımlılık ilişkisine dayanması anlamında bir kez daha ortaya çıkar.

Genel Zekâ varsayımı son olarak bize, endüstriyel kapitalizm krizinin temelinde yatan etmenleri analiz etme olanağı sağlayan birçok öğe verir. Bunlar yeni zenginlik (ve artan gelir) kaynaklarını bilişsel kapitalizme özgü bir model içinde ortaya

koyarlar. Bu öğeler arasında şunları sayabiliriz: i) birinci sanayi devriminin yarattığı teknik ve toplumsal işbölümü modelinin krizi; ii) kısıtlayıcı insani sermaye kavramından kurtulup işbirlikçi sosyal rasyonaliteye boyun eğen bilginin rolü ve yayılması; iii) temel üretim zamanı olarak dolaysız emeğin yeniden tartışmaya açılması ve doğrudan emek zamanını verimlilik ve gelire erişimin ölçüsü olarak tutmanın olanaksızlığı; iv) bir değer-emek zaman kuramından, "beyninde toplumun biriktirdiği bilgi bulunan" insanın asıl sabit sermaye olduğu bir değer kuramına geçiş (Marx 1857-58, Fr.çev., 1980, s. 200; İtal. çev., 1977, s. 725); v) egemenlik, "şiddet" ve paranın ticareti ve ücreti düzenlemede baştan beri varolan niteliği; vi) sermaye mantığına karşı, onu bireylerin gerçek özgürlüğünü ve *var oluş çeşitliliğini* artırmanın hizmetine vermek için, teknik gelişmenin gittikçe daha kolektif olan yapısını tanıma ve kullanım değerinin değişim değeri karşısındaki üstünlüğünü olumlama zorunluluğu.

Sonuçlar. Bilişsel kapitalizm Genel Zekâ'ya karşı: Gerginlikler ve yeni antagonizma biçimleri

Sonuç olarak, bilişsel kapitalizmde emek-sermaye ilişkisi, aralarında artık bir mücadele/gelişme diyalektiğini yeniden kurmanın olanaklı görünmediği iki mantığın karşıtlığı olarak sunulur:

bir yanda, değer yasasını yapay olarak yürürlükte tutma girişiminde gittikçe daha asalak bir yapı kazanan ve bunu bilginin yayılma ve birikme sürecinin kaynaklarını da bloke etmeye kadar götüren sermaye birikim mantığı;

öte yanda, yeni bir tür kolektif emek figürünün, "toplumda birikmiş bütün bilgiyi beyninde" taşıyan (Lorino 1993, s. 82) ve toplumsal üretimin koşulları ve amaçlarının özyönetimi için gereken bütün ön koşulları elinde bulunduran yaygın entelektüelliğin mantığı.

İşbölümü Dinamiğinde Kopmalar ve Kesintiler

Geneviève Schmèder

Emek sürecinin ve işletmenin örgütlenmesinde yakın zamanda meydana gelen sarsıntılar yaşandığı gerçeğini kabul etmede herkes aynı görüşte olsa da, onların gücü ve anlamı üzerindeki birçok soru yerinde durmaktadır. Yeni ekonominin savunucularına göre, mal üretim ve dağıtımından bilgi üretim ve dağıtımına geçiş, eski ekonomi kuramı, doğal olarak, onların hesabını vermekte yetersiz kaldığı için, onları tarihsel bir sürekliliğe kaydetmeyi olanaksızlaştıracak kadar kökten bir kopmayı gösterir. Aşağıdaki yazı, yakın zamanlardaki değişimlerden, krizde olan eski modelin yerini alan yeni tek bir örgütlenme modeli değil de, görece biri ötekinden bağımsız yeni biçimler yelpazesinin öne çıktığının ve bunların hangi tamamlanmış biçime götürdüklerini olumlamayı zamansız bulacak sayıda eğilim oluşturduğunun doğrulanmasından başlayarak açıkça bir başka yaklaşımı benimser. Yazı, bu biçimlerin, piyasa yoluyla verimlilik artışındaki yeni gelişme koşullarıyla dallanıp budaklanma biçimini anlamanın, işbölümü hakkında Smith esinli analizle biçimlendirilmiş analiz araçları ve kav-

ramlardan yoksun olamayacağını göstermeyi dener (Boyer ve Schmèder 1990). Bu kavramlar reddedilecek değil, ama eleştirel biçimde gözden geçirilip tamamlanacak kavramlardır. Bu acil bir görevdir çünkü yeni örgütlenme biçimlerinde işe yarayan mekanizmalar söz konusu kavramların istikrarını kazanılmış gibi görmeye engel olurlar.

I. Bazı geleneksel işbölümü ilkelerinden çağrışımlar

İşbölümü dinamiğini analiz ederken Adam Smith verimliliği artırmaya yönelik üç mekanizma ortaya koymuş ve bunların piyasa büyüklüğüne bağlı olduğunu göstermiştir. Söz konusu üç mekanizma öğrenme etkileri ve uzmanlaşma; kazanç ve zaman kontrolü ile makineleşmedir. Allyn Young bu analizi geliştirerek, yirmili yıllarda, işbölümünün piyasaların genişlemesinden artan gelirlere götürmesini sağlayan zincirleme ilişkileri ayrıntılı olarak anlatmıştır. Onun ilk katkısı işyerindeki teknik işbölümünü toplumsal işbölümüne bağlayan şu iki mekanizma türünü ayırt etmek olmuştur (Young 1928):

1. Adam Smith tarafından iğne fabrikası için betimlenen ve Babbage'den sonra Marx'ın belirttiği üzere önemi realizasyonu sağlayan dolaysız ekonomilerde değil de bu ekonomideki işbölümünde aranması gereken, işyerindeki üretim süreçlerinin dolaysız rasyonelleştirilmesidir, yani "bir karmaşık süreçler bütününün en azından bazılarının makineleşmeye uygun olduğu daha basit bir süreçler zincirine dönüşmesidir."

2. Belli bir eşiğin ötesinde "birlikte yeni bir endüstri kuran" uzmanlaşmış şirketler tarafından devralınan yeni uygulamalar (makine, parça, mühendislik, inovasyon vb.) yaratan bu mekanizmaya içkin olan üretim döngülerinin uzamasından kaynaklı olarak ürün ve işletmelerin farklılaşması.

İşbölümünün bu ikinci evresi, Young'a göre, uzun vadeli verimlilik açısından, birinciden çok daha kesindir, çünkü işletmenin dışında gelişir ve yeni faaliyet sektörlerinin ortaya çık-

masını sağlar. Birinci türün örgütlenmesine yönelik reformlar, ötesine geçtiklerinde üretime karşıt hale geldikleri sınırları çabucak tanısalar da, sadece piyasanın genişlemesi, üretimin farklılaşması ile işletme ve sektörlerin uzmanlaşması sonucu ortaya çıkan – ve Young'ın "ikinci sınıf" diye nitelediği – dış ekonomileri sınırlamaya uygundur: "Endüstriyel bütünleşmeden eşzamanlı bir olay ya da endüstriyel ve artan bir üretimin doğal sonucu olarak çok söz edilmiştir. Ama üretim artışına karakteristik biçimde ortak olan ve olmaya devam eden süreç karşıt süreç, yani endüstriyel farklılaşmadır" (Young 1928).

Yonug'ın ikinci büyük katkısı, bu iki aşamalı artan gelir yaratma sürecini, gerçek talep, işbölümü, artan gelirler, gelir dağılımı ve piyasanın genişlemesini birleştiren sanal bir kümülatif büyüme sarmalının itici gücü yapmasıdır. Yetmişli yıllarda Kaldor bu dinamik kuramı daha da geliştirir; buna göre, bir yandan piyasa verimlilik artışlarını hareketlendirmeye katkı sağlarken, öte yandan bu artışlar göreli ücret ve fiyat oluşturma yoluyla talebi beslemeye katkıda bulunur ve bu zincirleme ilişkinin sanal niteliğini sağlayan koşulları belirler (Kaldor 1987). Daha sonra düzenleme ekolü kuramcıları, üretim örgütlenmesi ve talep oluşumuyla ilgili yeni biçimleri, verimlilik artışının elde edilmesi ve dağıtılmasına az ya da çok yararlı olma özelliği açısından inceleyerek bu analizi tamamlamışlardır (Boyer ve Petit 1981).

Fordist denilen dönem önceki analizlerin örnek bir sergilenmesini temsil ediyordu. Uzun vadeli verimliliğin, az önce dile getirilen iki temel belirleyeni, işbölümünde mevcuttu: Artan gelirlerin birincil kaynağı, şirketlerde, doğrudan rasyonelleştirme artışları sayesinde kol emeğinin yerini makinelerin yerini almasıyla ortaya çıkan artışları birleştiren Taylorist ilkelerin üretime uygulanmasıyla oluşturuluyordu. Görevlerin standartlaşmasıyla teşvik edilen makineleşme de, ölçek ekonomilerini uzmanlaşma ile birleştirme yoluyla, öncekine bir

başka artan gelir kaynağı ekleyen araç gereç ve parça talebini besliyordu. Ancak bu son birleşme, yüksek dereceli bir entegrasyona sahip şirketlerin örgütlenmesinden ziyade emek süreçlerine özgüydü. Son tahlilde, modelin küresel etkisini sağlayan şey, uzun seriler temelinde örgütlenmiş bir kitlesel üretim ile verimlilik ve geliri birbirine bağlayan istikrarlı bir ücret ilişkisiyle desteklenen bir kitlesel talep arasındaki uyum idi. Bu birleşme, talebi ve yeni piyasalar ile yeni sektörlerin ortaya çıkmasını teşvik eden verimlilik kazançlarıyla, bir kümülatif büyümenin koşullarını belirliyordu.

Yetmişli yıllardan başlayarak verimlilik artışının yavaşlaması, talep doygunluğu, rekabet yoğunlaşması ve piyasaların küreselleşmesiyle nitelenmiş ve çalışma koşullarının kabul edilmesinin artık ücret kazanımlarıyla mübadele edilemediği yeni bir bağlamda, modelin sınırlarını göstermiştir. Üretimin nicel ve nitel katılığının eşanlamlısı haline gelen üretim örgütlenmesinin güçlü biçimde kodlanmış ve merkezileştirilmiş Taylorist rasyonelleştirilmesi ile işletmelerin dikey bütünleşmesi, yerlerini aşamalı olarak daha esnek ve daha tepkisel yeni örgütlenme biçimlerine bırakmak zorunda kalmıştır. Bu yaygın girişim ve hatalar süreci başlıca şu üç yönü izlemiştir: teknik değişim, işletmelerdeki emek sürecinin örgütlenmesi, işletmeler arasındaki ilişkiler.

II. Teknolojik değişim ve yeni örgütlenme biçimleri

İşbölümünü yeniden biçimlendirmenin kaynağı, altmışlı yıllardan başlayarak elektronikte yapılan -ve bir minyatürleşmeye, bir sayısala geçişe ve parça fiyatlarında sert bir düşüşe dönüşen- teknik devrim değildi: esnekliğe duyulan gereksinim direniyordu ve hâlihazırda sırf örgütlenme ile ilgili inovasyonlara yol açıyordu (örneğin *Kam-ban*[1] ya da *tam zamanında*

1 Taichi Onho'nun geliştirdiği, tam ve anında üretim ile envanter kontrol sistemlerinde kullanılan bir iletişim aracı –ç.n.

üretim). Ama örgütlenmede esneklik ihtiyacı ile yeni teknik potansiyel arasındaki uyum, yeni örgütlenme biçimlerinin Truva Atı'na dönüşen enformasyon ve iletişim teknolojileri (EİT) sayesinde bu yeniden bileşimi önemli ölçüde hızlandırmıştır. Bir Fransız şirketi yöneticisinin açıkladığı gibi "teknoloji değişimi kendi başına önemlidir, ama teknolojinin ötesinde bütün bir emek sürecinin örgütlenmesinin de değişebildiği uğrak olarak daha da önemlidir" (Riboud 1987, s. 10-18).

Yeni teknolojilerin başlıca katkılarından biri, sermaye/emek arasında buraya kadar bedensel çalışma ile sınırlı kalmış olan mübadele sürecini zihinsel görevlere yaymak olmuştur. Zihinsel görevlerin ağsal özellikleri ve enformasyonun üretilmesi, aktarılması ve işlenmesi konusundaki yetenekleri ayrıca şu dört gelişmeye olanak sağlamıştır:

1. üretim ve yönetim süreçlerinin büyük bölümünü enformasyonlaştırmak ve otomatikleştirmek;

2. üretime hem ürün (piyasalar) hem de süreç (girdiler) esnekliği getirmek;

3. üretim ve karar alanlarını merkezden uzaklaştırmak ve ağ biçimli yapılarla dikey olarak bütünleşmiş eski hiyerarşik örgütlenme yapılarının yerine koymak;

4. işletmeler ve yeni işbölümleri arasında sektör içi ve sektörler arası sınırsız işbirliği olanakları geliştirmek.

Verimlilik açısından, yeni teknolojiler getirmenin etkisi doğrudan olmamıştır, yani ilk zamanlar, emek sürecinin basit kontrol araçları olarak işletmelere getirilen teknolojiler üretim süreçlerinin katılığını güçlendirmekten başka bir işe yaramamıştır (Castells 1996). Solow'un ünlü ("bilgisayarlar, verimlilik istatistikleri hariç her yerdedir", Solow 1987) paradoksunu doğrulayan şeydir bu. Onların yeni örgütlenme biçimleriyle eklemlenmesi, ikinci bir zamanda, verimlilik artışını canlandırmaya nasıl katkı sağlamıştır?

III. Ağda yeniden şekillenme

Bu teknik değişimler temelinde yapılan belli sayıda örgütsel değişiklik, işletmenin yapısını ve başka işletmelerle ilişkilerini değiştirmiştir (Hammer ve Champy 1993). "Otomatikleştirmeyin, yok edin" sloganından özetlenerek alınan bir ilk eğilim, şirketi, çalışanlarının sayısını azami ölçüde kısıtlayıp değer zinciri için en yararlı kesimleri tutarak, "sıkı bir çalışmaya hazır ve nazır" bir örgütlenmeye dönüştürmeye itmiştir. Ancak –emeğin yoğunlaştırılması, büyük ölçüde güvencesiz istihdam ve taşerona yönelme ve iç farklılaşmanın terk edilmesi kombinasyonuyla elde edilen- bu sıkıştırma, büyük şirketin esnekliğini artırmaktan çok maliyeti düşürmeye katkı sağlamıştır. Bu nedenle dikey olarak bütünleşmiş eski hiyerarşik örgütlenmeyi, birimleri merkezden uzaklaştırıp onların özerkliğini artıran yeni bir yatay örgütlenme ile değiştiren bir ikinci eğilim oluşmuştur. Bu yeni örgütlenme modeline ağ biçimli bir işleyişin -ki bu büyük şirketin çevresindeki alt tedarikçiler, kobiler, büyük şirketler arasında stratejik işbirlikleri vb'den oluşur ve şirket yönetimi ile işçilerin katılımı bu örgütlenme değişikliği sürecinden kaçamazlar (Crochet 1997)- yayılması eşlik eder. Bu durum farklı boyutlardaki şirketlerin işbirliğini kolaylaştırmış, onların tedarikçi ve ürüne bağımlılık risklerini azaltmış ve hepsinin şirketler arasındaki işbirliği ile sektör içi ya da sektörler arası işbölümü sayesinde elde edilen ortak kazançtan yararlanmasını sağlamıştır.

Analitik açıdan ağ biçimli yeni örgütlenme yapısı şirket içi işbölümünü şirketler ile genel olarak örgütlenmeler arasındaki işbölümünden daha az ilgilendirir. Bu nedenle onu, işbölümünün işleyişinde, Allyn Young'ın ifadesine uygun olarak, "ikinci sınıf" rasyonelleştirme süreçlerinin gücüne bir tanıklık olarak yorumlamak gerekir. Tıpkı Taylorist ilkelerin, bedensel çalışmayı ekonomikleştiren örgütlenme biçimleri ve teknolojileri için potansiyel bir talep yaratmış olması gibi, Fordist döne-

min teknik değişiklik biçimi –kol emeğinin yerini makinelerin alması da- emeğin kapsamını yeniden, emeği kendi zihinsel boyutu içinde kolaylaştırıp ekonomikleştirerek örgütlenme biçimleri ve teknolojileri için bir talep yaratan daha soyut, düşünsel ve simgesel görevlere doğru yöneltmeye katkıda bulunmuştur. EİT'ler, enformasyonu işleme, simgeleri ve soyut birimleri manipüle etme kapasiteleri sayesinde, onların işletmelerdeki olağanüstü gelişmelerinin de gösterdiği gibi, bu soruya olumlu yanıt vermeyi sağlamışlardır. Bunu yaparak makinenin insan emeğinin yerini almasında yeni bir evre açmış ve artık işçinin hareketlerini değil, ama emeğin zihinsel içeriğini esas almışlardır (Volle 2000). Bunun sonucu olarak, Young'ın şemasına uygun biçimde, özellikle yüksek zihinsel içerik yoğunluğuna sahip ürünlerin arzında yeni bir farklılaşma ve uzmanlaşma kökeninde, üretim süreçlerinde yeni bir genişleme ortaya çıkar.

Bu serinin bir yorumu da elektronik, bilişim, telekomünikasyon, biyoteknoloji vb. enformasyon sektörlerindeki inovasyon üretme süreciyle yapılır. AR-GE'nin belirsizliği ile maliyeti ve bilgi üreten kurumların çokbiçimliliğiye karşılaştırıldığında, bu sektörlerdeki şirketler gerçekten, kendi eski hiyerarşik AR-GE örgütlenmelerini, onların başka şirket ve kurumlarla işbirliği yapmalarını sağlayacak ağ biçimli yeni bir örgütlenmeyle değiştirme eğiliminde olan inovasyona yaşamsal biçimde bağlıdırlar. Bu yeni örgütlenmede, proje kavramı (hem donanım hem de yazılımda), ittifaklar, işbirlikleri, alt tedarik anlaşmaları, başlangıç şirketleri alımları vb. aracılığıyla (belki de rekabete sokulan) bağımsız birimler ya da şirketlere verilen farklı görevler ya da evreler halinde ayrılır. Bu görev bölümü, bunu iyi anlayalım, siparişi veren şirketin, en iyi gelişmelerin ex-post (sonradan) bir elemesini yaptıktan sonra, onları son sistem içerisinde bütünleştirebilmesi amacıyla, farklı modüllerin uyumlu kalmalarını sağlayan arayüzlerin standartlaştırılması ve özgülleştirilmesiyle ilgili bir süreci içerir. Bu nedenle

süreçten çıkacak kombinasyonları önceden bilmek olanaklı değildir, çünkü nihai sonuç ex-post kararlar kadar (bütünleştirmeyi yapacak şirket tarafından tanımlanan yapı, ama aynı zamanda endüstriyel standardizasyon kurumlarının faaliyeti, farklı başlangıç şirketlerinin eşgüdümü vb. tarafından da) ex-ante (önceden) yapılan seçimlere de bağlıdır. Son tahlilde, sipariş verenler ile inovasyoncular arasındaki görev eşgüdümünü sağlayan, piyasadır.

Bu yeni işbölümü artan gelirlerin potansiyel kaynağıdır, yani, aynı zamanda araştırma çalışmasını doğru yönlendirerek, sipariş verene inovasyon sürecini merkezden uzaklaştırma, araştırmacıların sayısını azaltma ve AR-GE maliyetinin bir kısmını dışarıya taşıma olanağı sağlar. O, inovasyoncuları birbirleriyle rekabete sokar ve önerilen çözüm yelpazesini genişletir. Aynı zamanda, basit ama çok teknik de olan enformasyon verilerini ilgilendirmeyen, öte yandan sorun belirleme ve çözme konusunda son derece gelişmiş yeteneklere de başvuran karmaşık bir talep de yaratır. Bu talep, belli bir eşiğin ötesinde, Young'ın şemasına uygun olarak, gittikçe daha hedef odaklı *danışmanlık* işlevleri sağlayan yeni uzman şirketlerin ortaya çıkmasına yol açar. İşi bilgileri yeniden biçimlendirmek ve onları yüksek zekâ yoğunluklu piyasa ürünleriyle bütünleştirmek(ten ibaret) olan yeni şirketlerin gelişmesi, sadece inovasyonların hızı, sayısı ve çeşitliliğini artırmakla kalmaz, aynı zamanda çapraz-verimlilik ve yeni teknik standartların hazırlanması, teknolojinin esnekliği ve beklenmedik sorunlara uyum sağlamasını da kolaylaştırır. Yeni bilgi üretim şirketleri de, yansıma yoluyla elektronik, bilişim ve telekomünikasyon sektörlerini harekete geçiren yeni bir yazılım[2], karmaşık veri analiz ve ileti şim araçları vb. üretiminin rasyonelleştirilmesi ve otomasyonu talebinin kökeninde yer alır.

2 Hâlâ (çok sayıda program çizgisinin usandırıcı dijitalleştirilmesi nedeniyle) çok zanaatkârca olan yazılım üretimi, her zaman kendi yeni "sanayileşme"sini beklemektedir.

Piyasa aracılığıyla bu yeni işbölümü eşgüdüm biçiminin yarattığı artan gelirler, şirketlerin dikey bölünmesi ve maddi olmayan üretimle enformasyonun artan iç içe geçişine yönelik ikili eğilimden kaynaklanır. Bu da şirketlere hizmet (verme) faaliyetinin çoğalmasını, endüstriyel hizmet faaliyetlerinin yüksek düzeyde uzmanlaşmış bırakılmasını (Petit 1998), ağ biçimli şirketler ile şirket ağları vb.'nin gelişini (Veltz 2000) ekonomik açıdan haklı çıkarır. Bu yeni örgütlenme dinamiği, yeterli nihai bir talep koşuluyla, ortak verimlilik artışları, ölçek ekonomileri ve uzmanlaşmaya bağlı avantajlarının birleştirilmesine izin verir. Bu dinamik, işçilerin uzmanlaşması ile ürün çeşitliliği ve faaliyet dallarının artması arasındaki eski döngüsel ilişkiyi terse çevirerek, işçileri uzmanlaşmadan uzak tutulmasının şirketler arasında işbölümünün yayılmasına eşlik ettiğini söyleyen yeni bir işbölümü analizi ortaya koyar.

IV. Şirket içinde emek sürecinin örgütlenmesi ve çok değerli işçi

Şirket içinde esnekliği ve cevap verebilirliği artırmak için başlıca yol, ayrılmış ve tekrara dayanan bireysel görevleri yeni bir ekip çalışmasının örgütlenmesiyle değiştirmekten ibarettir. Operatör, emek sürecinin öngörülemeyen işlev bozukluklarını en aza indirgemek için, geçmişte olduğu gibi, bireysel bir yere müdahale etmek yerine, artık onun bir görevden ötekine geçmesine izin veren ortak bir çalışma içinde etkileşerek iş görür. Böylece montaj bantlarını esnek üretim adalarıyla değiştirmeyi sağlayan yeni teknolojilerle kolaylaşan - verimlilik kazançlarını standart mal üretiminde gerçekleştirilen ölçek ekonomilerinden elde edilen- bu esnek uzmanlaşmaya geçiş olmuştur. Bu geçiş de montaj bandı üreticisinin simgesel figürünün, etkinliği artık şimdi yaptığı işleme değil de farklı süreçler arasındaki iş görebilirliğe bağlı olan yeni bir "çokdeğerli işçi"ye doğru hızlı biçimde kaymasına yol açmıştır. Eğer, Adam Smith'e göre, iş-

letme örgütlenmesindeki gelişmenin karakteristik eğilimi işçilerin artan uzmanlaşması -ki bu *Ulusların Zenginliği*'nde ilk bölümde sıralanan üç nedenle verimliliği artırmayı sağlıyordu- idiyse; işçinin çokişlevli operatöre dönüşmesi de tersine bir eğilimi, yani işçilerin uzmanlaşmaması eğilimini yansıtır. Bu gelişme, çokdeğerlilik kavramının, kaynakların, önsel olarak (a priori) öğrenme olgusu ve artan gelirlerle uyuşmaz gibi göründüğü bir ikameyi çağrıştırdığı ölçüde çelişkili görünebilir: Öğrenme, enformasyonun aşırı ölçüde sözsüz ve kodlanamaz niteliği nedeniyle, kesinlikle kaynakların özgüllüğü kökeninde yer almaz mı? (Sapir, 2000)

Tarihsel açıdan uzmanlaşma, kendisi de işçilerin fabrikada gruplara ayrılmasının sonucu olan, fabrika türü işbölümünün kesinlikle isteyerek olmayan ve öncelenmeyen bir sonucu olarak ortaya çıkmış olabilir, çünkü başlangıç hedefi kesinlikle üretim biçimini değiştirmek değil, sermayenin denetimini ve işçilerin disiplinini artırmaktı. Ancak daha sonra, serilerin uzamasıyla ortaya çıkan mantık uzmanlaşmaya götürmüş, ama onun üstünlükleri asla olumsuzluklarını gizlemeyi başaramamıştır, yani ekonomik literatürde sık yinelenen bir konu da denetim isteği ile bir yandan görevlerde aşırı uzmanlaşma, öte yandan üretim sürecinin küresel etkinliği arasındaki çelişkidir. Her ne kadar uzmanlaşmanın, düşünsel yetenek ve beceri kaybı, işçilerin katılım eksikliği, hiyerarşik yönetim yapıları ve denetimden kaynaklanan bürokratik maliyetler, üretim akışlarının eşgüdümündeki zorluk ve bölünemezlik, konjonktürel belirsizliklere karşı katılık vb. bütün olumsuz karşı hamleleri belirlemiş olsa da, Adam Smith'in kendisi de bu çatışmanın bilincindeydi (Boyer ve Schméder 1990). Tersine, çokdeğerliliğin yükselişini haklı gösterebilecek olan bu engeller, yine de çokdeğerliliği verimlilik artışına bağlayan mekanizmaları açıklığa kavuşturamazlar.

Yeni ekonominin bazı gurularına göre verimlilik artışı, okula devam etme süresinin uzamasıyla birleştirildiği zaman,

nitelikleri yücelten ve *insani sermayeyi* daha verimli kılan yeni teknolojilerin uygulamaya sokulmasının bir sonucudur. Ancak teknik gelişmenin nitelikler üzerindeki etkileri geçmiştekilerden daha fazla değildir, (örneğin) bilişim, bürolardaki sekreterlik mesleğini zenginleştirirken, büyük mağazalardaki kasiyerlik mesleğini yoksullaştırır. Bir makinenin karmaşıklığı ile operatörünün niteliği arasında, zorunlu olarak birincinin ikinci üzerinde bir yansıması olmadığından, belirleyici bir ilişki yoktur. Makine ne kadar zekânın yerini almak için hazırlanmış bir ürüne dönüşürse, onu kullanmak için onu anlamanın gerekliliği de o kadar az olur düşüncesi de savunulabilir. Dolayısıyla makinelerin gelişmesi zorunlu olarak daha nitelikli bir iş(çilik) talebine dönüşmez. Aynı şey okula devam etme süresinin ortalama uzaması için de geçerlidir; eğitimin tamamlandığı yaşın yükselmesinin sadece eğitim düzeyini iyileştirme kaygısıyla güdülenmemiş olmasının ötesinde (aksi takdirde başıboş kalacak yeni yetmeleri sokaktan uzak tutmayı, işsizliği mantıklı sınırlar içinde kontrol etmeyi vb. de hedefler), zorunlu olarak eğitim düzeyinde bir yükselmeye de dönüşmez (çünkü bazen okul, bir kez daha kısa sürede öğretilen bilgileri 12 yılda öğretmekte güçlüklerle karşılaşır, Braverman 1976).

Niteliklere yapılan vurgu daha çok, her zaman artan gelirlerin önemli, içten türemeli kaynağını oluşturan öğrenme etkinliklerine gönderme yapar. Analitik düzlemde, daha kolektif, *yaparak öğrenme*nin önemini yeniden söz konusu etmekten uzak olan büro işinin karakteri, daha ziyade onu, suskun ve pek yakın enformasyonların kolektif çalışma performanslarını koşullandıran yeteneklerin kazanılması ve aktarılmasında, kurala bağlanmış yöntemlerden çok daha belirleyici bir rol oynadığı ölçüde, keskinleştirme eğilimine sahip olacaktır. Ücretlilerin istihdamının, artık kadro ve özel bilgilere sahip olmasına değil de, çeşitli ve beklenmedik durumlara uyum sağlama kapasitesine dayanan "yetenekler"i çerçevesinde tanımlanması,

çokdeğerliliğin hiçbir biçimde işçilerin yerini almaya dönüştürülmesine izin vermez. Dikey bütünleşmenin bozulması ve ağ biçimli örgütlenme, şirketler arasındaki (farklı kaynaklardan gelen girdileri koordine ve entegre etmesini bilmeyi, müşteriler ve alt tedarikçilerle iletişim kurmayı ve işbirliği yapmayı, bu sonunculara üst düzey standartlar tanımlamayı ve dayatmayı, dış araştırma sonuçlarından yararlanmayı vb. içeren) en belirgin işbirliğinden yarar sağlamak için gerekli yeteneklerin oluşmasında birleşen bilgileri öğrenme ve paylaşmanın önemini de artırır. Öğrenme olgusu, karşılaştırmalı avantajlar, fiyatlardan daha nitelikli etmenlere (arzın çabukluğu ve güvenilirliği, onun içinde bulunan bilgilerin nicelik ve niteliği, farklı yiyecek sağlama kaynaklarını koordine etme vb.) geçtiği zaman kesinlikle çok önemli hale gelir. Öte yandan mesleğe yapılan göndermenin, seksenli yıllarda son derece ölçülü olduktan sonra (yönetimsel konuşmalarda şirketten "meslek" diye söz edildiği zaman hariç), yakın zamanlarda, sanki hem seçkin teknoloji şirketlerinde hem de zanaatla uğraşan ve geleneksel şirketlerde aynı biçimde, yeniden moda olması anlamlıdır. Bu dönüş, (sadece yeni hizmetlerin değil, yeni mesleklerin de kökeninde olan) dikey bütünleşmenin bozulmasının, öteki referansların zayıflamasına borçlu olunan kimlik sığınağı olarak yeni "meslek" işlevinin ya da Taylorizm'in meslek bilgisiyle yaptığı şeyi (insanın içinde sakladığı bilgileri ondan koparıp almayı) ileri sistemlerin karmaşık bilgilerle yapmadaki başarısızlığının bir sonucu olarak yorumlanmalıdır. Birçok durumda usta referansı, emek sürecinin gerekleri içine yerleşir (tıpkı *ustalığın* yeni adı olan *koçluk* teriminin açıkça gösterdiği gibi, Capdevielle 2000).

Bu durumda, verimlilik ve artan gelirlerin önündeki başlıca engeller çokdeğerlilik ve öğrenme olgusunun zayıflaması değil, ücretlilere dayatılan ve bilgilerin kazanılmasını olduğu kadar sermayeleştirilmesini de zora sokan esneklik ve geçici-

liktir; yani bireyler arasında dolaşan enformasyonların kolektif yapılarda belli bir istikrara ihtiyaç duyduğu anda, onların hareketliliği kolektif öğrenmeyi gözden düşürmekten başka bir işe yaramaz. Yapıların yeniden kalıcı biçimde simgelenmesi ve ücretlilerin hareketliliği, *uzmanlık* konusundaki kazanımların korunmasını engeller.

Esneklik arayışı ile bir şeyin nasıl yapılacağına dair bilginin elde edilmesi, aktarılması ve sermayeleştirilmesi arasındaki çelişki, bu çelişkiye ücretlilerin içlerinde sakladıkları bilgi ve yetenekleri ele geçirmeye yönelik sürekli yenilenen girişimin son buluşu olan bilgi yönetimi yoluyla karşılık veren şirketler tarafından algılanmış durumdadır. Ne olursa olsun bu girişim, bir yandan bu tür bir uygulama, doğal olarak, bilginin sadece formelleştirilebilecek kısmını yakalayabileceği, öte yandan bilgiyi ellerinde bulunduranlar onu paylaşmakta her zaman isteksiz oldukları için, kesinlikle başarısızlığa mahkûmdur. O halde, bir ücretlinin, bireysel performansı bir işyerinde ölçülen verim çerçevesinde değerlendirilemeyeceğine göre, onu özel olarak elinde bulundurmasının kolektif çalışma içinde yeri doldurulamaz kılan sözsüz enformasyonu aktarmaktan sağlayacağı kazanç nedir?

Bu gözlem bizi "bütün emek süreci örgütlenmelerindeki merkezi kavram"a (Braverman 1976), yani tarihsel olarak şirket içinde bütünleşmeleri ve uzmanlaşmalarının kökeninde yer alan işçilerin denetimine götürür. İşçiler üzerindeki baskıların ağırlığı, hissedarlar tarafından dayatılan verimlilik dayatması ve artık yeni araçlardan yararlanabilenlerin denetim isteği yüzünden hiç şimdiki kadar yoğun olmamıştı (Coutrot 1999). Bilgi iletişim teknolojileri, sadece işçilerin davranışlarını, ürünlerini ve çıktılarını gözetlemeye değil, aynı zamanda, iş ile boş zaman, kamusal yaşam ile özel yaşam arasındaki ayrımı zayıflatıp, denetim dışı kalan bütün alanları giderek kapatmaya da olanak tanırlar. Yönetim ve hizmet (hazır yiyecek,

yazılım üretimi vb.) sektörlerinde üretim serilerinin uzaması, bugün, kitlesel üretim yöntemlerinin benimsenmesini sağlar ve önceden belirlenmiş çalışmanın ve -az ya da çok bilgisayarla desteklenmiş- yeni Taylorizm biçimlerine tanıklık edilir. Yeni ekonominin simgesel sektörlerinde sorumluluğun merkezsizleştirilmesi, çokdeğerlilik ve ekip çalışması, herhangi bir biçimde ücretliler üstündeki baskıyı azaltma eğilimine girmez. Tam tersine, bu baskılar ağırlaşma eğilimindedir, yani iş teslim tarihinin kesinlikle ertelenemezliği, "işçi tembelliği"nin azaltılması ve atıl zamanların yok edilmesiyle birlikte, iş yoğunlaşmasına gerçek zamanlı talebe uyum ve kalite standartlarına saygı da eklenir. İşin simgesel içeriğindeki artışla nitelenen enformasyon şirketlerinde ve sektörlerinde denetim araçlarının çoğalması ve farklılaşmasının etkisiyle, fiziksel zorluğun yerini stres alır. İşçilerin özerkliğinin geri dönüşünden uzaktayız.

V. Sonuçlar

İşbölümüyle ilgili yakın dönem gelişmelerin büyük ölçüde, Adam Smith'ten beri işbölümüyle ilgilenen geleneğin ürettiği kavramlar aracılığıyla anlaşılabileceğini göstermeyi denedik. Artan gelirler her zaman öğrenmenin etkilerine, performans daha da artıran araç gereçlerin kullanımına, ürün inovasyonlarına ve şirketler arasındaki işbölümünün derinleşmesine bağlı olmuştur. Şirketlerin ağ biçimli yeni örgütlenmesi, Allyn Young tarafından ortaya konulan ve kitlesel tüketim artışı ile ürün ve sektörlerin farklılaşmasını bir araya getiren tarihsel sürecin sürekliliğine derinlemesine dahil edilir. Eğer, işçilerin uzmanlaşması ile ürün ve sektör farklılaşmasının artışı arasındaki eski döngüsel ilişkinin yerini, işçilerin uzmanlıktan uzaklaştırılmasına şirketler arasındaki işbölümü artışının eşlik ettiği yeni bir şema almışsa, bunun nedeni, verimlilik artışına bir engel oluşturan uzmanlaşmanın yerine yeni teknolojilerde denetim aracı olarak etkili yöntemler bulunmuş olmasıdır.

Bununla birlikte, bu yeni örgütlenme biçimlerini küresel verimlilik artışına bağlayan mekanizmalar, gördüğünüz gibi, onların etkilerini ciddi olarak tehlikeye atabilecek çelişkilerden yoksun değildir. Bilginin edinilmesi ve sermayeleştirilmesi, bilindiği gibi, emeğin, tıpkı diğer metalar gibi, ihtiyaçlarla bağlantılı *tam zamanında üretim* mantığı uyarınca kullanılabilecek bir metaya dönüşmesiyle çatışmaya girer. Yeni verimlilik mekanizmalarının başlıca sınırları her durumda ve her zaman şunlardır:

1. Artan gelirlerin piyasanın genişlemesine bağlı olduğu gerçeği.
2. Emeğin örgütlenmesi, üretim ve talep arasında küresel bir bağ olması zorunluluğu.

Döngünün farklı öğeleri (arz ve talebin hacim ve doğası, gelir dağılımı vb.) arasında bir uyum olması zorunluluğu ortadan kalkmış değildir ve bu zorunluluk ayrı ayrı ele alınan her bir öğenin optimal karakterinden daha önemli olmaya devam etmektedir. Yakın dönemdeki bazı değişimler, son tahlilde, artan gelirlerin hacmini belirleyen nihai talep genişliğini karamsar biçimde değerlendirmeye götürmektedir.

Geçici istihdam, düşük ücret, emek piyasasındaki ikilik, verimlilik/ücret dinamiğinde zayıflama ve talebin finans piyasalarının gelişmesine gittikçe artan bağımlılığı, işte büyümenin yeni Aşil topukları bunlardır.

Endüstriyel Kapitalizmden Bilişsel Kapitalizme Geçişte Değer Yasası[1]

Carlo Vercellone

Giriş

Bu yazının amacı, post-işçici (post-operaista) kuramsal çerçeve dahilinde, endüstriyel kapitalizmden bilişsel kapitalizme geçişte Marksist değer yasasının mantıksal ve tarihsel anlamını nitelemektir. Bu perspektifle üç aşamalı bir analiz yapılacaktır. İlkinde değer/emek zamanı yasasının ne anlama geldiği, bağımlı ve tarihsel olarak belirlenmiş bir değişken olarak artı değer yasasına nasıl eklemlendiği açıklanmaya çalışılacaktır. Bu eklemlenmeyle bağlantılı olarak değer/artı değer yasası kavramını kullanacağız. İkinci ve üçüncü aşamada dikkatimiz değer/artı değer yasasının endüstriyel kapitalizmde gittikçe artan gücünü, sonra da onun bilişsel kapitalizmdeki krizini açıklayan temel dinamiklere odaklanacak.

1 Bu yazının ilk biçimini Fransızcadan İtalyancaya çeviren Augusto Illuminati'ye sonsuz teşekkürler. Elbette metinde karşılaşılabilecek olası hata ve eksikliklerin tek sorumlusu benim.

I. Emek değer yasasının iki temel kavramı

Marksist gelenekte, Negri'nin (1992) belirttiği gibi, değer kuramının iki kavramı birlikte yer alır. Birincisi değer büyüklüğünün niceliksel olarak belirlenmesi sorununa odaklanır ve emek zamanını metaların değerini ölçme ölçütü olarak görür. Değer/emek zamanı kuramı adını verdiğimiz şey budur. Bu kavram, örneğin Paul Sweezy tarafından gayet güzel tanımlanmıştır, onun belirttiğine göre tüccar-kapitalist bir toplumda "soyut emek, açıkça belirtildiği üzere, sadece bir emek türünü ötekinden ayıran bütün özgül özelliklerin görmezden gelinmesi anlamında soyuttur. Sonuç olarak, soyut emek ifadesi, Marx'ın da aynı ifadeyi açıkça kullanmasından anlaşılacağı gibi, genel emekle eşdeğerlidir, yani her türlü insani üretim faaliyetinde ortak olan şeydir" (Sweezy, 1970, s. 35). Bu bakış açısından bakıldığında değer yasası, öncelikle tarih dışı doğal bir ölçü ve kaynakların paylaştırılmasını düzenleyen denge yasası olarak anlaşılmaktadır. Soyut emek kavramı neredeyse doğal bir kategoriye, işçiyi bütün özelliklerinden, faaliyetlerine el konulmasından kaynaklı ve onu kapitalizmin özgül bir sınıfı haline getiren ticari yabancılaşmadan bağımsız, salt bir zihinsel soyutluğa dönüşür. Burada emek-değer kuramına yaklaşımımız, basit meta üretiminin daha sonra kapitalizme doğru genişleyeceği varsayımının soykütüğünü yapan Marksist bir yaklaşımdan ziyade Ricardocu bir yaklaşım olacaktır.

İkinci kavram, emek gücünün kurgusal bir metaya dönüşümünü önvarsayan emek-sermaye ilişkisine dayalı sömürü ilişkisinin nitel boyutu üzerinde durur. Bu da değer/artı değer kuramı adını verebileceğimiz şeydir. Bu kavram, ticari ilişkilerin gelişmesi ve antagonist emek-sermaye ilişkisi ile yönetilen kapitalist bir toplumda soyut emeği değerin özü ve kaynağı olarak anlar. Şunu da belirtelim ki Marx'da emek-değer yasası gerçekten de doğrudan artı değer yasası olarak anlaşılır ve bu sonuncu, yani sömürü yasası karşısında hiçbir özerkliği yok-

tur. Bu münasebetle belirtelim ki Marx'ın Kapital I'in birinci bölümünde dile getirdiği ve çok tartışılan meta analizinden başlamayı tercih etmesinin, basit meta ticaretinin kapitalizmi öncelediği varsayımıyla hiçbir ilgisi yoktur. Tersine, emek gücünün kurgusal bir metaya dönüşmesinin – ve dolayısıyla onun değişim değeri ile kullanım değeri (emeğin kendisi) arasındaki eklemlenmenin – kârın kökenindeki gizemi nasıl açıkladığını gösterme zorunluluğundan kaynaklanır. Kısacası Marx'ta, eşdeğerlerin mübadele yasası olarak değer/emek zamanı yasasını ekonominin işleyişinde bir tür yapısal değişmez nicelik haline getirecek hiçbir fetişizm de yoktur. Tersine, değer-artı değer yasasının burada öncelikle toplumsal sermaye ile kolektif işçi arasındaki makroekonomik karşıtlık düzeyinde düşünülmesi gerekir, yoksa bireysel metaların değer ölçüsünü belirleme sorunu olarak değil. Bu okuma, bize öyle geliyor ki konumuzla çok daha ilgilidir çünkü Hai Hac'ın belirttiği gibi "sermaye ürettiği metaların değerine karşı kayıtsızdır, çünkü onu ilgilendiren şey sadece değerin taşıdığı artı değerdir. Ayrıca, artı değer toplumsal emeğin üretim gücünün gelişmesiyle arttığı ölçüde, değer de orantılı olarak azalır, dolayısıyla metaların değerini düşüren ve o değerin içerdiği artı değeri artıran süreç aynıdır" (Hai Hac, s. 265, cilt I).

Bu ikinci kavramdan başlayarak, bu yazının devamında, *değer/artı değer yasası*nın doğuşunu ve tarihsel yayılmasını, sonra bilginin ve onun yayılmasının lokomotif rolüne dayalı bir ekonomide değer yasasının krizinin ne anlama geldiğini ve bunun tehlikelerini nitelemeyi amaçlıyoruz.

Artı değer yasasından emek zamanına dayalı değer yasasına

Dolayısıyla artı değer yasasını tanımlamakla başlıyoruz. Artı değer yasası, tarihsel olarak belirlenmiş biçimi ne olursa olsun, kendi özünde kapitalizmin ekonomik rasyonelliğini

ifade eder. Bu düşünceyi Marx'ın *Kapital*'indeki ünlü genel formülde (P-M-P') yeniden buluruz, burada sermayenin değerlenmesi, amacı tüketim ve kullanım değeri değil de parayla temsil edilen soyut zenginlik birikimi olduğu ölçüde sınır tanımayan bir süreçtir. Mal ve üretim sermaye için bu amaca ulaşmak, yani öyle olduğu için para biriktirmeye yarayan basit araçlardır ve bunun da amacı, paranın, onun (doğrudan ya da dolaylı biçimde) bir artı değeri ele geçirmesine izin vererek, ona sağladığı toplum ve (değerin özü ve kaynağı olan) emek üzerindeki kontrol gücünü sürekli olarak artırmaktır.

Bu anlamda, A. Negri'yi (1979 & 1996) izlediğimizde, artı değer yasasının öncelikle ve kaçınılmaz biçimde *bir sömürü ve antagonizma yasası* gibi göründüğü ileri sürülebilir. Artı değer yasası, hem mantıksal hem de tarihsel açıdan, soyut emek zamanını, emeğin ve meta değerinin ölçüsü yapan değer yasasından öncedir ve önce gelir. Değer yasası, sadece bir yan sonuçtur ve artı değer yasasına bağlı bir değişkendir. *Değer/emek zamanı yasası*nın kökeni ve tarihsel anlamı, sanayi devrimiyle gelişen emek-sermaye ilişkisinin biçimine sıkı sıkıya bağlıdır. İşte sermayenin ekonomik rasyonelliği, yani artı değer yasası bu tarihsel konjonktürde doğrudan kontrolü üstlenir ve aşamalı olarak kitlesel meta üretim/tüketim mantığını harekete geçirerek, etkisini üretim alanında olduğu kadar tüketim alanında da pekiştirir.

Bu çerçevede, *değer/emek zamanı yasası*, (klasiklerin politik ekonomisinin emek-değer kuramını hazırlamasından çok daha önce), bir yönetim uygulamasının üretimin "rasyonelleşmesi"nin ve emeğin içeriğinin, saatin, sonra kronometrenin zamanını emekten doğan ekonomik değeri nicelleştirmek, emek biçimlerini belirlemek ve verimliliği artırmak için mükemmel araçlar haline getiren soyutlanmasının somut ifadesi olarak onaylanır. Emeğin temel görevlere ayrılması sonucunda ortaya çıkan homojenleştirilmesi, şirket içerisinde,

gerçekten emek üzerindeki kontrolün ve ekonomik hesaplamanın bileşik aracı olarak sunulur. Şirket, Babbage'nin vurguladığı gibi, her görev için en düşük ücreti ödeyerek, emek zamanlarında ölçülen *girdi-çıktı* ve "insanlar ve makineler" arasındaki ilişkiyi istenilen duruma getirmeyi sağlar. *Değer/emek zamanı yasası*, ayrıca, *toplumsal olarak gerekli emek zamanı* anlamında, biri ötekinden bağımsız üretim biçimlerinin merkezden uzaklaştırılmış faaliyetlerine bağlı rekabet ilişkilerinin a posteriori düzenlenmesini sağlar.

II. Endüstriyel kapitalizmde sermayenin ekonomik rasyonelliği ve değer-artı değer yasası

Böylece, bu temele dayanarak, *endüstriyel kapitalizmin gelişmesine* damgasını vurmuş olan *değer/artı değer yasasının* ekonomik rasyonelliği adını verebileceğimiz şeyi belli bir kesinlikle niteleyebilecek durumdayız.

Genel bir düzlemde bu ekonomik rasyonellik, verimlilik ve salt nicelikle ilgili bir üretim ve verimlilik artışı kavramına yaslanır. Daha az çalışma saati ve daha az sermaye ile gittikçe daha çok üreterek kârı maksimize etmek amacıyla meta üretmek ve satmaktan ibaret olan bir mantık olarak tanımlanabilir (Gorz, 1989). Bu nedenle, Marx'ın *Grundrisse*'de belirttiği gibi, "Sermayenin kendisi süreç halindeki bir çelişkidir, bir yandan [meta üretimi için gerekli olan] emek zamanını en aza indirgemeye çalışırken, öte yandan emek zamanını zenginliğin tek kaynağı ve tek ölçüsü olarak koyar" (Marx, 1980, s. 194). Kısacası, sermayeyi, kendi mantığını sonuna kadar zorlayarak, iç türemeli (endojen) biçimde kendi tükenişine ve krize götüren şey, tam da değer/artı değer yasasının rasyonelliğindeki gelişmedir.

Ama daha kesin olarak söylemek gerekirse, *değer/artı değer yasasının* ekonomik rasyonelliği kavramından tamamlayıcı iki boyutun (tükenişi güncel krizin merkezinde bulunan iki boyutun) anlaşılması gerekir.

Birinci boyuta göre değer yasası, meta ve kâr mantığını ,toplumsal zenginliğin gelişmesinin ve ihtiyaçların karşılanmasının gelişen ve temel ölçütü yapan toplumsal ilişkiyi gösterir. Şunu da belirtelim ki bu mantık, birden fazla alanda, ekonomik, toplumsal ve politik iki değerliliği, Gorz'un (1988) belirttiği üzere, endüstriyel kapitalizmin gelişme ideolojisini besleyen ve onun kapitalist işbölümü, emek sürecinde yabancılaşma ve ihtiyaçlarla ilgili her türlü eleştiriyi terk etme pahasına, işçi hareketi ve sosyalist hareketten oluşan sektörlerin desteğini de almasına izin veren bir iki değerlilik sunar. Peki bu iki değerlilik ne anlama gelir?

Bu, kitlesel maddi meta üretimi için gerekli olan emek zamanının sürekli azalması demektir; böylece metaların birim değerlerindeki düşüş, gerçekten de "insanlığı yetersizlikten kurtarma"yı ve dolayısıyla gittikçe artan, gerçek ya da gereksiz olup olmadığı önemsiz olan kitlesel ihtiyaçları karşılamayı sağlayan araç olarak sunulabilmiştir. Sermayenin rasyonelliğinin bu "gittikçe artan" yönü, en azından potansiyel olarak,[2] ücretli çalışmaya ayrılmış yaşam zamanını aşamalı olarak en aza indirgemenin aracı olarak da sunuluyordu. Bu mantıkta, kısacası, üzerine endüstriyel kapitalizmin bir tür tarihsel yasallık inşa edebildiği, ancak temelleri bilişsel kapitalizmde son derece istikrarsızlaşacak olan – yetersizliğe karşı mücadele aracı olarak üretim güçlerinin gelişmesi gibi – *ütopik* bir boyut vardır.

Değer/artı değer yasasının ekonomik rasyonelliğinin ikinci boyutu onun üretim örgütlenmesine uygulanmasıyla ilgilidir. Orada, Marx'ın kullandığı anlamda, basit, kalifiye olmayan emek birimiyle ölçülen, soyut emek zamanını meta değerinin özü ve emeğin değerlenmesi, kontrolü ve belirlenmesinin bileşik aracı yapan ilkenin kökeni ortaya çıkarılır. Bu ilkenin yerleşmesini ve aşamalı olarak derinleşmesini anlamak için

2 Yani verimlilik artışlarının çalışma zamanının azaltılmasına dönüşmesini sağlayacak toplumsal mücadeleler koşuluyla.

emek ve sermaye arasındaki mübadeleyi niteleyen yapısal belirsizlikten yola çıkmak gerekir. Emek gücünün alım satımı, tam olarak, ücretlilerin fiili emeği üzerinde değil de bir zaman diliminin kullanıma ayrılması üzerinde döner. Marksist analizin bu yönü[3] P. Virno (2008) tarafından, *potenza* (güç) kavramı ile *eylem* kavramı arasındaki ayrım yoluyla, son derece uyumlu biçimde dile getirilir. Bu da, üretimin örgütlenmesi konusunda düğümlenen bilgi ve güç ilişkilerinin emek-sermaye antagonizmasının temel bir öğesini oluşturmasını sağlayan iki temel neden dizisini anlamamızı sağlar.

Birincisi, bilgiyi ve *yapmasını-bilmeyi* (savoir-faire) ellerinde bulundurdukları için işgününü ve koşullarını dayatabilen kişilerin, emek yoğunluğunu ve kalitesini kontrol etme yetkisiyle açıklanır. İkincisi, *üretimin zihinsel güçlerini* ellerinde bulunduranların aynı şekilde üretimin kolektif düzenlemesini yönetmeyi, yani nasıl üretmeli, ne üretmeli ve kimin için üretmeli gibi temel sorulara cevap vererek, üretimin toplumsal amaçlarını belirlemeyi de istemelerinden oluşur.

Ure ve Babbage gibi, sanayi devriminin ilk büyük kuramcılarının düşüncesinin tam ortasında bulunan bir tehlike ile karşı karşıyayız. Bu düşünce Taylor tarafından yeniden ele alınacak ve ikinci sanayi devriminin lokomotif sanayilerinde profesyonel işçi sınıfı oluşumunun gücüyle karşılaştırılarak sistemleştirilecektir. Taylor, işçilerin sermaye karşısında sahip oldukları "bilginin en değerli meta olduğunu" kabul etmesine rağmen, onların üretimin yavaşlatılmasındaki sistematik uygulamalarını analiz ederken bilgiyi açık hedef haline getirecektir. Bilgiyi öne çıkarmanın ve işçilerin sözsüz bilgilerini ellerinden alıp onları, zaman ve hareketlerin incelenmesi yoluyla, yönetimin elinde tutulan ve ücretlilere, emek sürecinin ve koşullarının kesin olarak belirlenmesi biçiminde geri verilen kodlanmış bir

3 İş sözleşmesinin eksikliği konusundaki anaakım ekonomi kuramını en azından bir asır önceleyen yönü.

bilgiye dönüştürmenin gerekliliğini ortaya koyacaktır. Taylor iş sözleşmesinin uygulanmasıyla ilgili her türlü belirsizliği ortadan kaldıracak ve böylece sermayeye değer-artı değer yasasının *önceden* (ex ante) planlamasını yapma olanağı sağlayacak bir *bilimsel emek düzenlemesinin* değiştirilemez temellerini atmış olduğunu düşünecektir. Böylece, Taylorist üretimde, emeğin ve verimliliğin ölçüsü, tıpkı üretimin hacmi ve değeri gibi, başlangıçta, zaman ve yöntem bürolarındaki mühendisler tarafından önceden programlanıp bilinir hale gelecekti. Dolayısıyla bu göstergelerin tümü, yeniden sömürü oranı konusunda yeterince kesin bir gösterge de sağlayan zaman çerçevesinde bilinen ve türdeş bir hesap birimi oluşturabiliyordu. Soyut emek zamanıyla ilgili endüstriyel ilke, ayrıca, kapitalist yöneticilerin, emeği her türlü nitelik ve her türlü bilişsel boyuttan yoksun bırakacak bir üretim düzenlemesi ütopyasına da can veriyordu. Emeğin kendi karşıtına, yani başlangıçta salt mekanik, tekrarcı, kişisel olmayan ve bütünüyle sabit sermayeye içerilmiş bilimin emrinde bir faaliyete dönüştürülebileceği varsayılıyordu. Burada Marx'ın emeğin sermayenin gerçek boyunduruğu altına alınmasının mantığı olarak nitelediği eğilimi görürüz. Ancak, birçok yönüyle tarihsel gerçekleşmesini Fordist ve büyük şirketlerin büyüme modellerinde bulan bu eğilim her zaman eksik kalacaktır. Yeni bir bilgi türü teknik ve toplumsal işbölümünün en yüksek gelişme düzeyinde sürekli olarak yeniden oluşma eğilimine girecektir.

Marx'ın bilgi/güç ilişkileri ve gerçek boyunduruk mantığının taşıyıcısı olan zihinsel üretim güçlerinin kontrolü konusundaki çatışmaların sertliğini gayet güzel ortaya koymuş olduğu da unutulmasın. Nitekim Marx, *Kapital I*'de ünlü bir pasajında şöyle yazar: "Sermayenin değişen sömürü ihtiyacını karşılamak için yedekte tutulan, her an kullanıma hazır, sefil durumdaki işçi nüfusunun yerini değişen iş ihtiyaçlarına uygun olarak her an mutlak olarak kullanılabilir durumdaki

insanların alması; yaptığı iş bütünün ancak küçük bir parçası olan parça-bireyin yerini bütün yönleriyle gelişmiş, farklı toplumsal işlevleri birinden diğerine kolaylıkla geçerek yapabilen bir bireye bırakması, büyük sanayi açısından ölüm kalım meselesi haline gelmiştir" (*Il Capitale I*, Rinascita baskısı, Roma 1956, Böl. 14, s. 201).

Fordizmin krizine yol açan tarihsel konjonktürde bu dinamik, *kitlesel entelektüellik* oluşumuna ve Fordist düzenlemenin uzlaşı mantığının ötesinde kolektif *refah* (sağlık, eğitim, araştırma) hizmetlerinin gelişmesine neden olan çatışmalarla ifade edilmiştir. Böylece bilginin ve onun yayılmasının lokomotif rolüne dayalı bir ekonomik büyümenin koşulları oluşturulmuştur.

Bu münasebetle, bilişsel kapitalizmin doğuşunu ve yapısını uygun biçimde niteleyebilmek için temel bir noktayı vurgulamak gerekir. *Bilgi temelli ekonominin* uygulanması, hem mantıksal hem de tarihsel açıdan, bilişsel kapitalizmin oluşumundan öncedir ve ona karşıdır. Bilişsel kapitalizm, sermayenin, *genel zekâ* toplumunda yazılı olan özgürlük potansiyelini boğarak, bilgi üretiminin ortak koşullarını, asalak biçimde massetme ve emri altına alma girişimine olanak sağlayan bir yeniden yapılanma sürecinin sonucudur. O halde bilişsel kapitalizmden endüstriyel kapitalizmin yeni bir kapitalizm aşamasına geçişi anlaşılır ve burada emeğin bilişsel ve gayri maddi boyutu, değer yaratma ve şirketler arası rekabet ilişkisi bakımından egemen olur. Bu çerçevede sermayenin değerlenmesinin ve mülkiyet biçimlerinin yol açtığı temel tehlike, *ortak olana* rantiyeci tarafından doğrudan el konulmasına ve bilginin kurgusal bir metaya dönüştürülmesine dayanır (Negri ve Vercellone, 2008).

III. Bilişsel kapitalizmde değer-artı değer yasası krizi

Fordizmin krizinden bu yana endüstriyel kapitalizmden bir çıkışı işaret eden en büyük değişim, tam da emeğin bilişsel

ve zihinsel boyutunun geri dönüşünde yatar. Bilişsel emeğin bu yükselişinin, seçkin bir araştırma ve geliştirme (AR-GE) çalışanları grubunun ya da yüksek bilgi ve enformasyon yoğunluklu sektörlerin bir ayrıcalığı olmaktan çıktığı da gözden kaçırılmamalıdır. Bilişsel emek, maddi ya da gayri maddi (bu iki boyut çoğu kez birbirinden ayrılamaz) her üretim faaliyetinde kendini gösterir; ayrıca düşük teknoloji yoğunluklu faaliyetlerle de ilgilidir, tıpkı emeğin otonomlaşmasına işaret eden göstergelerin artışının ve bilgi üretimi işlevleri ile ekonominin tamamında bilgi kullanımının yayılmasının gösterdiği gibi.

Hiç kuşkusuz karşı eğilimler de vardır; tarih çizgisel bir süreç olmayıp çapraz geçişler ve melezleşmeler ile ilerler. Böylece yeni bir bilişsel üretim örgütlenmesi yönündeki eğilim, *hemen o anda* (ipso facto), zihinsel emek alanında bile Taylorizmin sonunun geldiğini göstermez. Sermaye her zaman işçilerin kendi emek süreçleri üzerindeki fiili kontrolü olabildiğince sınırlamaya çalışır. Yeni kapitalizmde farklı üretim modelleri birlikte var olmaya ve iç içe girmeye devam edecek. Oysa, Avrupa Yaşam ve Çalışma Koşullarını İyileştirme Vakfı tarafından Avrupa'daki çalışma koşulları üstüne yakın zamanlarda yapılan bir araştırmanın da gösterdiği gibi, diğer üretim modellerine karşı gittikçe daha baskın bir rol oynayan örgütlenme biçimi *öğrenen örgüt* (learning organisation) denilen biçimdir (Merllié ve Paoli, 2001).

Daha genel olarak, bu gelişme, toplumda olduğu gibi şirketlerde de, şirketlerin sabit sermayesine ve yönetim örgütlenmesine katılmış, kalıplaşmış bilgilere karşı işçiler tarafından katılmış ve harekete geçirilmiş canlı bilgilerin yeni bir nitel üstünlüğünün onaylanmasına karşılık gelir. O, *değer/artı değer yasası* krizine damgasını vurmuş olan bir dizi eğilime ve "kârın ranta dönüşmesi" adını verdiğimiz şeye sıkı sıkıya bağlıdır.

Değer yasası krizinden ne anlamak gerekir?

Bu kriz, ilk olarak, endüstriyel kapitalizmin politik ekonomisinin temel kategorilerinde yani sermaye, emek ve doğal olarak değerde bir geçerlilik kaybı olarak kendini gösterir. Temelde kriz, gördüğümüz gibi, endüstriyel kapitalizmin emek üstündeki egemenliğini pekiştirip yetersizliğe karşı mücadele aracı olarak, bir tür tarihsel meşruiyet bulabildiği değer/artı değer yasasının ekonomik rasyonelliğinin o iki boyutundaki tükenmeye karşılık gelir.

Sermayenin ekonomik rasyonelliğinin tükenmesi ve değerin zenginlikten ayrılması

Bu durumda birinci boyut basit, kalifiye olmayan emek birimiyle ölçülen, soyut emek ilkesini emeğin sermayenin gerçek boyunduruğu altına alınması ve değerlenmesinin bileşik aracı haline getiren, üretimin kapitalist "rasyonelleşme"si ölçütü olarak düşünülen *değer/emek zamanı yasası*nın tükenmesine karşılık gelir. Emeğin bilişsel boyutundaki güç artışı, bu anlamda, değer yasasının ikili bir krizini belirler.

Bu bir ölçme krizidir, çünkü bilişsel emek yaşam zamanının bütünü üzerinde gelişen bir faaliyettir.[4] Şirkette geçirilen ve belgelenen zaman, genel olarak toplumsal fiili emek zamanının sadece bir parçasıdır. Yeni kapitalizmde değer yaratmanın temel kaynağı, gerçekten de, gittikçe daha çok doğrudan üretim alanı ile şirketler evreninin yukarısına ya da aşağısına yerleşir. Bu çerçevede sadece emeğin örgütlenmesi koşulları gittikçe daha az belirlenebilir olmakla kalmaz, aynı zamanda rekabetçiliğin kaynakları da artan ölçüde şirket sınırları dışında gelişen bir toplumsal üretim elbirliğine bağlı hale gelir. Buradan ayrıca kârın, tıpkı rant gibi, gittikçe daha çok, üretimin örgütlenmesine karşı sermayenin bir dışsallık ilişkisinden başlayarak gerçekleştirilen artı değeri ele geçirme mekanizmalarına dayandığı sonucu da çıkar.

4 Bu konuda Fumagalli ve Morini'nin (2009) önemli yazısına bakınız.

Bu bir kontrol krizidir, çünkü kitlesel entelektüellik ile enformasyon ve iletişim teknolojileri arasındaki karşılaşma, emeğin ve üretim araçlarının yeniden ortaklaşa sahiplenilmesini tekrar kabul edilebilir bir perspektif haline getirir ve potansiyel olarak emeğin örgütlenmesi ve üretimin toplumsal amaçlarının özbelirlenimiyle ilgili çatışmalara yol açar. Bu nedenle, birçok üretim faaliyetinde, görevlerin belirlenmesiyle ilgili Taylorist model yerini *öznelliğin belirlenmesi* modeline bırakır. Aynı zamanda, değer üretimi için olduğu gibi, emek üzerindeki kontrol gittikçe daha çok üretim eyleminin kendisinin aşağısına ve yukarısına kayar ve zamanın ve ücretlilerin davranışlarının toptan kontrolünü merkezi risk haline getirir. O, işçinin öznelliğinin ve onun şirket değerlerine uygunluğunun değerlendirilmesi için kullanılan bütün araç gereçlerin çoğaltılmasıyla somutlaşır ve çoğu zaman psikolojide çelişkili uyarılar adı verilen şeylere yol açar.[5]

İkinci boyut, meta ve kâr mantığını toplumsal zenginliğin gelişmesinin ve ihtiyaçların karşılanmasının gelişen ve kilit ölçütü haline getiren toplumsal ilişki olarak düşünülen değer yasalarının girdiği krize gönderme yapar. Bu kriz *değer* mantığı ile *zenginlik* mantığı arasında gittikçe büyüyen bir ayrılıkla ifade edilir. Bunu kabul etmenin ne anlama geldiğini daha iyi kavramak için, Marx için (ama Ricardo için de) olduğu gibi, metaların değerinin üretim ve dolayısıyla emek zamanı zorluklarına bağlı olduğunu anımsamak gerekir. Dolayısıyla *değer* kavramı, tersine, kullanım değerine (değişim

5 Bu gelişmenin en anlamlı boyutlarından birinin, terimin en klasik ve ekonomik anlamıyla, sadece sömürünün artırılması olmadığını belirtmek gerekir. Değersizleştirme ve geçicilik, emeğin yabancılaşmasının artışı ile birlikte ilerler. Bu bir yandan, emeğin bilişsel boyutunda var olan çalışma gücü, öte yandan ise farklı biçimde belirlenmiş ve çoğu kez işçilerin etik değerleri ile açıkça çelişen hedeflere boyun eğme zorunluluğu arasındaki gittikçe derinleşen bir çelişkiden kaynaklanır. İşte çalımaktan kaynaklı acı tam olarak bu çelişkinin izinde büyür ve Fransa'da iş yerinde gerçekleşen intiharların artması sadece buzdağının görünen ucunu temsil eder.

değerine değil), bolluğa ve dolayısıyla ücretsizliğe bağlı olan *zenginlik* kavramından tamamen farklıdır.[6] Böylece, kapitalist ticari üretim mantığı, görüldüğü gibi, endüstriyel kapitalizmde, daha az emek ve dolayısıyla gittikçe daha düşük birim fiyatlarıyla gittikçe daha çok meta üretip, artan kitlesel ihtiyaçları karşılamayı sağlayarak, zenginliği artırma kapasitesinde bir tür tarihsel meşruiyet bulmuştu. Oysa bilişsel kapitalizmde değer ile zenginlik, ticari üretim ile ihtiyaçların karşılanması arasındaki pozitif bağ kopmuştur. Bu da değer yasasının artık, içinden Marx'ın sermayenin gelişen işlevi, yani kıtlığa karşı mücadele aracı olarak uzun vadede *zorunluluk krallığından özgürlük krallığına* geçişi kolaylaştırabilecek üretim güçlerinin gelişmesi saydığı şey, çıkarılmış boş bir kabuk olarak yaşamını sürdürdüğü anlamına gelir.

Bilişsel kapitalizmdeki birçok gelişme, daha önemli olan bu şeyde, artı değer yasasının artan güç kaybını ve onun çevresinde yeniden birkaç mücadele-gelişme diyalektiği belirlemenin olanaksızlığını ifade eden *değerin zenginlikten ayrılması*[7] aydınlatır. Bu gelişmeler bilişsel kapitalizmin değerlenme mantığı ile özünde ticari olmayan bir bilgi ekonomisi mantığı arasındaki temel çelişkiye gönderme yapar.

---

6 Değer kavramı ile zenginlik kavramı arasındaki ayrım ya da daha doğrusu karşıtlık David Ricardo tarafından İlkeler'de dile getirilmiştir. Nitekim Ricardo'ya göre, metaların değerinde toplum için daha büyük bir zenginlik anlamına gelmeyen artışın, artan ve ekonomik büyüme ile sermaye birikimi dinamiğini süreli olarak bloke etme riski taşıyan bir üretim zorluğunun göstergesi olduğunu anımsayalım. Nitekim Ricardo, buna dayanarak, tarımda azalan gelirler mantığına ve bunun sonucunda buğdayın doğal fiyatında ortaya çıkan artışa bağlı olan durağanlığa geçme eğilimi tezini geliştirir. Oysa zenginlik, kullanım değeri açısından değerlendirilen metaların kullanılabilen miktarının tersine onların mübadele değeriyle orantılı olduğu anlamında bolluktan kaynaklanır. Başka deyişle, son sınırlarına kadar zorlanarak (her ne kadar Ricardo, Marx'tan farklı olarak, bu sonucu açıkça belirtmese de) ücretsizlik mantığına götüren bir mantığa göre, emeğin üretim gücü ne kadar artarsa metaların değeri de o kadar azalır.

7 Bu konuda bkz. l'entretien avec, Gorz (2004).

Bu çelişkinin, ortak olan olarak bilginin özel mülkiyete alınamayacak ve meta ya da sermaye statüsüne indirgenemeyecek karakterine kök saldığını da belirtelim. Klasik metalarla karşılaştırıldığında, ortak olan olarak bilginin özellikleri onun rakip meta olamayacak, dışsallaştırılamaz ve kümülatif karakterinden oluşur. Maddi metalardan farklı olarak bilgi tüketimle yok olmaz. Tersine, bireyler arasında özgürce dolaştıkça zenginleşir. Kümülatif bir süreç uyarınca, her yeni bilgi bir başka bilgiyi doğurur. Bu nedenle bilginin özel olarak mülkleştirilmesi sadece onun erişimine yapay engeller koyarak gerçekleştirilebilir. Ama bu girişim daha büyük engellerle karşılaşır. Bunlar bireylerin etik ihtiyaçları ile olduğu kadar enformasyon ve iletişim teknolojilerini kullanmanın fikri mülkiyet haklarının uygulanmasını gittikçe daha zorlaştıran biçimiyle de ilgilidir. Öte yandan, bilgiyi kurgusal bir metaya dönüştürme girişimi, çelişkili bir durum, onun özelleştirilmesi ve azaltılması nedeniyle, bilginin mübadele değeri yapay olarak ne kadar artarsa, kullanım değerinin de o kadar azaldığı bir durum doğurur. Kısacası bilişsel kapitalizm, sadece bilgiye ve onun yayılmasına dayalı bir ekonominin gelişmesinin temelindeki faillerin yaratıcı güçleri ve nesnel koşulları engellenerek yeniden üretilebilir.

Daha genel olarak, yüksek bilgi yoğunluklu pek çok metanın (yazılım, dijitalleşmiş kültürel mallar, ilaçlar vb.), üretilmeleri için gereken emek zamanın ve dolayısıyla yeniden üretim maliyetlerinin çok düşük, bazen sıfıra yakın olduğunu gözlemleriz. Sonuç olarak bu malların emek zaman-değerinin, onların fiyatlarında, üretimin parasal değerinde ve genel kârlarda sert bir düşüşe dönüşmesi gerekecektir. O zaman yapay olarak bir kaynak yetersizliği oluşturmaya izin verecek fikri mülkiyet haklarını güçlendirme politikasını uygulamaya koymak sermaye için stratejik hale gelir. Böylece sermaye, mübadele değerinin kullanım değeri üzerindeki hakimiyetini zorunlu olarak korumak ve kârını kurtarmak amacıyla, arzı kısmaya yöne-

lik mekanizmaları daha çok geliştirmeye zorlanır. Bu mantık *kârın ranta dönüşmesinin* başlıca ifadelerinden biridir. Buradan da politik ekonominin kurucu babalarının mülkiyetin kıtlığa karşı mücadele aracı olduğunu savunmak için dayandıkları ilkelerle çelişen bir durum ortaya çıkar. Artık kıtlığı ortadan kaldıracak olan şey, mülkiyetin yaratılmasıdır. Dolayısıyla, bir anlamda, sermayeyi *değer/emek zamanı yasası*ndan kurtulmayı denemeye götüren şeyin, meta mantığı ile mübadele değerinin hakimiyetini zorunlu olarak yürürlükte tutma girişimi olduğu kabul edilebilir. Üretimin toplumsal karakteri ile bilişsel kapitalizm çağındaki değer yasası krizinin en büyük belirtilerinden birini oluşturan mülkleştirmenin özel karakteri arasında gittikçe daha kesinleşen bir çelişki ortaya çıkar. Bu çelişki, ranta dayalı değer elde etme biçimlerinin giderek artmasına eşlik eder.

Gayri maddi sermaye ve insanın insan için üretimi: biçim-değerin ötesinde

Değer/artı değer yasasının rasyonelliğinin tükenmesi, aslında kapitalizmin krizindeki ve onun toplumsal ihtiyaçlardan kopmasındaki derinliğe tanıklık eden başka çok önemli belirtileri de içerir.

Birinci belirti gayri maddi denilen ve artık borsa sermayesine dönüşmenin en önemli kısmını temsil eden sermayenin artan rolü ile ilgilidir. Bu durumda, gayri maddi sermayenin kendisi de "tarihsel maliyetler" çerçevesinde (ve dolayısıyla onun üretimi için gerekli emek zamanı çerçevesinde) herhangi bir nesnel ölçüden kaçar. Onun değeri, kâr beklentisiyle rant elde eden finans piyasaları tarafından gerçekleştirilen öznel değerlenmenin ifadesinden başka bir şey olamaz. Bu da, bu sermayenin borsa değerinin niçin kurgusal ve geniş kapsamlı dalgalanmalara açık olduğunu açıklamaya yardım eder. Gayri maddi sermaye, hiç kuşkusuz patlayacak ve bütün kredi ve eko-

nomi sistemini derin bir resesyona sürükleyecek olan spekülatif balonları besleyen, finansa özgü, salt kendini referans alan bir mantık üzerine kurulur. Nesnel ve güvenilir bir gayri maddi sermaye ölçüsü belirlemenin olanaksızlığı, (şirketlerin piyasa değeri ile sahip oldukları elle tutulur aktiflerinin değeri arasındaki artan farkı belirleyen) ünlü *firma değeri* fikrinin kökeni konusundaki anlaşmazlıkta da ortaya çıkar ve kabul görür. Buna göre, *firma değeri*nden kaynaklı değer artışının bağlı olacağı gayri maddi tek aktif, gerçekten de, emek gücünün yeteneği, deneyimi, sözsüz bilgisi ve elbirliği kapasitesiyle temsil edilen "zihinsel sermaye"den başka bir şey olamaz. Kısacası, (zihinsel sermaye ya da insan sermayesi kavramlarıyla gerçekleştirilen sapmaya rağmen) söz konusu olan sermaye değil, aslında emek gücünün zihinsel niteliğidir. Şimdi emek gücünün zihinsel niteliği, tanım itibariyle (onu köleliğe indirgememek koşuluyla) piyasada alınıp satılabilir olmayan bir aktif oluşturur. Bu nedenle, I. Halary'nin (2004) belirttiği gibi, *firma değeri*ni *tasnif edilmemiş* gayri maddi aktiflerin varlığıyla açıklama girişimi, bu gayri maddi aktiflerin değerindeki belirsizliği ortadan kaldırmaya izin vermeyen döngüsel bir muhakemenin tutsağı olarak kalır. Niçin döngüseldir? Çünkü "*Firma değeri* nereden kaynaklanır?" sorusuna "Şirketin insan sermayesinden!" diye cevap verilir. Ve "İnsan sermayesinin değeri nasıl belirlenmelidir?" sorusuna da "*Firma değeri* ile!" diye cevap verilir.

Bu da sermayenin ölçüsünün ve onun toplum üzerindeki gücünün temelinin, ölü emekten ve değişmeyen sermayeye katılmış bilgiden gittikçe daha az kaynaklandığı ve başlıca itici gücünü daha ziyade finansın gücünde bulan bir *toplumsal anlaşma* üzerine kurulduğu anlamına gelir.[8]

İkinci bir belirti, ticari olmayan bir mantığa göre geleneksel olarak refah devleti tarafından sağlanan *insanın insan için üretim* yaptığı sektörler, bilgiye dayalı bir ekonominin başlıca

8 Bu konuda özellikle Marazzi'ye (2010) bakınız.

lokomotif sektörü olduğu biçime bağlıdır. Bilginin üretilme ve aktarılma sürecinin ve dolayısıyla gayri maddi sermayenin oluşumunun önemli bir kısmını sağlayan da *insanın insan için yaptığı üretimler*dir. Gittikçe daha derinleşen durgunlaşma eğilimleri karşısında, insanın insan için üretimi, ihtiyaçların ve toplumsal talebin sürekli yayılma halinde olduğu nadir sektörlerden birini temsil eder. Bu öğeler, meta ve soyut emek mantığının aşamalı olarak karşılayabileceği ihtiyaçlar alanındaki tükenmenin başlıca göstergelerinden birini oluşturur. Aynı zamanda, bu kolektif hizmetleri özelleştirmek ve metalaştırmak için sermaye tarafından yapılan olağandışı baskıyı açıklamaya yardımcı eder. Bununla birlikte *insanın insan için üretim yaptığı sektörler*, değer/artı değer yasasının ekonomik rasyonelliğine bağlanamaz, tabii eğer bir kaynak israfı ve üstelik bilgiye dayalı bir ekonominin temelindeki yaratıcı güçlerin yapısını bozma riski de taşıyan derin toplumsal eşitsizlikler göze alınmıyorsa. Bu tezi destekleyen üç temel konu vardır. Birincisi, bu faaliyetlerin özünde bilişsel, etkileşimsel ve duygusal karakterine bağlıdır ve burada emek, cansız maddeyi değil ortak bir hizmet ilişkisi içinde bizzat insanı etkilemekten oluşur. Buradan da, tıpkı Marx'ın *Kapital*'in basılmamış olan VI. Bölümü'nün gayri maddi emeğe ayrılmış pasajlarında belirttiği gibi, insanın insan için üretimlerinin sermayenin üretim rasyonelliğine güçlükle bağlanabileceği sonucu çıkar. çünkü işçilerin öznelliği "ürün üretim eyleminden ayrılamaz" (Marx, 1867, s. 98) ifadesindeki gibidir. Kısacası emeğin eylemi de (her bireyin tekilliği içinde insana karşılık gelen) ürün de gerçek anlamda standartlaştırılamaz. Sonuç olarak etki iletişime, insani ilişkilerin yoğunluğuna, çıkar gözetmeyen özene ve dolayısıyla başkasına zaman ayırabilmeye bağlı ve analitik şirket muhasebesinin ancak ölü, verimsiz zaman ya da maliyet olarak entegre edebileceği bir dizi nitel değişkenden kaynaklanır. Bu nedenle bu kolektif hizmetlerin verimliliğini ve kârlılığını artırma girişimi,

ancak onların kalitesi ve toplumsal gelirlerinin aleyhine olarak yapılabilir. Kısacası burada, üretimin toplumsal örgütlenmesi konusunda, verimliliğin kapitalist ve nicel kavramı ile verimliliğin özünde bu faaliyetlerin ve onların maddi ve gayri maddi sonuçlarının ortak karakterinden doğan toplumsal kavramı arasındaki apaçık bir çelişkiyle karşı karşıyayız.[9] İkinci konu, karşılanabilir talep ilkesi uygulamasının emek gücünün kolektif niteliğinde bir bozulmaya yol açarak *ortak olanlara* erişimde yol açabileceği derin sapmalara gönderme yapar. Hem toplumsal adalet hem de ekonomik etki(nlik) nedenleriyle ortaklığın ürünlerinin karşılıksız ve serbest erişim üzerine kurulmaları gerekir. Dolayısıyla onların finansmanı ancak vergiler, sosyal yardımlar ya da kaynakların başka ortaklaşa kullanım biçimleriyle temsil edilen kolektif ve politik fiyatla sağlanabilir. Üçüncü konu, kendi insan sermayesine yapılan yatırımın azami etkisinin araştırılmasıyla dayatılan, rasyonel bir maliyet/kâr hesabına dayanarak kendi tercihlerini yapacak olan efsanevi tüketici figürünün (örneğin eğitimde olduğu gibi sağlıkta da) var olmamasına bağlıdır. Neyse ki bilgi arayışında öğrenciyi yüreklendiren bu temel ölçüt kesin değil. Hastanınki daha da azdır çünkü o, çoğu zaman, onu rasyonel bir tercih yapmada yetersiz kılan ve onu, tersine, umut ve hayal satmayı kâr aracı haline getiren bir ticari mantığın bütün tuzaklarına açık bırakan bir iç sıkıntısının tutsağıdır.

Sonuncu ama ötekilerden daha az önemli olmayan belirti de, bilişsel kapitalizmin dinamiğini ifade eden değer yasasındaki rasyonellik krizinin kendi başına bol ve bedava olan kaynakların sadece yapay olarak azaltılmasından ibaret olmamasıdır. O, aynı zamanda, yenilenemez doğal kaynakların yağmalanması ve azaltılması mantığının hız kazanmasıyla da

9 Bu anlamda, Hardt ve Negri'nin belirttikleri gibi, daha genel anlamda "biyopolitik ürünler, tüm niceliksel ölçümleri aşmaya ve kolayca paylaşılan ve dolayısıyla özel mülkiyet olarak çitlenmesi güç olan ortak biçimlere bürünme eğilimi gösterir" (Hardt ve Negri, 2010, s. 141).

ifade edilir. Gerçekten de bilişsel kapitalizm endüstriyel kapitalizmin üretim mantığını ortadan kaldırmaz. Özellikle bilimin sermayeye tabi kılınması sayesinde, yeni teknolojileri, gezegenin ekolojik dengesinin bozulması ve biyo-çeşitliliğin yok edilmesi riskini artıran ve insanı, standartlaştırma ve metaya dönüştürme stratejisinin hizmetine sunarak endüstriyel kapitalizmi yenidėn eklemler ve güçlendirir. Daha genel olarak, ekolojik kriz, gezegen ölçeğinde, esas olarak hiçbir zaman piyasa eşgüdümü ve ailelerin özel tüketiminin yeniden canlandırılması üzerine kurulamayacak bir krizden çıkma politikasının yapısal sınırlarını gösterir. O, daha çok, yeniden *ortak olan*la ilgili demokratik bir planlama politikası geliştirilmesini ve bunun kentleşmeyi, tarımı yeniden düşünmeyi ve enerji vb. ekonomileri – bütün bu öğeler, yapıları gereği, ticari bir mantıktan büyük ölçüde kaçarlar – gerçekleştirmeyi sağlayan faaliyetlerdeki yatırım ve teknolojik inovasyonun gerçek bir sosyalizasyonu üzerine kurulmasını ister.

Sonuç olarak, değer/artı değer yasasındaki krize damgasını vurarak bilişsel kapitalizmden geçen öznel ve nesnel çelişkilerin tümü, Marx'ın *Kapital II*'de sondan bir önceki bölümde betimlediği durumu çağrıştıracak bir yoğunluğa sahiptir. Marx orada şöyle yazıyordu: "Bu tür bir kriz gelip çattığı an, bölüşüm ilişkileri ve dolayısıyla bir yandan bunların tekabül ettikleri üretim ilişkilerinin özgül tarihsel biçimi, öte yandan üretici güçler, üretim kuvvetleri ve bunları yerine getirenlerin gelişmesi arasındaki çelişkiler ve antagonizmaların ulaştıkları derinlik ve genişlik ile kendisini belli eder" (K. Marx, 1968, s. 1482-1483).

Uluslararası İşbölümü ve Bilgi Ekonomisi

El Mouhoub Mouhoud

Günümüzdeki küreselleşme evresi, genellikle taşımacılık ile enformasyon ve iletişim teknolojileri (EİT) alanındaki gelişmelerin sağladığı maliyet düşüşüne bağlı olarak ticaretin küreselleştirilmesiyle birleştirilir. Bu da şirketlerin artık gezegenimizdeki toprakların tamamının sunduğu bütün lokalizasyon avantajlarını kullanmada daha özgür olacakları anlamına gelir. Ancak, ekonomik faaliyetlerin bu küresel dağılım süreci, Triad'ın (Kuzey Amerika, Avrupa ve Japonya) gelişmiş bölgelerinde bir kutuplaşma süreciyle uygun adım gider (Mouhoud 1992 ve 1996). Bu kutuplaşma özellikle yüksek bilgi yoğunluklu faaliyetler bakımından çarpıcıdır (OST 1998; Andretsch ve Feldman 1994 ve 1999).

Yeni ekonomik coğrafya (Krugman 1991) bu kutuplaşma fenomenini dikkate alır ve iki etmeni, yani bir yanda artan gelirler ve yığılma ekonomisini öte yandan taşımacılık maliyetindeki düşüşü dengeleyerek bu görünür paradoksa bir karşılık verir. Bu tür bir yaklaşım, ülkelerin ve şirket stratejilerinin temelde maliyet karşılaştırmasına dayalı bir betimlemesi üze-

rine kurulur [Commissariat général du Plan (Genel Planlama Komiserliği) 1999]. İnovasyon uygulamaları ve eşgüdüm sorunları bu tür bir analize dâhil edilmez.

Endüstriyel ekonomilerdeki yapısal değişiklikler ve özellikle onların *bilgiye dayalı ekonomi* evresine girmiş olması, üretim faaliyetleri ve zenginliğin kutuplaşma süreçlerinin dünya çapında egemen olmasını daha iyi açıklamaya olanak tanır (Foray 2000). Gerçekten de, üretim sistemindeki değişiklikler, geniş ölçüde, bilgiye dayalı ve hâkim işbölümü ilkesinde bilişsel mantık yararına bir değişimin eşlik ettiği bir ekonominin yayılmasının tanıkları olarak yorumlanabilirler. Bu değişime şirketlerin örgütlenme biçimlerindeki derin değişimler eşlik eder. Ayrıca şirketlerin ülkelerle kurdukları ilişkilerin doğasını ve lokalizasyon stratejilerini de değiştirir. Ancak bu eğilim tekdeğerli değildir ve uluslar, ülkeler, sektörler ve şirketler düzeyinde belli bir yörünge farklılığı algılanabilir. Üretim sistemi içerisinde *bilişsel* üretim mantığı ile *Taylorist esnek* üretim mantığı arasında bir ikicilik görülebilir (Moati ve Mouhoud 1994 ve 1997). Bu iki üretim mantığı ekonomik faaliyetlerin lokalizasyonunda farklı sonuçlar doğurur ve ülkelerin farklı gelişme stratejile rine ihtiyaç duyar.

Bu bölümün bu yazısı iki eksende ilerleyecektir. Bir yandan, dünya ekonomisindeki yapısal değişiklikleri destekleyen, stilize edilmiş başlıca olayları anımsattıktan sonra, *bilişsel işbölümüne* doğru kayma çerçevesindeki bu değişiklikle ilgili bir yorum önereceğiz. Öte yandan, bilgiye ve uluslararası işbölümüne dayalı ekonomideki bu gelişmenin içermelerini, uluslararası uzmanlaşmaların temellerini ve gelişimini ve çokuluslu şirketlerin lokalizasyon koşullarını analiz edeceğiz ve bunu yaparken de ulusal ve yerel toprakların uzmanlaşma sürecindeki tersine çevrilebilirlik süreçlerini dikkate alacağız.

I. Fordizm'den bilişsel işbölümüne: yapısal değişiklikleri yorumlamak

Sanayileşmiş ülkelerdeki şirketlerin ekonomik çevrelerinde yakın dönemde görülen gelişmenin tarihi, üretim ve piyasaları örgütlemede yeni biçimlerin benimsenmesini kısmen açıklamaya olanak tanır.

Bu bağlamda, her şeyden önce, *Şanlı Otuz Yıl* adı verilen büyüme döneminde, Fordist modelin standart ürünlerin üretimi v e kitlesel tüketiminin uyumuna dayalı olduğunu anımsamada yarar vardır.

Bu birikim rejiminde, makineleşme ile Taylorizm ilkelerinin birleştirilmesi üzerine kurulu bir üretim sistemi, (ücretlerin fiyatlara ve verimlilik artışlarına endekslenmesi sayesinde) ücretlerin düzenli reel artışını kolaylaştıran katma değer paylaşım kurallarıyla uyum içindedir. Talebin özellikleri (düşük farklılaşma, fiyat/yüksek gelir esnekliği) ailelerin tüketim malları ihtiyaçlarının aşamalı olarak karşılanmasını sağlar.

Ayrıca bu kitlesel üretim ve tüketimin eklemlenmesi, ücret ile kâr arasında belli bir makroekonomik dayanışmayı garanti eden bu büyüme modelinin göreli olarak kendine odaklanmış karakterine dayanır. Böylece gelirlerle desteklenen ve verimlilik artışlarında çoğalma sağlayan büyüme, kitlesel üretimin özellikle iç piyasalarda bir satış alanı bulmasını sağlar. Uluslararası rekabete az açık olan sanayi sektörleri büyümede itici güç rolü oynar. Üretim faaliyetlerinin örgütlenmesi, çok ileri bir işbölümüne, artan ama katı bir otomasyona, (hâlihazırda montaj sanayinin daha sonra yeni sanayileşmiş ülkelere dönüşen Asya ülkelerine taşınmasıyla) ulusal ya da uluslararası temelli ölçek ekonomilerin oluşmasına izin veren bir üretim/tüketim döngüsüne dayanır.

Ancak, yetmişli yılların sonundan başlayarak, "sanal" Fordist büyüme modeli, kendi başarılarıyla orantılı olarak, içten kaynaklı kendi sınırlarıyla karşılaşır, yani verimlilik artışı ya-

vaşlar, imalat sanayisindeki kâr oranı düşmeye başlar, kitlesel üretim tükenir; buna karşılık ekonomilerde gittikçe artan açıklar, kendine odaklı üretim-gelir-talep döngüsünün temellerini yıkar.

Fordizmin krizinin sonucu olarak üretim ve piyasa örgütlenmesinde derin bir değişim ortaya çıkar: işte biz de bu değişimin en anlamlı stilize olaylarını anımsatacağız.

Birkaç stilize olay

Ekonomistler, son iki ya da üç yıla damgasını vurmuş olan ekonomik değişiklikleri açıklamak için başlıca altı stilize olay üzerinde anlaşırlar.

1. *Tüketim normlarının değişmesi*. Maddi ve standart tüketim mallarının tüketimine bağlı olan temel ihtiyaçların doyuma ulaşması, talep oluşumundaki önemli yapısal değişikliklerin temelinde yer alır. Burada özellikle maddi olmayan tüketimde, ürün çeşitlenmesine gösterilen daha büyük bir duyarlık ve tüketici davranışlarında görülen büyük bir yatkınlıkla uygun adım giden bir güçlenme söz konusudur.

2. *Ekonomik küreselleşmeyi niteleyen uluslararası rekabetin sertleşmesi*. Dünya ekonomisi düzleminde gelişen rekabetteki artış eğilimini açıklayan iki önemli gelişme vardır.

Bunlardan birincisi, Fordist büyüme boyunca ücret gelirlerinin yükselmesi sonucunda ailelerin temel ihtiyaçlarının doyuma ulaşmasından kaynaklanır. Gelişmiş ülkelerin iç piyasalarının itici gücü rolündeki bu azalma, talep/fiyat esnekliğindeki gerileme ile kendini gösterir. Bu da şirketlerin dış piyasa arayışına giderek daha çok öncelik vermesine yol açar. İkinci gelişme ise şirketlerin, üretim süreçlerinin bir kısmını özellikle Asya'nın gelişmekte olan ülkelerine taşıyarak, onların yeni rakipler olarak öne çıkmalarını kolaylaştırma tarzıyla ilgilidir. Bunun sonucu olarak da gelişmiş ülkelerin şirketlerinin pazar

paylarında bir azalma ve dünya çapında bir rekabet yoğunlaşması ortaya çıkar.

3. *İnovasyon araştırmalarının yoğunlaşması.* Bu yeni ekonomik bağlamda şirketler, AR-GE, pazarlama ve reklam yatırımlarını artırarak, ürün çeşitlendirme stratejilerini hızlandırırlar. Ürün inovasyonları, piyasalardaki doygunluğu ve sanayi mallarındaki rekabetin sertleşmesini dengeleme ihtiyacına yanıt verir. Yeni talep özelliklerine uyum sağlayabilmek için şirketler, aşamalı olarak, yetmişli/seksenli yıllardan başlayarak yayılan yeni, esnek imalat teknolojilerini benimserler.

4. *Enformasyon teknolojilerinin yayılmasının şirketlerin değer zinciri öğelerinin her biri üzerindeki etkisi ve üretim örgütlenmesinde yeni yöntemlerin geliştirilmesi.* Bilişim ve mikroelektroniğe dayalı yeni teknolojiler, (Taylorist otomasyonun aksine) sabit maliyetlere (türdeş bir ürün için gerekli spesifik sabit donanım maliyetlerine) yol açmadan, aynı üründe yüksek çeşitlilik yaratmaya ve üretmeye olanak tanıdıkları ölçüde esnek sayılırlar. Yeni üretim örgütleme yöntemlerinin (tam zamanlı üretim, sürekli akış vb.) devreye sokulmasının eşlik ettiği bu yeni teknolojiler, katı Taylorist teknolojilerin yarattığı verimlilik/esneklik ikilemini çözmeye izin verirler. Böyle ortaya çıkan ve çeşitliliğe dayalı ekonomiler, ölçek ekonomilerine eklenebilir ve birim fiyatlarında bir düşüş elde etmeyi sağlayabilirler. Ayrıca, yüksek bir ürün çeşitliliği arzıyla ilgili kural (ürün çeşitlenmesi, özellikle tüketim malları sektöründe, baskın bir rekabet biçimine dönüşme eğilimindedir), yetmişli yıllarda şirketler tarafından geliştirilen her yönde çeşitlenme stratejileriyle pek uyuşmaz ve temel mesleklere dönüşü içerir. Piyasanın ve talebin artan belirsizliğiyle karşılaştırıldığında, tıpkı kalıcı ürün yenilenmesi gibi üretim esnekliği de temel meslekler üzerinde bir çaba yoğunlaşması gerektirir.

Sermayenin emek yerine ikame edilmesi anlamında (ki bu, ücret maliyeti ile toplam maliyet payında bir azalmaya yol

açar), teknik gelişmeyi hızlandırmanın klasik etkisi ile çeşitlendirme ekonomilerinin ortaklığı, gelişmiş ülkelerin, emek yoğunluğunun yüksek ve/veya geleneksel olarak ücretlerin düşük olduğu ülkelere taşınmaya yönelen sektörlerde, sektörel karşılaştırmalı avantajları yeniden ele geçirmesini sağlar (Mouhoud 1992). Arz koşullarında (üretim esnekliği) ve talep koşullarındaki (artan esneklik) bu değişiklikler, şirketlerdeki emek sürecinin örgütlenmesi ile atölyelerdeki diğer emek süreci örgütleme biçimleri arasında bir uygulamaya dönüşür.

5. *Çokuluslu şirketlerin dışa açılma biçimlerindeki önemli değişiklikler*. Büyük şirketlerin stratejileri artık önce ulusal, sonra da uluslararası olmaktan çıkmıştır; bu stratejiler gittikçe daha çok doğrudan dünya ölçeğinde tanımlanır hale gelmiştir ve şu dört büyük gelişmeyi tetiklemektedir:

- Doğrudan yurtdışı yatırımların (DYY) büyük kısmı gelişmiş ülkelerde ve büyük gelişme gösteren yeni endüstriyel ekonomilerde merkezileşmiş olmasına rağmen, bu yatırımlardaki (DYY) önemli artış;
- şirketler arası ilişkilerde, uluslararası düzeyde de, ortaklık biçimlerindeki (stratejik ittifaklar, ağlar, işbirliği anlaşmaları...) artış;
- klasik şube açma biçimlerinin aleyhine birleşme-satın almaların artması;
- örneğin, otomobil imalatçıları alt tedarikçilerinin sayısındaki sert düşüş ve artık sadece düşük maliyet düzeylerinden değil, teknolojik desteklerinden (gittikçe daha karmaşık modüllerin sağlanması) dolayı seçilen tedarikçilerle uzun vadeli işbirliği anlaşmalarının uygulamaya konulması.

6. *Finansal küreselleşme ve şirket stratejilerinde hisse senedi mantığında gelişme*. Sermaye hareketlerinin serbestleşmesine, borsa piyasalarının yayılmasına ve finans ile sanayi arasındaki

(özellikle *şirket yönetişimi* biçiminde) yeni iç içe girme biçimlerine bağlı olan yapısal değişiklikler, 1980-1990 dönemini niteleyen parasal ve finansal sarsıntılara eşlik eder. Bu gelişmeler, piyasalardaki öngörülemeyen dalgalanmalara ve o zamana kadar görülmemiş bir gelişme gösteren finansal inovasyonlara bağlı olan belirsizliğin artmasına katkıda bulunurlar.

Bu stilize olaylar çok yönlü yorumlara konu olur. Birçok kimse ekonominin işleyiş biçiminden (Fordist büyüme rejiminden) bir başka biçime doğru bir kayma olduğu görüşünde birleşir. Oysa gelişmekte olan sistemin temel özelliklerini oluşturan şeyler konusunda bir görüş birliği sağlamak daha zordur. Yakın dönemde birden "yeni ekonomi" kavramının ortaya çıkması, karışıklığı artırmaktan başka bir işe yaramaz ve yeni sistemin doğuşunda ve işleyişinde teknolojinin rolüne (özellikle İnternet'in rolüne) gerçekmiş gibi aşırı bir önem vermeye götürür.

Bilişsel işbölümüne doğru evrilme

Önceki yayınlarda gösterildiği gibi (Moati ve Mouhoud 1994), bu değişiklikler, en büyük özelliklerinden biri işbölümü ilkesinde bilişsel temeller lehine bir kayma içermek olan bilgiye dayalı ekonominin yayılması perspektifine dahil edilirler. Bu "bilişsel işbölümü", üretim süreçlerinin harekete geçirilen bilgi bloklarının doğasına uygun olarak parçalanmasından ibarettir. Şirketler, uyumlu bilgi blokları bütünlüğü üzerinde yoğunlaşan yeteneklere dayalı faaliyetlerinin içeriğini yeniden tanımlar ve öğrenme ve inovasyon kapasitelerini azamileştirmeye yönelik örgütlenme biçimlerini benimserler.

Ancak bilgi ekonomisine giriş zaman ve mekân içerisinde türdeş bir süreç değildir: bazı ülkelerin ya da bölgelerin geçmişte yapılan tercihler nedeniyle, özellikle tek üründe bölgesel uzmanlaşmalar durumunda eli kolu daha da bağlıdır. Kurumsal tercihler, nesnel nedenlerle, bilgi ekonomisine (ortak tarım politikası, çoklu ağ anlaşmaları...) yönelmeye pek meyilli olmayan sektörlerde

ekonomiyi bloke edebilir. Tersine, yetmişli yıllarda bölgesel olarak yoğunlaşmış sektörlerin (örneğin Lorraine'deki demir-çelik madenciliği) krize girmesi, bu bölgeleri başlangıç koşullarından göreli olarak uzaklaşmayı ve çoğu kez bilgi-yoğun yabancı sanayilerin kurulmasını kolaylaştırmayı şu ya da bu biçimde sağlamıştır. Bir başka erişim eşitsizliği de, sanayileşmiş ülkelere göre daha az gelişmiş ülkelerin, onların bilgi ekonomisine girişlerini engelleyebilecek bir kümülatif teknolojik uyumsuzluğu yaşamalarından kaynaklanmaktadır. Bu uyumsuzluk, kısıtlayıcı ticari uygulamalar ile bilginin yayılmasını sınırlayan fikri mülkiyet haklarının devreye konulmasıyla güçlendirilmiş olabilir. Ancak, gelişmiş ülkeler ile az gelişmiş ülkeleri teknoloji alanında birleştiren bölgesel entegrasyon bloklarına (Avrupa Birliği, NAFTA) girme olanakları, az gelişmiş ülkelerin bilgi ekonomisine girmelerini kolaylaştırabilir. Eğer sektörler ve/veya işkolları düzeyinde ele alınırsa, sektörel düzenlemeler Taylorist bir mantıktan uzaklaşıp, zayıf bilgi yoğunluklu faaliyetler, inovasyona pek uygun olmayan rekabet biçimleri, sektörel kültürlerin katılığı, kurumsal bloklar vb.den oluşan bir bilişsel işbölümü mantığına doğru kaymada önemli bir rol oynarlar.

Son olarak, bazı şirketler kendi yapısal örgütlenme ilkelerinde (temel yetkinliklere dayalı faaliyet portföyü, tamamlayıcı yeterlikler konusunda uzmanlaşmış iştirakçi şirketlerle ağ oluşturma, bilgi yönetimi düzenlerinin uygulamaya konulması...) önemli değişikliklere giderken, bazıları da, yoğun biçimde enformasyon teknolojilerini ve örgütleyici inovasyonu (tam zamanında) devreye sokarak Fordist örgütlenme biçimlerinin rekabet edebilirlik gücünü yenilemişlerdir. Böylece, üretim sistemi içerisinde, "bilişsel" üretim mantığıyla çalışan şirketler ile "esnekleştirilmiş Taylorist" üretim mantığını izleyen şirketler arasında belli bir ikilik görülmektedir. Herhangi bir şirket tarafından belli bir üretim mantığının seçilmesi, aidiyet sektörü, stratejik konumlanma, geçmiş seçimlerin durgunluğu gibi, belirleyici birçok etmeni devreye sokar.

Bu iki üretim mantığının farklı mekânsal ifadeleri vardır ve ekonomik coğrafyanın gelişimini tek biçimli olarak yorumlamayı zorlaştıran şey budur.

II. Lokalizasyon ve uluslararası uzmanlaşma mantıklarındaki değişiklikler

Bilgiye dayalı ekonominin, ekonomik faaliyetlerin lokalizasyon biçimleri ile uluslar ve bölgelerin uluslararası uzmanlaşma temelleri ve gelişimi konusunda önemli içermeleri vardır, yani üretim faaliyetleri bölgeler arasında, sahip oldukları özgül yeteneklerle bağlantılı olarak paylaştırılır. Faaliyet lokalizasyonu her şeyden önce şirket yetkinliklerini geliştirmeye uygun unsurların araştırılmasıyla belirlenir. Şirketler daha iyi maliyet koşullarından ziyade öğrenme kapasitelerini harekete geçirecek bir ortam ararlar. Karşılaştırmalı maliyetlerden yararlanma mantığı, bölgelerde, özgül beceriler konusunda tekel ya da mutlak üstünlük unsurlarını elde tutma lehine değişir (Becker ve Murphy 1992). Bu lokalizasyon ölçütü "bilgi yoğun" faaliyetlerin sanayileşmiş ülkelerde, özellikle bilişsel özgül kaynaklardan yana zengin bölgelerde (ki bunlar çoğu kez büyük kentlerdir) yoğunlaşmasına yardımcı olur.

Bölgelerin uzmanlaşması ve şirketlerin lokalizasyonundaki bilişsel mantık

Ulusal ekonomilerin bilgiye dayalı uluslararası işbölümüne dahil olması, asgari bir bilişsel kaynak stokuna sahip olmayı gerektirir. Uluslararası ticarete katılım, her ulusun özgül beceriler ve uzmanlıklar yaratma gücüne katkı sağlar. Eğer yeni uluslararası ticaret kuramına göre (Krugman), bu uzmanlıkları yaratma süreci büyük ölçüde rastlantısal ise, o zaman ulusal inovasyon sistemleri ve uluslar ya da bölgeler için özgül kurumsal düzenler oluşturma mekanizmaları (düzenleme kuramı, gelişimci yaklaşımlar, bilişsel işbölümü vb.) çerçevesinde

yapılacak bir analiz tablosunda daha derin bir doğrulama bulabilir. Gerçekten de, bilgiye dayalı bir uluslararası işbölümüne katılmak için, ekonomilerin eşdeğerli bir bilişsel kaynak stokuna, yani benzer bir teknolojik düzeye sahip olmaları gerekir. O halde uluslararası ticarete katılım, her ulusun özgül beceriler ve uzmanlıklar yaratma sürecine katkı sağlar.

Böylece ülkeler, analizin şu üç düzeyinde kendi karşılaştırmalı üstünlüklerinin bir yapılanmasını görürler (Mouhoud 1996 ve Moati ve Mouhoud 1997):

- Uluslararası bilişsel işbölümüne katılmanın temel koşulu, onların bilişsel kaynak düzeylerinin yakınlaşmasında (düzey ya da araştırma ve geliştirme stoku ve AR-GE personelinin yetkinliği) yatar. Bu yakınlaşma, ülkelerin bu kaynaklardan yararlanma kapasitesine ve potansiyeline bağlıdır;
- Bilişsel kaynaklar düzeyindeki bu yakınlaşma, ülkelerin bu kaynaklardan gelen yetkinlikler üzerinde uzmanlaşmalarına engel olmaz. Başka deyişle, kaynak genişliği ya da düzeyindeki benzerliklere, bu yetenekler kapsamında, yani kurumlar, şirketler ve yetkinliklerin üretim ve yeniden üretim koşullarının tarihi arasındaki etkileşimle bağlantılı olarak ülkelerin özgüllüğünde bir farka, dolayısıyla bir uzmanlaşmaya karşılık gelir;
- Yetkinliklerdeki fark daha sonra, alınıp satılan ürünlerdeki benzerliklere, nihai mallara dönüşür. Bu benzerlik, fiili olarak, öncekiyle aynı yapıdadır, çünkü tüketim yapılarını türdeşleştiren ve karşılaştırılabilir gelişme düzeyine sahip ülkeler arasında farklılaşan benzer mallara talep yaratan şey, kişi başına gelirdeki yakınlaşmadır. Her bir ülkenin özgül yetkinliklerinden gelen ürünler, kullanımda benzerliklere ama simgesel düzeyde bir kapsam ve özellik farkına sahip olabilirler (Tablo 1). Uluslararası ölçekte farklılık talebini ifade eden şey, malların kullanımı arasındaki değil de ürünlerin, yetkinliklerdeki farkları yansıtan ve kristalize eden özelliklerindeki farklılık-

tır. Ara malların alım satımı giderek sektörler arası bir yapıya kavuşacaktır, ama bu farklılık, alınıp satılan aynı ara malların insani sermaye ve inovasyon içeriklerinin farklı olması ölçüsünde, sektörler arası ticaretten de kaynaklanabilir.

Özgül bilgi blokları konusunda uzmanlaşmanın, bilişsel kaynaklar düzeyindeki benzerliklerin zorunlu ama yeterli olmayan koşulu olarak, zengin ülkeler ile az gelişmiş ya da "doğal kaynaklar"a sahip ülkeler arasındaki ticaretin, kesinlikle, karşılaştırmalı üstünlüklerin gelişiminde ve ticari akımlarda kesintiye uğramaları kabul etmesini istemesine bağlıdır (Tablo 1b). Farklı gelişme düzeyine sahip ülkeler arasındaki ticari ilişkilerde baskın olan daha ziyade teknik bir işbölümü olacaktır. Bilişsel kaynak düzeyindeki farklar, bilişsel işbölümünün zengin ülkelerde bütün sektörlere dağılımı ölçüsünde, sektörler arası ticaretin azalmasına yol açarlar.

Bilişsel işbölümü ve faaliyetlerin coğrafi kutuplaşması

Faaliyetlerin, genel olarak küreselleşme sürecine eşlik eden mekânsal yoğunlaşma süreci, yüksek bilgi yoğunluklu faaliyetler söz konusu olduğunda özel bir rol oynar (Krugman 1991; Maurel ve Mouhoud 2001). Yüksek bilgi içerikli faaliyetlerin yoğunlaşmasından doğan yakınlaşma dışsallığının varlığı, güçlü bir coğrafi kutuplaşma etmeni oluşturur. Belli bir yerdeki bu yoğunlaşma, kuramsal olarak, orada toplanan ürünler bütününün statik (ticari işlem maliyetinin düşmesi ve ölçek ekonomisinin etkileri) ve dinamik (öğrenme ekonomisi) etkisini artırır ve bağlantılı faaliyetler bu yığılma etkilerince sağlanan en büyük etkiden yararlanabilirler. Çoğu kez mekânsal yığılmaya eşlik eden örgütsel yakınlık, nitelikli kimseler arasındaki ticareti kolaylaştırarak bağlantıları çoğaltır.

Avrupa ekonomik coğrafyası üstüne yakın zamanlarda yapılan bazı ampirik çalışmalar, artan gelirler ve nihai malların

üretiminde ara malların güçlü bir etkiye sahip olduğu sektörlerde, aynı faaliyetlerin az sayıda yerde yoğunlaşma eğilimini doğrular (Amiti 1998). Ama bu kutuplaşma eğilimi bilimsel ve teknik faaliyetlerin durumunda daha da belirgindir (OST 1998).

O halde bu, dünya çapındaki faaliyetlerin kutuplaşma mantıklarının kendi kendini güçlendirmek için kullandıkları kümülatif mekanizmalar, ülkelerin uzmanlaşmasında durgunluklara yol açabilir. Uluslararası uzmanlaşmalardaki bu kesintiye uğramalar, yeni teknolojik modellerin yayılma süreçleri sırasında ortaya çıkabilir.

Bu nedenle bilgiye dayalı ekonominin yayılması, yeni bir dünya ekonomi coğrafyasının öne çıkması anlamında, küreselleşme sürecine damgasını vurur. Bilgiye dayalı bir ekonomi tablosunda gelişen yetkinlikler, asgari bilişsel kaynak stokunun elde bulunması ve bilişsel yapıda özgül yetkinlikler gelişmesi çerçevesinde, yeni bağlantılara gerek duyarlar. Bütün bu etmenler, bunun için kurumsallaştırılmış ve finansal olarak gittikçe daha açık bir dünyada, ticari akımlar, doğrudan yatırımlar ve mekânsal faaliyet yoğunlaşmalarındaki kutuplaşmaları açıklar.

Lokalizasyon ve spesifik eşgüdüm sorunları

Yetkinlik-yoğun faaliyetlerin lokalizasyonu, nihai bir malın elde edilmesi için gerekli olan yeniden entegrasyonu sağlaması açısından, üretim sürecine katılan farklı kesimlerin faaliyetlerinin eşgüdümüne dâhil olan bağları yönetme zorunluluğuna bağlıdır. Yetkinliklere dayalı bir işbölümünün eşgüdümü, hem piyasaya hem de hiyerarşiye yönelmeyi krize sokan özgül sorunlar çıkarır. Aktörlerin ifadelerinin yakınlaşmasını, ortak dil ve usuller saptanmasını, üretim sürecinin parçalarının dinamik uyuşma koşullarının paylaşılan tanımını kolaylaştıracak alternatif mekanizmalara ihtiyaç vardır. Bilişsel iş-

bölümüne dâhil olan aktörler arasındaki ilişkilerin yoğunluğu, yakınlık kavramını çağrıştırır. Eşgüdümün gerektirdiği örgütsel yakınlık sorunu, zorunlu olarak, fiziksel ve kalıcı yakınlığı içermez. Her şey oyuna katılan dışsallıkların rolüne bağlıdır.

Farklı üretim mantıklarının birlikte var olması, şirketler ve ülkeler arası ilişkilerin gelişimine dair farklı bir düşünmeyi gerektirir. Eğer bilişsel üretim mantığı, şirketlerin öğrenme kapasitesi ve tamamlayıcı yetkinlikleri ağa dâhil etme niteliklerini teşvik etmeye izin veren yerel kaynaklara erişime dayalı lokalizasyon ölçütlerine gerçeğe yakın biçimde eşlik ediyorsa, esnekleştirilmiş Taylorist mantık da, daha ziyade esneklik gereklerine saygıyı göz ardı etmeden, maliyeti en aza indirmeye dayanan lokalizasyonları devreye sokar (bkz. Tablo 2). Bilişim şirketleri, insan kaynaklarında özgül niteliklere dayanan, güçlü ve kendi uzmanlaşma yapılarına uyumlu bir yerel eğitim ve araştırma mekanizmasını, aynı yetkinlikleri ya da tamamlayıcı yetkinlikleri geliştiren şirketlerin varlığını, üretim karşılaştırmalarını kolaylaştıran ara yüz yapılarının işleyişini değerlendirirken, esnekleştirilmiş Taylorist şirketler, onlarla ilgili olarak, zengin istihdam alanları, nitelikli taşımacılık ve telekomünikasyon altyapı tesislerindeki araç gereçleri, faaliyet kutupları uyarınca uluslararası ölçekte bir stratejik konumlandırma arayışı içindedirler.

Dolayısıyla teknik işbölümü mantığı, piyasalara esneklik ve tepkililiğin egemen olmasıyla ortadan kalkmaz. Gerçekten de, coğrafi uzaklığa, taşımacılık ve telekomünikasyondaki gelişme ve maliyetlerdeki düşüşle orantılı olarak bir zamansal yakınlık (hız) eşlik edebilir. Taylorizm, hem coğrafi yakınlık hem de akışların dolaşım hızındaki artış (zamansal uzaklığın azalması) nedeniyle, geleneksel sektörlerde esnekleştirilir. O zaman "Taylorist esnek" şirketler, üretim birimlerinin yerini değiştirme yönünde güçlü bir eğilim gösterirler. Yapılan kamu yardımları onları belli bir bölgeye çekmek için bir rol oynaya-

bilir, ama kesinlikle onların lokalizasyon süresini garanti edemezler.

Bir bilişsel işbölümü mantığı içinde uluslararası lokalizasyonu ilgilendiren şeylerden söz etmek başka bir şeydir. Faaliyetin doğası, etkinleştirilen kaynak ve bilgilerin özgüllüğü, rekabet koşulları (teknolojik ilerleme) ile orantılı olarak, bu tür şirketler daha ziyade ileri teknoloji sektörlerinin bulunduğu bölgeye demir atmaya esnek Taylorist şirketlerden daha büyük bir eğilim gösterirler. Finansal destekler (serbest bölgeler gibi), bölgelerin özgül yetkinlikler sağlama ve üretme, teknolojik inovasyonu destekleme ve bilgilerin hemen kullanılamaz hale gelmesi için zorunlu kılınan değişiklikleri sağlama kapasitesinden daha az belirleyicidir. Daha genel olarak, bilişsel işbölümü ilkesinin yayılmasındaki olağanüstü duruma ortak edilen endüstriyel lokalizasyon ölçütlerinin özgüllüğü, dünya ekonomisinin ikili küreselleşme ve bölgeselleşme hareketini açıklamaya yardımcı olabilir. Yeteneklere erişim mantığı uluslararası ticarette merkezkaç bir etki gösterir ve küreselleşmenin temellerinden birini oluşturur. Bu temelde ticaret, az ya da çok eşdeğerli bir bilişsel kaynak düzeyine sahip ama bilindiği gibi, kendi ulusal inovasyon sistemlerinin belirgin özgüllüklerinin yararına olmak üzere, çok farklı alanlarda yetenekler geliştirmiş olan sanayileşmiş ülkeler arasında özellikle yoğundur. Ama bu kutuplaşma süreçleri, özgül avantajların, önceden büyük yığılmalar lehine çölleştirilmiş bölgeler tarafından yeniden ele geçirilmesi olanağıyla orantılı olarak tersine çevrilemezdir. Avrupa düzeyinde merkezden uzaklaşma ve desteklenebilirlik, tıpkı federal yer değiştirme politikaları gibi, coğrafi kutuplaşma oyununu altüst edebilirler. Ayrıca, Taylorist mantık ve maliyet coğrafyası, yeni teknolojilerin yoğun kullanımıyla yeniden doğabilir, tıpkı bizim esnek Taylorist olarak nitelediğimiz giyim, ayakkabı vb. şirketlerinde olduğu gibi.

Sonuçlar

XIX. yüzyıldaki ve XX. yüzyılın ilk yarısındaki yoğun büyüme aşamasında, sonra Şanlı Otuz Yıl'daki (1945-1975) Fordist büyüme sırasında kapitalizmin, yeni bölgeleri (kolonizasyon, yeni Kennedy sınırı yoluyla) birleştirerek, sektörel ve coğrafi olarak yayılmaya ihtiyacı vardı.

Çelişkili biçimde küreselleşmenin doğası farklı bir mantığa uymaktadır. Kapitalizm artık dar coğrafi temeller üzerinde zenginlikler yaratabilir; ürünlerin inovasyonla sürekli olarak yenilenmesi ve onların çeşitliliğindeki önemli artış, enformasyon ve iletişim teknolojileriyle sağlanan kişiye özel bir arz artışına borçlu olunan farklılaşma ve tekillik eğilimlerini dikkate alan zengin tüketicilerin torbalarını doldurmak için yeterlidir.

Kapitalizmin bu kendiliğinden değişiminin temel itici gücü, üretim faaliyetlerinin bilimsel ve teknik bilgilerine içerilmiş ve kendi yetenek ve nitelikleri temelinde üretime katılan oyuncular arasında bir ayıklama talep eden amansız içerik büyümesiyle ilgilidir. Bu bilişsel işbölümü ileri araştırma ve geliştirme yoğunluğu olan ve insani sermaye açısından zengin bölgelerdeki faaliyetlerde bir coğrafi kutuplaşmaya yol açar.

Bilgi birincil bir girdi haline gelir; onun üretimi ve elde tutulması bireyler ile bölgeler arasında gittikçe artan eşitsizliklere yol açan kümülatif mantıklara uyar. Dolayısıyla küreselleşme, dünya çapında gerçek bir mal, sermaye ve teknoloji alış verişi entegrasyonuna karşılık vermekten uzaktır. Aslında küreselleşme, *Triade*'ın zengin ülkelerinin kendi içlerinde ve aralarındaki bu akışların kutuplaşması sürecine dönüşür. Bu da, gelişen ülkeleri bütünleştirerek, doğal zenginliklere sahip ve tek avantajları kullanılabilecek doğal kaynakları ya da ucuz işgücü olan ülkelerin büyük bölümünü zoraki bir bağlantısızlığa sevk eden bir mantıkla yapılır.

Bu nedenle bilişsel işbölümüne dâhil olan yeteneklere erişim mantığı, dünya ekonomisinin güncel kutuplaşması ile yeni

bir Kuzey/Güney kırılmasını niteleyen iki temel olayı açıklayabilir; bunlardan

- birincisi, teknolojik düzeyi yetersiz ülkelerle olan ve "sanayileşmiş ülkeler" ile "doğal zenginliklere sahip ülkeler" arasında kümülatif uzaklaşma süreci içeren ticarette daralma;
- ikincisi de, *Triade*'ın teknolojik kapasiteye sahip yeni sanayi ülkelerini kapsayan üç blok arasındaki ticarette görülen dinamizmdir.

Ek

Tablo 1
Ürün mübadelesinde Uzmanlaşma ve Yetkinleşme

a)Kuzey-Kuzey mübadelesi		
Bilişsel kaynaklar düzeyinde benzerlikler Kişi başı gelir düzeyinde yakınlıklar	Yetenek içeriklerindeki farklılıklar. –› Teknolojik olarak bağlantılı ürün gruplarında kümülatif uzmanlaşma –› Özgül yetenek blokları üstündeki sürekli ya da mutlak avantajlar	Sektör içi ara mallar mübadelesi (dar biçim) Sektör içi benzer, çeşitlendirilmiş baskın ürünler mübadelesi (saf biçim)
b) Kuzey-Güney mübadelesi		
Bilişsel kaynak düzeyindeki farklılıklar Doğal zenginliklere (doğal kaynaklar + düşük ücretli bol işgücü) sahip ülkelerin gecikmesi	Yetenek içeriklerindeki farklılıklar –› Özgül yetenek bloklarında kümülatif uzmanlaşma –› Kuzey ülkeleri için sürekli ya da mutlak avantajlar –› Güney ülkeleri için geçici karşılaştırmalı maliyet avantajları	Sektörler arası farklılaşmış hâkim ürün mübadelesi Ürünler üzerinde geçici olduğu ortaya çıkan karşılaştırmalı avantajlar Belirsiz avantajlara sahip oldukları için Güney ülkelerinin taklit yoluyla rekabeti Aramalı alım satımında azalma Bazı nihai ürünlerde karşılaştırmalı avantajların Kuzey tarafından yeniden ele geçirilmesi

Tablo 2
Uluslararası hareketlilik ve üretim birimlerinin lokalizasyonu etmenleri

İşbölümü türleri	Sektörel özellikler	Aşamalar arası ilişkiler	Baskın rekabet koşulları	Örgütlenme biçimleri ve BİT ve modern taşımacılığa yönelme	Lokalizasyon hareketliliğine ve üretim kısımlarının dünya çapında · parçalanmasına yönelme
Taylorist işbölümü ya da esnekleştirilmiş Taylorizm	Düşük bilgi yoğunluklu tüketim malları sektörleri	Asimetrik ve çatışmalı; dağıtıcıların piyasa gücü	Farklılaşma ve fiyatlar; pazarlara tepkililik; markaların çoğalması	Akışların çok yoğunlaşması ve araçsal bakış açısı içinde hızlanması	Karşılaştırmalı maliyet ilkesine uygun olarak uluslararası düzeyde parçalanmış üretim; ücret maliyetlerinin en aza indirgenmesi ve nihai ürünü yeniden ithal etmek için akışların hızlandırılması; yüksek lokalizasyonda oynaklık
Teknik işbölümü ya da standart Taylorizm	Nitelikli emek kullanımının yoğun ama kapitalist nitelikli olmayan sektörler veya kesimler	Otonomi; simetrik ilişkiler	Korunmuş pazar statüleri, mutlak avantajlar (özel tasarım, lüks mallar, spor); fiyatlardan bağımsız nitelik rekabeti	Zayıf; fiziksel yakınlık, evde çalışma, sipariş ağı/ tarihsel olarak aynı bölgede lokalize olmuş alt tedarikçi	Sabitlik ve pazarlara yakınlık ; sanayi bölgesi mantığı; dünya çapında hareketliliğe zayıf eğilim

Bilişsel işbölümü 1 (bilişim şirketleri)	Bilgi yoğunluklu sektörler ya da kesimler	Tamamlayıcı bilgi blokları mübadelesi	İnovasyona yönelme; ürünlerin hızlı biçimde yeniden şekillendirilmesi; lider şirketlerin (örneğin elektronik, bilişim, otomobil) inovasyon gelirlerini koruma stratejileri	Yoğun, örgütsel ve teknolojik yakınlık; dünya çapında bilgi bloklarına ayrışma (*Triade*'da kutuplaşma)	Farklı bölgelerde lokalize olmuş bilgi bloklarının birbirine bağlı gelişmesi; lokalizasyonun sürekliliğine yönelme; güçlü üretim süreçlerindeki yeniden bütünleşme ve eşgüdüm bağları
Bilişsel işbölümü 2	Zanaatkârlık; otomobil montajı	Şirket içi bilişsel işbölümü	İnovasyon; pek göze çarpmayan pazar yerleri	Zayıf (BİT ve modern taşımacılığa yönelmek zorunlu değil)	Örgütsel, teknolojik ve fiziksel yakınlık (örnek Lorraine'deki Smart; Ford-İspanya) araç mal üreticilerinin fiziksel yakınlığının önemli rolü

Kısım 2:
İşbölümünün dönüşümü ve finansallaşma süreci

Metakapitalizm ve Üretim Düzenindeki Değişiklikler

Pierre Dockès

Fernand Braudel, Marx'ın sermaye kavramını kısmen reddediyordu. Ona göre sermaye sadece üretim aracı olmadığı gibi, "sermaye mallar"ın sonsuz biçimde farklılaşmış bütünü de değildir; kapitalizm de bir üretim biçimi, yani endüstriyel kapitalizm, özgül bir üretim ilişkisi olarak özetlenemez. O, bütün zamanlara aittir, çünkü "sermayenin tarihi ilk İngiliz sanayi devrimine indirgenemez, onun öncesinde de vardır, onun içinden geçer ve ötesine gider" (Braudel 1979). Ama, diye devam eder Braudel, sermaye ve kapitalizm, ticaret alanı ve "yüksek finans" ile birlikte var olmasına rağmen, sermayenin ne küçük çaplı günlük ticaret düzeyinde ne de cari üretimde bir rolü vardır. Bütünüyle farklı bir düzeyde iş görür. Sadece endüstriyel bir kapitalizm olduğu düşüncesine karşı çıkmış ve finansal kapitalizmin önemine vurgu yapmış olduğu için Hilferding'i kutlasa da, finansal kapitalizmin sadece XX. Yüzyılın başından itibaren başlatılmasını reddeder.

Temel olarak Braudel'e göre güçtür, ama herhangi bir güç değil, üstün ekonomik gücün ifadesidir ve gücü, özellikle *finan-*

sal gücü sayesinde, "uzun vadeli" ticareti ve doğrudan içine girmeden üretimi yukarıdan baskı altında tutup yönlendirebilir. Aşağıda kârın önemli kısmını alıp piyasaları ele geçirir ve yukarıda finansal fon ve kaynak arzını kontrol ederken kendini doğrudan yönetim ilişkisinin dışında tutabilir. Doğrudan artı değer üretmek, bu araçlardan sadece biridir ve sermayenin "yayında değişik oklar" her zaman vardır.

XIX. ve XX. yüzyılları ilgilendiren şeyler konusunda ise, üretici ve endüstriyel kapitalizmin üstünlüğünden ve dolayısıyla toplumsal bir özgül üretim ilişkisinden başlamaktan başka bir şey yapılamaz (ve Braudel de bu düşünceyi kabul eder). Ama, eski ve sürekli yenilenen ticarette para kazanma fırsatını (ki bu durum Aristoteles'i, Ortaçağ düşünürlerini vb. tiksindiriyordu) ve Braudel'in "üstün" kapitalizm sezgisini dikkate almak için üç düzey tanımlayabiliriz:

- Birinci düzey, altkapitalizm olup ticaret, daha kesin olarak eşit olmayan ya da asimetrik ticaret alanında gelişir (çeşitli asimetrilere örnek olarak piyasaların asimetrik yapılarını, enformasyon asimetrilerini ve çeşitli yönleriyle birlikte güç asimetrilerini sayabiliriz).
- İkinci düzey, Marx'ın onu anladığı anlamıyla, üretim kapitalizmidir.
- Üçüncü düzey metakapitalizmdir. Fernand Braudel ve Immanuel Wallerstein'in[1] açıkladıkları gibi, doğası gereği, küresel olduğu söylenebilir ve gücünü hareketliliğinden, kâr sağlamak için elindeki araçların çeşitliliğinden alır. Daha ziyade finansal

1 Fernand Braudel özellikle şöyle yazar: "Kapitalizm uluslararası kaynak ve imkânların işletilmesine dayalıdır, başka deyişle, bütün dünyayı ilgilendiren boyutları vardır[...]. O her zaman, ısrarla, hak ya da olgu tekellerine dayanır... Örgütlenme, bugün denildiği gibi, piyasayı düzenlemeye devam eder. Ama gerçekten yeni bir olgu olduğunu düşünmek doğru olmaz. [...] Kapitalizm bütün ekonomiyi, bütün iş toplumunu kapsamaz, onları hiçbir zaman bir sistem dâhilinde birini ötekinin içinde değerlendirmez; onunki mükemmel bir sistem olacaktır." Krş. Braudel 1985, s. 117 ve Braudel 1977. Yine bkz. Wallerstein 1985 ve 1989.

sermaye olarak var olsa da, finansla özdeşleştirilemez. Öncelikle her finansal faaliyet, metakapitalizm düzeyinde değildir. Finans sermaye, finansçı, hisse senetçi ya da küçük hedefli spekülatör değildir; sadece ciddi bir borç ve finansman kapasitesine sahip olmakla kalmaz aynı zamanda borç ve finansmanı hareketlendirme, yönlendirme ve inovasyon kapasitesini de içerir. İş başındaki yönetime gerekli krediyi sağlayan ticari banka faaliyeti onun bir parçası değildir, onun görevi bugün *haute banque*[2] adını verdiğimiz şeydir (bugün uzmanlık büyük ölçüde kaybolmuş ve banka genel olarak, az ya da çok, bu farklı görevleri yapar). Ayrıca *metasermaye*, genel olarak kabul edilen, yani üretim faaliyetinden ayrı tutulan finanstan daha yaygındır. *Metasermaye* köklerini büyük bir sınai ya da ticari şirkette bulabilir. XX. yüzyıl sonundaki tycoons oyunu[3] bunun bir örneğidir, bu oyun şirketlerinin dayattığı yoğunlaşmalar *metakapitalizmin* tamamlayıcı parçasıdır. Aynı biçimde, bugün büyük sanayi liderlerinin eylemleri, dünya çapında uyguladıkları birleşme oyunları kuşkusuz finansaldır, ama bu yön endüstriyel stratejilerden ayrılamaz.

Son olarak, tarihsel olarak farklı biçimleriyle *metasermaye* büyük ticareti, *haute banque*'ı, başka piyasaları, temel arz kaynaklarını kontrol eder, kapitalist merkezileşmeleri yaratır ya da yönetir, Schumpeterci inovasyonları finanse eder ve dolayısıyla onların risklerini alarak, yeniler için eski sektörlerin sermayesinin yerine geçerek daha büyük bir rol üstlenir. Üretimi doğrudan yönetebilirse, kârını, şu ya da bu biçimde, üretim sermayesi aracılığıyla yaratılan artı değerden çıkarmakla yetinebilir.

2 Küçük tasarruf sahiplerinden ziyade büyük özel veya devlet kurumlarıyla çalışan, uluslar arası finans işlemleri, devlet istikrazları, büyük yatırımlar vb. ile uğraşan, konsorsiyum bankaları kuran ve genellikle holdingleşmiş bir kredi kurumu tipidir –ç.n.

3 Bir işletmenin kurulması ve yönetilmesine dayalı bir strateji oyunu. Pek çok versiyonu vardır. –ç.n.

Onu sadece asalak olarak değerlendirmek yanlış olur. Her kârın, sonuç olarak, artı değerden gelip gelmediğini bilme sorunu bizim gücümüzün dışındadır, ama bu *metasermaye*, sermayeleri biriktirdiği, onlara yer değiştirttiği, yoğunlaştırdığı, Kirzner'in yeni kâr fırsatları olarak tanımladığı önemli inovasyonları risk alarak finanse ettiği ölçüde etkindir. Dolayısıyla bu bakış açısı Duménil ve Levy'ninkinden (1996 ve 1999) farklıdır, yani *metasermaye*nin belirleyici rolüyle finans oyunlarının önemini ortaya koymaya, onları dönemlere ayırmaya olanak tanır, ama onu gelişme kapasitelerini azaltan asalak finansa dönüştürmeden. En kötü şey, "iyi" sanayici ile en iyi durumda makbuz kesmekle yetinen ya da en kötü durumda üretim sermayesinin kanını emen bir vampire dönüşen "kötü finans" arasında bir ayrım yapmak olacaktır.

Bu üç düzey bu düzen içinde kurulmuş değildir, çünkü üretim kapitalizminin gelişme aşamasından sonra binanın çatısında *metakapitalizm* yer alır. Gerçekten de *metakapitalizm*, alım satım oyunlarıyla *altkapitalizmin* üstüne yerleştirilen bu gelişmeden önce mevcuttur. XIV. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar Venedik, Cenova, Anwers, Amsterdam ve hâlâ Londra gibi büyük finans ve ticaret merkezlerinden başlayarak dünya ekonomisini *metakapitalizm* yönetir. İlk zamanlarda, önce tarımsal, sonra endüstriyel olan üretim kapitalizminin gelişmesi onun yanı başında gerçekleşir. Ama 1860'lı yıllarda ve daha çok da 1880'den sonra, *metakapitalizm* nihayet imalat sanayisini ele geçirir.

Bu bölümün konusu, işbölümünde ortaya çıkan ve gelişmeyle sınırlanmış değişimlerde *metakapitalizm*in tarihsel dinamiği ile farklı üretim düzenlerinde sonradan ortaya çıkan krizi ilişkilendirmektir.

"Üretim düzeni" kavramı (Dockès ve Rosier 1983; Rosier 1998) sayesinde yeni bir teknik, ekonomik ve toplumsal sistemin makroekonomik ölçeğiyle ilgili uyumu gösterdik. Bu yeni sistem şöyle bölümlenebilir:

1. makine sistemleri, üretim etmenleri ve temel ham maddeler ve motor sanayileriyle teknik temel;

2. sermaye birikim tarzı, toplumsal ilişkileri belirleyen, şirketteki emek örgütlenmesini yöneten ve son olarak da şirketler ya da sanayiler arasında istikrarlı ilişki biçimleri oluşturan resmi ve gayri resmi kurallar bütünü;

3. derecesi ve yayılma biçimleri, kutuplaşmış yapısıyla birlikte dünya ölçeğinde işbölümü türü;

4. son olarak, bilinçli ve bilinçsiz yönleriyle düzenleme biçimi. Üretim düzeninin hâkim anlatılarla, düşünce tarzlarıyla, "bütün bir üstyapı" ile yerleştirilmesi gerekir. Gelişmiş bir üretim düzeninin, uzun bir süre boyunca, sermaye birikiminde belli bir etkinlik sağlama kapasitesine sahip olduğu varsayılıyordu. Dolayısıyla bu dönem (yirmiden yirmi beş yıla kadar) bir "Kontradief dönemi"nin A aşamasına karşılık gelecekti.

Fakat bu aşamanın sonunda verimlilik artışlarında bir tükenmeye, "sosyal çizelge" içindeki güç ilişkilerinde bir değişme ya da talep dinamiğinde bir zayıflamaya ve buradan kâr oranlarında bir düşüşe ve son olarak uzun konjonktürün altüst olmasına yol açacağını da düşünüyorduk. Eğer bir "büyük kriz"in her koşulu, kâr oranını korumanın yapısal bir olanaksızlığının sonucu ise, üretim kapitalizmiyle birlikte bu güçlük, artı değer çıkarma ya da onun gerçekleşmesine lokalize edilebilir ve buradan da, her ne kadar tam olarak birbirinden ayrılabilir olmasalar, biri ötekinin yerine geçebilse ya da onun yükseldiğini görebilse de, iki tür kriz, bir "klasik" arz verimliliği krizi, bir de "Keynesçi" ya da gerçekleşme krizi çıkabilir.

Uzun bunalımlar ya da "Kontradief"in B aşamaları eski üretim düzeninin dağılma anları gibi görünseler de, onlar aynı zamanda, bunalım sırasında ortaya çıkan teknikleri, kurumları ve sosyal birimleri yeni biçimde düzenleyecek olan yeni bir üretim modelinin de doğduğu zamanlardır (Dosi 1988; Dosi, Freeman, Nelson, Silverberg ve Soete (hazırlayanlar) 1988;

Dockès 1993). Bu nedenle XIX. yüzyıl sonu, XX. yüzyılın otuzlu yılları ya da sonundaki uzun bunalımlar, farklı değişiklikler açısından özellikle verimli zamanlar olmuş gibi görünürler, kaldı ki dönüşümler (metamorfozlar) söz konusu olduğunda kapitalizmin sonunu da öngören birçok çağdaş ve Marksist kuramcı tarafından da öyle değerlendirilmişlerdi.

Doğal olarak, yeni bir modelin oluşumu her şeyden önce eskisinin krize girmiş olmasını gerektirir. Sonra, yeni modeli haber veren belli sayıda deneyimin her şeyden önce başarıyla yapılmış olması gerekir (burada Henry Ford'un XX. yüzyıl başındaki deneyimleri düşünülebilir). Bunlar, şu ya da bu biçimde, Thomas Khun (1961) tarafından bilimsel modellerin titizlikle hazırlanması için birinci plana konulmuş olanlara benzer örneklerdir. Sonra, yavaş yavaş bu model gittikçe genişleyen işadamı, mühendis, çeşitli karar verici, üretim ve politika elitleri gruplarının ruhuna yayılır ve sonunda ücretlileri de ikna eder. Somut üretim düzeni, eşanlı olarak, egemen olan modele yavaş yavaş uyum sağlama eğilimine girer.

Kapitalizmin gelişmesi de özgül biçimlerin birbirini izlemesi, çizgisel, "çoğalıcı", ama "değişimci" bir süreç olacaktır. Her biri üç dönemden, yani (önceki bunalım sırasında ortaya çıkan) doğuş dönemi, etkili üretim düzeni (uzun yayılma) dönemi ve dağılma (izleyen ve gelecek üretim modelini hazırlayan uzun bunalım) döneminden oluşacağı için, farklı aşamalar iç içe girecektir. Ayrıca bu üç dönemin birbirini izlemesini zorlayan Kontradief tipi ritmin fazla mekanik bir kavrama yol açmaması gerektiğini de belirtmek gerekir. Her şeyden önce, inovasyonların ortaya çıktığı dönemler (bunalımların sona ermesi) ile onların verimli olduğu ve yayılacağı (uzun yayılma) dönemin birbirinden ayrılamayacağı açıktır, çünkü inovasyonlar herhangi bir anda ortaya çıkabilir.

Tersine, bunalım sırasında, eski üretim düzeni dağılır, yerini yeni bir şeylere bırakır ve boş bırakılan alanlarda yeni üre-

tim modeli oluşur. İkincisi ve daha çok da her uzun yayılmanın bitmeye yönelik bir üretim düzenine karşılık geldiği düşüncesi bana yanlış gibi geliyor. Bazen tam bir üretim düzeni oluşturmak için çok sayıda Kontradief gerekli oluyor.

Bu ilerleme biçimine dayanarak kendimizi kapitalizmin iki yüz yıl sonra "değişimci" bir perspektif içinde gelişmesi konusunda sorgulayacağız. Üretim düzenlerinin Kontradief ritmi uyarınca birbirini izlemesine dayalı bir okuma şemasından yola çıkarak başlıca dört kapitalist gelişme aşaması belirleyeceğiz. Bunlar da "liberal ve endüstriyel kapitalizm", "XIX. yüzyıldaki büyük bunalımdan doğan tekelci kapitalizm", "devlet düzenlemeli kapitalizm" ve son olarak metakapitalizm aracılığıyla bir geri dönüşün damgasını vurduğu neokapitalizmdir.

Sonuç olarak, çağdaş kapitalizmin doğuşunu yeni bir perspektifte, olası bir üçüncüsü tarafından izlenen çok uzun iki döneme yerleştirmeyi önereceğiz.

I. İlk liberal ve endüstriyel kapitalizm (1770-1880)

Yaklaşık bir yüzyıllık ilk aşama birinci sanayi devrimiyle başlar ve ikinci sanayi devrimi adının uygun görüldüğü devrimle sona erer.

Liberal ve endüstriyel kapitalizmin oluşumu

1775 ile 1848 yılları arasında yeni bir teknik, toplumsal ve politik sistem, yani ilk liberal ve endüstriyel kapitalizm harekete geçer. "Manchester" İngiltere'sinde, ama sadece bazı sektörlerde, daha çok da tekstil (daha kesin olarak pamuk endüstrisi ve ham iplik dokuma atölyesi), demir çelik sektörü ile bazı makine endüstrilerinde ilk fabrika sistemi gelişir. Bunun İngiltere'de ve daha çok da Fransa'da, "endüstriyel" bölgelerde de egemen olabilmesi için çok zaman gerekecektir. 1850'de, *fabrika sistemi* modeli, henüz Batı Avrupa'da yayılmaktan uzak olsa da, bir şekilde "üretim paradigması" haline gelmiştir ve

böylece herkesten önce sanayiciler, ama aynı zamanda çok daha geniş bir toplumsal çevre, "normal" ya da modern üretimi toplumsal örgütlenme olarak düşünmeye başlamıştır.

Marx'ın *Kapital*'de betimlediği gibi, merkezileştirilmiş biçimde yönetilen yoğunlaşmış bir emekçi sınıfı, makinenin çalışma ritmi altına sokulmuş işçi, emeğin yoğunlaşması ve disiplinden oluşan yeni bir iş örgütlenmesinin buharlı makine uygarlığıyla nitelendiği bilinmektedir. 1816 ile 1850 yılları arasındaki dönemde yavaş yavaş yayılırken eski üretim sistemleri de (örn. eve iş verme sistemi [*putting out system*[4]]) giderek ortadan kalkmaya başlar; tekstil sanayisi temel olarak kalsa da, dinamizm daha çok demiryolu, buharlı makine yapımı ve çelik madenciliği (metalürji) gibi yeni sanayilerden gelir.

Bununla birlikte başlıca değişiklikler daha çok ticaret alanını, *altkapitalizm*le ilgilidir. Ekonomi, XIX. yüzyıl boyunca rekabetçi, (korumacılık önemini korusa da) gittikçe daha açık bir piyasa ekonomisi haline gelir. Bu piyasalar, Karl Polanyi'nin dediği gibi, *hayali* "piyasalar"ı -toprak, para ve emek- kendi kendine düzenlemeyi hedefler. "Toplumsal sorun", kent emekçileri ve işçi yoksulluğunun artmasıyla giderek önem kazanır. Bu sorun, farklı ve uyumlu araçlarla "yönetilir", ama toplumsal ve politik krizler yoğunlaşır. Emek piyasası, işçilerin gruplaşması[5] ve sürekli artan bir emek arzı sayesinde (Büyük Britanya'da özellikle nüfus artışı ve kırsal kesimin kitlesel gücü sayesinde), kendini asgari geçim düzeyine göre düzenler. Toplumsal düzenleme, bir yandan özel yardım yoluyla, ama daha çok da, 1830'lu yıllarda

4 Zanaatkârlara iş verip emek sürecinin kontrolünü (az ya da çok) elinde tutan bir tüccar-imalatçı.

5 İşçiler, piyasa gücünü elinde bulunduran işadamı karşısında soyutlanmış kalırlar (kendilerini "gruplar" sunarlar). İngiltere'de, 1825-1826'da dernek kurma hakkı tanınmış olmasına rağmen, çok mütevazı bir gruplaşma biçimini aşmak zordur. 1833'de Robert Owen tarafından kurulan ve hemen 500.000 katılımcıya sahip olan Grand National Consolidated Trade Unions (özellikle patronun sendika üyelerini işe almayı reddetmesi nedeniyle) ancak bir yıl sonra yayılır.

İngiltere'de yoksullar için çıkarılan ve yardım ile baskıyı birleştiren yeni yasal sistem aracılığıyla, öte yandan, patron ve devlet baskısı aracılığıyla hâlâ yürürlüktedir. Avrupa kıtasında, 1848 Şubatı'ndaki yenilgiden sonra, sosyalist fikirlere ve işçi hareketine karşı sistemli bir baskı gelişir. Ekonomik ve toplumsal düzenleme otuzlu ve kırklı yıllarda büyük yoğunluklu konjonktürel krizler aracılığıyla gelişir. Dolayısıyla onlar bu kapitalizmin özellikleri haline gelirler; yani göreli fazla üretimi düzenlemeye izin verirler ve işçinin yaşam düzeyinin düşmesine yol açarak kâr marjlarının yeniden oluşturulmasını kolaylaştırırlar.

Dönemi niteleyen iki öenmli nokta daha vardır:

- efektif talep açısından henüz ücret katılığına ihtiyaç duyulmamaktadır: Artı değerin "gerçekleşmesi" daha ziyade köylüler, serbest meslek sahipleri, küçük esnaf, koloniler ve uluslararası ticaretin alımları üstüne kuruludur. Ücretliler, sayıları çok az olduğu için, henüz belirleyici bir "ticari ağırlık"ları yoktur. Bu durumda efektif talep, özellikle "dışarıda" olduğu (ücretlilerin alımlarına dayanmadığı) için, aşırı sömürü gerçekleşti! Halkın çoğunluğu ücret almaya başladığında ise, mal satmak için ücretlere güvenmek gerekecektir ki, bu da XX. yüzyılın başında daha büyük bir sorun haline gelecekti.
- *Metakapitalizm*, en azından 1850'ye kadar, endüstriyel üretim alanında pek etkin değildir ve büyük ticaret ve devletlerin aşırı harcamalarının finansmanı gibi kendi geleneksel alanlarına öncelik vermeyi sürdürür. Finans piyasaları da, sanayi göreli olarak az sermaye talep ettiği için pek önemli bir rol üstlenmez. Gerçekten de, şirketler küçük ölçekli kalmaya devam eder ve sermayenin merkezileşme süreci de pek bir anlam ifade etmez.

Yüzyılın ortasında liberal ve endüstriyel kapitalizmden doğmuş olan üretici, toplumsal ve politik düzen egemendir. Bu temelde 1850-1873 yılları arasında büyük bir yayılma dönemi

yaşanır. Ama bu yayılma dönemini 1850'de ortaya çıkan durumun basit bir yayılması olarak değerlendirmek yanıltıcı olabilir. Tersine bu uzun yayılma dönemi önemli değişikliklere yol açar.

Fransa'da köylülerin burjuvazi ile ittifakı, sermayeye yirmi yıllık bir toplumsal barış sağlayacak olan İkinci Cumhuriyet'in kurulmasını sağlamıştı. Tıpkı Avrupa'nın büyük bölümünde (ve ABD'de, ama buradaki İç Savaş ve *sınırın* varlığı, yayılmaya çok özgül bir görünüş verir) olduğu gibi, Fransa'da da iş hacmindeki önemli artış, iç piyasaların genişlemesi ve dünya ticaretinin gelişmesi nedeniyle, ama aynı zamanda yeni girişimci ve sanayici zihniyet sayesinde gerçekleşir. Bu tabloda endüstrinin, özellikle demiryollarının itici gücü olan büyük bankaların gelişmesi, ticaret ortaklıklarının yükselmesine dayalı finans piyasalarının güçlenmesiyle at başı gider. *Metakapitalizm*, endüstriyel üretimin içine girmeye başlar ve bu arada menkul ve gayrimenkul spekülasyonu yoğunlaşır.

Bütün bu dönem boyunca, uluslararası alanda İngiliz egemenliği neredeyse mutlaktır; Londra piyasasının gücü sayesinde altına dayalı sistemi yönetir ve güçlü bir serbest-ticaret baskısı uygular ki bu da ilk meyvelerini (özellikle Fransa ile yapılan serbest ticaret anlaşması) altmışlı yıllarda verecektir. Dünya piyasası liberalizme doğru, seksenli yıllardaki krizin yeniden tartışmaya açacağı yirmi yıllık bir yürüyüşü başlatır.

İşçi hareketine gelince, o da oluşmaya başlar.[6] Birbirini izleyen çatışmalar, XX. yüzyıl sonundaki Büyük Bunalım'a girişin ortaya çıkaracağı bir üretim düzeni krizinin temellerini atan emekçilerin yaşam düzeylerindeki yükselmeyi kolaylaştırır.

XIX. yüzyıl sonundaki Büyük Bunalım'a doğru

1850 ile 1873 yılları arasındaki uzun yayılma döneminden sonra teknik temel tükenme belirtileri göstermeye başlar. Bu dinamiğe katkı sağlayan birçok etmen vardır:

6 Fransa'da da krallığın başlangıcında kendini "sosyalist" sanan bir imparator tarafından ölçülü biçimde desteklenmiştir.

- Dünya çapında bir demiryolu ağı yapımı kendi doğal sınırlarıyla karşılaşır. Hatta 1873 krizi demiryolu sektörüne bağlı sanayilerin ekonomik olarak çöküşünün izini taşır. Kamu tesislerindeki büyük çalışmalar (demiryolu yapımı, gemi güzergâhları, liman tesisleri) Devlet desteğiyle[7] canlandırılmasına rağmen, 1882 krizi Avrupa ve ABD'deki büyük demiryolu çağına son noktayı koyar. Bu eğilimin tersine dönmesi, yeni finans endüstrisinin o ana kadar katlanarak yayılmasının sert biçimde durdurulmasıyla uygun adım ilerler.
- Eski buharlı fabrikanın, emek verimliliğindeki artışı sürdürmeyi sağlamada yetersiz kaldığı ortaya çıkar. Özellikle İngiltere ve Fransa gibi birinci sanayi devriminin beşiği olan ülkelerde, yatırımlar üretim sürecinde kullanılan teknikleri yenilemeyip, özellikle geleneksel makinelerin birikimine dayalı kalmaya devam ettikçe, emeğin yoğunlaşması da kendi sınırlarına ulaşır. Sadece ABD, standart seri üretimin temellerini atan *Amerikan fabrikasyon sistemini* ayağa kaldırarak bu eğilimden kısmen kurtulur.
- İşçi hareketinin büyümesi, toplumsal mücadelelerin gelişmesi ve uzun bir tam istihdam dönemi işverenlerle işçiler arasındaki güç ilişkisinin dengesini değiştirmeye başlar. Çalışma yasaları güçlendirilir, çalışma süresi kısalır buna karşılık reel ücretler artar. Yoğun birikim durgunlaştığında, yayılmacı birikim de kendi sınırlarına ulaşır.

Bu değişiklikler düzenleme biçimini de etkiler. Bu son biçim temelde ticari ve rekabetçi olarak kalmıştı. Ama rekabet dinamik etkilerini yitirmeye başlar ve onun katılığı, konumdan kaynaklanan eski rantları ortadan kaldırır (bunda teşvik ettiği demiryolu ve ulusal alanların ekonomik birleşmesi önemli bir rol oynar).

7 Tıpkı Fransa'da, 1877 ile 1879 arasında, demiryollarında, özellikle ikincil hatlarda yoğun bir geliştirme programını uygulamaya koyan Freycinet Planı ile yapıldığı gibi.

Bunun sonucunda iflas ve daralmalara yol açan büyük bir fiyat ve kâr düşüşü ortaya çıkar. Kriz yoluyla o zamana kadar, kâr oranını belirlemiş olan *ikinci düzey düzenleme* daha büyük bir güçlükle karşılaşır: bunalım döneminde fiyatlar büyük ölçüde düşerse ücretler de düşer, ama kâr oranlarını yeniden belirleyecek ölçüde ve yeterince hızlı biçimde değil (Dobb 1971, s. 322). Bu gelişme, örneğin, 1877 krizinin tam göbeğinde patronun ücretleri düşürme girişiminin, ayaklanma olarak değerlendirilen bir grev dalgasına yol açtığı ABD'de özellikle açık seçik görülür (Dockès ve Rosier 1993, s. 132). Böyle bir durum, şirketleri, fiyat savaşlarını önlemek ve ücretlilerle yeniden dengeli bir güç ilişkisi kurmak amacıyla, farklı koruma yolları, anlaşmalar ve daralmalar arayışına iter. Sonunda, Karl Polanyi'nin açıkladığı gibi, "kendi kendini düzenleyen piyasa ütopyası", on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında emek, para ve meta piyasası olarak somutlaşmayı deneyen bu ütopya isteği, yetmişli ve daha çok da seksenli yıllardà krize girer (Polanyi 1983).

Kısacası uluslararası alanda, yeni ülkelerin 1860-1880 yılları arasındaki serbest ticaret ortamında gelişmiş olan rekabeti, sonunda Avrupa'da büyük bir tarımsal kriz ve korumacılığın geri dönmesine yol açar.

XIX. yüzyıl sonundaki Büyük Bunalım ve onun 1882 ile 1884 arasındaki büyük krizi temelde "klasik" gibi görünür. Emek verimliliğindeki artışın yavaşlaması teknik temelin yok olmasına, daha çok da ücretlilerin sahip olduğu gücün artmasıyla orantılı olarak, emeğin yoğunlaşmasına ve birikimin genişlemesindeki tıkanmaya bağlıdır. İşçilerin güçlenmesi aynı biçimde ücretlerin yükselmesini ve onların bunalım sırasındaki direnişlerini açıklar. Bunun sonucu olarak düşüşte olan parasal ücretlerin katılığı ile fiyatları indiren rekabetin yoğunluğu arasında "kıskaca alınmış" kâr oranlarının düşüşü gerçekleşir. Bu "klasik" krize bir de, Avrupa'da hükümetlerin kemer sıkma politikaları ve kırsal kesimin satın alma gücünü azaltan ve sanayi piyasalarını daraltan tarımsal krizle derinleşen gerçekleşme krizi eklenir.

II. Tekelci kapitalizm: XIX. yüzyıl sonundaki bunalımdan büyük krize

Seksenli yıllardaki büyük krizden sonra kapitalizm büyük bir değişime uğrar, ama bu değişim en belirsiz olanlardandır. Gerçekten de, *metakapitalizm* ve rekabet ilişkilerinde tekelci bir mantığın yayılması "büyük bir değişim"in ilk gelişmeleriyle uygun adım gider gibi görünür. Aşamalı olarak devlet müdahalesine yönelme ile Büyük Savaş sırasındaki mutlak devletçi ekonomik müdahale deneyimi, tıpkı finansın kontrol edilmesi ve tekellerin ulusal bir çerçeveye yerleştirilmesi için yapılan çok çeşitli girişimler gibi, buna tanıklık ederler.

Kapitalizmin Büyük Bunalım sırasındaki değişimi: ikinci sanayi devrimi ve tekel

Büyük Bunalım konjonktüründe, teknik, örgütsel ya da toplumsal yapıda bir büyük inovasyonlar bütünü aşağıdaki ikili değişimi belirlemek için bir araya gelir:

- Birincisi, teknik temel ve motor sanayilerle ilgilidir. Burada elektrik, petrol, kimya sanayindeki değişim, makine tezgâhları, makine sanayilerindeki değişim ve patlamalı motora dayanan bir *ikinci sanayi devrimi* söz konusudur.
- İkinci değişim büyük şirketler, şirket birleşmeleri, tröstler ve kartellerin (ABD'de, örneğin Andrew Carnegie, John D. Rockefeller ya da Thomas Edison gibi *büyük sanayicilerin* önderliğinde) yükselişe geçmesi ve her türlü araçla tekelci uygulamaları gerçekleştirme eğilimiyle ilgilidir; yeni hırsız baronların (*barons voleurs*[8]) ve ilksel birikim yöntemlerinin güçlendiği dönemdir. Sermaye birikiminin sağlanması, her şeyden önce büyük sanayiciler tarafından gerçekleştirilse de,

8 Toplumsal eleştiri ve ekonomi literatürünün, on dokuzuncu yüzyıldaki ABD'de bazı işadamlarını ve zenginleri nitelemek için kullandığı aşağılayıcı bir terim. Bu kişiler, vahşi kapitalizm uygulamalarından, emeği baskı altına almaktan ve yolsuzlukla sermaye biriktirmekten sorumlu tutulur -ç.n.

anonim şirketler, bankalar ve borsa sayesinde önemli miktarda sermaye massetme olanağına dayanır; yani finansal sermaye ve onunla birlikte (her ne kadar banka-sanayi ilişkisinde hâlâ bu sonuncusu baskın olsa da) *metakapitalizm* kendini kabul ettirir. *Metakapitalizm*in, çağdaşlar tarafından genellikle krizin toplumsal sonuçlarıyla ilişkilendirilen bu ilk kötüye kullanımları, toplum ve devletin, anti-tröst yasalarının gündeme getirilmesi, sosyal güvence ve korumacılık gibi politikalardan oluşan bir tepki başlatmasına katkı sağlamıştır (Breton, Border ve Lutfalla 1997).

Tekelleşme eğiliminin, verimlilik artışı (ölçek ekonomileri), şirketler arası ya da bankalarla ilişkiler ve son olarak ücret ilişkisi ve toplumsal ilişkiler üzerinde belirleyici sonuçları olmuştur.

Emek sürecinin rasyonel örgütlenmesinin, yani Taylorizm'in devreye sokulması tekelleşme eğilimiyle uyumludur; emek yoğunluğunun artmasını sağlar ve özellikle *Amerikan fabrikasyon sisteminden* esinlendiği zaman ürün ve yarı mamulleri standartlaştırma teknikleriyle makineleşmenin yenilenmesini kolaylaştırır. Ama emek sürecinin rasyonelleştirilmesi, kalifiye işçinin gücünü ortadan kaldırmayı, onun emek gücüne sahip olmayı ve işçiyi makine sistemi içerisine daha üst düzeyde entegre etmeyi sağlar. Ancak, rasyonelleşme ve Taylorist emek disiplini yeterli olmaz. Büyük Bunalım'daki toplumsal krizde, örgütlü işçilerin sayısının ve gücünün artması aşırı durumlara yol açar ve onlara karşı baskı uygulamak zorunlu olur. Fransa'da, Paris Komünü'nün ortadan kaldırılmasından sonra, toplumsal hareketlerin sert biçimde bastırılması, ikinci sanayi devriminin gelişmesine bağlı değişimlerin düzenlenmesinin değişmez uygulaması haline gelir. ABD'de tekelleşme eğilimi ve Taylorizm'in gelişmesi, 1877 ve 1886'da "ayaklanma sayılan" grevlerin bastırılmasına (Chicago şehitleri) dayanır ve

Emek Şövalyeleri (*Knights of Labour*) adlı işçi örgütlenmesinin yıkılmasına yol açar.

Ama baskıya, bazen de, *yeni kapitalizmin* işçi hareketini, sosyal güvence sistemlerinin doğuşu ve sendikaların yerleştirilmesi yoluyla entegre etmek için yaptığı ilk girişimler eklenir, örneğin özellikle Bismarck'ın yenilikçi erken dönem politikası gibi. Kısacası, uluslararası ölçekte, Büyük Bunalım dönemi iki büyük olayın izlerini taşır; bunlar da, bir yandan korumacılığa yönelme ve onun (Büyük Britanya'nın kısmî istisnasıyla) hızla yayılması; öte yandan, emperyalizmin gelişmesi (bu durumun hangi noktaya kadar kartellerin oluşumuna bağlı olduğu bilinmektedir). Bu iki durumda, dışarıya karşı *damping* stratejilerine yönelme serbestliğiyle birlikte rekabeti sınırlamak ya da ortadan kaldırmak, rezerv paraların sahiplenilmesi, korunmuş yüksek fiyat alanlarında tekel gelirleri üretme söz konusudur. Böylece emperyalizmlerin rekabeti savaşın nedenlerinden biri olmuştur.

Tekelci kapitalizmin hâkimiyetinin belirsizliği: 1895 – 1920/1929 yılları

Yukarıda açıkladığımız değişimler bütünü sonunda bir "sisteme dönüşür" ve böylece doksanlı yılların (dönemin yüksek teknoloji endüstrilerine dayalı) yeni ekonomisi, kâr oranlarının yükselmesi ve yeni bir yoğun, istikrarsız ve kırılgan yayılma dönemi başlar. İstikrarsızlık, göreceğimiz gibi, makroekonomik bir devlet düzenlemesi eksikliğiyle ilgilidir, çünkü piyasa ve kriz yoluyla kendiliğinden düzenleme artık işlememektedir. Kırılganlık, her şeyden önce, sömürgeci imparatorlukların yayılmasından kaynaklanan ekonomi-politik çatışmaların şiddeti ve başrol oyuncularının eski İngiliz "merkezi", Fransız ve Alman rakipler ile ABD'nin olduğu dünya çapında bir egemenlik mücadelesinin sonucu olarak ortaya çıkar. İşte bu emperyalist çekişmeler XIX. yüzyılın sonuna egemen olacak ve 1914 sava-

şının çıkmasında büyük rol oynayacaktır. Tam da bu nedenle 1895-1920 (İngiltere'de) ya da 1895-1929 (ABD'de) dönemi, Büyük Bunalım sırasında denenen farklı yapıdaki inovasyonlarca tasarlanan üretim modelinin istikrarı ve etkisine karşılık gelen uzun bir yayılma dönemi olarak görülemez. Büyük savaşlar bu boyutun (kısmen dıştan kaynaklı) *şok*larıdır; öyle ki onları kendi özgüllükleri içinde olağanüstü teknik, örgütsel, toplumsal ve politik değişim dönemleri olarak analiz etmemek olanaklı değildir. Böylece Birinci Dünya Savaşı yeni kitlesel üretim teknikleri ile korporatif ve devletçi bir ekonomik sistemi deneme fırsatı verir, buna karşılık işçi örgüt(lenme)leri yok edilir[9] ve cephede görülmemiş, duyulmamış boyutlarda bir *askeri kölelik* kurulur.

Savaştan sonra her şey çöker: Avrupa yıkılır, buna karşılık Rusya komünist olur ve Amerikan egemenliği, her ne kadar ABD oynaması gereken yeni rolün bilincinde olmasa da, artık apaçık görülür.

Yeni bir politik ve ekonomik düzen kurma girişimi başarısızlıkla sonuçlanacaktır. Kuşkusuz maddi zararların *sınırlı anlamda* giderilmesi gayet çabuk olur, ama Milletler Cemiyeti kurulmasına rağmen, yeni bir politik düzen oluşturma girişimi başarısız olur. Dünya ölçeğinde ekonomik düzen alanında da başarısızlık aynı biçimde açıkça görülür,

Yirmili yılların başlarında, hükümetler önceki duruma dönmenin mümkün olduğunu sanırlar, hatta görünüşte çok kısa süreli bir başarı da kazanırlar. Burada savaş ekonomisi, devlet müdahalesi ve yüksel enflasyon üstüne bir çizgi çekmek söz konusudur. Bu liberal tepki *metakapitalizm* tarafından desteklenir ve hızlandırılır. Yeniden -önceki gibi- altını Londra piyasasına endeksleyen bir işleyişe dönüş arayışıyla bir dünya piyasası[10] oluşturulmaya çalışılır. Bunun için İngiltere seçimini yoğun bir deflasyon (yir-

9 Önce Rusya'da sonra Almanya'da yeniden doğacak, ama bozguna uğrayacaklar; ne olduğu zaten bilinmektedir!

10 Ama emperyal bölgelerle sınırlı olarak.

mili yıllar boyunca krize girmesinin nedeni de budur) pahasına, librenin 1914 düzeyine döndürülmesi için uğraşırken, ABD kendi geleneksel politik ve ekonomik soyutlanmışlığına geri dönebileceğini varsayar. Son olarak, belki de daha çok, toplumsal ilişkiler alanında, liberal emek piyasası eski rolüne dönmeye çalışır.

Otuzlu yıllardaki Büyük Krize doğru

İki savaş arasında, Büyük Kriz'e kadar olan dönem garip bir dönemdir. İngiltere, yüksek finansın kılavuzluğunda, deflasyonda, sterlinin bir zamanki ağırlığını yeniden bulması yolunda yanıltıcı bir umuda gömülür ve kendini ekonomik kriz ile işsizliğin tam ortasında bulur. Almanya olağandışı bir parasal krize, ama aynı zamanda reel genişlemeye maruz kalır. Bir parasal krizden ötekine giren Fransa, sonunda, Başbakan Poincaré'nin deneyimi sayesinde, parasını istikrara kavuşturur ve tatmin edici bir reel genişleme ile tanışır. İtalya'da, kentler ve kırsal kesimlerdeki toplumsal gerginlikler sermaye, toprak sahipleri ve Faşizm arasındaki ittifakın ve bu siyasal sistemin zaferinin temelini oluşturur (Vercellone 1999). SSCB, savaş komünizminden sonra, NEP'in (Yeni Ekonomi Politikası) ateşkesi ile tanışır, ama kısa sürede köylülere karşı tam ve gerçek bir sivil savaşa gömülür, ama muazzam sayıda insanı kurban etme pahasına bir ağır sanayi kurmayı başarır. ABD çarpıcı bir genişleme, Kükreyen Yirmili Yıllar'ı (*Roaring Twenties*) yaşar.

Bununla birlikte, yirmili yıllar boyunca, XIX. yüzyıl sonunda ve savaş sırasında ortaya çıkan teknik ve örgütsel inovasyonlar (yeni makine uygarlığı, *bilimsel emek örgütlenmesi*, Amerikan fabrikasyon sistemi, mikroekonomik ve üretimci ilk Fordizm) birleştirilir ve sistemleştirilir. 1924 ile 1929 arasında, ABD'de, sanayi üretimi % 26 artar; *Kükreyen Yirmili Yıllar* boyunca, 1919 ile 1929 arasında, verimlilik her yıl ortalama % 5,8 büyür (Boyer 1982, s. 5; Boyer 1979; Rosier 1988, s. 54; Joshua 1999, s. 26).[11]

11 John K. Galbraith'e göre o 1919 ile 1929 arasında % 43 büyür; krş. Galbraith 1981.

Otuzlu yıllardaki Büyük Kriz aslında, aşırı yatırım krizi temelinde düzenli ve kümülatif hale gelen bir finansal krizdir.

ABD'de, 1920 ile 1929 arasında, kârın önemi, girişimcilerin çok iyimser beklentileri (Almanya ve Fransa'da da böyledir, ama İngiltere'de değil[12]) sermaye birikiminde çok yoğun bir artışa yol açar. Motor endüstrilere (elektrik, otomobil, radyo, telefon tesisleri) yapılan yatırımlarda olduğu gibi ev ve fabrika inşasında da, borsa coşkusunun uzatıp belirginleştirdiği tam ve gerçek bir *patlama*ya tanıklık edilir (Mazier ve Bertrand 1982). Spekülasyon yirmili yıllar boyunca çığırından çıkar. ABD'de kâr artışlarıyla teşvik edilen, ama aynı zamanda spekülatif olan balon da, doğrudan kârı ve (John M. Keynes'in belirttiği gibi, daha o zaman ABD'de önemli olan) refah etkilerini artırmıştır. Bir aşırı borçlanma ortamında patladığı anda önemli bir deflasyona, o da sistemli yıkıma yol açmıştır. Bu deflasyon, yirmili yıllarda, daha ziyade Büyük Britanya'da, ama Fransa'da da izlenmiş olan politikalarla öncelenmişti. Finansal sermayenin dayatmasıyla sterlinin çılgın biçimde yeniden değerlenmesi, sonuç olarak, bu ülkeyi on yıl önceden krize sokmakla kalmamış, aynı zamanda dünya ekonomisine kendi bütünlüğü içindeki dengesini de kaybettirmiştir. Felaketin tavanında açık olan bu karşılıklı bağımlılık, tabanda Avrupa'daki krizin karşı darbesiyle ikiye katlanır; ABD'de doğan kriz bu ülkede, Avrupa ekonomisinin, hem finansal hem de reel yıkım ateşinin geri dönmesi dışında dramatik bir hal almaz (Joshua 1999).

Ancak burada, Keynes'in anladığı gibi, sadece göreli bir aşırı yatırım krizi söz konusudur. Aşırı yatırım, ailelerin tüketim temeli yeterince büyümediği için böyledir. Burada "Keynesçi" ya da "gerçekleşme" denilen kriz vardır. İmalat sanayilerindeki, yıllık % 5,8 düzeyinde olan verimlilik artış oranı ile yıllık

12 Sterlinin savaş öncesi değerini yeniden bulması için dayatılan deflasyon politikasına bağlı konjonktürel nedenlerle; dünya ekonomisinin ağırlık merkezinin İngiltere'den ABD'ye kayma sürecinin başlangıcına tanıklık edildiği için yapısal nedenlerle.

% 2,2'den fazla artmayan reel saat ücretleri oranı arasında olan ve yirmili yıllar boyunca artan uçurum anlamlıdır (Boyer 1982). Dram, XX. yüzyılın ilk otuz yılı boyunca ücretlilerin bağıl sayısındaki hızlı artışla güçlenir; küresel arzı gerçekleştirmek için, (Rosa Luxemburg'un verdiği anlamda) "kapitalizm dışındakiler"e güvenmek artık olanaklı değildir ve yurtiçiyle sınırlı olmayan, özellikle ABD'de, kısmen de Avrupa'da piyasaların daralmasına ve gıda maddeleri fiyatlarındaki düşüşe bağlı ilk güçlü krize maruz kalınır.

Isaac Joshua yakın zamanlarda çıkan bir eserinde (1999) bu tür, bize bütünüyle inandırıcı gelmeyen başlıca iki kanıtlamaya dayanan bir analizi reddeder.

Bir yandan, emek verimliliğindeki değişkenlik ile imalat endüstrisi ve aynı biçimde taşımacılık ve madencilikteki ücretler arasında apaçık önemli bir fark olduğunu kabul etmesine rağmen, bu farkı, kendi bütünlüğü içinde değerlendirilen Amerikan ulusal ekonomisi için geçerli saymaz. Bu düzeyde, 1919-1924 yılları için ücret ve verimlilikte sıkı bir paralel gelişme ve 1924-1929 yılları için bir fark, ama ücret lehine (yıllık artış oranı kişi başı verimlilikte % 1,6 ve ücrette % 2,6'dır) bir fark bulur.

İstihdam edilen kişi sayısıyla ilişkilendirilen GSYH'nin bütünü için hesaplanmış bir verimliliğin değerlendirmeye alınmasına dayalı olan bu mantık, benim görüşüme göre, daha yirmili yıllarda krizde olan tarım sektörünün payındaki artışı düşük gösterdiği ve üstelik ücretleri gerektiği gibi hesaba katmadığı için çok yol gösterici değildir. Dahası endüstri dinamiğini niteleyen en önemli nokta, ücret artışından daha hızlı bir verimlilik artışının sonucu olan kâr oranındaki artış olarak kalmaktadır. Bu nedenle, yirmili yıllardaki büyümenin motor sektörüyle ilgili stilize edilmiş bu olay, artı değer çıkarma koşullarına bağlı "klasik" bir krizden söz etmeye izin vermez.

Öte yandan Joshua, haklı olarak (Dockès ve Rosier 1983, s. 153-159 ve s. 190), ABD'de ücretli işçilerin hızlı ve kitlesel bi-

çimde artmasına ve tarımın öneminin azalmasına vurgu yapmasına rağmen, bizim, endüstriyel kapitalizm "dış" piyasalar (özellikle tarla kiralayanlar) bulamazsa gerçekleşme krizleri daha ağır olur yönündeki "Luxemburgçu" tezimizi reddeder. O, tersine, krizin tarım sayesinde "o bir piyasa olmadığı ve kendi kendine yeter olduğu ölçüde" bir amortisman etkisi yaptığını varsayar (Joshua 1999, s. 138). Joshua'nın analizi şu üç öğeyi göz önüne almaz:

- Tarla kiralayanlar önemli bir piyasayı temsil ediyorlardı, bunun için *çiftçilere* yapılan Ford T satışlarını düşünmek yeter;
- Uç noktada söylemek gerekirse, eğer tarım bütünüyle kendi kendine yeterli olsaydı, dengeleyici etkisi (tarımsal ürün endüstriyel ürüne eklendiği ölçüde) sadece istatistikî, endüstriyel krizin ağırlığı açısından ise sıfır olurdu;
- Eğer tarımın, önemini koruduğu bütün ülkelerde (XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyılın ilk yarısındaki Fransa gibi) dengeleyici bir etkisi varsa bu, endüstrinin kentli ücretlileri ya da her durumda işsiz "gençler", kırsal kesimde kalmış olan ailelerinin yanına dönerek geçimlerini sağlayacak şeyi bulabildikleri içindir.

Ancak Joshua "1929'un öncelikle ücret krizleri çağını başlatacağı"na (s. 272) vurgu yapmakta haklıdır, çünkü bu durum onun şiddetinin nedenlerinden biri ve *sınırın* sona erdiği önemli bir noktadır. Son olarak, ücretli işçilerin göreli ağırlığı ölçülü olduğu sürece, bir ücret indirimi özellikle dengeleyici bir rol oynar ve talebi fazla olumsuz biçimde etkilemeden kâr oranını dengeler; ama işçilerin ağırlığı önemli hale geldiği zaman bu aynı indirim talebi yere batırılır (s. 284).

Gerçekleşme krizi, sosyal alanda, yoğunlaşmış sermaye için son derece yararlı bir güç etkisi olarak açıklanır; ancak onun felaket özelliği makroekonomik düzenleme biçiminin uygunluğunu içermiştir; yani devlet, ne sektörler arasındaki ilişkileri dengele-

mek için ne de küresel talep artışını dengelemek için müdahale eder. *Günde beş dolar* ödeme yeniliği, kuşkusuz (Henry Ford'un "benim arabalarımı satın alabilsinler diye işçilerime yüksek ücret ödüyorum" sözleriyle sonsal olarak salık verdiği gibi) bir çözüm taslağı olarak düşünülmüş olabilir, ama tek bir şirket bağlamında uygulandığında, "Fordist uzlaşı" içinde kendiliğinden yayılamazdı; bunun için devletin koruması ve kamusal güçlerin müdahalesi altında kolektif uzlaşılar dayatma gücüne sahip sendikalar gerekiyordu (Boyer ve Orléan 1991). Son olarak, otuzlu yıllardaki kriz, liberalizm, finansal sermaye ve *metakapitalizm*in yeniden güç kazanması dışında, bu boyutu kaplayamamıştır; Büyük Kriz yirmili yıllardaki liberalizme dönüş ve *metakapitalizm*in kötüye kullanılmalarının başarısızlığını pekiştirir.

Burada bu krizin gelişimini ve yeni (Fordist-Keynesçi) bir üretim modelinin hazırlanma aşamalarını anımsatmak için yerimiz yok. Bu krizden çıkışın ancak İkinci Dünya Savaşı sonrasında, müttefiklerin zaferi ve nazizm ile faşizmin yıkılması sayesinde kendini kabul ettirdiğini anımsatmakla yetiniyoruz. Gelişmiş dünyanın büyük bölümünde zafer refahçı, Fordist ve Keynesçi ya da sosyal demokrat demokrasilerin zaferi olmuştur.

III. Fordizm

Ancak yeniden yapılanmadan sonra, ellili yıllarda, Avrupa, ABD ve Japonya'da, yirmi yıl kadar süren güçlü bir yayılmayı olanaklı kılan etkili bir üretim modeli harekete geçirilir. Yetmişli yılların başından itibaren bu birikim biçimi krize girer (özellikle Fransa'da, 1968 Mayısı'nda ortaya çıkan sosyo-politik kriz, bunun işaret fişeğidir), buna karşılık sıkı sıkıya ulus-devlete dayalı kalan düzenleme biçimi de ekonominin ulusallaşma ötesileşmesi ile çelişkiye düşer.

Fordizmin temel özellikleri

Yeni üretim modelinin iki temel yönünün altını çiziyoruz:

- Birikim ve düzenleme biçimleri, ulus devletin toprak temelinde uyumlu hale getirilir. Yeni bir *sanayi devrimi* yoktur, sadece tesisler ve tüketim mallarında derin ve düzenli bir yenilenme vardır. *Toplumsal taraflar* arasındaki kurumsallaşmış uzlaşmalar, Taylorist ve Fordist işbölümünde bir derinleşmenin işçiler tarafından kabul edilmesine karşılık reel ücretlerde yoğun ve düzenli bir artış sağlar ve bu tam istihdama yakın bir artış bağlamında olur. Bu artışların zorladığı tüketim artışı yatırımı sürükler ve nihai talep artışı için ikili bir temel sağlar.
- *Metakapitalizm* ulusal ölçekte yerleştirilir ve dünya ölçeğinde engellenir. Devlet sermaye yoğunlaşmasını denetler ve bankacılık sistemini düzenler ya da (özellikle Fransa'da) doğrudan ele alır ve faiz oranlarını "Keynesçi" seviyede tutar. Böylece ulusal ekonominin işleyişi büyük ölçüde devletin kontrolü altına girer ve finansın gücünü azaltacak biçimde yönetilir. Ayrıca, Bretton-Woods anlaşmalarının kontrolü altında, dünya çapında sermaye akışları frenlenir, ticaretin kontrolü dayatılır ve spekülasyonun eli kolu bağlanır.

Şunu da ekleyelim ki Amerikan egemenliği, komünist imparatorluk dışında, göz alıcı hale gelir, her düzeyde kabul edilir. "Emperyal cumhuriyet" (Raymond Aron) içine kapanıklığa geri dönemez. Dolayısıyla, onun önderliğinde, hızlı biçimde, büyük ölçüde yayılan bir dünya ticareti yeniden oluşturulacak ve eski sömürgeci imparatorluklar dağılacaktır. Son olarak ve özellikle, bir zamanlar altına dayalı sistemlerin dayattığı ve (iki savaş arasında) hemen yeniden -hem de ne pahasına!- oluşturulmaya çalışılan katılıklardan kurtulmayı sağlayan bir uluslararası para sistemi oluşturulmuştur.

Metakapitalizm sürgüne yollandıktan sonra, üretim modeli son derece etkili bir sonuç verecektir.

Devletçi ve tekelci düzenleme biçimi, ulusal düzeyde kendine odaklı makroekonomik bir döngünün kurulmasına izin verir.

Böylece ücret kökenli yoğun talep artışı kitlesel üretime, yeni ölçek ekonomilerine, güçlü ve düzenli bir emek verimliliği artışına, dolayısıyla, ücret artışına rağmen ve ücret artışı sayesinde, kitlesel kâr artışına olanak tanır. Bunun sonucu olarak (talebin sürüklediği ve kâr ve enflasyonun, bazen, bedava getirdiği bir ucuz kredi gelişimiyle kolayca finanse edilen) yatırımlar artar. Bunun yansıması olarak, tekniklerin yenilenmesi sayesinde, yeni bir reel talep artışı kaynağı ve yeni bir verimlilik artışı kaynağı ortaya çıkar. Döngü enflasyonist ortam sayesinde daha da dinamik hale gelir; nominal ücret artışı kitlesel para artışı üretir ve gerektirir (kredi talebinin önemli bir bölümü nominal ücret artışına ayrılır), bu da (hem "ücret maliyeti" yönüyle hem de "ücret kökenli talep" yönüyle) fiyatlarda ve sıfır, hatta negatif reel faiz oranlarında bir artışa yol açar ve bundan talep için ikili bir ek teşvik çıkarır.

Bu sistemin göz alıcı başarısı, uzun süren konjonktürlerde sık sık olduğu gibi, onların altüst olacaklarını düşünmek özellikle zor olduğu için, onun hayal bile edilemeyecek gibi görünen krizinin temel nedeni olacaktır.

Yetmişli yıllardaki değişim krizi

Yetmişli yılların başında patlak veren kriz önceki değişim krizlerinden daha karmaşıktır. Gerçekten de, her ne kadar iki dönem kısmen üst üste binse ve her ne kadar, yetmişli yılların başlamasından sonra, dayanıklı mal talebinde belli bir durgunluk görünse de, bir "klasik kriz"in (arz verimliliği krizinin) arkasından bir "Keynesçi kriz" (gerçekleşme krizi) getirdiği için iki aşamada gelişir. Ancak birinci krizin (klasik kriz) 1973-1978 ve 1978-1988 olmak üzere iki Juglar dönemini kapsadığı ve ikinci krizin (Keynesçi kriz) 1988'de başladığı düşünülebilir.

Otuzlu yıllardaki krizden farklı olarak, yetmişli yılların başında Fordizmin teknolojik temeli eskimeye başlar. Aynı zamanda hem teknik hem de toplumsal olan kriz, Taylorist işbölümü ilkelerini yeniden tartışmaya açan çatışmalarla kendini gösterir. Bunun

sonucunda verimlilik artışlarında görülen bir düşüş, ölçek ekonomileri ve tesislerin yenilenme etkilerinde görülen ve her şeye rağmen güçlü kalmış bir yatırımın teşvik etmeye devam ettiği tükenmeyle uygun adım gider. Yirmi yıldan fazla süren bir tam istihdam süresinden sonra, güçlü sendika gruplarında toplanan ücretli işçiler, şirketle yürüttükleri güç ilişkilerini kendi lehlerine değiştirmişlerdir. Reel ücretlerdeki artış, verimlilikle bağlantılı neredeyse bağımsız bir değişken haline gelerek saptanmıştır, buna karşılık çalışma yasalarına ve *refah devleti*ne bağlı sosyal kazanımlar ücretli işçilerin bağımlılık ilişkilerinin üzerine kurulduğu zorlamayı yavaşlatmaya katkıda bulunurlar. Emeğin yoğunlaşması sınırlarına ulaşır, buna karşılık "emek krizi" ifadesi içinde toplanan o (işe gelmeme, satış geliri vb) davranışlar gelişir. Hiyerarşi ve patron gücünün temelleri de tartışmaya açılma riski taşırlar. O zaman karmaşık bir çatışma-inovasyon dinamiği teknolojik temelde ve düzenleme biçiminde köklü bir yeniden yapılanmaya götürür.

Altmışlı yılların başında, katma değeri paylaşma oranı şirketlerin daha az yararına olur. Öncekinden daha az artan bir verimlilik ile artmaya hızlanarak devam eden ücretler arasında "kıskaca alınmış" kâr oranı, yüksek bir enflasyon sayesinde yine de korunur. Her ne kadar bu fark az ya da çok yayılmış olan esnek ücret sistemiyle gittikçe daha hızlı biçimde kapansa da, bu enflasyon fiyatların ücretlerin üzerinde artmasına küçük bir katkı sağlar.

Petrol krizi birikimdeki bu kırılganlığı ortaya çıkaracaktır. "Petrol rantı"ndaki kesinti son derece büyüdüğü için, reel ücret artışına olan direnç o hale gelir ki toplam kâr geriler. Klasik kriz o kadar apaçık hale gelir ki enflasyonun temsil ettiği emniyet supabı sonunda tıkanır.

Gerçekten de, ekonominin ulus ötesileşmesi etkilerini duyurmaya başlar ve Fordist döngüyü havaya uçurur. Bu, kısmen Fordist üretim modelinin başarısının da bir sonucudur. Uluslararası mübadele, mal ve sermayenin gelişme sürecinde bir eşik aşılmış, bir *sızma* (ya da nicelden nitele dönüşüm) olgusu artık uluslararası

bir mantıkta değil de, onları görmezden gelmeyen ulus devletleri aşan başka bir mantıkta, doğrudan bir ulus ötesi mantıkta olduğumuzu göstermiştir.

Bu "ulus ötesileşme" kavramının anlamı şudur: eğer kapitalizmin işleyiş mantığı küresel yapıda değilse, ulus devletler önemli bir rolü sürdürdükleri için, o (mantık) artık öncelikle ulusal sonra da uluslararası değildir, ama ulusal toprakların ötesine geçer ve onları aşar. Artık, ilk tahlilde ulusal temelde alınacak olan şirket ya da devlet kararları üzerinde etkili olan "dış bağlar" söz konusu değildir sadece, aynı zamanda ekonomik ajanların stratejileri, hesapları ve öncelemeleri de küresel hale gelmiştir.

Devletlerin rolü hiç kuşkusuz belirleyici olarak kalır, ancak bir yandan ulus ötesileşmiş bir ekonomi mantığı ile öte yandan büyük ölçüde ulus devlet boyutları içinde sınırlı kalmış bir düzenleme biçimi arasında daha büyük bir çelişki ortaya çıkmaya başlar. Bu nedenle bazı devlet müdahalesi türleri daha az etkili hale gelir. Dolayısıyla canlandırma politikaları sonunda daha çok ticari denge açığını ve enflasyonun hâlâ yüksek olduğu bir ortamda, artık uzun vadeli olumlu etkilerden ziyade hemen kötü etkileri olan devalüasyonları canlandırırlar. Bu bağların etkisiyle ekonomik politikaların yönü aşamalı olarak ama köklü biçimde değişir. Öncelik artık reel talebin desteklenmesine değil, ama iç maliyet fiyatlarında, özellikle ücret maliyeti ve enflasyonda azami indirim yoluyla bir dış kâr gerçekleştirmeyi araştıran rekabetçi dezenflasyon politikalarına verilir. *Enflasyonu önlemek ve işçilerin gelişmiş Batı dünyasında her yerde farklı derecelerde elde etmiş oldukları güç ilişkilerinin yeniden altüst edilmesi yoluyla*, kâr lehine bir katma değer paylaşım oranı belirlemek için, ülkelerin durumuna göre, on ile on beş yıllık bir (vergisel, parasal ve ücretsel) kemer sıkma politikası uygulamak gerekecektir. Bu sonuç direnişsiz elde edilmemiştir. Yetmişli yılların başında işçilerin durumu, sendikalar, sosyal ilişkilerin kurumsallaşması, çalışma yasaları, *refah devletinin* farklı öğeleri, düşünce tarzının ağırlığı ve demokrasi sayesinde

pekişmiş durumdaydı. Ancak % 10 ya da 15'i bulan ya da geçen işsizlik oranları sonunda, bu durum aşamalı olarak aşındırılır sonra da yozlaştırılır, buna karşılık esneklik ve geçiciliğe dayalı yeni bir düzenleme biçiminin çevre (kenar) çizgileri öne çıkar ve atipik istihdam biçimlerindeki (süresi belirli, geçici vb. sözleşmeler) hızlı artış bunun tanığıdır.

Aslında kriz, şirketleri yoğun bir yeniden yapılanma çabası göstermeye zorlamıştır. Genişletici yatırım, *emekten tasarruf edici* ya da rasyonelleştirme yatırımına geniş alan bırakmıştır. Reel ücretler durgun seyrederken emek verimliliği seksenli yılların sonunda yeniden artmaya başlamıştır. Bu nedenle katma değer dağıtımı yeniden, altmışlı yılların başındakine yakın bir orana kavuşan kârın lehine gelişir. Bir ilk kriz, yani klasik kriz sona ermiştir.

Ama "bir tren sadece bir başkasını saklamakla" kalmaz, aynı zamanda çekebilir de. Klasik krizden sonra ikinci, bu kez Keynesçi bir kriz ortaya çıkar. Yetmişli ve seksenli yıllarda zaten koza halinde olan bu kriz şimdi açılır. Gerçekten de, rekabetçi dezenflasyon ve ücret artışlarını engelleme politikaları iç tüketim talebine gem vurmuştur. Dolayısıyla yatırım ancak ölçülü olabilirdi, çünkü işadamlarının beklentileri, elbette dünya piyasası perspektiflerinin teşvik edici olmaları dışında, kötümser idi. Bununla birlikte bütün devletlerinin aynı politikayı gütmeleriyle orantılı olarak, dünyadaki talep daralmaktan başka bir şey yapamaz. Dolayısıyla artık hiçbir şey reel talebi desteklemeye izin vermez: ne iç tüketim talebi ne dış talep, ne yatırım talebi, ne de hükümetlerin gittikçe daha çok kemer sıkma politikalarına bağlanan harcamaları.

G 7 ülkeleri için ortalama yılda % 4,7 artan bir emek verimliliği ve durgun seyreden reel ücretler ile yeniden otuzlu yıllardakine yakın bir duruma gelinir. Tasarruf yatırımdan fazla olma eğilimine girer.

İkinci, yani Keynesçi kriz, iki olaydaki tanı çok farklı olsa da, daha çok Japonya ve Avrupa'yı ilgilendirir gibi görünmektedir. Japonya, menkul piyasasını olduğu kadar gayrimenkul piyasasını

da ilgilendiren bir spekülatif balonun patlamasının deflasyonist sonuçlarıyla tanışır. Avrupa, özellikle Fransa ve Almanya, tam olarak güçlü parayı korumaya dayalı bir stratejinin sonuçlarına maruz kalırlar. Keynesçi krizde bu ülkeler, o sona ermiş olmasına rağmen klasik krizle uyumlu bir politika yürütmeye devam ederler. Belki de Güney-Doğu Asya'nın ve hatta Çin'in büyümesinin dünya ekonomisinin ağırlık merkezini Pasifik'e doğru kaydırarak yeniden dengeleme eğilimine girdiği andan itibaren, ekonomi coğrafyanın Avrupa için daha az elverişli olduğunu eklemek gerekir. Bu düzenleme, tersine, ABD için elverişlidir. Ancak, Amerikan büyümesinin dinamiğini anlamak için, doların, birçok açıdan Avrupa'da benimsenen kemer sıkma politikalarının kötü etkilerinden sakınmalarını sağlayarak onlara verdiği avantajlara vurgu yapmak da gerekir.

IV. Yeni kapitalizm: yeni birikim biçiminin temelleri ve istikrarsızlıkları

ABD'nin doksanlı yıllarda[13] gördüğü büyük artış bu yeni üretim modelinin başlıca özelliklerini ve çelişkilerini ortaya çıkarmaya izin verir. Birbirine sıkı sıkıya bağlı şu beş boyut bu yeni sistemin göreli tutarlılığını makroekonomik düzeyde tanımlar.

1. Üretim süreçlerinin otomasyonu ve bilgi iletişim teknolojilerinin gelişmesi, biyoteknoloji sektöründeki yoğun genişleme, yeni teknolojik sistemin ve ona bağlı olan motor endüstrilerin temel matrisini tanımlar. Bu değişim hizmet ekonomisinin ortaya çıkması ve endüstri sektöründe, Fordizm zamanında tarım sektöründe gerçekleşenle karşılaştırılabilir bir gerileme ile nitelenmiş olan üretim ve tüketim ilkelerini altüst eder. Bu yeni teknolojik temelin etkisi ABD'nin artık Solow paradoksundan (üretkenlik paradoksu) çıkmasını sağlayan büyük verimlilik kazançlarıyla pe-

13 Bu, NBER'e (Ulusal Ekonomik Araştırma Bürosu) göre 1945 sonrası rekorudur, çünkü altmışlı yıllardaki (Vietnam savaşı dönemi) yayılma ancak 106 ay sürmüştü.

kiştirilir. Bu noktada, bu eserin bazı yazarlarının bilişsel kapitalizmin gelişi olarak tanımladıkları şey yönünde gider gibi görünen Amerikan yayılmasının bir başka önemli özelliğini anımsatmak gerekir. Burada ölçek ekonomilerinin öneminin, teknik gelişmenin maddi ve insani sermayeye katılmış bilgilerdeki büyük bir artışa bağlı boyutunun lehine (Fordizmle karşılaştırıldığında) göreli bir gerilemesi söz konusudur. Son olarak şunu da belirtelim ki, teknik ve toplumsal işbölümü alanında, bilgi iletişim teknolojileri, telematik İnternet ağının motor rolü ile üretimin darmadağın edilmesini ve emek sürecinin bireyselleştirilmesini kolaylaştırır ve Fordist (ya da Manchester tarzı) fabrikanın "kolektif işçi"sinin ve onunla birleştirilen çatışma biçimlerinin sonunu getirir.

2. İkinci boyutun küreselleşme ile işi vardır. Bu kavram, neoliberist kısıtlamaları kaldırma politikaları sonrasında, sermaye ve mal (önemli işçilik istisnası ile) hareketlerinin artık sahip olduğu mutlak hareketliliği betimlemekle sınırlı kalmaz. Küreselleşme daha derin ve yapısal özellikte bir değişim anlamına gelir, yani anında dünya ölçeğinde tanımlanan şeyler yeni üretim düzeninin mantığı, şirket stratejisi ve rekabet biçimleridir.

3.Yeni düzenleme biçimi XIX. yüzyıla özgü ticari düzenleme mekanizmalarına uygun "dönüş" ile nitelenmiştir, üstelik önemli bir istisnaya rağmen; bu düzenleme mantığının denendiği ve büyük şirketlerin başoyuncu olduğu alan, doğrudan küreselleşmiş piyasaların alanıdır. Böylece ticari düzenleme, yerel ölçekten küresel ölçeğe kadar, temelde devletçi bir olan düzenleme biçimini devirmiş ve eski ulus devletlerin işleyişini yeniden tanımlamıştır. Bu eski ulus devletlerin artık, ne amaç ne de eğilim olarak, piyasaları sabitleme, onları ulusal ölçekte tanımlanmış toplumsal hedeflere bağlama görevleri yoktur, ama esasen küreselleşmiş piyasanın işleyişini iyileştirme ve akışkanlaştırmaya adanmış kurum "tedarikçileri"ne dönüşürler. Kendi kendini düzenlemiş piyasa yeniden Karl Polanyi'nin "hayali metalar"ını, yani parayı, emeği ve toprağı ya da daha doğrusu doğayı düzenler, çünkü güncel birikim

biçiminin yeni bir ilksel sermaye birikimindeki anahtar düğümlerinden biri, tam olarak insanoğlu için yeni temel mülkiyet haklarının ele geçirilmesi ve tehdit edilmesidir.

4. Çeşitli biçimlerde ortaya çıkan esneklik ve güvencesizlik, emek piyasasına egemen olan yeni düzenleme biçimini oluşturur. Bu durumda güçlü olan eğilim, birinci sanayi devrimi zamanında olduğu gibi, kendi kendini düzenleyen bir emek piyasası mantığına dönüş eğilimidir. İşçilerin sıraya konulması, "emek süreci"nin parsellenmesi ve bireyselleştirilmesi, yerinden etme oyunuyla işçilerin ulus ötesi rekabete sokulması da bu yeni ekonomik ve toplumsal düzenleme biçimlerinin tezahürleridir; *buna karşılık kriz dönüp "ikinci düzey" bir düzenleme haline gelir*. Bu nedenle ABD'de kâr oranındaki artış hem yeni teknolojik temelin sağladığı verimlilik kazançları hem de ücretlerin durgun seyretmesiyle çok iyi desteklenebilmiştir. Bu aynı zamanda finansal kârdaki artış ile finansal piyasaların yayılmasının, talebin artmasında oynadığı rolün de bir sonucudur.

5. *Metakapitalizm*e ve daha kesin olarak finansın gücüne geri dönüş, yeni modelin, hem sermaye birikim alanında hem de yeni sınıf ilişkileri kurma alanında önemli bir özelliğidir (Duménil ve Lévy 1996).

Bu değişimi yorumlarken yeni kapitalizmin bütün "kötülükler"ini, "iyi endüstriyel kapitalizm"i vampirleştirecek "kötü finansal kapitalizm"e yüklemekten kaçınmalıyız. Metakapitalizm sadece asalak olmakla kalmaz, aynı zamanda üretimi canlandırır, yönlendirir, birleşmeleri yönetir, yeni kâr fırsatları yaratır, eski sektörleri yıkar, inovasyonları finanse eder, sistemi dinamikleştirir ve onu istikrarsızlaştırır.

Yeni kapitalizmde, metakapitalizmin gücünün kullanıldığı ana yol yeniden Borsa olur. Buradan da şu iki önemli olgu ortaya çıkar:

- şirketlerde büyük hissedarların, bilindiği gibi *şirket yönetişimi* ve hisse senedi paketlerinin kontrolüne bağlı çok yüksek ve-

rimlilik ilkelerinin dayatılması biçiminde ifade edilen gücünün yeniden olumlanması. Finans sadece şirket yönetimini yeniden ele gçirmekle kalmamış, şirketlerin faaliyetleri finansallaştıkça onların yapısını da değiştirmiştir. Kendi fonları üzerindeki gelir artışı o kadar önemli hale gelmiştir ki, şirketler bu fonları borçlanmayla yer değiştirerek ve hisse senetlerini yeniden satın alarak azaltmışlardır. Bu mekanizmalar yükselme beklentilerinin kendi kendine gerçekleşmesini ve kendi fonları üzerinde % 15'e denk bir dönüş oranına zorlanarak ulaşılmasını kısmen açıklar. Ancak borsa piyasalarının salt kendine referans veren bir dinamiği söz konusu değildir. Nitekim finansal faaliyetlerin hız kazandığı dönemlerde, kâr artışı doksanlı yılların ortasından sonra, Wall-Street'teki artış hareketinin başlıca "reel temel"ini oluşturan yatırımı, teknolojik inovasyonu ve verimlilik kazançlarını tetikler.

- "Refah etkileri"nin konut talebinin oluşumundaki motor rolü, dayanıklı malların tüketimi ile zengin ve orta sınıfların gayrimenkul alımları gittikçe daha çok borsadaki artı değere bağlı hale gelir. "Gelir etkileri" (alınan paylar ve faizler) ve "refah etkileri", talep dinamiğinde *Fordizm boyunca ücret artışlarının sahip olduğu rolü oynarlar*.

Finansal iflasın bu dinamiği tersine çevirerek yol açabileceği önemli riskleri gördük. Meta sermayenin gücünün en iyi ifade edildiği yer olan borsa piyasalarının dinamiği, dolayısıyla, Amerikan yayılmasını ve bir birikim biçiminin büyük boyutlu bir krize yol açabilecek istikrarsızlığını açıklamaya izin verir. Resesyon sırasında çeşitli devlet müdahalesi biçimleri yeniden etkinleştirilmesine rağmen bir sistem krizi ortaya çıkabilir.

V. Sonuç olarak: iki mi yoksa üç dönem mi?

Her şeyi değerlendirdikten sonra diyebiliriz ki "yeni kapitalizm", Büyük Kriz'den ve İkinci Dünya Savaşı'ndan doğmuş olan

ılımlı, Fordist ve sosyal demokrat kapitalizmden çok XIX. yüzyılın erken dönem kapitalizmine daha yakındır. Bu benzerlik sadece yüzeysel midir? Pek öyle görünmüyor. Buradan da, onu iki ya da üç döneme bölme düşüncesi çıkıyor: manifaktüre dayalı ve liberal kapitalizmin oluşması için yüz yıllık (1770 ile 1870 yılları arası) bir geçiş dönemi; arkasından büyük sanayi ve devletçi istikrarlılaştırma ile örgütlenmiş kapitalizmin oluşması için geçen yüz yıllık (1880'den 1980'e kadar) bir dönem ve son olarak yeni bir dönemin olası başlangıcı, artık endüstriyel değil, ama *biyolojik ve iletişimsel*, mantığı da metakapitalist olan ulus ötesi ve liberal bir yeni kapitalizmin hazırlanması.

Bu nedenle bu dönemlere ayırma işi, XVIII. yüzyılın bitiminden sonra, ekonomik sistemin üç kez altüst olma uğrağının altını çizer.

Birincisi, (daha çok İngiliz) sanayi devrimi ve Fransız Devrimi dönemi, Karl Polanyi için değerli olan "kendi kendine düzenlenmiş piyasa"nın oluşumu, ona göre bu ütopya yıkıcıdır. Analitik sorunlar çıkarmadığı sürece bu konuya tekrar dönmeyeceğiz.

İkincisi, 1880'lerden itibaren, özellikle Almanya ve ABD'de, "ikinci sanayi devrimi"ne, büyük şirketlerin, onların yönetim örgütlenmesi ile "tekelci" stratejilerinin olumlanmasına tanıklık edilir. Bunu da aynı zamanda rekabetin yoğunlaşması ve devletin denetimi altında ve teşvikiyle tröst, kartel gibi örgütlenme biçimleri, kısacası yeni bir korporatizm arayışı izler (Alman Devleti kartel oyununu oynar ve onları, iniş-çıkışlarla 1945'e kadar kontrol eder; ABD şirketlerin devleşmesini kolaylaştırır ve tekel oluşumunu gözetler). Devlet sendikaları hoş görüp toplumsal düzene karşı çıkışı bastırarak, metakapitalizmi koruyarak ya da güvenceye alarak, sınırlayarak ve oyunun kurallarını dayatarak toplumsal ilişkilere de müdahale eder. Belki de, daha çok uluslararası düzeyde, ulus devletler arasında çatışmaya, korumacılığa yönelmeye, emperyalizme, ticari savaşlara ve tam ve gerçek savaşlara tanıklık edilir.

Sonuncusu, 1980'li yıllarda yeni teknolojilerin yeni bir teknik sistemde kristalleşmesine ve toplumun korunmasına yönelik kurumların tasfiye edilmesine tanıklık edilir. Devlet kısıtlamaları kaldırır, kriz yoluyla düzenlemedeki ve piyasaların boynundaki yuları bırakır, ama sistemli hale gelerek yozlaşmalarını önlemek için kriz anlarında onu yeniden eline almaya hazırdır. Önceki dönemde geniş ölçüde ulusal sınırlara sürülmüş olan metakapitalizm ulusal ötesi ölçekte yayılır.

Doğal olarak, bu altüst oluş uğrakları, sistemdeki kopmalar ve sert değişimler değil, geçişlerdir. Uzun sürede hazırlanır ve uzun sürede gerçekleşirler. Ancak, işte bu *altüst oluş* teriminin işaret ettiği şeydir, suların öteki yönde akmaya başladığı yerde, yerini belirlemenin her zaman kolay olmadığı dalganın öbür yamacına geçilir. Özellikle 1880'li yılları, örgütlü büyük sanayi kapitalizmine fermuar işlevi gören dönem olarak değerlendirirsem, 1914-1918 savaşı da siyasal, toplumsal, örgütlü ve teknolojik bir depremi temsil eder. Bununla birlikte, 1860-1880 yıllarından sonra, ulus devletler arasındaki çatışmalar mantığında olumlanırlar ve arkasından, geri dönmenin olanaksızlığına rağmen, XIX. yüzyıl düzenine dönmeye çalışılan bir dönem (yirmili yıllar) gelir.

Bu yeni dönemlere ayırma, fermuar işlevi gören öteki uğrakların gözde büyütülmediği, ama kötü yorumlandığı anlamına da gelir. Özellikle, bir üretim düzeninden ötekine altüst oluş uğrakları olmaktan ziyade üretim düzeninin istikrara kavuşma uğrakları olduğu anlamında bunu dile getiriyorum.

İlk ve en önemli dönem 1848 dönemidir: Bu yıllarda liberal üretim düzeninin parasal ve finansal alanda, kurumsal alanda, (Avrupa'da devrimlerin bastırılmasıyla) toplumsal1 ve politik alanda istikrara kavuşmasına tanıklık edilir. Bunun için, 1850 yıllarının başından 1870 yıllarının ortasına kadar geçen dönem (ülkelere göre değişiklik göstermesine rağmen), bu ilk manifaktür ve liberal kapitalizmin yayılmasını ve ilk gerilimlerinin ortaya çıkmasını görür.

Aynı biçimde, 1929 krizi, otuzlu yıllar ve 1939 savaşı yeni bir üretim düzeni yönünde bir altüst oluşu temsil etmezler, tersine, örgütlü kapitalizm istikrara kavuşur, olası farklı seçenekler (demokratik ya da faşist/nasyonal sosyalist, yani savaşın çözdüğü şey: dolayısıyla dünya çapında tam ve gerçek bir iç savaş ve aynı zamanda dünya egemenliği için uluslar arasındaki çatışmanın "ikinci raunt"u söz konusudur) arasında kendi yolunu seçer ve Keynesçilikten Fransız usulü yol gösterici planlamaya ya da Amerikan usulü düzenlemeye kadar giden rasyonel bir hedefle, sistemli makroekonomik politika yoluyla kendi düzenleme biçimini hazırlamaya son verir.

Son olarak, daha yakın dönemle ilgili şeyler açısından, güncel ekonomik ve politik kriz "kapitalizmin yeni yol ayrımı"nı mı oluşturmaktadır?

Kuşkusuz, bu dönemde, devlet müdahalesine yönelme apaçıktır. İlk olarak devlet resesyon anındaki makroekonomik düzenleyici rolüne geri döner. Aslında hiç kaybolmamıştı, ama Japonya'da (resesyondaki önceliği nedeniyle) erken dönemde ve 2001'den, özellikle de 11 Eylül'deki terörist saldırıdan sonra, ABD ve Avrupa'da geri dönüş gözle görülür durumdadır. Devlet, şirketlerin karşılaştıkları güçlüklerin emek sürecindeki sonuçlarını önlemek için toplumsal alana da geri döner. Benzer ve çok açık biçimde devlet, darbe alan sektörlere yaptığı yardımlarla, endüstriyel politika alanına da geri döner. Son olarak ve özellikle, yeni politik çatışma biçimlerinin geliştiği ölçüde, terörizmle ve terörizme karşı savaş, artık cephede ve devletler arası olmayan ulus ötesi savaşlar ile devletin toplum üstündeki kontrolleri daha sıkı bir hale gelir. Ve bu kontroller, terörist ağlardan gelenleri bulmak amacıyla, sermaye akışları üzerinde de uygulanmaya çalışılır.

Ancak kendimizi kandırmayalım! Resmi düzenleme biçimlerinin ulusal çerçevede eski haline getirilmesi küresel risk ile aynı düzeyde değildir. Kuşkusuz finansal krizle sarsılmış olan metakapitalizm, ekonomiyi "yukarıdan" yönetmeye devam edecek

ve sermaye akışının kontrolünü devletlere bırakmayacaktır (en azından daha şeffaf olabileceklerini umalım). Kamu hizmetleriyle kamu şirketlerinin, Fransa'da olduğu gibi, (ya kamu kontrolünde ya da karma kontrolde) kaldığı yerde özelleştirme ilerlemeye devam eder. Dünyanın metalaştırılması süreci, yeni insan alanları da dâhil olmak üzere, etkin kalır. Emek piyasası ücret ve istihdamı düzenleme aracı olarak kalacaktır, çünkü şirket yönetişimi, koşulları hakkında, kendi merkezden uzaklaştırılmış ve dışsallaştırılmış yeni örgütlenme biçimlerini tartışmaya hazır değildir. Tükenmekten uzak olan yeni teknolojiler "bilgi iletişim teknolojileri dönemi"nin ilk krizine belli belirsiz maruz kalmıştır. Yolun sonuna varmış olmaktan uzak olan ulusallaşma ötesine geçme süreci, ABD'nin yönetiminde, düzenleme biçimlerinin politik,[14] ekonomik[15] ve son olarak toplumsal[16] düzenleme koşullarını küresel ölçekte kullanarak kendini göstermek zorunda kalacaktır. Bir yol ayrımında bulunmaktan uzak, büyük olasılıkla ulusal ötesi yeni kapitalizmin istikrarlılaşma sürecinin başında, çok boyutlu bir kriz sırasında sancılı bir doğuma tanıklık edilmektedir.

14 Amerikan Hükümeti, Nato ve Güvenlik Konseyi gibi çeşitli çevrelerle birlikte.

15 Bu nedenle Amerika, Avrupa ve dünya rekabetini düzenleyen kurumlar (DTÖ) arasında bir işbirliği sürecine doğru mu yoksa tam olarak birleşme yönünde mi gidilecektir? Dolayısıyla Federal Sistem ve Amerikan Hükümeti tam ve gerçek küresel makroekonomik düzenleme kurumları haline gelirler; buradan da aynı zamanda (ABD hariç) ulusal canlan(dır)ma (Japonya örneği) politikalarının etkisizliği ve Avrupa'nın göreli edilginliği ortaya çıkar.

16 Genellikle olduğu gibi, koruyucu kurumları bastırması, normalleştirmesi, kontrol etmesi ve çalıştırması gereken bir toplumsal düzenleme (evrensel asgari bir sosyal hak).

Finansal Kapitalizm Yararına "Bilişsel" Olana El Koyma Biçimleri

François Chesnais

Kapitalizmin günümüzdeki aşaması nasıl tanımlanmalıdır? Hemen bilgi, teknoloji ve eğitim yöntemlerinin doğasındaki değişimlere yönelmekten ziyade, finansal kapitalizmin çağdaş figürlerinin egemenliğinin onun temel bir özelliğini oluşturan sınıflar arası ve sınıf içi mülkiyet ilişkileri ve politik ilişkilerin çağdaş biçiminden yola çıkmak gerektiğini düşünüyorum. Matisse-Isys'e göre, "teknik (nedensel anlamda) egemen alt-sistemi oluşturmasa bile, yine de değişimleri yönlendiren ve oyuncuların uyum stratejilerine anlam veren şeylere egemendir [...]. Tekniğe yapılan vurgu toplumun üretiminin (onun değişiminin) ve onun bütünleşmesinin anlamının özellikle teknik yaratma ve kaynak üretmeden oluştuğu anlamına gelir (Corsani ve başkaları 2004, s. 8; Serfati değişik yerlerde). Günümüzdeki toplumsal ve politik değişimlerin bu biçimde sunulmasının çağdaş kapitalizmi güzelleştirdiğini ve onun hareket ve olaylarının, sermayenin toplumsallaşmış emeği özel mülkiyet alanına yerleştirme konusundaki aralıksız girişimleriyle damgalanmış olduğunu sanıyorum. Bilimsel ve teknik

içeriği kesinlikle artmış olan geniş ve karmaşık bir elbirliğinin sonuçları, az sayıda ülke ve sınırlı sayıda toplumsal grup tarafından benimsenmeye devam edebilir. ABD ve sermayenin en güçlü kesimlerinin önderliğinde, gelişmiş kapitalist ülkelerin içeride ve dışarıda politik ve toplumsal egemenlik ilişkilerini korumak için kullandıkları araçların bolluğu ve onlara eşlik eden yaşam biçimleri bu girişimin en göze çarpan ifadesidir. Toplumun -kolektif ve toplumsal ama aynı zamanda bireysel ya da kişisel- üretim kapasitelerindeki gelişmenin açıkça bloke edildiği görülür. Bizim dünyamız ise, tersine, bu kapasitelerin aynı ölçüde yıkıcı güçlere dönüşmesiyle nitelenir. *Bilişsel kapitalizm*in zaferini görecek olan topluma uğursuz bir görünüş veren bu durumun en açık belirtisi, bilimsel ve teknolojik araştırma ile toplumsal "yaratıcılık"ın önemli bir bölümünün sürekli olarak askeri hedeflere[1] ve günümüzde *yaşamın* ele geçirilmesi-mülkleştirilmesi ile ilgili "totaliter" hedeflerle nitelenen projelere yönelmesidir.

Anlaşmazlık teknolojiye, onun toplumsal denetimi ve dönüşümünün içerdiği bütün değişiklikler çerçevesinde dönüp duran risklere daha büyük bir dikkat göstermenin gerekliliği konusunda değil de, bir kez bu düşünceyi dillendirdikten sonra yapılacak kritik çalışmanın kapsamı konusunda ortaya çıkıyor. Çağdaş kapitalizm hiç kuşkusuz "tıpkı üretim, ticaret ya da örgütlenme alanında bilgiye ya da bir teknik yaratıcılık potansiyeline sahip olanlar üzerinde olduğu kadar alanlar üzerinde de bir denetimi artırmaya ve doğrudan uygulamaya" çalışıyor (Corsani ve başkaları 2004, s. 9). Ancak bu denetimi kim ve hangi çıkarlar için yapıyor? Bu yazıya göre, bu denetimin, ama aynı zamanda onun yol açtığı direnmelerin, çelişkilerin ve heba olmaların kapsam ve sonuçlarını anlamak için, her

1 Her yeni çatışma -Sırbistan, Afganistan, Filistin vb.deki- bize, bilgi ve tekniğin ölüm makineleri ve düşmanı topyekûn denetleme araçlarının üretimine katkısının büyüklüğü ve karmaşıklığı konusunda bilgi verir. Krş. Serfati, değişik yerlerde.

şeyden önce mülkiyet ilişkileri olarak üretim ilişkilerinin özgül yönünü tanımlamak gerekir. Mülkiyet ilişkilerine verilen önem, tıpkı kapitalizm benzeri ya da potansiyel olarak postkapitalizmin koşulları içindeki net üründe (ya da artı üründe) olduğu gibi, ücretlendirilmemiş ya da bütün biçimleriyle artı emeğin bir araya getirilmesinde ve merkezileşmesinde oynadıkları stratejik rol nedeniyle, birikim rejiminin tanımında onlara verdiğim merkezi rolü apaçık ortaya koyar.

I. Yöntembilimsel bir çıkış noktası ve stilize bazı olaylar

Ezelden beri tartışmalı olan bir sorun da mülkiyet ilişkileri ile tekniğin durumunu dolaysız biçimde gösteren ilişkilerin işgal ettikleri karşılıklı yerle ilgilidir, tıpkı emek süreci ile toplumsal işbölümünün aldığı biçimlerde olduğu gibi. Marx'ın kendisi farklı ya da daha doğrusu kökten karşıt yanıtlar vermiştir.[2] *Kapital I*'in kooperatifçilik, manifaktür ve büyük sanayi üzerine olan sonraki bölümlerinde, Marx'ın, sermayenin onu oluşturan mülkiyet ilişkileri temelinde teknik değişimleri yakaladığını ve teknolojik yörüngeleri kendi amacına uygun olarak yönlendirdiğini gösteren tezini ayrıca ele alacağım (Rosenberg 1976 ve 1982, s. 34-54). I. Cilt'in XIII. bölümünün başında Marx bugün "stilize olaylar" olarak tanımlanabilecek olaylardan söz eder. "...tek bir kapitalistin daha çok sayıdaki işçiyi eşzamanlı olarak aynı yerde (isterseniz aynı iş alanında da diyebilirsiniz) çalıştırarak, yani emek sürecinin kapsamını

2 Böylece Matiss-Isys'in araştırmacıları benim savunduğum pozisyonlara karşı çıkmak için Marx'ın bir pasajından yararlanabilirler. Marx sadece şunu yazmıştır: "İnsanlar yeni üretim güçleri kazandıkça üretim biçimlerini ve bütün toplumsal ilişkilerini değiştirirler. Yel değirmeni size derebeylik toplumunu verecektir, buharlı makine ise endüstriyel kapitalizm toplumunu" (Krş. K. Marx 1972, ikinci görüş). Daha önce başkalarının (örneğin Cornelius Castoriadis) yaptığı gibi, bu pasajdaki teknolojik zorunluluğun karşısında yer alacağım. "Laboratuar ve atölye çalışanları komitelerinin eşgüdümüyle yönetilen toplum"a gelince, bilgisayar ve canlı organizmaların eşanlı egemenliği artık bize bilişsel kapitalizmi vermiyor.

genişleterek" elde ettiği "nicel bakımdan daha fazla ürünü" satmak için daha geniş bir pazara ihtiyaç duyduğu yerde kapitalist üretimden söz edilir. Bu toplumsal-üretimsel biçimin ilk meyvelerini üreten teknoloji değil, bir yanda kendi emek gücünü satmaya zorlanan işçilerin varlığı, öte yanda sermayenin sanayi kapitalistlerin ellerinde toplanmaya başlaması olmak üzere iki boyutlu "ilksel birikim" sürecidir. Birinci sanayi devriminin gerçekleşmesini sağlayan (Mantoux 1959) yeni teknolojilerin gelişmesi ve bilim ile üretim arasında modern ilişkilerin oluşması işte bu toplumsal üretim ilişkileri çerçevesinde olmuştur.

Çağımızdaki durumu yine "stilize" biçimde sunmayı deneyelim. Marx'ın sözlerinin yerine şunları söyleyebiliriz: "Değişken yapıda bir hissedar grubu, kendi çıkarlarına uygun olarak işe alınan yöneticilerle birlikte aynı anda birçok ücretliyi sömürmektedirler. Onlar karşılığı ödenmeyen emekten değer sızdırmayı, çok geniş (kıtasal ve bazen de küresel) piyasalardaki satışları öngörerek, çok çeşitli sözleşme biçimleriyle düzenlerler. Artık aynı mekânda değil, ama birbirinden uzak ülkelerde bulunan farklı boyutlardaki iş yerlerinde karmaşık tedarik ve üretim ağlarını faaliyete geçirerek iş görürler." Böyle bir durumun hâkim hele gelmesinin arka planında, mülkiyet ilişkilerinden ziyade spesifik bir üretim ilişkisi tarzı vardır. Bu üretim ilişkileri, kapitalizmin ileri olduğu ülkelerde, "ilksel birikim" sürecinin, sermayenin aşırı yoğunlaşma-merkezileşme düzeyleri ve bu yoğunlaşmış ve merkezileşmiş sermayeye sahip olmanın çok önemli ya da daha doğrusu egemen biçimi olarak hisseye dayalı mülkiyetin tekrar öne çıkması yoluyla tamamlanmasıyla nitelenirler.

- Gelişmiş kapitalist ülkelerde halkın ezici çoğunluğu, farklı ücret ilişkilerinden birine uygun olarak, kendi işgücünü satmak zorundadır ya da satmayı dener. Bu egemen ilişki türünün yanında, "piyasadan çıkmadan ücretlilikten çıkma"yı denemeyi

sağlayan ve "ticari amaçlarla" bir tür "kendini sömürme" düzeni oluşturma biçimlerine götüren "isteyerek seçilmiş" bireysel stratejilerin geliştiği de görülmüştür. Ağır yapısal işsizlik durumlarında, egemen ticari ilişkilerin kıyılarında bulunan "yerel" işbölümü biçimleri oluşturularak eyleme geçirilen ve "dayanışma ekonomisi"ne özgü daha kolektif hayatta kalma stratejilerinin doğuşuna da tanıklık edilmiştir.

- Toplumsal üretimin düzenlemesi mülkiyetin daha da yoğunlaşması ve merkezileşmesiyle nitelenir; tıpkı sermayenin, üç büyük biçimi, yani endüstriyel sermaye ya da "üretken" sermaye, ticari sermaye (yoğunlaşmış nihai dağıtım grupları gibi büyük ticari gruplar) ve son olarak finansal sermaye, yani bankalar ve bankacılık yapmayan finans kurumları ile stratejik yönetiminde olduğu gibi. Monopsoni ve oligpsoni (talebin tek ya da küçük bir alıcı grubu tarafından denetlenmesi) ekonomik güç uygulamasının anahtar öğeleri haline gelmiştir. Piyasaya ve finansmana erişimin denetimi küçük ya da mikro şirket bağımlılığında güçlü bir araç oluşturur, tıpkı "kendini sömürme" durumundaki işçilerin çalışma ve ürün segmentlerinin ele geçirilmesi ve merkezileştirilmesinde olduğu gibi.
- Margaret Thatcher, Paul Volcker ve Ronald Reagan'ın "muhafazakâr devrim"inden başlayarak gerçekleştirilen serbestleştirme, kısıtlamaların kaldırılması ve özelleştirme politikaları, sermayenin kendi ihtiyaçlarına uygun tek değerlendirme alanı olarak gördüğü "dünya piyasası"na can vermeye yönelik çabalarını desteklemiştir. Fordist birikim zamanına kadar giden bir ulusal tablo içerisinde doğmuş olan toplumsal sınıflar ve kurumlar arasındaki politik ilişkiler, ülkelerin durumuna göre hâlâ çok farklı ölçülerde olsa da, ortadan kaldırılmıştır. Sermayenin içselleştirilmesinde yeni bir dönem açılmıştır. İmalat sanayisinde gruplar, kendi ülkelerinin teknolojik potansiyeline güvenmelerine rağmen, gerçek bir dünya haritası üzerinde, kendi tedarik kaynaklarını, üretim ve mon-

taj yerlerini ve kendi satış noktalarını özgürce seçmektedirler. Hizmet sanayilerinde DTÖ ile görüşmekte olan ACGCS[3] aynı sonucu hedeflemektedir. Sermaye ister devlet desteğinden yararlansın isterse kendini dayatacak araçlara sahip olsun, emek karşısında güç ilişkileri bütünüyle sermaye lehine sonuçlanmaktadır: Ticaretin ve yatırımların serbestleştirilmesi sermayenin, bölgeler-kıtalar ve onların çevresindeki eşit nitelikli emek gücünün satışında uluslararası rekabeti harekete geçirmesini sağlar.

- Son olarak, merkezileşmiş sermaye mülkiyeti gittikçe daha genel olarak borsada alınıp satılabilir hisse senedi biçimini almıştır. Yirmi yıldır kamusal mülkiyette sürekli bir gerileme görülmektedir. Aynı zaman dilimi içinde özel sermayenin iç ilişkilerinde önemli değişiklikler olmuştur. Bunun sonucunda üretim araçlarının özel mülkiyeti ve malik-hissedarların isteyebilecekleri "haklar"ı oluşturan şeyin tanımında değilse bile en azından algılanmasında bir değişiklik olmuştur. Birçok değişiklik sadece sermayenin salt sermaye-para olarak biriktirilmesinden değil, ama aynı zamanda kapitalizmin çok özel kurumunun gördüğü ve ikincil hisse senedi piyasasıyla temsil edilen restorasyondan da kaynaklanır. Bu ikincil piyasa hissedarlara finansal krizler ya da tam iflaslar dışında, hisse senetlerinin "likidite"sini garanti eder, yani mülkiyetlerinin şu ya da bu şirketin payı biçimini alan o parçasını istedikleri gibi elden çıkarmalarına olanak sağlar. Bu durum borsayı şirketlerin hissedar-maliklerin istediği *yönetişim* kurallarına ve verimlilik düzeylerine uymalarını sağlama aracı yapmıştır. "Şirket piyasası" niteliğiyle borsa, son yıllara damgasını vurmuş olan sermayenin hızlı biçimde merkezileştirilmesinin kaldıracını da oluşturmuştur.

3 Association du Castelbriantais de gestion du comité SIDA'nın (AIDS komitesi yönetiminin Castelbriantais Derneği) baş harfleri (çn).

II. Sömürü oranındaki artış, "şirket yönetişimi", acente ağları ve Bilgi İletişim Teknolojileri

Bu tez kapitalizmi kendinden önceki bütün toplumsal üretim örgütleme biçimlerinden ayıran en derin eğilimler arasında bazılarını, özellikle onun toplumsal alanın tümünü işgal etme, kendini dünya sistemi olarak dayatma ve toplumsal üretim ilişkisinin – sadece egemen değil – *özel biçimi* olarak sermaye-emek ilişkisini belirleme eğilimini ifade eder (Bihr 2001). Bununla birlikte çok sayıda yapıcı öğe ve öncelikle finansal nitelikli birikim rejiminin ya da yine "patrimonyal büyüme ya da finansallaşmış birikim rejimi"nin önemli özellikleri de özetlenmiştir (Aglietta 1998; Orlèan 1999; Lordon 2000). Onları ayıran önemli farkların ötesinde, bu rejimin kuramını hazırlamaya başlamış olan yazarlar, finansal yatırım biçiminde değerlendirilen (ve "patrimonyal sermaye" olarak da adlandırılan) ve faiz, pay ve borsadaki değer artışlarını alarak şirket kârının paylaşımından yararlanan sermayenin egemen, yani birikimin ritim ve yönünün bağlı olduğu kısmını temsil ettiği konusunda neredeyse bütünüyle görüş birliği içindedirler. Hisse senedi piyasası ve yeni hissedarların potansiyel büyümesi, tıpkı merkezinde "finansal balon" olaylarının yer aldığı görülmemiş makroekonomik ve makrososyal bağlantılar ile ne pahasına olursa olsun yüksek düzeyde tutulan borsa piyasalarının oluşumuna olduğu gibi, yeni sistemsel yapıların oluşumuna da eşlik etmiştir.

Sermayenin en kişiliksiz ve soyut biçimi, sermaye-para tarafından temsil edilir. Sermaye-paranın soyutluğu bilişim yöntemleri ve teknik temelleri ile daha da güçlenir. Ancak tekniğin soyutluğundan değil sermaye-paranın kendi soyutluğundan yola çıkmak gerekir. İşte "araştırma, teknik gelişme, eğitim, bilgi dolaşımı, iletişim sistemleri, inovasyon, örgütlü öğrenme ve örgütlenmelerin stratejik yönetiminin önemli rolünü, (tıpkı) tüketimin tekniğe ve özellikle 'zihinsel teknikleri'ne, yani görsel işitsel araçlar, bilgisayar, internet vb. yeni teknik araç-

larla etkileşim yoluyla düşünsel yetileri işe karıştıran tekniklere yönelmenin de olduğu gibi" (Corsani ve başkaları 2004, s. 9) her zaman bu tablo içerisinde incelemek gerekir (ve bu henüz yapılmamıştır).

Yeniden biçimlendirilmiş sermaye tarafından sömürülmenin analizi, bilimsel ve teknolojik bilgiler ile teknik yaratıcılık potansiyellerini kendi yararına ele geçirmenin analizi için ilk ipucu -klasik olarak- şirketler içerisindeki, bunların ister imalatçı türden ister (otel zinciri, dinlenme tesisi vb) standartlaşmış hizmetler ya da finansal hizmetler (özellikle bankalar) ile uğraşıyor olmaları fark etmez, tıpkı kâr oranının olduğu gibi, sömürü oranının artışından da oluşmaktadır. Sadece bu ipucuyla sınırlı kalmak son derece kısıtlayıcı olurdu, ama onun önemini göz ardı etmek de bir o kadar saçma olur. Karşılığı ödenmeyen emek miktarını artırmaya yönelik yeni teknik araçların kullanımı olmadan yöneticiler, kurumsal yatırımcıların verimlilik oranı ve faiz getiren sermayenin istediği faiz ve pay akışını artırma çerçevesindeki isteklerini, geçici de olsa, karşılamakta yetersiz kalacaklardı. İşte bu düzeyde Bilgi iletişim teknolojileri (burada Jean Gadrey "iletişim" teriminin yerine "kontrol" terimini koyar, Gadrey, 2000) en doğrudan rolünü oynamış ve oynamaya devam etmektedir. Yeni sermaye mülkiyeti figürleri ile yeni teknik araçların hızlandırılmış girişi arasındaki ilişki çift anlamlı etkileşim içindedir. Doksanlı yılların ortalarına kadar sermaye "Solow paradoksu" ile karşı karşıya kalır; çok güçlü bir teknolojik yapıya sahip olmasına rağmen bu paradoks verimlilik düzeyine herhangi önemli bir karşıtlık sağlamaz. Kurumsal hissedarlar tarafından dayatılan "yönetişim" kuralları, önce ABD'de, sonra bütün kote grup bölgelerinde, yöneticilerin (esneklik ve güvencesizliğe dayalı) yeni bir ücret ilişkisi ve bilgi iletişim teknolojilerinin artan bir sömürü oranının sağlayıcısı haline gelmeleri için olmaz-

sa olmaz örgütsel değişikliklerin yapılmasını hızlandırarak buna son vermiştir.[4]

Gruplar bilgi iletişim teknolojilerinden birçok düzeyde çıkar sağlarlar, bunlardan ikisi şunlardır: birincisi, yeni tür otomatikleşmiş aletler çevresinde yeni bir emek örgütlenmesinin gerçekleştiği üretim yerlerinden oluşur. İkincisi de, üretim biçimleri arasındaki ağlardan ve akışlardan oluşur. Dış tedarik ve taşeronların aşamalı genişlemesi yetmişli yılların sonundaki krize kadar gider. Bununla birlikte bilgi iletişim teknolojileri, onların stok ve siparişlerin sürekli periyodik kontrolü, ama aynı zamanda taşeronlar nezdinde üretimin uzaktan kontrolü konusunda izin verdikleri şeyin özen gösterilen kullanımını nitel olarak hızlandırmışlardır. Böylece daha küçük ve daha zayıf pazarlık gücü olan şirketler tarafından üretilen değer parçalarına sahiplenmeden gelen grupların şirket yönetiminin brüt gelirinde önemli bir artış gerçekleşmiştir. Bu küçük şirketlere doğru bir konjonktür riski transferi olmuştur, tıpkı en ağır yönetim yüklerinin günlük işlem yönetimi risklerinde olduğu gibi. Öteki şirketlerin üretim fazlası ve üretim faaliyeti üzerinden yapılan kesintilerle daha önce yaratılan değerleri sahiplenme alanına giren işlemlerin önemini gördükten sonra büyük ağ-şirket, hissedarlar için değer yaratmanın daha çok yararına olmak üzere "kâr" ile "gelir" arasındaki sınırlara bir açılma getirir.

III. Kaç şirket "bilişsel"e gerçekten yer veriyor?

Matisse-Isys "bilişsel kapitalizmin sadece bilgi iletişim teknolojilerinin gelişimiyle karakterize edilen bir toplumla bağdaştırılamayacağı"nın altını çizme kaygısı taşıyor. Bu, bilişsel kapitalizmin, tam olarak onların üretimde yaygın

4 Aynı yönde paralel olarak etki yapmış olan öteki bileşen, ticaret ve yatırımların serbestleştirilmesi yoluyla, emek gücü satıcılarının uluslararası rekabete girmeleri olmuştur.

kullanılma biçimiyle, tıpkı büyük hizmet sektöründe olduğu gibi, imalat sanayisindeki ücretlilerin büyük bölümü tarafından deneyimlendiğini dışlamaz. En azından şunu söyleyebiliriz ki, bilişsel kapitalizm ücretliler tarafından özgürleştirici bir hareket olarak yaşanmamaktadır. Bilişsel kapitalizm daha ziyade "çalışırken acı çekme" ve bu acıdan kaynaklı yeni hastalıkların eşanlamlısı haline gelmiştir. Ama dahası da var. Kapitalizm öncelikle, üstelik bugün yoğunlaşmış sermayepara tarafından yönetilen bir sömürü ve toplumsal egemenlik modelini temsil ettiğine göre, "bilişsel" alanda engeller çıkaran bizzat kendisidir. LATTS[5] mühendislerinin çalışmalarına dair analizinde Pierre Veltz bugün şirketlerin çözmek zorunda olduğu en büyük sorunun "kişilerin öznel harekete geçmelerine dayanan süreçleri reel ve finansal piyasaların soğuk mantığına bağlayan temel çelişki" ile ilgili olduğunu anımsatır (Veltz 2000, s. 202-203). Bu çelişki sonunda şirketler için daha da ağırlaşır ve dünya çapındaki oligopol rekabetin ve yavaş büyümenin finansal kriz yokluğunda bile gerektirdiği endüstriyel stratejiler "bireysel ve kolektif öğrenme kapasitesi etkinliğin merkezi bir öğesi haline gelecek [biçimde] istikrar dönemlerini önemli ölçüde [azaltan] süreçlerin ve ürünlerin sürekli yenilenmesini" (s. 116-117) zorunlu kılar. Bir şirket grubu da vardır ki "bilişsel"e sırtını döner. Bunlar faaliyetlerini "istihdamın aşırı esnekliği" üzerine kurar ve "temel çelişki"ye, güvencesizlik ve düşük ücrete dayalı bir ücret modelinin kaynaklık ettiği sorunlara şu ya da bu biçimde çözüm bulma aracı olarak bilişimden yararlanmak suretiyle yanıt verirler; "anında bir ücretlinin yerini almak için her şeyin kesinlikle usulüne uygun ve katı olması gerekir". Örneğin otomobil sektöründeki taşeronluk ya da yoğunlaşmış büyük dağıtım şirketlerinde bilişim, "diyalog alanları yaratma"ya

5 Latin America Trade and Transportation Study'nin (Latin Amerika Ticaret ve Taşımacılık İncelemesi) baş harfleri (çn).

değil, "her türlü anlaşmazlığı engelleme"ye yarar; formüle edilmiş kurallar "oyuncular tarafından özümlenebilir" değildir ve "beklenmedik kazaların olası yönetimi orada öğretici olmaz" (s. 120-121). Burada bilgisayar ve yazılımlar, mübadele edilebilir soyut emeğin endüstriyel alanda ölçüm kuralını tanımlamak için saat ve kronometrenin yerini alır, ama üretimin bilgiye dayalı gibi göründüğü anda, her ne kadar bu geçici gibi görünebilse de, her zaman bu kural hedeflenir. Başka şirketler elbirliği, etkileşim ve öğrenme ihtiyaçlarını kârlılık talepleriyle uzlaştırmak amacıyla daha yeni yollar bulmuşlardır. Burada, geniş bir yelpazeye uygulanabilen bir "hücre modeli"ne başvurmaya dayalı, ekip ve ağ halinde çalışma örgütlenmesi söz konusudur. Ama bu durumda da yeni ücret yönetimi yöntemleri onun etkilerini azaltır. Böylece, ücretlerin bireyselleştirilmesi, tıpkı değerlendirilmesinde üstlerin öznel takdirlerinin önemli bir rol oynadığı "yetenekler"e göre ücret(lendirme) düzeylerinin saptanmasında olduğu gibi, ekip halinde çalışma dinamiğini zayıflatır, çünkü bu tür çalışmada her birinin aynı sorumlulukları paylaştığı ve dolayısıyla hemen hemen eşit biçimde ücretlendirilmesi gerektiği varsayılır. Çalışmanın, faaliyetler arasındaki yakınlaşma potansiyellerinde bir azalmaya ve kişilerarası ilişkilerin etkinleşmesine bağlı etkinlikte bir zayıflamaya götüren öğe olarak hücrelere ayrıldığı başka biçimler de vardır. Böylece "faaliyetleri *iş birimlerine* bölmek, yönetime faaliyetleri piyasa ve müşterinin ihtiyaçlarına daha yakın kılma avantajı sağlar. Ama sınırları keskinleştirmek, çapraz-verimlileştirme olanaklarını, teknik ve ticari sinerjileri sınırlama, kısaca söylemek gerekirse, her şey yolunda gittiği takdirde hücresel düzeyde kazanılan şeyi kendi bütünlüğü içinde ağ düzleminde kaybetme tehlikesi doğar" (s. 195). Dolayısıyla burada modern teknolojilerin kullanımıyla sunulan "bilişsel" potansiyelin hayata geçirilmesi konusunda iyimser bir görüşten uzağız. Bu,

bilimsel ve teknik araştırmayla ilgili şeyler için de geçerlidir. Risk-sermayesi ve Nasdaq'taki yüksek teknolojiye sahip toplum kotasyonuyla ilişkili Amerikan sistemi çevresinde koparılan gürültü patırtının arkasında oldukça olumsuz süreçler saklanmaktadır. Finansal birikim rejiminin olumlanması, kişisel rekabet ve hem laboratuarlardaki hem de elbirliği ağlarındaki "ödüller"in finansallaşmış biçimlerinin yayılmasına götürmüştür. "Bilim Cumhuriyeti", ama aynı zamanda bilim insanları ya da mühendisler arasındaki işbirliğinin kurumsal ve öznel dürtüleri de bilim sosyolojisi çalışmalarındaki kuramlaşmayı bulmuştur (Crane 1972; von Hippel 1988). Ağ halindeki çalışma burada kişiler arasındaki ilişkilere dayanır ve onun potansiyel konum düzeyindeki istikrarı, ücret düzeyi ve kariyer perspektifleriyle birlikte, "çıkarcı" davranış risklerinin en aza indirgendiği koşullarda, yenilikçi sinerji yaratan mübadelesini geliştirmeye izin verirler. Bugün son yirmi yıldır yaşanan sürecin ters yönde hareket ettiği görülmektedir. Hem endüstriyel hem de finansal spekülatörler tarafından en çok takdir edilen bilimsel ve teknik disiplinler, örneğin biyoloji, tıp, bilişim alanlarında "ödül" (ücret ve sosyal yardım) sistemi, öncü araştırma alanını işgal edecek kadar genişlemiş ve araştırmacılar ile üniversite profesörleri arasındaki ilişkilerde çıkarcı davranışlarda gözle görülür bir artışa yol açmıştır. Kazancı kendine çekme üzerine kurulan ve araştırma ekibinde bir bölünmeye yol açmadıkları zaman bile bilimsel işbirliğini tehlikeye atan vahşi rekabette artış görülür.

Sonuçlar

Gelişmesi ve yüzyıllardır süren evrimi boyunca kapitalizm, emek sürecini öylesine toplumsallaştırmış, işçiler arasındaki elbirliğini öylesine geniş ölçüde örgütlemiş ve üretim görevlerini öylesine bölümlere ayırmıştır ki en basitinden en karmaşığına kadar her türlü meta bugün, tarihsel ve dünya ça-

pında geniş alana dağıtılmış çok sayıda üretim eyleminin sonucu olan uzun bir sürecin maddileşmesi olarak düşünülebilir.[6]

İnovasyon sistemleri kuramı, "olumlu dışsallıklar" olarak tanımlanan olumlu ve üretken olmayan etkilerin, sadece en belirginlerinin alındığı çoklu etkileşimlerin ve gittikçe daha çok toplusallaşmış olan bu araştırma, gelişme ve üretim çalışmasının tanınması yolunda başarısız bir denemeden başka bir şey değildir. Bilgi iletişim teknolojilerinin devreye girmesi ve *yaşam* üzerindeki teknolojik egemenlik, bilimsel ve teknik bilgilerin çok uzun bir toplumsal birikim sürecinin varış noktasıdır.

Geniş anlamda emeğin toplumsallaşma özelliğinin öncelikle o haliyle tanınması ve böylece özel mülkiyetin bilgiyi yaratma, sahiplenme ve kullanmada aşılamaz bir koşul sayılmaya devam etmesi için gösterdiği çaba, kapitalizm için her zaman önemli bir risk olmuştur.[7] Ve bu durum bugün dünkünden daha geçerlidir. Bu risk karşısında kapitalizm, içinde kör süreçler ile bilinçli görünmek isteyen oyuncuların stratejilerinin bir araya getirildiği çok sayıda yanıt hazırlanmıştır. Bilgi iletişim teknolojilerinin "kolektif emek sürecini" parçalamak ve önceki biçimlerine ayırmak amacıyla kullanılması bu riske karşılık gelir. Bilgi iletişim teknolojilerinin benzer şekilde kullanımı, farklı kapasitede kişisel tasarı ve mekanizmaların bir kombinasyonunu da gündeme getirmiştir. Eğitilmiş ücretli işçiler tarafından, çeşitli biçimleriyle "yeni Fordizm"in uygulamaya konulmasına bir yanıt verilmiştir. Bilgi ve kodlanamayan yetenekler üzeri-

6 "Emeğin toplumsallaştırılması ve onun maddi faaliyetlerinin merkezleştirilmesinin [...] onların kapitalist kapsam içinde tutulamayacak noktaya getirilmesi" (Krş. K. Marx, I. Kitap, XXXII. Bölüm, 1994), kapitalizmin aşılmasını dileyen her kuramda olduğu gibi, Marx'ın ana konularından biridir, krş. Alain Bihr, 2001.

7 İnovasyon sistemleri kuramının, bir kuram cehennemine değilse bile, en azından, çok aşağı bir anlam düzeyine sürgün edilmesi buradan kaynaklanmaktadır. Hiçbir Nobel ekonomi ödülü bu kuramın katkısını kabul etmemiştir.

ne kurulması gerekir gibi görünen bir ekonomide, yukarıda betimlenen yaklaşımlar "ücretliden çıkmak" için bireysel tasarıların öne çıkmasını kolaylaştırmış, ancak "piyasadan çıkmak" kesinlikle olmamış ya da istenmemiştir. Bu, 1968-1978 yıllarındaki umutlardan sonraki düş kırıklıklarından doğan ideolojik kopma ve Stalinizmin egemenliği altındaki "sosyalizm" gerçeğinin bilincine varmada, sürecin kuramcılarının olduğu kadar başoyuncularının da bunu kabul etmekte zorlanmasında rol oynamıştır.

Emeğin en üst düzeyde toplumsallaşmasının kabul edilmesinin ve bu haliyle örgütlenmesinin talep edildiği yerde, finansal kapitalizmin tanınması ve pekiştirilmesi için piyasaya, bireysel projelere ve prosedürlere bir dönüş olabilir. Eğitimli kadın ve erkeklerden oluşan ve ticari amaçla kendi sömürülmelerini örgütleyen bir "bağımsız işçiler" grubunun ortaya çıktığı görülmüştür. Onlar yeni bir "emekçi" türünü temsil ederler. Bu durumdan kurtulma, "yetenekler"ini "bağımsız" çalışma ve hizmet biçiminde "özgürce" satabilme ve "uzman" ya da bir "başlangıç şirketi" sahibi "işadamı" olarak ücretlendirilme hayali yaşarlar. Gerçekten de, çoğu zaman, hem operatör olarak hem de piyasaya erişimi alıcı tekeline dayalı kontroller nedeniyle, büyük endüstriyel ve finansal gruplar karşısında bir doğrudan bağlılık ilişkisi içinde yaşarlar. Özgürlük hayalinin gerisinde her zaman yoğunlaşmış ve merkezileşmiş sermaye tarafından çalışma bağımlılığı biçimleri ve risklerin -konjonktür riskleri, kişisel riskler- bu yeni emekçilere aktarılma biçimleri söz konusudur.

"Bağımsız işçiler"in bağımlılık durumu ve onların konumunu büyük sanayi gruplarınınkinden ayıran uçurum özellikle fikri ve endüstriyel mülkiyet haklarının korunması alanında apaçık ortaya çıkar. Birinciler, çalışmalarıyla ilgili bilgi içeriği ve bir sanat piyasası ya da bir medya kuruluşu için çalışıyorlarsa, eserleri üzerindeki patrimonyal haklarını gerçek anlamda

savunmak için büyük zorlukları karşılamak zorunda kalırken, ikinciler, G 7 hükümetlerinin ve gezegenin en güçlü örgütlerinden biri olan DTÖ'nün desteğini alarak, toplumsallaşmış emeği geniş ölçekte özel mülkleştirmeyi örgütlerler.

"Endüstriyel mülkiyetin korunması", batılı büyük ilaç şirketlerinin, AIDS tedavisine katılmak için, Güney Afrika Cumhuriyeti'nin de aralarında bulunduğu yoksul ülkelere, kendi ortak tekelleri aracılığıyla dayatmak istedikleri fiyatla sıkı ilişkileri nedeniyle yakın zamanlarda çok tartışılmıştır, çünkü aynı zamanda Hindistan ve Brezilya'nın bu salgının etkilerine karşı genetik ürünleri, kendi ülkelerinde bile, üretmelerini ve satmalarını engellemek için kurallar koyuyorlardı. Geniş çaplı bir uluslararası kampanya yürütüldü. İlaç şirketleri küçük ödünler verdiler, ama "endüstriyel mülkiyetin korunması" ile patent rejimi, hatta onların tüm yaşama yayılması bile tartışmaya açılmadı. Arada sırada ulusötesi bir grup bir ilacın patentini alır, onu tekelci bir konumu güçlendirme aracı ve orantılı bir kâr, ödeme ve ödün, dolaylı vergi, lisans aidatı, toplumsal olarak üretilmiş ve açıkça finanse edilmiş bilimsel bilgiler aracı yapmak için onu sahiplenir (Chesnais 1994). Patentli ürün her zaman, eşanlı olarak, patenti alan gruptan bağımsız olarak gerçekleştirilen uzun bir bilgi birikiminin ve devletten finansman alarak bir ya da çoğu kez birden fazla ülkenin kamu ve üniversite laboratuarlarında ya da küçük şirketlerde çalışan araştırmacıların faaliyetlerinin sonucudur. Patent, araştırmacıların ve onları finanse eden ülkelerin kamulaştırılma sürecini yasallaştırır. Bu özelleştirme aracılığıyla o, toplumsal bir bilgiyi, bir gelir akışı mekanizmasına ve güçlü bir toplumsal ve politik egemenlik aracına dönüştürür.

Günümüzde bu korumanın uluslararası düzeyde genlere, bitkisel ve aralarında insan soyunun da bulunduğu hayvansal gen zincirlerine yayılması ahlaki ilkelere toslar ve birçok ülkede

çok güçlü bir dirençle karşılaşır.[8] Bilginin özelleştirilmesinin etkileri konusundaki mevcut politik bilinçlenmenin öne çıkması, hiç kuşkusuz kapitalizmin kesinlikle merkezi (önemde) bir risk oluşturduğu bir dönemine karşılık gelir. Bu bilinçlenme finansın güçleri sorununun kiyle birleşir. Bu nedenle eleştirel bir bilişsel sermaye kuramı ile "patrimonyal kapitalizm" eleştirisi arasında, araştırma ve üretim araçlarının mülkiyeti sorununun hem bir hem de öteki taraf tarafından karşılanması koşuluyla, bir sentez taslağı hazırlanabilir.

8 Berlan tarafından 2000 yılında hazırlanan kitaba ve onun yaşamın patentlenebilirliği konusundaki bölümüne bakınız.

Çağdaş Üretim İlişkileri Temelinde Finansal Sermaye

Claude Serfati

Finansal sermaye bugün dünya ekonomisi içerisinde oldukça büyük bir gücü temsil etmektedir. Bize göre, finansal sermaye kategorisi iki boyutu kapsar. Her şeyden önce *işlevi*,[1] en önemli kredi biçimleri (borçlar, obligasyonlar), mülkiyet hakları (hisse senetleri) ve ikisinin karışımından oluşan biçimlerle değerlenmek -sermayeye dönüşmek- olan para söz konusudur. Kısacası finansal sermaye, evrensel zenginlik biçimi olarak paranın toplumsal gücünü en üst düzeye çıkaracak bir yeniden sermaye üretme biçimidir. İkinci olarak, finansal sermaye, görevleri onu *kurumlar* (borsa, finans piyasaları) içinde nemalandırmak için, parayı krediler ve mülkiyet hakları biçiminde merkezileştirmek olan *örgüt(lenme)leri* (bankalar, sigortalar, emeklilik fonları ve ipotekli borçlar) belirler. Finansal sermayenin bu iki, işlevsel ve kurumsal-örgütsel yönü karşılıklı ilişkileri içinde incelenmelidir, ancak her birinin kendi

1 Burada bu işlev "kısımların birbirine bağlı olduğu bir bütün içerisinde bir organizma tarafından oynanan özel ve karakteristik rol" anlamında düşünülebilir (Lalande 1993).

özgüllüğü ve kendi öyküsü olduğunu unutmadan. Seksenli yılların başında birleşen ekonomik ve politik etmenler olmasaydı finansal sermaye böyle bir gücü kesinlikle yeniden kazanamazdı. Her şeyden önce, onun egemenliği 1973'te başlayan kriz sonrasında birikimdeki bir yavaşlama sayesinde başlamıştır ve bu gelişme, "uzun" bunalım evresini ya da İkinci Dünya Savaş'ı sonrası istisnai dönemi takiben kapitalizmin tarihsel eğilimlerine geri dönüş çerçevesinde yorumlanabilir (Joshua 1999). Ayrıca, finansal sermaye dünya çapında hiç olmadığı kadar serbestçe gelişebilmiştir, çünkü onun "küreselleşmesi"nin başlıca vektörleri ulus ötesi kuruluşlar ve görevleri para sermayeyi merkezileştirmek olan *örgütler* (bankalar, yatırım fonları vb) idi. Son olarak, uygulanan liberal politikalar, sanayileşmiş ülkelerin tümünde emek ile sermaye arasındaki güç ilişkisindeki bir değişimi aynı anda hem yansıtmış hem de vurgulamıştır.

Bu bölüm şöyle kurgulanmıştır: Finansal sermayenin son yirmi yıl boyunca yeniden kazandığı önemin altını çizeceğiz. Bu önemin, Fordist modelin aşılmasının simgesi olan simgesel hissedar-ücretli figürü ve sanayi grupları içerisindeki hissedar-yönetici ilişkilerinin yeni biçimiyle yol açtığı kurumsal değişimleri analiz edeceğiz. Daha sonra Fransa olayını ("Fransız usulü" emeklilik fonlarını, ücret tasarrufunu) inceleyeceğiz. Son olarak da hissedar için değer üretmeye dayalı şirket örgütlenmelerinin üretim örgütlenmesinde ve şirket içi emek süreçlerinde büyük değişikliklere yol açtığını göstereceğiz.

I. Kapitalizmin gelişiminde yeni bir aşama

Finansal sermaye gücünün temelleri

Güçlü büyüme dönemini izleyen otuz yıl, kapitalizm tarihinde ya finans ağırlıklı bir birikim rejimi (Chesnais 1994) ya patrimonyal bir birikim rejimi (Aglietta 1998) ya da finansın sürüklediği bir birikim rejimi (Boyer 1999) olarak tanımlanan yeni bir

birikim rejiminin öne çıktığı yeni bir aşamayı göstermiştir. Bu kavramlar son derece farklı anlamlar içermektedir. Bize göre, çağdaş kapitalizmin temel özelliği finansal sermayenin ön sıraya geri dönmesidir. Finansal sermayenin gücü, gelir (P…P') ve bileşik örgütlenme biçimleri getiren para sermayeyi değerlendirme işlemlerinin artan önemi, tepesinde emeklilik fonları ya da ortak yatırım fonlarının bulunduğu finansal sermaye örgütlerinin belirleyici rolü ile kendini gösterir. Finansal sermayenin bu iki, işlevsel ve kurumsal-örgütsel yönü, karşılıklı ilişkileri içinde, ancak her birinin kendi özgüllüğü olduğu göz önünde tutularak incelenmelidir.[2]

Finansal sermayenin egemenliği farklı analiz düzeylerinde bulunan üç dizi etmenin birleşmesi sonucu ortaya çıkar (Serfati 2000 a, 2000 b). Birincisi, finansal sermayenin kapitalizmin idealize edilmiş işleyiş biçimine karşılık geldiği varsayımına dayanır. Buna göre, bir mülkiyet (ya da kredi) hakkını elinde bulundurmak, özneye zenginliği sahiplenme hakkı verir. Finans ajanlarının görevi olan para ile para kazanmak kuşkusuz finansal sermayeden olduğu kadar toplumsal sistem (değer üretme ve toplumsal ilişkileri yeniden üretme biçimi) olarak kapitalizmden de önceki bir faaliyettir. Ama para her koşuldan bağımsız ve en dokunulmaz zenginlik biçimini temsil ettiğine ve aynı zamanda ona sahip olana toplumsal bir güç verdiğine göre, buradan "kapitalist bir üretim biçimiyle karakterize edilen bütün ulusların, dönem dönem, üretim sürecinin aracılığı olmadan zenginleşme isteğine kapıldıkları" (Marx 1960, Kapital II, s. 54) ortaya çıkmaktadır. Başka deyişle, uluslar para sermayesine, finansal gelir sağlama, tek sözcükle finansal sermaye olmanın "doğal" mülkiyetini verme isteğine kapılırlar. İngiltere'de sanayi devrimiyle başlayan imalat sanayisinin büyük ölçüde yayılması, her ne kadar, daha o çağda, endüstriyel

2 Oysa Hilferding'in çalışmalarında finansal sermayenin bu iki boyutunun karıştırıldığı görülür (Hilferding 1970), burada para, nicelik kuramının göze çarptığı bir yaklaşımla (örneğin bkz. s. 100), ödeme ve dolaşım aracı işlevine indirgenme eğilimine girer. Benim Hilferding okumam da Brunhoff 1973 analizine dayanmaktadır.

krizler kredi parasının değerini düşürmenin var olan bütün ilişkileri sarsması sorununu dönemsel olarak görülmemiş bir şiddetle ortaya çıkardığı halde, finansal sermaye isteklerini de içermiştir. Böylece parada cisimleşen bu değerin efsanevi ve bağımsız varlığını güvence altına almak için metaların değeri feda ediliyordu (s. 177). Bu krizler sırasında, ilk "feda edilen meta" işten çıkarılan ya da değeri düşürülen (ücret indirimi yapılan) emek gücüdür.

Ama XIX. yüzyılın sonundan itibaren, dünyanın büyük emperyalist güçler tarafından fethedilmesinin öncüsü haline geldiğinde, finansal sermaye belirleyici bir konum kazanır. Onun *rantçı* doğası -yani üretime katılmadan değer kazanarak gelişme kapasitesi- tam olarak asalak (askeri harcamalar) değilse bile, zorbalıkla yeniden ortaya çıkar. Hayali (fiktif) sermayenin 1929 krizi ile İkinci Dünya Savaşı sırasında çok büyük bir yıkıma uğraması sonucunda, yeniden yapılanma amacıyla üretim sermayesinin birikim ihtiyaçlarına karşı, Keynesçi politikalar, İkinci Dünya Savaş'ı sonrasındaki güçlü ekonomik yayılma sırasında finansal sermaye kurumlarını (borsa) ve örgütlerini, en azından geçici olarak, göreli olarak endüstriyel sermayeye bağımlı hale getirdiler.

Güçlü bir finansal sermayenin yeniden doğuşunu kolaylaştıran ikinci tür etmenler işte bu bağlamda devreye girer. Yetmişli yılların sonunda neo-liberal politikalar zafer kazandı. Bütünüyle finansa yararlı -aynı zamanda politik (zorlama gücü), kurallara uygun ve ideolojik boyutları da olan- kurumsal bir tablo yarattılar. André Orléan'ın bize gösterdiği gibi, bu politikalar sermaye *likiditesini*, bir "finans insanları yaratma" işini büyük ölçüde güçlendirdi (Orléan 1999, s. 45). Para sermayenin, haliyle, serbestleşme ve "kısıtlamaların kaldırılması" (finansal sermayenin *işlevsel* boyutu) sayesinde olan bu değerlenme kapasitesi, finansal sermaye *örgütlerinin* birinci sıraya yerleşmesi sayesinde son derece yüksek bir noktaya taşındı. Ortak yatırım fonları ve faaliyet sınırları değişmiş ve (yatırım fonları yaratmada çoğu kez aktif yazan) bankalar, finansal sermayenin egemenliğini endüstriyel üretim yapan

büyük grupların kalbine demirlemiştir ve finansal mantık gittikçe daha önemli hale gelmiştir (Serfati 1996). Finansal sermayeye bağlılığın ulaştığı bu düzey, Enron ve öteki büyük Amerikan endüstriyel finans gruplarının iflası ile ölçülebilir. Endüstriyel üretim yapan şirketler artık finansal sermaye tarafından finans piyasalarındaki "gelir aktifleri" olarak görüldükleri için onların finansal ve hesaplanabilir yapısının bütünü doksanlı yıllarda yeniden biçimlendirilmiştir. Dolayısıyla sorun, şirketlerin bilançolarındaki basit hile ya da sahtecilik meselesinin ötesine geçen bir boyutla karakterize edilmektedir. Bu şirketleri, onların hissedarlarını ve finans piyasalarını vuran krizin temelinde "parayla para kazanma" fırsatlarını çoğaltma yönündeki doymak bilmez istek yatmaktadır ve bu da, sadece "hayali sermaye" yaratmayı serbestleştirmekle kalmayıp onu, yirmili yıllardakine göre çok daha yüksek bir düzeyde, endüstriyel grupların kalbine yerleştiren finans ve muhasebe uygulamaları bütünü sayesinde olmuştur. Burada finans piyasalarındaki kısıtlamaların kaldırılması adını verdiğimiz şeyin aslında yasalar tarafından onaylanmış bir önlemler bütününün işleme konulması olduğu görülecektir; dolayısıyla daha dar bir anlamda finansal sermayeye etkisini artırması ve çok büyük kaynaklar sağlaması için tam bir serbestlik veren bir "düzenleme"den söz edilebilir.

Son olarak, seksenli yıllarda emek ile sermaye arasındaki güç ilişkilerinde ortaya çıkan değişim yeniden güçlü bir finansal sermaye oluşturulmasına yararlı bir etmen olmuştur. Terazinin ibresinin finansal sermaye *örgütlerine* doğru kayması (finansal sermayenin ikinci boyutu) kapitalist gelişim dinamiğinin bir "küresel nicelikler mekaniği"ne indirgenemeyeceğini anımsatır (Perroux). Finansal sermaye, örgütlerde kristalleşen toplumsal güçleri oyuna sokar ve onların çatışma ve buluşmaları kurumlara yansır. Finansal sermayenin egemenliği kapitalizmi kuran ve yapılandıran toplumsal ilişkilerin doğasını değiştirmez, ama kurumlar toplumsal ilişkileri yansıttıkları için,

uzlaşmalarında olduğu gibi güç ilişkilerinde de kurumların rolünü ve biçimini değiştirir. Finansal sermaye ile onun toplumsal boyutları arasındaki ilişki hakkındaki tartışma, James Mill'in "sömürge sistemi en üst sınıflar için bir çıkış noktasıdır" (Hobson 1988, s. 5) cümlesini yeniden ele alarak, emperyalizmin bazı toplumsal sınıfların çıkarlarını yansıttığını düşünen Hobson'un eseriyle yüzyılın başında kendine yer edinmişti. Bu ilişki İkinci Enternasyonal'in kuramcıları tarafından yapılan çalışmaların merkezinde yer almıştır. Buharin, Hilferding ve Lenin, farklı tonlarla, metropollerdeki işçi sınıfı fraksiyonlarının, bazı geçici maddi avantajlar karşılığında, birleşme politikalarına katılabileceklerini belirtiyorlardı.[3] Fazla "ekonomik temelli" bulduğu Marksist emperyalizm analizine katılmayan Joseph A. Schumpeter, aynı biçimde, emperyalizmin enerjisini bazı toplumsal grupların çıkarında arıyordu.[4] XX. yüzyıl sonundaki finansal kapitalizm toplumsal ve üretimsel biçimleri aynı biçimde değiştirir.

Hissedar ücreti, yeni bir düzenleme biçiminin simgesi mi?

Lordon, fabrikada yeni birikim rejiminin anahtarını yirmi yıl aradıktan sonra, düzenlemecilerin finansa bakmak gerektiğine daha çok ikna olduklarının altını çizer (Lordon 1997). Gerçekten de, düzenlemeci yazarların yeni ve ortak analizleri, *patrimonyal kapitalizm* üzerine kurulu yeni bir düzenleme biçiminin öne çıktığını vurgulamıştır. Kısacası, önceki, yani Fordist birikim rejimini izleyen düzenleme biçimi ile birikim rejimi bunlar olacaktır. Onların gelişi kaçınılmaz olarak değerlendirilir, daha çok da yazarlar onların istikrar koşullarını araştırırlar. Verilen yanıtlar farklılık göstermekle birlikte aynı yöndedir. Bu yeni rejim, uygun kurumlarla düzenlenmiş olmak

3 Bir İngiliz yönetici olan Cecil Rhodes bunu şöyle yorumluyordu: "Eğer iç savaş önlenmek isteniyorsa emperyalist olmak gerekir."

4 Bu yorum onun öğrencilerinden birine pek inandırıcı gelmemiştir: Swedberg 1991.

koşuluyla, birden fazla nedenle istikrarlı olarak ortaya çıkabilir: Finansın, patrimonyal bireyciliğin eksikliğiyle orantılı olarak kendi kendini düzenlemede yetersiz kaldığı ölçüde (Orléan 1999, s. 259), yeniden, ücret ilişkilerinin farklılığına uygun bir çalışma hukuku oluşturmak ve güçlü büyüme döneminin hukuksal ve kurumsal mirasını gözden geçirmek gerekir (Beffa, Boyer ve Touffut 1999); bir sermayeleştirme sisteminde emeklilik hakları sendikaların kontrol etmesi gereken toplumsal bir borçtur (Aglietta 1998, s. 40-41).

Her durumda yeni birikim rejiminin simgesi, hissedar-ücretli/tasarrufçu figürüdür. Fransa'da onun uzun vadeli istikrarını sağlamak için yapılan öneriler ücretlilerin varlığa ve onun gelirlerine erişme yollarını genişletmeyi ve kodlamayı hedefler. Onlar kısmen, "kazan-kazan"[5] adını da verebileceğimiz, bir emek-sermaye kombinasyonu umuduyla ilgilenir; *Gollizmin*[6] temel programında yer alan ve yetmişli yıllarda toparlanan katılma önlemlerini anımsatırlar. Bazıları da tersine burada Marx'ın,[7] iyi bildiğimiz, bir varsayımının gerçekleşmesini görüyorlar.

---

5 Örneğin bkz. Beffa, Boyer ve Touffut tarafından önerilen önlemler, 1999, s. 42: "Bu nedenle kamu müdahalesi, yasalar ve subvansiyonlarla, bireysel olarak değerlendirildiklerinde şirketlerin genellikle pek ilgilenmediği kârın bölünmesine başvurmak kolaylaştırılmalıdır."

6 "Kurmak istediğimiz gerçek ve sözleşmeli bir ortaklıktır, yoksa verimlilikte birinci, işçi hissedarlığı, bazılarına onu sınırlama gücü veren gelirlere katılma gibi benzerlerini değil" (krş. Charles De Gaulle 1950, alıntı Guiol'dan 1986, s. 13-45).

7 "Haklı olarak işçileri devreye sokan ilgi ve katılım, ücret ilişkisini açık bir zorlama ilişkisinden barışçı bir işbirliği ruhuna geçirme eğilimindedir. Öte yandan böyle bir kaydırma olasılığına Marx karşı çıkmıştı" diye yazar Jean-Philippe Touffut Le Monde gazetesindeki bir yazısında; Jean-Louis Beffa: "Çalışma hukuku onun farklılığı kabul edilerek geliştirilmelidir." Le Monde, 7 Eylül 1999. 1979'da, Peter Drucker Amerika Birleşik Devletleri'nin, "ücret fonları"na dönüşen emeklilik fonları ve (Marx'ın dediği anlamda) "artı değerin ortadan kalkması"nın etkisiyle sosyalizme geçtiğini belirtirken çok daha köktenciydi, alıntı O'Sullivan 2000, s. 47-87.

Yeni bir toplumsal figür: hissedar yöneticiler

Finansal sermayenin, ortak yatırım fonları olan egemen örgütlenmeleri tarafından sanayi gruplarında yapılan doğrudan kontrol, sermaye sahipleri ile şirket grupları yöneticileri arasındaki ilişkilerde önemli bir değişime yol açmıştır. Sermaye sahipleri ile yöneticiler arasındaki ayrım ticaret ortaklığı temelinde daha önce Adam Smith tarafından belirtilmişti. O, işbölümünde bir derinleşme olarak tasarlanan sermaye sahipleri ile yöneticiler arasındaki rol dağılımını savunma ile ikincilerin açgözlülüğüne karşı bir uyarıda bulunma arasında kararsız kalıyordu. Marx toplumsal işbölümü ile işyerindeki işbölümü ("teknik" işbölümü) arasında, ikincisi birincisinin temelinde olduğu için, doğal bir fark olduğunu düşünür. Sermaye egemenliğine dayalı üretim biçiminde yönetim işlevleri bu ikili işbölümündeki derinleşmenin ürünüdür. Dolayısıyla bu işlevler üretim ve örgütlenme süreçlerinin artan karmaşıklığına, ama aynı zamanda, bir toplumsal çatışmaya dayalı bütün üretim biçimlerinde olduğu gibi, bir işçi kontrolünü isteyen emek-sermaye çatışmasına da uygun olarak artar.

Neo-liberal politikaların analizi sadece makroekonomik boyutlar içerisinde yapılamaz, onun, taşıyıcısı olduğu ve toplumsal sınıflar ile güçler arasında yeni ilişkiler doğmasına yol açan büyük toplumsal değişimlerle tamamlanması gerekir. Burada bizi ilgilendiren şeyler öncelikle hissedarlar ile yöneticiler arasındaki yeni ilişki biçimidir.[8] Güçlü kurumlarda örgütlenmiş olan birinciler ikincilere belli sayıda kurallar dayatmışlardır. Bunların hedefi, *hissedarlar için değer yaratmayı artırmaktı*. Neoklasik gelenekte, *yönetişim*in yeni kurallarıyla uygulanan bu artırılmış kontrolün amacı hissedarlar ile yöneticiler ara-

8 Duménil ve Levy'ye göre, şimdiki dönemde yönetici kadroların hissedarlar tarafından ele geçirilen önemi, (yönetimin toplumsallaştırılması, gittikçe daha yüksek teknik becerilerin gerekliliği gibi) "sermaye-kumandacılık"ı yaratan üretim biçimlerinin uzun vadeli değişimlerinin karşısına konulmamalıdır (1998, s. 107).

sındaki karşıtlığın aşılması ya da, *vekâlet teorisi*ndeki (principal-agent theory) gibi söyleyecek olursak, *işveren*, yani sermaye sahibi ile onun *ajanı*, yani yönetici arasında var olan *çatışma*nın çözülmesi idi. İyi bakıldığında, hissedarlar ile yöneticiler arasında bir *anlaşma* oluşturma girişiminden daha fazlasının söz konusu olduğu görülebilir. Bu anlaşmanın amacı emek gücü tarafından daha büyük bir değer yaratılmasını ve her durumda hissedarın daha büyük bir değer payına sahip olmasını sağlamaktır. Bu amaçla ve bu kuramlarla uyumlu olarak, hissedarlar, en ünlüleri hisse senedi opsiyonları olan farklı biçimlerde teşvikler yaratmışlardır. Bu nedenle yöneticiler sadece ücretlilere daha fazla değer ürettirmeyle değil, aynı zamanda finansal sermaye tarafından dayatılan işçi yönetim kurallarını uygulayarak aynı sonuca ulaşmakla da ilgilenmişlerdir.

Hiç kuşkusuz hissedar için değer yaratmaya dayalı *yönetişim*, yönetici sınıf sosyolojisini değiştirmiştir. ABD'de, 1989'da, yönetici kadrolar en önemli 200 şirketin sermayesinin yaklaşık % 7'sini, 1998'de % 13,2'sini kontrol ediyorlardı.[9] Fransa'da, CAC 40 endeksi[10] gruplarında geçerli olan hisse senedi opsiyonları, 2000 yılının sonunda, 60.000 yönetim kadrosu için 22 milyar franklık bir potansiyel değeri temsil ediyordu ve bu bir Avrupa rekoruydu.[11] Bazıları çokuluslu grupların yöneticilerini de öne çıkmak üzere olan ulusal ötesi bir sınıfın vektörleri olarak görürler, ancak bu, her ne kadar yöneticilerin bir kısmının egemen sınıfların sosyolojik yinelenmesine katıldıklarından kuşku duyulmasa da, bize son derece tartışmalı gibi görünmektedir (Serfati 2001).

9 "Share and share unlike", The Economist, 7 Ağustos 1999.

10 Fransa'da Paris Borsası'nda işlem yapan en büyük 40 şirketin performansını gösteren endeks –ç.n.

11 Krş. F. Dedieu ve J. B. Jacquin, "Stock-options: La France, championne d'Europe", L'Expansion, 13'ten 26 Eylül 2001'e kadar. Dolayısıyla Fransız yönetici sınıfların finansal küreselleşmenin güçlü rüzgarları karşısında çok üşümelerini artık kınamamak gerekecektir...

II. Sermayenin küreselleşmesi, ulusal yörüngeler ve "Fransız usulü emeklilik fonları"

Sermayenin küreselleşmesi, hiyerarşik biçimde düzenlenmiş bir süreç

Küreselleşme temasının, ideolojik alanda, ekonomik koşulların büyük bir *küresel köy* içinde tekbiçimlileştirilmesi eğilimi mitosunu beraberinde getirdiği de bilinmektedir. Bu tez Küreselleşmenin, sonunda fazla uzun bir süredir Keynesçi politikalarca dayatılan kısıtlamalardan kurtulan "piyasa yasalarının tamamlanması"nı göstereceği düşüncesine güven vermeye çalışır. Bu değerlendirme yanıltıcıdır, ancak bu nedenle Marx'ın öngörüsünün geçerliliğini vurgulamakla yetinilemez.[12] Kısacası, kurumsal ve örgütsel biçimlerin yapısını tanımlamak kaçınılmazdır, tıpkı sermayenin küreselleşmesinin altında yatan üretim ilişkilerindeki değişimleri tanımlamak kaçınılmaz olduğu gibi.

Bu bağlamda, bizim görüşümüze göre, üretim ve inovasyon sistemlerinin birleşmelerinin ihtimal dışı olduğundan söz etmek (Amable, Barré ve Boyer 1997) ve tarihsel nedenlerle, ulusal kapitalizmleri simgeleyen kurumsal ve örgütsel biçimlerdeki çeşitliliğin süreceğini vurgulamak doğru olur. Ama bugün bu çeşitliliğin sınırlarını belirleyen ve boyutlarını küçülten iki büyük güç yadsınamaz. Birinci güç, Thomas Coutrot'nun altını çizdiği gibi, üretim ilişkisinin, farklı düzenleme biçimlerindeki heterojenliğin ötesinde, toplumun bütün boyutlarına damgasını vuran bazı kalıcı özellikleri korumasıdır (Coutrot 1998). Kapitalizmin ulusal kurumsal *biçim*leri, kendi tekillikleri içinde, birbiriyle uyuşmayan üretim ve dağıtım ilişkilerine dayalı oldukları her yerde, en büyük artık değeri ürettirmek ve sahiplenmekten

12 Marx "dünya piyasası yaratma eğiliminin doğrudan sermaye kavramının kendisinde bulunduğunu" belirtiyordu.

çok kapitalizmin yeniden üretilmesinin temel özelliklerini ifade ederler. Nitekim denilebilir ki sermayenin hedefleri hep aynıdır, ama ona ulaşmak için kullanılan ulusal ağlar farklıdır. Fransa ile Büyük Britanya arasında yapılan bir karşılaştırmadan, Michel Housson bu iki ekonominin, ulusal modellerin özgüllüğünü üstün tutan bir analize karşı çıkıp, tersine, genel yeniden üretim koşullarına vurgu yaparak, aynı büyüme rejimi yönünde yakınlaştıkları sonucunu çıkarır (Housson 2002, s. 63-82). Aynı biçimde, esnek çalışma konusundaki kolektif pazarlıklar hakkında yapılan karşılaştırmalı bir analiz, çalışma statüsü ile ücret maliyetini esnekleştirme biçimlerinin farklı, ama Batı Avrupa patronlarının kendi hedeflerinde mükemmel bir uyum içinde olduklarını gösterir (Freyssinet 2001).

Göz önüne alınması gereken ikinci etmen ise, sermayenin küreselleşme süreçlerinin uluslar ve egemen sınıflar arasında hiyerarşik olarak düzenlenmiş olmasıdır. Dolayısıyla Kuzey Amerika finansal sermayesinin gücü ve örgütlenmeleri olarak ABD'nin yönetici rolünü göz önüne almak gerekir. Uluslararası politik ekonomi tarafından sunulan analitik araçları göz önüne almadan da, finansal[13] ve politik-askeri gücün birleşmesinin egemen gücü, son derce faydalı (Serfati 2001 b, s. 801-820), ayrıca liberal ideolojiyi kendi yararına harekete geçirme gücüne sahip (Dezalay ve Garth 1998, s. 3-22) kılacağı açıkça görülmelidir.

Fransa için yeni bir toplumsal sözleşme mi?

Fransa'daki büyük holdingler içerisindeki yönetişim değişikliklerini işte bu bağlamda analiz etmek gerekir. Fransız usulü emeklilik fonları düzenlemeyi (Aglietta 1998) ya da ücret

13 Kendisi de, onlarla ilgili olarak literatürün, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki Amerikan para vergisi ile asimetriyi geniş biçimde ortaya koyduğu bir karmaşık ilişkiler bütünü üzerine kurulmuştur.

tasarruflarının artırılmasını, "yeni bir toplumsal sözleşmenin merkezine" konulan "düzenlemeci ve uzlaşmacı bir kavram" çerçevesinde (Balligand, de Faucauld 2000) önerenler, kapitalizmin özüne değil de (ulusal) çeşitliliğine daha çok önem verir gibi görünürler. Ulusal özgüllüklere olan güven öylesine güçlüdür ki Fransız usulü emeklilik fonlarının *gelir getirecek "yatırımlara dönüşen rezervler"* oluşturacağı (Aglietta 1998) ya da "ekonomik verimlilik ve istihdama saygılı uzun vadeli perspektif"e üstünlük kazandıracakları (Orléan 1999, s. 245) ileri sürülür.

Nitekim ücretliyi *rantiyeci*ye dönüştürme düşüncesi, kuşkusuz onun mutluluğu için, endüstriyel kapitalizm kadar eskidir. Marx ücret tasarrufu ile temsil edilen bu "altın zincir"in politik ve ekonomik hedeflerini şöyle gösteriyordu:

> Tasarruf Sandıkları hükümetin işçilerin büyük bölümünü kontrol etmesini sağlayan altın zincirdir. İşçiler ancak bu şekilde mevcut koşulların korunmasıyla ilgilenmezler. Sadece işçi sınıfının tasarruf sandıklarına katılan kısmı ile onlara hiç katılmayan kısmı arasında bir bölünme yaratmakla kalınmaz. Dolayısıyla işçiler, a) toplumda var olan ve kendilerini ezen düzenin korunması için düşmanlarının ellerine yeni silahlar verirler; b) para yeniden Ulusal Banka'ya akar, o da onu yeniden kapitalistlere borç verir ve böylece ikisi kârı paylaşır (Marx 1978, s. 59).

Emeklilik fonlarını Fransızların durumuna uydurma önerileri çok sayıda eleştiriye konu olur. Her şeyden önce onların iyimserliğinin karşısına Fransız fonlarının sermayenin ve onun verimlilik taleplerinin katı mantığından kaçma kapasitesiyle ilgili büyük kuşkular konabilir.[14] Sonra, emeklilik fonları ve ücret tasarruflarını geliştirmek için öne sürülen başlıca

14 Krş. Artus ve Debonneuil 1999; Nikonoff 1999. 2002 yılının ortasında, CAC 40 endeksinde yer alan şirket sermayelerinin, % 42,6'sını yabancı yatırımcılar, % 24,6'sını Amerikalılar ve İngilizler kontrol ediyordu (Adrien du Tricornut, "Les investisseurs étrangers contrôlent plus de 40 % du CAC", Le Monde, 22 Haziran 2002).

konulardan birinin bizzat Fransız şirketlerinin fon ihtiyaçları olduğunu unutmamak gerekir. Şimdi, bir yandan doğru bir perspektife göre yapılan karşılaştırmalar, Fransa ile öteki sanayileşmiş ülkeler arasında anlamlı farklılıklar göstermezken (CEPII 2000), öte yandan, finans piyasalarının şirketlerin sermaye ihtiyaçlarının finansmanına katkısının çok mütevazı olduğu ortaya çıkmıştır. ABD'de, borsa piyasalarının net katkısı (emisyonlar – hisse senetlerinin geri alınması) yirmi yılın sonunda düşük ya da hatta negatif kalır (Henwood 1997). Fransa'da, üstelik orada kendi kendini finanse etme oranları, 1992-1998 döneminde, tarihsel düzeylere ulaşmışken, borsa piyasalarının ekonominin finansmanına katkısı düşük, hatta bazı yıllar negatif olmuştur (bu da şirketler kâr paylarının yeniden yatırıma dönüşmesinin sağlayacağından daha az yatırım yapmış demektir).[15] Borsanın, şaşırtıcı görünebilecek olan bu düşük katkısı ikincil piyasaların emisyon piyasalarına karşı üstünlüğünden kaynaklanmaktadır, bu durum Aglietta tarafından önceden vurgulanmıştı.[16]

"Fransız usulü" emeklilik fonları ile ücret tasarrufunun uygulamaya konulması grupların sermayenin küreselleşmesine tam olarak katıldıkları anlamına gelir.[17] Bununla birlikte emek ile sermaye arasındaki güç ilişkilerini değiştirmeye ve yaratılan ve sermayenin sahiplendiği değer payını artırmaya da izin verir. Paylaşma sistemine karşı olan bir sermayeleştirme sistemin gerçekleştirme hedeflerinden biridir. Bernard

15 Krş. The Van 2002. İnceleme, 1999 ve 2000'de durumun altüst olduğunu ortaya koyar.

16 "(Önceden kote edilmiş hisse senetlerinin) var olan aktifleri üzerindeki mülkiyet haklarının alınmasına yatırılmış olan tasarruf verimsizdir, şöyle ki şirketlerin yatırımında hiçbir şekilde işe yaramaz" (Aglietta 1995, s. 16).

17 Bir sosyalist milletvekilinin açıkladığı gibi, "emeklilik fonlarının gerçek katkısı dış büyümeye izin vermesidir. Emeklilik fonları, örneğin Çin gibi bir ülkenin büyüme finansmanına katılarak, Çin'in iç büyümesinden para çekeceklerdir. Bu düşüncede hiçbir 'neo-emperyalist'" şey yoktur (J.C. Foulard, "Réfléxîon faite, oui aux fonds de pension", Le Monde, 13 Kasım 1998).

Friot'nun belirttiği gibi, Fransa'da kurulmuş ve sermayeye inat ücretlilerin kolektif kimliğini güçlendirmeyi sağlayan bir *sosyal demokrasi* gereği olmak üzere tasarlanmış olan sosyal koruma rejimi, katkı-performans döngüsüne bağlı finansal akışların finansal faaliyetler biçiminde birikmesinden kaçışını sağlamıştır (Friot 1999 ve 1998). Dolayısıyla yüz milyarlarca franklık katkılar Fransız finans kurumlarından ve her şeyden önce de sigortalardan kaçar. Yönetici sınıflara göre, ücretlilere ait olan bu kaynaklar sermaye döngüsünün dışına *kaçış*lardır ve (emeklilik fonları teriminin patlayıcı gücü göz önüne alınınca, bugün ücret tasarrufuna odaklanan) güncel projeler bunlara bir son vermek istemektedir.

Üstelik hiç kuşku yok ki, seksenli yıllardan başlayarak, hisse senedi opsiyonları planlarında olduğu gibi, finansal sermaye örgütlerinin kumanda konumlarının yeniden ele geçirilmesi büyük şirketler içerisindeki sosyal ilişkileri, daha sonra görüleceği gibi, kendi açısından işbölümünü ve iş ilişkileri örgütlenmesini etkileyen şeyi değiştirmiştir.

III. Bilgi, inovasyonlar ve emeğin nitelikleri

Bilgi üretimi, sermaye kontrolü

Teknik değişimle ilgilenen kişiler Marx'ın, teknolojik inovasyonların kapitalizmin gelişmesindeki hassas rolü üstünde ısrarla durduğunu iyi bilirler. John Stuart Mill'e verdiği yanıt inovasyona verdiği rolü gayet iyi açıklar. Mill "mekanik buluşların herhangi bir insanın günlük çalışmasını hafifletip hafifletmediğini [...] bilip bilmediğini" sorar. Marx şöyle yanıt verir: "Onların amacı bu değildi [...]. Makinelerin kapitalist kullanımı [...] nispi artı değer yaratmanın özel bir yöntemidir" (Marx 1960, s. 58).

Altmışlı yıllarda, toplumsal ilişkilerin doğasını değiştirecek bir bilimsel ve teknik devrimin olacağı tezi bazı Marksistler arasında bayağı bir yankı bulmuştur. Bilim, bir "doğrudan

üretim aracı" olduğu için, "bilimsel süreçleri emek süreçlerine dönüştürür" (Richta 1969). Bize göre, Marx'ın eserlerinin "teknisyence" bir okuması söz konusudur ve burada (teknolojiyle özdeşleşmiş olan) üretim güçleri ile üretim ilişkileri -bunlar birinciler tarafından değiştirilmiş basit bir "zarf"tan başka bir şey değildir- arasında kapalı bir ayrım saptanır.

Doksanlı yıllarda iş sayısında, içinde bilginin artan bir öneme sahip olduğu bir büyüme kaydedilmiştir. Egemen kuramların (Herrera ve Vercellone, Vercellone 2003 içinde) standartlarına girmediği için uzun süre göz ardı edilmiş olan bilgi, özel öneme sahip hedef haline gelmiş ve bilişsel süreçlerin meta üretim biçimlerindeki belirleyici rolü geniş ölçüde ortaya konulmuştur. Bu süreçler yeni enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yayılmasından çok daha önemlidir ve artık ABD'de bir "yeni ekonomi"nin öne çıkmasıyla özdeşleştirilemezler (Paulré 2001). Gerçekten de, ortak bir metnin yazarları, içinde birikimin artık esas olarak bilime doğru götürdüğü bir "yüksek (hiper) kapitalizm" biçimine girdiğimiz varsayımını ileri sürerler. Bu nedenle bilişsel kapitalizm bir "endüstriyel kapitalizm krizinden çıkış"a izin verebilir (Corsani ve başkaları 2001).

Tez, güncel dönemi kapitalizmin uzun gelişimi içinde yazdığı ölçüde ilginçtir, özellikle kapitalizmi endüstri (maddi meta üretimi anlamında) ile özdeşleştirmez, ama onu, en azından üstü kapalı olarak, sosyo-ekonomik bir egemenlik biçimi gibi değerlendirir.[18]

Bu kesin mantık nedeniyle, sermayenin, inovasyon yörüngeleri üstünde uyguladığı *kontrol*den farklı biçimde de olsa,

18 Krş. "endüstriyel kapitalizmi yapılandıran sınıf antagonizması"na ya da yine Marx'ın Grundrisse'deki pasajına yapılan referanslar: "İnsanın kendisi başlıca sabit sermaye haline gelir... ve insanın beyninde toplum tarafından biriktirilen bilgi vardır". Bunları dedikten birkaç satır sonra Marx bize "üretim güçleri ile toplumsal ilişkilerin -toplumsal bireyin gelişmesinin farklı yönleridir- sermayeye yalnızca araç olarak göründüğünü ve sermaye açısından üretim aracı olmaktan başka bir şey olmadıklarını" hatırlatır.

bilginin gelişimi üzerinde uyguladığı kontrolü değersizleştirmek gerekmez. Bilgilerin gelişmesi, açıkça sermaye birikimiyle sınırlı alanın ötesine geçen, maddi (bilginin üretme ve yayılma sistemi) ve kültürel (bilimsel ve ideolojik) koşullar bütünü ister. Kaldı ki bu durum bilgi üretimine özgü değildir. Daha genel olarak, değer üretme koşulları ile yeni sosyo-ekonomik ilişkiler üretme biçimleri hiç de birbirinin aynı değildir. Doğanın, J.B.Say'dan sonra, egemen kuramlar tarafından, bedava kaynak sağladığı için uzun süre politik ekonomi alanına ait olmadığı düşünülmesine rağmen, sermaye onu *kendine mal etmenin* her zaman haklarından bir olduğunu düşünmüştür.[19] Aynı zamanda, sermayenin bitmez tükenmez hedefi daima, kendi faaliyet alanı dışında üretilenler de dâhil olmak üzere, bilgiyi kendine mal etmek olmuştur. Kapitalizm her zaman Marx'ın "doğa ve insan kaynaklarını sömürmenin genel sistemi" adını verdiği şey olmuştur. "Bu sistem fayda ilkesi üzerine kuruludur; bedensel ve ruhsal nitelikler kadar bilimi de kendi çıkarına kullanır" (Marx 1968, s. 368).

Bu nedenle bilgiyi, kendi kümülatif gelişmesi yoluyla, emek-sermaye ilişkisine dayalı hakimyet ilişkilerini alt etmekte olan bir güç saymak bize karşı çıkılabilir bir şeymiş gibi geliyor. Bilim ve teknolojinin gelişmesi asla tarafsız olmamıştır; (doğrusunu isterseniz finansal sermayenin de hoş görmediği) "araştırma ekonomisi"nin ardında her zaman, onu birikim ihtiyaçlarına göre yönlendirmiş ve kapitalizmin hedeflerindeki hiyerarşiye bağlamış olan güçlü nesnel (finansman, başarı ödülleri) ve öznel (burjuva toplum değerlerinin içselleştirilmesi) mekanizmalar olmuştur. Bu kontrol bugün artmıştır. Sermayenin küreselleşmesi aslında onun egemenlik biçiminin "evrenselleşme"si, yani en kırılgan ulus ve sınıfların toplumsal

19 Doğanın kaynaklarına ve bilgiye karşılığını ödemeden el koyma arasındaki karşılaştırma Marx tarafından Kapital ve Grundrisse'de birçok kez yapılmıştır.

olarak yeniden üretilmesini tehdit eden "mülkiyet hakları"nın dayatılması ve korunması anlamına gelmektedir (Chesnais değişik yerlerde; Serfati 2002). Kuşkusuz, fikri mülkiyet üstündeki hakların varlığı yeni bir şey değildir. Yeni olan, her şeyden önce, DTÖ'nün, toplumun buluşlardan sağlayabileceği avantajlara karşı *mülkiyetin korunmasına* mutlak öncelik verme isteğidir (Sell ve May 2001, s. 467-500) ve sonrasında bu örgüt bu mülkiyet haklarını, kolayca tahmin edilebilecek, yıkıcı toplumsal ve yaşamsal sonuçlarıyla birlikte yaşamın bütününe yaymak ister (Berland 2002).

Bilgilerin gelişmesi ve daha az olmak üzere inovasyon yörüngeleri, etkileşim içinde oldukları kurumsal biçimlerin dışında analiz edilemezler. Dolayısıyla, finansal sermayenin endüstriyel şirketler üzerinde, yönetişimin reformları sayesinde uyguladığı kontrol bize, çağdaş kapitalizmin tekno-prodüktif değişimlerin analiz edildiği anda göz önüne alınması olmazsa olmaz gibi görünmektedir.

İzleyen bölümlerde, genel olarak çağdaş kapitalizmdeki bu teknolojik değişimlerin ifadesi olarak tartışılan bazı eğilimler "hissedar için değer yaratma"ya dayalı şirket yönetimi çerçevesinde yönetildiği biçimle sunulmuş ve ilişkilendirilmiştir.

"Hisse senedi değeri"ne yönelik örgütlenme inovasyonu

Üretimin örgütlenme ve yönetim biçimi bilgi iletişim teknolojileri tarafından büyük ölçüde değiştirilmiştir. Onlar örgütsel öğrenime merkezi bir rol veren çok sayıda inovasyonun doğmasına yol açmışlardır.[20] "Ara yüzler ya da işbirliği üretimi" artık standartlaşmış işlemlerin geleneksel üretiminden daha önemli

20 Kapital III'te "Buluşlar yoluyla sağlanan tasarruf" başlıklı bölümde Marx şu gözlemde bulunur: "nereden ve nasıl tasarruf sağlanacağını, buluşları uygulamada en yalın yöntemleri ve teorinin uygulama alanına konulmasında, üretim sürecinde uygulamaya geçilmesinde ortaya çıkan sorunların ortadan kaldırılabileceğini vb. ancak kolektif işçinin deneyimleri bulur ve ortaya çıkarır" (krş. K. Marx, 1960, s. 121).

olacaktır.[21] Bilgi iletişim teknolojileri aynı zamanda, daha büyük bir "örgütsel esneklik" ve nihai piyasalara yeni ilişki biçimleri -ki şirketten tüketiciye (*business-to-consumers*[22]) bunun simgesidir- getirerek, şirketlerin iç ve dış örgütlenmelerine destek sağlamışlardır. "Örgütsel" inovasyonlar Schumpeter'deki inovasyon analizinin önemli bir yönüdür ve Schumpeter onu şöyle tanımlar: "aslında inovasyonlar üretim etmenlerini kullanmanın yeni bir biçimidir [...] endüstrilerin örgütlenmesindeki birçok inovasyon ve ticari kombinasyonlardan oluşan her inovasyon 'yeni kombinasyonlar'ın içindedir" (Schumpeter 1961). "Rekabetçi kapitalizm"in biçimlendirdiği "tröste dayalı kapitalizm"e dair sonraki çalışmaları (*İş Döngüleri*) Schumpeter'i şirketin boyutu ile inovasyon kapasitesi arasındaki ilişki üzerinde belirsiz sonuçlara götürür ve bu ilişkinin analizi "Schumpeterciler" arasındaki tartışmayı beslemeye devam eder. Ne olursa olsun örgütsel inovasyonların rolünün kapitalizmin gelişmesinde çok önemli olduğu kesindir. William Lazonick, Alfred Chandler'ın çalışmalarından yola çıkarak, "planlı eşgüdüm" adını verdiği örgütsel kapasitelerin, üretim sürecindeki teknolojik değişimlerle birlikte, değer yaratma etmenleri ve orantılı avantaj kaynakları olarak kritik bir önem kazandıklarını göstermiştir. Böylece işadamı "stratejik yönetici" haline gelir.[23] Yüzyılın sonunda ABD'de vücut bulan bu süreç, tasarlama ve üretim süreci ile onun gittikçe

21 Krş. Veltz ve Zarifian, 1994, s. 59-66. Aslında, bu noktada, montaj hattının devreye sokulmasının ücretli işçinin bireysel verimliliğini ölçmeyi daha da zorlaştırdığı düşünülebilir. Ama montaj hattının, yönetim tarafından işçinin, üretim mekânında daha iyi gözetlenebilir ve kontrol edilebilir bir konuma yerleştirilmesinde çok yararı olmuştur. Krş. Lazonick 1991.

22 Bir şirketle tüketiciler arasında doğrudan yapılan işler ve işlemler için kullanılan terim (ç.n.).

23 Krş. Lazonick 1991, s. 78. İşte bu noktadan başlayarak Lazonick, Marx'ın, sonra da Braverman'ın, teknolojiler, yüzyılın sonunda, her durumda ücretlilerle yöneticiler arasında daha iyi ilişkilerin doğmasına izin verdikleri zaman, teknolojilerin girişini sermayenin emeği biraz daha fazla sömürme isteğine indirgemekle yanıldıklarını düşünür.

göze çarpan kolektif niteliğindeki daha büyük bir karmaşıklığın göstergesi idi. Bu süreç Taylorizme eşlik etmiş, aslında ondan önce olmuştur. Kısacası, teknolojik ve örgütsel inovasyonlar her zaman birbirine sıkı sıkıya bağlı olmuştur. Örgütsel inovasyonların, tahakküm aracı olarak sermayeye gönderme yapan "toplumsal" içeriği Lazonick ve O'Sullivan tarafından da analiz edilir (O'Sullivan 2000 b). Onlar yönetici yönetiminin, işçileri niteliksizleştirme isteğiyle geliştiğini gösterirler. Sendikalarla varılan uzlaşma gerçek olarak ancak seksenli yıllarda ulaşılan refahla şekillenmiş, ama hiçbir şekilde işçilerin niteliksizleştirilmesi ve yönetici yönetimi ve Taylorizmle birlikte gerçekleştirdikleri üretim süreçlerine geri dönmeyi hedeflememiştir. David Noble'nin yaptığı çalışmalar, analog değil de dijital kumandalı makineler lehine yapılan teknolojik seçimlerin, ilke olarak, metal kesme tekniği ve örgütlenmesini değiştirmek için Taylor'un kendi çabalarına rağmen, makinistlerin emeğini niteliksizleştirme isteğinden kaynaklandığını göstermiştir (Noble 1984, s. 34). Noble dijital kumandanın, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra benimsenen sendika karşıtı yasaları tamamlayacak şekilde emek gücü üzerindeki kontrolü artırmayı sağladığını anımsatır.

XX. yüzyılın son yirmi yılında kapitalizmdeki örgütsel değişikliklerinin "toplumsal" içeriği hakkında birkaç veri sağlamadan önce, kendimizi örgütsel ve teknolojik inovasyonlar arasındaki ilişkiler hakkında sorgulamamız gerekir. Birleşme-satın alma işlemleri holding stratejilerinin küreselleşmesinde sadece bir vektör olmakla kalmamış, ayanı zamanda holdinglerin kendi içinde, holdingler arasındaki ilişkilerde ve holdinglerin alt-tedarikçi şirketlerle kurdukları ilişkilerde *örgütsel inovasyonlar*ın önemli bir bileşeni de olmuştur. Doksanlı yılların borsa spekülasyonlarını beslemiş olan birleşme-satın alma işlemleri hissedarların yönetim ve endüstriyel faaliyetlerin sonuçları üzerinde daha büyük bir görünürlüğe sahip olma isteğinden kaynaklanmıştır ve bunlar, anlaşıldığı üzere, finan-

sal sermaye tarafından artık "gelir faaliyetleri" olarak görülmemektedir. İşlemsel açıdan, "hisse senedi değeri" üzerine kurulu *yönetişim* tarafından gerçekleştirilen yöntemlerin hedefi, yeniden temel işkollarına odaklanmaktı.[24] Bu yöntemler, aktiflerin satılmasına ve bunların, finansal verimlilik kurallarının kolayca uygulandığı bağımsız birimler halinde oluşturulmasına dönüşür. *Vekâlet Teorisi* açısından, bağımsız birimlerin oluşturulması, yöneticileri piyasa tehdidi altında tutmak için tercih edilen bir araçtır. Bütün olarak birleşmeler-satın almalar üretim faaliyetlerinin senaryosunu yeniden yazmışlardır.

Artık bilinmektedir ki birleşme-satın alma işlemlerinin bilançosu, teknolojik inovasyona dayalı rekabetçi dinamizm açısından, onun savunucuları, kuramcıları ve uygulayıcılarının belirttiğinden çok daha hayal kırıcı olmuştur. İnovasyona daha çok katkıda bulunanlar da dâhil olmak üzere, ücretliler için artan bir güvencesizliğin eşlik ettiği faaliyet sınırlarındaki kalıcı yeniden örgütlenmelerin, inovasyon süreçlerinde büyük bir rolü olan *örgütsel öğrenim* süreçleriyle karşılaşması bir neden olabilir (Lundvall 1992). Bir başka etmen de *yönetişim*in, teknolojik inovasyona eşlik eden araştırma-geliştirme harcamaları üstündeki etkisi olabilir. Günümüzdeki inovasyon çalışmaları ve AR-GE yönetimi, endüstriyel AR-GE projelerinin başarısı için önemli olan farklı özellikleri açıkça ortaya koymuştur. Şimdi, bu özelliklerin çoğu, "hissedar için değer" yaratmaya dayalı ve holdinglerin yönetimi için aşamalı olarak dayatılan bu projelerin değerlendirme ölçütleriyle çatışma halindedir (Chesnais ve Serfati 2001).

AR-GE harcama düzeyi ile "hisse değeri"ne dayalı şirket yönetimi arasındaki ilişkiyle ilgili ampirik çalışmalar çeliş-

24 Önceden belirlenen hedef, doksanlı yıllarda gerçekleştirilen ulusal ötesi birleşmeler-satın almaların % 40'ının holding türünde olmasını engellemez (OECD 2001).

kili sonuçlar verir. Düşük AR-GE harcamaları üstünde ısrar edilmekle birlikte, AR-GE harcama düzeyinden[25] çok AR-GE projelerinin kompozisyonunun etkilenmesi söz konusudur. 1990-1997 döneminde, ABD'de, finansal olmayan şirketlerin katma değerinin % 4,1'ini reklam giderleri, % 2,9'unu AR-GE giderleri temsil etmiştir (Nakamura 1999). OECD tarafından kullanılan ölçütler (AR-GE/CA rasyosu) temelinde en "yoğun teknoloji"ye sahip olduğu düşünülen ilaç endüstrisinde pazarlama giderleri aynı biçimde AR-GE giderlerini aşar. Bu, egemen gruplar tarafından gerçekleştirilen AR-GE – üretim – ticarileştirme – dağıtım dizisini bozma stratejisiyle uygun adım gider ve bu hissedarlar tarafından dayatılan faaliyetlerin parçalara ayrılması isteklerine karşılık vermek amacıyla yapılır (Roturier 2002).

Ama bu nedenle, yöneticiler tarafından uygulanan "iyi" bir yönetimin karşısına, yatırımcılar tarafından "kötü" bir teknolojik inovasyon ve AR-GE yönetimi koymaları gerektiğini düşünmeyelim. Daha önce anımsatıldığı gibi, hissedarlar ile yöneticiler arasında zorunlu bir karşıtlık yoktur, zira onların çıkarları doksanlı yıllarda yeniden yakınlaşmış gibi görünür. Bu da inovasyon konusunda -örneğin "iştirakçi" ve hisseye dayalı modeller arasındaki- farklı şirket yönetim biçimlerine karşılık gelecek sistematik olarak birbirinden uzaklaşan stratejilerin bulunmadığını açıklayabilir (Rubinstein 2001). Nitekim şirketin nasıl yönetileceğine vurgu yapan bu tür bir sınıflama, *ideal tipleri* ayırt ederek onların farklarını anlatır. Bu analizler, bütün endüstriyel gruplar üstünde doğrudan ya da dolaylı biçimde uygulanan finansal sermayenin üstünlüğüne bağlı zorlamaları küçümser. Yavaş büyümenin makroekonomik içeriği, onun orta vadeli gelişmesinde bile gittikçe daha "köklü" olan

25 Ancak büyük Fransız grupların AR-GE çabasının düştüğü (% 0.8) ve bu düşüşün kamu finansmanındaki gerilemeyle örtüştüğü görülecektir (Gandon ve Jacquin 2001).

belirsizlik,[26] güçlü bir *rantiyeci* "toplumsal blok"un oluşturulması, grupların inovasyon ve araştırma-geliştirme konusundaki stratejilerini yönlendirir ve grupların davranışlarındaki açıklayıcı nedenleri oluştururlar. Dolayısıyla bu sorunlar, kullanılan verimlilik göstergelerinin yatırım fonlarının *çıkış* yöntemlerini kolaylaştırdığını vurgulamamıza rağmen, piyasaların "kısa-vadecilik"i konusundaki tartışmanın ötesine geçer (Jeffers ve Plihon 2001).

Nitelik, yetki ve Yeni Taylorizm

Bazı analizler, diğer teknolojik inovasyon dalgalarının aksine, bugün bilgi iletişim teknolojileri üzerine kurulan inovasyonun, Harry Braverman'ın başlıca temsilcilerinden biri olduğu niteliksizleştirme tezlerinin aksine, geçmiştekinden daha göreli bir nitelikli işçi talebine eşlik ettiğinin altını çizerler (Braverman 1970). Dolayısıyla karşımızda özgün bir *teknolojik perspektif* olacaktır. ABD'ye özgü bir olayı betimleyen (yoksa betimlemiş olan mı?) *yeni ekonomi* ifadesi ile ilgili analizler bu iyimser görüşle çelişir. İstihdam hacmi açısından, nitelikli olmayan emek talebinden daha aşağı bir nitelikli emek talebi büyümesi görülmüştür.[27] Fransa ile ilgili duruma gelince, mesleklerin 1993 ile 1998 arasındaki gelişmesi üstüne yapılan DARES araştırmasının sonuçları benzer bir yönde ilerlemektedir.[28] Nitekim yapılmakta olan değişikliklerin, hizmetlerde az nitelikli istihdamın zararına olan bir *teknolojik perspektif* ile damgalanmış olduğu olumlanmış gibi görünmektedir (Petit ve Soete, Vercellone 2003 içinde). Bu, ücretlilerin bilgilerinin üretim

26 Köklü belirsizlik sadece tam olarak, zaten çok önemli olan ekonomik etmenleri değil, aynı zamanda "rasyonelliği", kuramsal neoklasik betimlemeyle hiçbir işi olmayan, sosyopolitik yapıdaki etmenleri de ilgilendirir.

27 Bkz. Braddock 1999, s. 75-77. Bu araştırma, istihdam hacmi çerçevesinde, herhangi bir yeterliğe ihtiyacı olmayan işlerin daha fazla artması gerekenler olduğunu ortaya koymuştur.

28 Krş. Alternatives économiqus, sayı: 179, Mart 2000.

süreçlerinde istenmediği anlamına da gelmez, insanın işinin nesnesiyle olan ilişkisinin bilgisayarın gelişmesiyle değişmediği anlamına da. Emek giderek gayri-maddi hale gelmiş ve daha fazla bilgiye ihtiyaç duymaktadır. Ancak genel *bilgi* terimine başvurmanın ötesinde, onların edinilme biçimini kesin olarak incelemek ve örneğin istenilen bilgiler arasında genel düzende olanları özgül olanlardan ayırt etmek gerekli olabilir.[29] Ayrıca, bilgilerin sermaye tarafından daha etkili bir kontrole izin veren toplumsal kodlanması, hissedar mantığıyla damgalanmış bir sosyo-kurumsal bağlamda yapılmaktadır (Bachet 1999). Bu aynı mantığın, genelde göz ardı edilemez olarak görülen özgül bilgilerin edinilmesinde bir vektör olan sürekli mesleki eğitimin temelinde bulunan model değişikliklerinde de iş başında olduğu görülür. Medef (Fransız Sanayiciler Birliği) kitaplarının okunması işverenlerin, tekno-prodüktif değişikliklerin gerektirdiği iş kadrolarının yapısındaki gelişmeyi, onları ücretlilere karşı yöneltmek için kullanmaya ve eğitimi sadece *istihdam edilebilirliğin* hizmetinde bir vektör haline getirmeye çalıştıklarını gösterir (Guillon 2002). Sonuç olarak Medef, ücretlinin durumunu aşan bir *insani sermayeyi* değerlendirmek ve bireyin *istihdam edilebilirliğini* kolaylaştırmak söz konusu olduğu için, eğitim eylemi sırasında iş sözleşmesinin askıya alınmasını önerir.

Nitekim ücretliler tarafından edinilen bilgiler ile onların işveren tarafından tanınması arasında fark vardır. Gerçekten de, bir ücretlinin yeterlik düzeyinin belirlenmesinin, tarafları sermaye ve emek olan bir *anlaşma* üzerine kurulduğu uzun zamandır bilinmektedir (Marx 1993, s. 197). Bu anlaşmanın kökeni, üreticinin ücretliyi kendi bedensel ve düşünsel emek kapasitesine bir fiyat biçmeye zorladığı koşul olan işçinin üretim araçlarından koparılmasına dayandığına göre, bu anlaşmanın

29 Örtük ve kodlanmış bilgi kavramlarını gizleyen belirsizliği konusunda olduğu kadar, bilgi kavramının karmaşık doğası konusunda da bkz. Johnson, Lorenz ve Lundvall 2002.

içeriğini belirleyen güçlerin, güç ilişkilerinin hangileri olduğunu belirlemek için tarihin devreye sokulması gerekir (Dockès 1999). Her zaman en büyük artı değeri üretme kapasitesine dayanan sistemin bütün olarak yeniden üretilmesi, bugün, gelişmiş ülkelerde, *yeterliklere* dayalı bir toplumsal kodlamayı kabul etmeye götürmüş olan güç ilişkilerinin köklü bir değişiminden geçmektedir. *Anlaşma*nın geniş ölçekte gerçekleştirilmesi artık ücretlinin tasarrufçuya dönüşmesi yoluyla, mülkiyet haklarının hamili olan bireye geçer ki bu da neoklasik toplumsal ilişkiler görüşüne uygundur.[30] Burada sadece ideolojik bir betimleme söz konusu değildir; finansal sermayenin hâkimiyeti neoliberal politikalar sayesinde artmıştır. Bu kavram ve onun, neoklasik kaygılar yönünde gitme konusundaki ister istemez kısmi ve yanıltıcı girişimlerinin gerçek sonucu, ücretlilerin kolektif kimliğini ve direncini (çalışma saatlerinin sınırlanması, sosyal güvence) kabul eden kurumların ortadan kaldırılması ve bunların yerine insani sermayenin taşıyıcısı olan işçinin ücretinin bireyselleştirilmesinin geçirilmesi olmuştur. Yeterlik ilkesinin yetenek ilkesiyle değiştirilmesinin gerçek gücü budur. Kısacası, teknik değişiklik, örgütsel inovasyon ile çalışma ilişkileri arasındaki ilişkinin incelenmesinin, "kapitalizmin, bütün öteki üretim güçleri sistemlerini olduğu gibi, otomasyonu da, kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden üretiminin çok hassas biçimde bağlı olduğu artı değer üretimine bir altyapı oluşturmak için şekillendirdiği" (Aglietta 1976, s. 102) olgusundan yola çıkması gerekir.

Şunu da tekrar edelim, bilişsel süreçlerin rolü ile örgütsel öğrenimin büyük öneminin ücretli işçilerin bir kısmının çalışma koşullarını değiştirdiğini yadsımak söz konusu değildir. Gerçekten de, ürün, stratejik konumlanma ve piyasa çerçe-

30 Krş. Mottis ve Ronsard 2002, s. 144: "Doğrudan ya da değil, ücretlinin şirketle olan çalışma ilişkisi [yeni şirket yönetiminin] bu uygulamalarındaki gelişmeyle değişmiş bulunmaktadır. Teşvik kuramına özgü modele yaklaşılır."

vesinde şirketlerin farklı ihtiyaçlarına yanıt vermesi gereken üretim süreçlerini gerçekleştirme biçimlerinde bir farklılık görülebilir. Ücretlilerin, şirketlerin içerisinde(ki) elbirliği süreçlerinin gelişmesiyle uygun adım giden ve onlardan çok yönlülük, bağımsızlık ve sorumluluk isteyen farklılaşma, önemli bir özellik olabilir (Salais ve Storper 1993; Boyer ve Touffut 1999). Bununla birlikte, bugün ücretli emekten talep edilen çok yönlülüğün Taylorist işbölümüne, yeteneklerin harekete geçirilmesinin de otoriteye boyun eğmeye son verdiği sonucuna varmak bize aşırı gibi geliyor. Daha genel olarak ise Fordist üretim biçiminin kökeninde yer alan hedeflerde bir kopma olduğu düşüncesi en azından aşırı görünüyor.[31]

Taylorizmin sonu ancak, efsanevi bir Taylorizmin karşısına yüceltilmiş bir gerçeklik koyarak kabul edilebilir (Gollac ve Volkoff 1996, s. 54-67). Tersine, yeni model, "işlemcileri, o zamana kadar işçinin ya da işlemcinin özel mülkiyeti sayılan gizli bilgileri sınıflandırmaya ya da yönetime açıklamaya" (Boyer ve Durand 1998, s. 141) zorlamaya yönelir. Coriat'ın analiz ettiği gibi, Taylorizm, bazı büyük hedefleriyle türemeye açıktır. Coriat Taylorizmde "işçilerin bilgilerine el koyma süreci" görür (Coriat 1976, s. 115). Bu anlamda, kuşkusuz her zaman gerçekleştirilmeye çalışılan bir hedef söz konusudur. Beaud ve Pialoux'nun Peugeot işçileri hakkında yaptıkları titiz bir araştırmanın da gösterdiği gibi, sadece şirketle sınırlı değişiklikler değil, ama işçi çocuklarının işçi kimliğinden kopmalarına katkı sağlayan mesleki eğitimdeki değişiklikler de söz konusudur (Beaud ve Pialoux 1999).

Burada örgütsel inovasyonların özgün toplumsal içeriğini buluruz. Enformasyon ve iletişim teknolojileri üretim süreç-

31 Kaldı ki, Marcuse'ün anımsattığı gibi, "emek sürecinin bilimsel örgütlenmesi" başlangıçta aynı biçimde insan emeğinin özgürleşmesine yönelik bir prosedür olarak betimleniyordu. O, 1916 yılına ait bir başvuru metninden söz eder: "[OST tarafından gerçekleştirilen gibi] bir demokrasi biçimi henüz var olmamıştır... [OST'un ihtiyacı olan şey] işçilerin bireyliğinin gelişmesidir", krş. Marcuse 1998, s. 49.

lerinde güçlü bir dağılma sağlamıştır. Ancak bizim örgütsel esneklik adını verdiğimiz şey az nitelikli faaliyetlerin dışsallaştırılması (Coutrot 2000), çalışma ilişkilerinin bireyselleştirilmesi ve gittikçe daha çok, uzaktan-çalışma sayesinde, bu ilişkilerin ticaret hukukuna dayalı ilişkilere dönüşmesi üzerine kurulur. Örgütsel esneklik ile esnek emek sürecinin modeli karşılıklı olarak birbirlerini besler (Gadrey 2000).

Toplumsal ilişkilerin bireyselleştirilmesi ve ücretlilerin kolektif direnişlerinin zayıflaması sonucunda, büyük ölçekte *mutlak artı değer* üretimine geri dönüş yaşanmıştır. Pierre Salama'nın Latin Amerika'da mutlak artı değer üretiminin öncelikli hale geldiği yönündeki gözlemlerini, sadece Güney ülkelerinin bütününe değil, aynı zamanda artık sanayileşmiş ülkelere de genelleştirmeye başlamak gerekir. Salama emeğin boş zamanını azaltmak için emek zamanın yeniden düzenlenmesinden ve yıllık hale getirilmesinden söz eder.[32] Buna ABD'de *ücret normu* haline gelmeye başlamış olan, emek zamanının açık ve basit biçimde uzatılması da eklenebilir (Henwood "997; Brender ve Pisani 1999). Finansal sermaye tarafından yönetilen küresel egemenlik çağında, ücretlilerin sahip olduğu bilgiler, kuramsal ya da mesleki deneyime dayalı olmaları fark etmez, hiç olmadığı kadar sermaye tarafından onlara doğrultulmuş bir silahtır.

Sonuçlar

Bu yazıda finansal sermayenin hâkimiyetinin mevcut üretim ilişkilerinin düzenlenmesinde belirleyici etkileri olduğunu göstermeye çalıştık. Çoğu kez, üretim ve inovasyon faaliyetleri ile çalışma ilişkileri bir yandan, finansa bağlı süreçler öte yandan, ayrı ayrı analiz edilmiştir. Reel üretim alanının ince-

32 Krş. Salama 1996 ve Actes de la recherche en sciences sociales, s. 14, 1996'da toplanmış yazılar, dolayısıyla Aubry yasalarınca öngörülen çalışma zamanıyla ilgili önlemlerden önce.

lenmesi, finansal alanı görmezden gelir, sanki finans derin ve kurucu bir *gerçeklik* değilmiş gibi. Çatışmacı bir toplumsal ilişki ve bir değer üretme biçimi (P...P') olarak tasarlanan sermaye kategorisinin kullanımı, üretim ile finans arasındaki ilişkileri göz önüne alan bir yaklaşıma izin verir.

Bu yazının ikinci hedefi finansal sermayenin mevcut hâkimiyetini kapitalizmin uzun tarihi içinde yeniden bir bağlama oturtmaktır. Braudel'i izleyecek olursak, "gelişmenin, ticari kapitalizm, endüstriyel kapitalizm, finansal kapitalizm biçiminde birbirini izleyen sıçramalarla olduğunu düşünmek hata" olurdu (Braudel 1977-82, s. 784). Gerçekte kapitalizmin bir toplumsal egemenlik biçimi olduğunu düşünmek kadar maddi üretimin de bir *ekonomik* örgütlenme biçimi olduğunu düşünmek gerekir. Sonuç olarak, bir yandan sermaye egemenliği ile onun dayandığı mülkiyet ilişkilerinin yayılması, yani dar anlamda toplumsal ilişkilerin yeniden üretim alanının genişlemesi ve öte yandan, sermaye birikiminin tam ve gerçek bir artışını, yani yaratılan değerin genişletilmiş bir yeniden üretimini birbirinden hiç olmadığı kadar ayırt etmek gerekir. Sermayenin kürselleşme aşaması bu iki sürecin birbirinden ayrı olduğunu anlamamızı sağlar. Gerçekten de küreselleşme aşaması, bir toplumsal egemenlik biçiminin hâkimiyetini gösterir, ama gelir ya da (toprak ama aynı zamanda doğa, hava, vb üstündeki) mülkiyet ilişkilerindeki bir genişleme sayesinde oluşan yağma(lama) yoluyla değere sahip olma biçimlerinin, yaratılan değerin genişletilmiş yeniden üretimiyle ilgili olanlardan üstün olduğu bir bağlamda ve bunun da ücretli sınıfı ve onun üretim ilişkilerindeki kurumsal statüsü açısından dramatik sonuçlar doğurması pahasına.

Refah Krizi, Yaşam Geliri ve Bilişsel Rantiyecinin Ötenazisi

Stefano Lucarelli ve Jacopo Mazza[1]

Giriş

Kapitalizmdeki değişimlerin analizi, doğru yorum kategorilerini kabul etmedeki zorluk nedeniyle, karmaşıktır. Kapitalizm şekil değiştirdiği zaman aynı yorum kategorileri farklı anlamlar kazanırlar. Bu nedenle (kapitalizmin bilimi olan) politik ekonominin krize adanmış bir bilim olduğu ortaya çıkar. Nesnesi öylesine çılgın biçimde değişir ki bilimi de kendi değişikliklerini izlemek zorunda bırakır. Klasik ve neoklasik modeller arasındaki her polemik, ekonomi bilimi içerisindeki her eleştiri, sorunların büyüklüğü karşısında, bütünüyle yetersiz kalır. Klasiklerin Marx tarafından eleştirilen politik ekonomisi, ne olursa olsun, kapitalizmdeki değişimlerin analizi için, emek zamanına gönderme yapan bir değer kuramının varlığı; bölüşüm değişkenleri arasındaki karşıtlığa indirgenmiş olsa da sınıflar arasındaki çatışma; makineler sorunu gibi bazı önemli

1 Bize verdiği ipuçları için Andrea Fumagalli'ye teşekkür ediyoruz. İlk iki paragraf Jacopo Mazza'nın, son iki paragraf Stefano Lucarelli'nin eseri, Giriş ile Sonuçlar ise bir ortak çalışmanın ürünüdür.

öğeler sunar. *Ekonomi* bilimi bu temelleri kesin olarak ortadan kaldırır. Refah devletinin krizi sadece bir ekonomik politikalar krizi değildir; daha derin bir anlamda yorumlanabilir, çünkü insan-insan ve insan-dünya ilişkilerindeki bir krizi gösterir. Dolayısıyla öncelikle değer yaratma süreçleriyle ilgili olduğu için üretim süreçleriyle de ilgili bir krizdir. Çatışmacılığın uygulanma koşullarıyla ilgili bir krizdir, çünkü yeni emek zamanları ve yaşam zamanları kavramına eşlik eder.

Aşağıdaki paragraflarda refah devleti krizinin politik ekonominin araştırma alanına giren öğelerini sunacağız. Avrupa'daki refah devletlerinin dayandığı ekonomik politikaları tartışmaya açan değişimleri gösteren başlıca ekonomik değişkenlerin bir ölçümünü vereceğiz. Böylece politik ekonominin yorum kategorilerinin bir analizine gönderme yapan bir politika - bir yaşam gelirinin devreye girmesi- sorunu ortaya çıkacaktır. O zaman görünüşte basit olan bir soru soracağız: bir yaşam gelirinin devreye sokulması nasıl finanse edilmelidir? Bu soruya karşılık vermek için klasiklerin politik ekonomisinin bir kategorisini (rantı), kapitalizmin refah devleti krizini belirlemiş olan değişimleri ışığında yeniden tanımlamayı deneyeceğiz. Bu denemenin, bize göre, iki dayanak noktası olması gerekir: politik ekonominin Marksist eleştirisi ve *bilişsel emek* kategorisi.

I. Refah devleti krizinin öğeleri

1883 Wilhelm Almanya'sında zorunlu bir sosyal güvence yaratılmasından başlayarak, sosyal devlet ya da refah devleti, Avrupa toplumlarının modernleşmesine belirgin biçimde katkı sağlamıştır. Refah devleti uygulamaları, demokratik kurumları pekiştirmiş ve ekonomik büyümeyi son yüzyılda meydana gelen toplumsal değişimlerle uyumlu hale getirmiştir. Daha da önemlisi, refah devleti öyle işler yapmıştır ki, Aydınlanma Çağı'nın çocuğu olan Batı kültürünün kabul edilemez koşullar olarak gördüğü işsizlik ve yoksulluk son derece sınırlı ve dengeli hale gelmiştir.

Refah devletine destek olan etik diyebileceğimiz bu nedenlerin ötesinde, tam anlamıyla ekonomik nedenler de vardır ve bunlar onun piyasaların etkisini artırmasına katkı sağlar ve bunu da hem dolaylı (toplumsal uyum yoluyla) hem de dolaysız olarak şöyle yapar:

- güvence altına alınamayan riskleri karşılayarak, asimetrik bilgi koşullarını çözerek ya da en azından zorunlu sigortaları karşılayıp olumsuz sonuçları azaltarak, kalite standartlarını vb. güvence altına alarak (Barr 1993);
- insani sermayeye yatırımı artırıp bireylerin riskli faaliyetleri üstlenmeye hazır olmalarını en üst düzeye çıkararak (Atkinson ve Morgensten 1993);
- dışsallıklardan kaynaklanan büyüme sınırlarını, bilanço engelleri ve sermaye piyasalarındaki eksiklikleri, toplumsal katmanlaşma ve ayrımı aşmaya izin vererek (Ledebur ve Barnes 1992, Banerjee ve Newmann 1999).

Belirsizlik ve eksik enformasyon ile nitelenen bir dünyada devlet tarafından yurttaşlara yapılan para transferinin olumlu bir etkisi vardır. Bir gelir düzeyinin korunması sadece yoksulluğu azaltmakla kalmaz, aynı zamanda bir güvenlik duygusu da verir ve bu nedenle piyasa etkisinin hafifletilmesine katkı sağlar. Uygun bir sosyal koruma sisteminin olduğu bir toplumda insanlar riske karşı daha hoşgörülü olur. Tarihsel olarak sosyal koruma sistemi çalışma ilişkilerindeki gelişmeye paralel olarak gelişmiş ve işsizlik, hastalık ya da çeşitli kazalardan kaynaklanan ciddi gelir kayıplarına karşı bir güvence sağlamıştır.

Yadsınamaz tarihsel başarısına rağmen, *refah devleti*, yaşamının ikinci yüzyılına gerginlik ve belirsizlik koşulları içinde girmektedir. Ulus devlet ve sanayi toplumunun çocuğunun, post-Fordizme hızlı bir geçiş, artan küreselleşme, nüfus yapısında ve toplumsal ilişkilerde köklü değişiklik ve son olarak

ulusüstü bütünleşme süreciyle nitelenen yeni sosyo-ekonomik bağlam karşısında kafası karışmış durumdadır.

Hiçbir kurum, içinde iş gördüğü dünyaya uyum sağlamadan yaşamını sürdüremez ve etkili olmaya devam edemez, bu nedenle Avrupa refah devleti, ister istemez, içeride şimdi yapılmakta olandan daha zor (ve büyük olasılıkla bambaşka bir yönde) bir yeniden yapılanma sürecine göğüs germek ve kendi araçları ile kendi geleneksel hedeflerinde bir yeniden düzenleme yapmak zorundadır.

Daha önce refah devlet krizindeki bazı geleneksel etmenlere kısaca değinmiştik, şimdi de başlıcaları olarak gördüğümüz etmenleri daha ayrıntılı olarak analiz etmeyi deneyeceğiz. Bu etmenler şunlardır: işçilerin imalat sektöründen hizmet sektörüne yoğun bir geçişiyle birlikte verimlilik artışındaki[2] (ve bunun sonucu olarak ekonomik büyümedeki yavaşlama); nüfusun yaşlanması; aileler ve onların ücretli çalışma dünyasıyla

2 Burada benimsenen verimlilik kavramı uygulamalı ekonomistler arasında daha yaygın olan, yani çıktı miktarı ile onun üretimi için gerekli girdilerden biri ya da birden fazlasının miktarı arasındaki orantıdır. Ulusal üretim birleştirilmiş bir üretim işleviyle gösterilir [yani GSYH = f (E, S) türü bir orantıyla; burada GSYH gayrisafi milli hasılayı, E emeği ve S de sermaye miktarını gösterir ve toplam çalışma varyasyonu (GSYH/E) yeniden işçi başına sermaye artışına sayılabilecek bir kısım (S/E) ile bir toplam verimlilik değişikliğine, yani teknik gelişmeye sayılabilecek bir kısma bölmeye teşebbüs edilir. Bu yaklaşımın getirdiği mantıksal tutarsızlıklar için Sylos Labini 2004, s. 9-12'ye gönderme yapılmaktadır. Eğer burada teknolojik modellerdeki değişiklik referans alınmak istenirse, geleneksel verimlilik tanımını da tartışmaya açmak gerekir. Ulusların Zenginliği'nde Adam Smith verimliliği ilk olarak işbölümüne, bunu da insan doğasına özgü takas ve mübadele eğilimine; ikinci olarak da "emek sürecinde kullanılan sanat, ustalık ve akıl"a bağlar. Ancak işbölümünün gelişmesiyle işçilerin birbirine yabancılaşmasında artma eğilimi görüldüğünü, bunun da verimliliği düzenleyen sanat, ustalık ve aklı azalttığını belirtir: "İnsanların çoğunluğunun aklını oluşturan şey zorunlu olarak onların düzenli çalışmasıdır. Bütün yaşamını az sayıda basit işlemler yaparak geçiren bir insanın, hiç karşılaşmayacağı zorlukları aşmak için yeni çıkış yolları bulmada aklını ve yaratıcı gücünü kullanma fırsatı hiç olmaz."

ilişkilerindeki yapısal değişiklikler ve son olarak emek piyasasındaki köklü değişiklikler.

Toplumumuzun göğüslemek zorunda kaldığı bu değişikliklerin her biri, bugüne kadar tanıdığımız biçimiyle sosyal devlet üzerinde güçlü ve sürekli bir baskı kaynağı oluşturur. Küreselleşme birkaç yıldan beri bütün bu değişikliklere eşlik etmektedir ve hiç kuşkusuz onları belirginleştirmiştir, ama gerçek odak noktası Fordist türde bir sanayi toplumundan post-Fordist bir topluma geçiştir.

Verimlilik artışının yavaşlaması ve hizmet sektörünün gelişmesi

Uzun dönemde, verimlilikteki iyileşmeler ekonomik büyümeyi desteklemenin anahtarıdır. Onun büyüme oranındaki yavaşlama, kapitalizmin ilerlemiş olduğu uluslarda, gelişmiş ülkelerin ekonomileriyle ilgili kaygıların çoğuna yol açan şeydir.

İşçilerin kitle halinde göreli olarak dinamik imalat sektöründen genel olarak daha az dinamik hizmet sektörüne geçmeleri neredeyse kesin olarak merkezi bir etmen olmuştur. Hizmet sektöründe tüketim yapmak istediğimizde çaba harcamamız gerekir. Hizmet sektöründeki etkinliklerde, doğası gereği, imalatta verimlilik artışının temeli olan özellikleri, yani standartlığı ve yinelenebilir olma özelliklerini bulmak zordur. Hizmet sektöründe verimlilik artışının düşük olmasının pek çok sonucu vardır. Öncelikle imalat sektörü tarafından üretilen ürünlerin göreli fiyatları düşme eğilimine girer. Nitekim eğer hizmete duyulan talep fiyata karşı esnek olmazsa, bunun sonucu olarak hizmet sektöründe çalışanların toplam çalışan nüfusa oranı artacaktır. Göreli mal ve hizmet talebi kalıcı olunca, verimlilikteki büyük farklılıklar imalat sektöründe gittikçe daha az işçi ve hizmet sektöründe gittikçe daha çok işçi anlamına gelecektir ve gerçekten de olan budur.

Bu nedenle, zaman içinde, gittikçe daha çok işçinin, bir verimlilik artışı için olanakların daha sınırlı olduğu hizmet sek-

töründe çalıştığını gördük. Bunun sonucu, kaçınılmaz olarak, toplam verimlilik artış oranında yavaşlama ve eşit koşullarla daha yavaş bir ekonomik büyüme olmuştur (Appelbaum ve Schettkat 1994, Rowthorn ve Ramaswamy 1997).

Bütün bunlar refah devletinin finansmanı için büyük sorunlar yaratır. Birincisi, çünkü daha yavaş bir ekonomik büyüme refah devleti yapısının büyük ölçüde dayandığı ücretlerde bir artışa engel olur. Ayrıca daha yavaş bir büyüme daha büyük bir işsizlik oranına katkı sağladığına göre, bu durum girdileri daha da azaltacak ve aynı zamanda yeni işsizlere para yardımı yapmak için harcamalarda bir artışa yol açacaktır.

Bu post-Fordist ekonomiye geçişin sonuçları daha yavaş bir ekonomik büyüme ile sınırlı kalmaz. Bu geçiş hayal gücü az olan yöneticileri, Iversen ve Wren'in formülüne göre, içinde büyüme hedefleri, istihdam, ücret eşitliği ve bilanço zorunluluklarının gittikçe daha çok çeliştikleri bir "hizmet ekonomisi üçlemi" ile karşılaşmak zorunda bırakır. Verimlilikte durgunluğa meyilli ve çoğu kez düşük ücretle karakterize eilen bir sektör olan hizmet sektöründe yeni istihdam olanağı sadece iki biçimde yaratılabilir: ya ücret konusunda gittikçe daha büyük eşitsizlikler pahasına özel sektör aracılığıyla ya da ücretlerin, devlet bütçesi üzerindeki artan baskılar pahasına yapay olarak yüksek tutulabildiği kamu sektörü aracılığıyla. Seçenek olarak, ücret eşitliği ile bilanço zorunluluklarını birleştirmeyi başarabilen uluslar hizmet sektöründeki istihdamın az artacağı ve böylece işsizlik artışına yol açacağı bir düzenleme yapma eğilimine girerler.

Bu "üçlem"e verilen yanıtların görevdeki hükümetlerin doğasına bağlı olduğu görülmüştür (Iversen ve Wren 1998). Sosyal-demokrat hükümetler, kamu harcamalarında bir artış pahasına da olsa ücret eşitsizliklerini daha da derinleştirmeden istihdamı artırmışlardır. Kıta Avrupa'sındaki Hıristiyan-demokrat hükümetler ise sorunu kamu sektöründe çalışanların

sayısını sınırlı tutmaya yönelen bir yaklaşımla ele almış, ama emek piyasasının düzenlenmesi ve yüksek sabit maliyetler özel sektörde bir istihdam artışına engel olmuştur (Sharpf 1997). Dolayısıyla bu durumda asıl sorun istihdam oranındaki durgunluktur. Oysa liberal hükümetler, özel sektörde düşük ücretle istihdamın yayılmasını teşvik eden politikalar yoluyla, hem kamu harcamalarındaki artışı hem de işsizliği önlemişlerdir. Bu ülkelerde ödenen bedel, bir yoksulluk ve eşitsizlik artışı, insani sermayenin gelişmesini desteklemede büyük boşluklar ve buna bağlı başka sorunlar olmuştur. 1973'ten başlamak üzere hizmet sektörünün verimliliğindeki durgunluk ve buna bağlı olarak toplam ekonomik büyümenin gerilemesi çağdaş refah devleti krizini açıklamada belirleyici bir rol oynar.

Nüfusun yaşlanması

Sanayi-sonrası toplumun yüzleşmek zorunda kaldığı ikinci büyük geçiş nüfusla ilgili olandır ya da daha doğrusu yeni nüfus yapısıyla eski refah programları arasındaki etkileşimdir.

Gelişmiş ülkelerin nüfusu, bilindiği gibi, hem doğum oranındaki düşüş hem de yaşam beklentisindeki artış nedeniyle bir yaşlanma sürecine maruz kalmaktadır. OECD ülkelerinde altmış beş yaş üstündekilerin yüzdesi 1960'daki % 9,4'ten 1990'da % 13'e yükselmiştir. Bütün bunların, bizim refah devletimizin, yapısı gereği, gençlerin aleyhine (olarak) yaşlılar sınıfına karşı çok cömert olduğunu da göz önüne alacak olursak, kamu harcamaları açısından açık sonuçları olacağı kesindir.

Şimdiye kadar gördüğümüz şey, gelecekte bizi bekleyen demografik geçiş sürecinin sadece başlangıcından başka bir şey değildir. Nitekim 1960'tan sonra gerçekleşen büyüme, öngörülen yaşlı nüfus artışının sadece üçte biri olup toplamın % 23'üne ulaşabilecektir. Bu geçiş, OECD ülkelerinin çoğunda, 2010 ile 2035 yılları arasında zirveye çıkacaktır.

Geçmiş yıllarda, nüfusun yaşlanmasının devlet bütçesi üzerindeki etkisi "doğum oranında yüksek artış" boyunca doğan işçi yığınlarıyla hafifletilmiştir. Bu büyük işçi kalabalığı şimdi çalışma hayatlarının çok kazanma dönemlerinde olup daha yaşlıların emeklilikleri için sağlam bir finansman temeli oluşturur. Bütün bu şeyler, "doğum oranında yüksek artış" döneminde doğan kuşak çalışmayı bırakıp emekliye ayrıldığı ve bunların finansmanı sayıca daha az sonraki kuşaklardan oluşan faal nüfusun katkılarıyla karşılanmak zorunda kalındığı zaman köklü bir değişime uğrayacaktır.

Eğer 1966'da yürürlükte olan emeklilik yasaları yakın gelecekte de olduğu gibi korunacak olursa, nüfusun yaşlanmasının OECD ülkelerinde 2000 ile 2030 yılları arasında, emeklilik harcamasında GSYH'nin % 3,9'u kadar bir artışa yol açacağı hesaplanmaktadır.

Üstelik nüfusun yaşlanması, mevcut refah rejimlerinin desteklenebilirliği için bir başka tehdit daha ortaya çıkarmaktadır: sağlık yardımlarının karşılanması. Nitekim kolayca anlaşılabileceği üzere, en yaşlılar aynı zamanda yardıma en çok muhtaç olanlardır, bunun için nüfusun yaşlanması sağlık sektöründe de bir maliyet artışına yol açmaktadır. OECD'ye göre, 2000 ile 2030 yılları arasında sadece yaşlılıktan kaynaklı hastalıklar vb., sağlık harcamalarında GSYH'ye göre % 1,7'lik bir artışa yol açacaktır. Bu ek harcamayı faal nüfusa göre emeklilerin sayısındaki artıştan kaynaklananla toplayacak olursak nüfusun yaşlanmasının GSYH'nın % 5,6'sı oranında bir artışa yol açacağını görürüz.

Nüfusta ortaya çıkan bu değişim derindir ve onun etkileri özellikle bizim refah devletimizin cömert olduğu bölgelerde kendini daha çok hissettirir. Bu, kuşkusuz refah devletinin içine düştüğü krizi anlamak için çok önemli bir noktadır ve devlet müdahalesi mantığında köklü bir değişim olmazsa onun etkileri gelecekte daha da dramatik olacaktır.

Toplumsal değişimler ve aile yapısı üzerindeki yansımaları

Aile yapısı ve aileler ile çalışma dünyası arasındaki ilişki, erkeğin tek çalışan ve dolayısıyla aile içinde tek gelir kaynağı, kadının da, aile içinde çocukların ya da yaşlıların bakımı gibi, piyasa dışında çeşitli hizmetlerle yükümlü olduğu klasik aile modeline göre tasarlanmış klasik refah programlarını temelinden yıkarak değişmiştir.

Sosyal devlet hiçbir zaman devlet ile piyasa arasında net bir bölünme üzerine kurulmamış, tam tersine devlet, piyasa ve aile olmak üzere üçlü bir bölünme üzerine kurulmuştur (Orloff 1993, Sinsbury 1994, O'Coonor 1996). Bu nedenle aile yapısındaki büyük değişimlerin refah sistemi üzerinde muazzam sonuçları olmuştur.

En kritik değişim büyük olasılıkla kadınların işgücüne katılımındaki artış olmuştur. Uluslararası Çalışma Bürosu'nun (ILO), 1960-1996 arası dönemin tamamını kapsayan ve on bir ülkede 15 ile 64 yaş arası çalışan kadınlara dair verilere göre, kadınların işgücüne katılım oranı 1960'taki % 33,3'ten 1990'da % 61,9'a çıkmıştır. Katılım oranı ülkeden ülkeye çok değişir, ama eğilim hepsinde ortaktır.

Kadınlar arasında gittikçe artan ekonomik bağımsızlık perspektifi, onların finansal bir destek için devlete güvenme ihtiyaçlarını da sürekli olarak azaltmaktadır. Üstelik kadınların emek piyasasına girişi, muhtaç durumda olan devlet hazinesi için yeni vergi gelirleri sağlamaktadır.

Dolayısıyla bu eğilimi kolaylaştırmak devlet için uygun gibi görünür ve bu nedenle kadının işgücüne katılımının en yüksek olduğu ülkelerin sosyal devletleri, bu gelişmenin daha yavaş olduğu en muhafazakâr ülkelerinkinden daha sağlıklı gibidir.

Ama kadının eşit haklara sahip olma süreci, aynı zamanda çekirdek ailelerin parçalanma sürecini de kolaylaştırır ve bu

parçalanma süreci, bugünkü yapılanma biçimi nedeniyle sosyal devletin bilançosuna yük bindiren bir süreçtir.

Bu olayın sosyal güvenlik sistemi açısından en önemli sonucu, büyük olasılıkla, önceleri çalışmayan kadınlar tarafından aile içinde karşılanan çocuk, yaşlı ya da sakatların bakımı gibi ihtiyaçların şimdi eskisi gibi karşılanamaz hale gelmesi ve dolayısıyla bunu devletin üstlenmek zorunda kalmasıdır.

Devlet müdahalesinin bu yeni alanlara yayılması, bütün ülkelerde aynı şekilde olmamıştır. Bu müdahale kısmen gerçekleşir, çünkü devletin yeni alanlara müdahalesi, devlet açısından son derece öz-güçlendirici sonuçlar doğurur; yani devletin müdahale edeceği yeni alanların yaratılması kadınlar için yeni iş fırsatları yaratır ve onların emek piyasasına girişlerini kolaylaştırır ve bu da, kendi açısından, yeni sosyal devlet performanslarını ve böylece döngüyü besler.

İkinci büyük değişim ise kadınların doğurganlık endeksindeki önemli düşüş olmuştur. Kültürel değişimler, doğum kontrolü için gittikçe daha gelişmiş yöntemlerin kullanılabilirliği ve kadınlara sunulan fırsatlardaki artış, bunların hepsi bu düşüşe katkısı olan etmenlerdir. Her ne kadar doğurganlık oranlarının, kadının çalışma hayatına katılım sayılarının daha düşük, kadınlar için çalışma olanaklarının daha kıt ve aileler için çalışmayı çocuk bakımı ile birlikte düzenleme olanağını kolaylaştıran politikaların pek gelişmemiş olduğu ülkelerde daha düşük olduğunu görmek şaşırtıcı gibi görünse de, kadın katılımındaki artış açıkça kesin bir rol oynamıştır.

Düşük bir doğurganlığın sonuçları refah sistemi için, öncelikle de yaşlılara ayrılan harcamanın özellikle yüksek olduğu sistemler için dramatiktir. Gelişmiş ülkelerde nüfusun yaşlanması, yaşam süresindeki uzamadan çok doğurmama olayına bağlanabilir.

Sanayi toplumlarında meydana gelen üçüncü önemli değişim tek ebeveynli (sadece annesi ya da babası olan) aileler

yüzdesindeki büyük artış olmuştur. Tam verilerine sahip olduğumuz dokuz OECD ülkesinde boşanma sayısı (evli her 1000 kadında) 1966'daki ortalama % 4,1'den 1986'da % 10,8 ortalamaya çıkmıştır (Sorrentino 1990).[3] Aynı ülkelerde, evlilik dışı doğan çocukların sayısı toplam çocuk sayısına göre % 5,4'ten % 21,4'e çıkmıştır (Sorrentino 1990). Buradan çıkan sonuç çocuklu ailelerin bütününe karşı tek ebeveynli ailelerin payındaki önemli artıştır.

Bu yeni eğilim refah sistemini büyük baskı altına sokar. Aile reisinin çoğu kez bir kadın olduğu tek ebeveynli aileler düşük gelire sahip olmaya ve dolayısıyla yoksulluk içine düşmeye ötekilerden daha meyilli olacaklardır, tabii eğer devlet olası açığı kapatarak önlemleri almazsa. Bu aileler çoğu kez babanın ekonomik kaynaklarına güvenemezler ve hem çalışan kadınların sınırlı olanaklarına karşı hem de tek bir ebeveynin çalışma ve aile sorumluluklarını eşanlı olarak yerine getirebilmesindeki büyük zorluklara karşı mücadele etmek zorundadırlar.

Gelişmiş toplumlarda gerçekleşen, öncekilerle bağlantılı, ama onlardan farklı son değişim, ailelerin ortalama büyüklüğünün küçülmesidir.

Bu, hem gençler hem de yaşlılar gittikçe daha çok yalnız yaşama eğilimine girdikleri ve yetişkinler gittikçe daha çok boşandıkları ya da bir aile kurmaktan tamamen vazgeçtikleri için olmaktadır. Nüfus artışı, göçmenleri göz önüne almazsak, birçok OECD ülkesinde dururken, aile sayısı anlamlı biçimde ve hemen her yerde artmaya devam etmektedir, dolayısıyla buradan daha hızlı artmakta olan aile tipinin tek çekirdekli aile olduğu sonucu çıkmaktadır.

Bu eğilim birçok sonucu da beraberinde getirmektedir, ama sosyal politikalar açısından en önemlisi küçük ailelerin

3 Söz konusu ülkeler şunladır: Kanada, Danimarka, Fransa, Almanya, Japonya, Büyük Britanya, Hollanda, ABD ve İsveç. Sonrasında verilen tüm bilgiler, farklı bir gösterge dışında, bu ülke grubuyla ilgilidir.

birçok sosyal güvence önlemini içselleştirmede karşılaştıkları zorluktur. Geniş olanlar da dâhil olmak üzere büyük aileler kaynakları ve çocuklar, sakatlar ya da yaşlıların bakımı gibi görevleri paylaşabilirler. Parçalanmış aile birimlerinde yaşayanlar ile özellikle yalnız yaşayanlar, bir yardım için, daha sık aile dışına yönelmek zorunda kalacaklar ve çoğu kez de devlete yöneleceklerdir.

Daha önce analiz edilen üç gelişmeye göre bu gelişmenin sosyal devlet için doğuracağı sonuçları sayılaştırmak çok daha zordur. Salt bilanço sınırları içindeki etki büyük olasılıkla daha mütevazıdır, çünkü bu gidişin vergiler üzerinde hem olumlu hem de olumsuz etkileri vardır. Ancak değişimin fazladan bir etkisi daha vardır ki o da "yeni" ailelerin ihtiyaçları ile "eski" sosyal devletin araçları arasında gittikçe artan bir ayrılık olduğu yolunda anlaşılabilir ve bu, çoğu kez yoğun bir algı doğmasına yol açmaktır. Devletin sosyal güvence girişiminin daha derin yenilenme alanları bunlar olsa da, gösterilen çabalar sosyal değişimin getirdiği gerçek ihtiyaçların genellikle gerisinde kalmaktadır. Sanayi-sonrası topluma geçiş, günümüzdeki sosyal devletin acil ihtiyaçlara karşılık vermede ne kadar yetersiz kaldığını anlamamıza yardımcı olur.

Emek piyasasındaki yapısal değişimler

Refah sistemleri için dördüncü ve son kriz etmeni, daha çok üretim sektörünün yeni ihtiyaçlarına borçlu olunan, emek piyasasındaki köklü değişimdir.

Avrupa ülkeleri daha önce hiç görülmemiş işsizlik oranlarını yaşamaktadırlar. İşsizlik yetmişli yılların ortasındaki petrol krizi sırasında hissedilir biçimde artmış ve ekonomik döngünün gidişine bağlı doğal dalgalanmalara rağmen, İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki ekonomik patlamaya eşlik etmiş olan düşük oranlara hiçbir zaman dönmemiştir.

Büyük Britanya (ve onunla birlikte ABD) doksanlı yıllar boyunca kıta Avrupa'sı ülkelerine göre daha düşük bir işsizlik oranının keyfini sürmüş ve böylece "iş yaratıcısı" liberal ekonomilerin dinamizmi ile kıta Avrupa'sı işçilerinin keyfini sürdükleri güvenceleri, çalışma esnekliğini (ya da güvencesizliğini) artırarak yıkmanın gerekliliği hakkında heyecanlı bir tartışmaya yol açmıştır.

Ne olursa olsun, işsizlik şu anda kıta Avrupa'sında da düşüştedir ve işçilerin güvence öğelerinin azaltılması yolundaki isteklerin baskısını hafifletmektedir. Teknolojik gelişme küreselleşmeye eşlik eden ekonomik değişimler şimdi var olan kadroların korunmasına yönelik fazladan bir tehdit oluşturmaktadır. Bu iki eğilimin genel ekonomik sistem üzerinde ortaya çıkardıkları sonuç, daha önce de belirtildiği gibi, imalat sektöründe çalışanlarda bir azalma ve hizmet sektörüne çalışanlarda bir artma yönündeki genel eğilim olmuştur.

Bu gelişme, daha önce de görüldüğü gibi, ekonomik büyümede bir yavaşlamaya yol açmanın dışında, geleneksel refah sistemlerine de iki yeni sorun çıkarır. Birincisi, sanayi sektöründen "kaçış" daha büyük bir işsizlik oranına ya da güvencesiz ve düşük ücretli *kötü işlerde* istihdama yol açabilir ve sosyal güvence sistemine bir müdahale ihtiyacını artırabilir (Mishra 1999, Strange 1996). İkincisi, küreselleşme süreci ve teknolojik gelişme tarafından yapılan mevcut baskı, iş ve ev sorumluluklarının erkekler ile kadınlar arasında dağıtılmasına eşlik eden değişiklikler sayesinde bizi post-Fordist bir ekonomiye doğru götürmektedir (Jessop 2000). İlk sonuç, uzlaşmacı ve klasik Keynesçi refah devleti modelini savunmaya hazır bir işçi sınıfının artık var olmamasıdır. İkincisi, çok sayıda yeni ilgi ve yeni ihtiyaçların öne çıkacak olması ve böylece geleneksel refah sistemlerinin bu yeni ihtiyaçları yönetmede gittikçe daha yetersiz hale gelmesidir.

Refah devleti açısından en büyük kaygı, yeni teknolojilerin az nitelikli işçilere olan ihtiyacı azaltması ve bu arada

aynı işçi tipinin artan uluslararası rekabetin tehdidi altında olmasıdır.

Dolayısıyla emek piyasasındaki değişimleri özellikle teknolojik inovasyonlara ve küreselleşmeye borçluyuz.

Hizmet sektörünün yayılması daha güvencesiz ve düşük ücretli işlere doğru bir geçişi zorunlu olarak üretmez, ama ilgilerde artan bir parçalanma ve işçiler arasındaki ücret işlemlerinde daha büyük bir eşitsizlik içerir.

II. Refah düzeyimizi "değiştirmek" için aykırı bir öneri: yaşam geliri

Avrupa tipi sosyal devlette yapılacak acil köklü değişikliklerin zorunluluğu hakkındaki tartışma, büyük olasılıkla, yöneticiler arasındaki en canlı ve belli sonuçları nedeniyle, Avrupa kamuoyu tarafından en iyi bilinen tartışmadır. Son yıllarda Almanya, Fransa ve İtalya'da yapılan koruyucu reformlar tartışmanın güncelliğine tanıklık etmektedir. Ancak, bizim görüşümüze göre, bu reformlar bir başka şeye daha tanıklık etmektedir: Hükümetler, ekonomik ve finansal kurumlar, kategorik dernekler vb. tarafından sürekli dillendirilen güçlü reformcu istek, sadece harcamaları, özellikle emeklilik harcamalarını kısmak için yeni önlemleri hayata geçirme talebine indirgenmektedir. Böylece refah düzeyimizin, onu yeniden sosyal güvence kaynağı ve savaş sonrasının ilk yirmi otuz yılında olduğu gibi Avrupa'nın sosyo-ekonomik büyümesinin itici gücü yapacak biçimde, işleyişindeki birçok uygulamaya el atması gereken köklü bir yapısal reformun artık geciktirilmemesinin kaçınılmaz hale geldiği göz ardı edilmektedir.

Sosyal devlet krizinin daha önce analiz edilen öğeleri ciddi ve derindir, dolayısıyla değişim önlemlerinin de aynı ölçüde ciddi ve derin olması gerektiği sonucuna varmak bize doğal gibi gelmektedir. Fordist perspektiften kökten farklı bir perspektifte, esas olarak çalışanın ya da çalışmış olanın güvencelerine

dayalı, artık eskimiş ve etkisiz bir refah devletini, henüz emek piyasasının dışında olan biri için fırsatlar yaratan bir refah devletine dönüştürme gerekliliği beraberinde köklü değişiklikler ve basit olmayan iyileştirme önlemleri getirir. Emek piyasasına katılımda gerçek bir eşitlik sağlamayı hedefleyen, üretim döngüsüne katılma ya da yeniden katılma fırsatlarını çoğaltan ve sosyal hareketliliği kolaylaştıran politikalar oluşturmak gerekir.

İşte, bir yaşam ya da literatürde çoğu kez dile getirildiği gibi, bir yurttaşlık gelirini devreye sokma önerisi tam olarak bu perspektife oturtulur.

Yaşam geliri, bir refah devletini modernleştirme ölçüsünden çok, hem Avrupa'daki sosyal devlete hem de *workfare*[4] devlete, yani Amerikan toplumuna özgü, iş olanakları yaratma ve herkese bir gelir sağlama görevinin serbest piyasansın işleyişine bırakıldığı projeye alternatif bir öneri gibi şekillenir. Bu politikanın, işsizlikle mücadelede çok etkili olduğu, ama aynı zamanda özel yurttaşların merhametine terk edilen aşırı dışlanmış yoksullukla mücadelede son derece yetersiz kaldığı görülmüştür.

Yaşam geliri sağlam politik, felsefi ve ekonomik varsayımlara dayanır. Ortaya konulan sosyal model yukarıda söz konusu edilen iki perspektifte olmayan özellikler içerir; yani etkinliğin nedenleri sosyal güvenceninkilerle karışmaz, dayanışmanın değerlendirilmesi bireysel özgürlüklerin korunmasıyla çatışmaz; emek ve devlet çok güncel biçimde temsil edilir.

Hiç kuşkusuz proje, üzerinde kafa yorulması gereken birçok sorun ortaya koyar; felsefi alanda özgürlük ve adalet konusunda; politik alanda yurttaşlık ve devletle ilişkiler ko-

4 Workfare sözcüğünün Türkçe'de tam bir karşılığı yoktur. Bu nedenle sözcüğü çevirmeden kullanmayı tercih ettik. Fordist döneme özgü Welfare (refah) sözcüğü, kamusal sosyal güvence, katı ücret politikaları, güvenceli istihdama gönderme yaparken, onun yerine geçen bir sözcük olarak post-Fordist döneme özgü workfare sözcüğü, güvencesiz ve geçici istihdama, esnek ücretlendirmeye, bireysel sosyal güvenceye karşılık gelir (y.n.).

nularında; toplumbilimsel alanda toplumsal aidiyet ve emek arasındaki bağı sürdürme konusunda ve ekonomik alanda, büyüme sürecini kolaylaştırması için, finansal desteklenebilirlik, onun yeniden paylaştırıcı etkileri ve koşulları konusunda önemli sorular ortaya koyar.

Tartışma göreli olarak yeni ve dolayısıyla hâlâ açıktır. Bununla birlikte projenin, hayalci bir görünüşe sahip olmasına rağmen, devlet ile yurttaşlar, piyasa ile post-Fordist ekonomideki güvence arasındaki ilişkileri yeniden düşünmek için hayata geçirilebilir ve değerli bir araç olduğu kanısı yaygındır.

Projenin hayata geçirilmesi karşısındaki gerçek engeller, bizim görüşümüze göre, ekonomik olarak desteklenip desteklenemeyeceğinden ziyade ideolojik olarak kabul edilip edilemeyeceği ile ilgilidir.

III. Rant üzerine notlar

Yaşam gelirinin ekonomik olarak desteklenip desteklenemeyeceği, kapitalizmin bu aşamasını niteleyen değişimlerden yola çıkarak yanıtlanması gereken bir sorundur. Emek, sermaye ve verimlilik kavramları değişiyor ve bunun sonucu olarak kaynakların paylaşılmasını düzenleyen yasalar da değişiyor. Üretim yerleri ve zamanları değişiyor ve sömürü koşullar da değişiyor. Kapitalist bir sistemde belli düzeyde eşitlik sağlayabilecek yıkıcı olmayan mekanizmalardan biri, kaynakların yeniden dağıtılmasına uygun bir mekanizmanın varlığıdır. Fordist-Keynesçi bir bağlamda refah devletinin ekonomik yönü, kademeli vergilendirmeye dayalı genel bir vergilendirmenin olmasıdır. Politik ekonomi, sistemin büyümesini engellememek için, ücret ve kâr niteliğindeki gelirleri vergilerle vurmamak, tersine rant niteliğinde olan gelirleri vergilendirmek gerektiğini öğretir. Bu ilkenin post-Fordist bir bağlamda da geçerli olabileceğini ve onun, devreye sokulduğu anda, yaşam gelirinin finansman sorununu çözmek için iyi bir kuramsal temel

oluşturabileceğini sanıyoruz.[5] Yine de esnek bir birikim rejimi içerisindeki rantların niteliğini belirlemek gerekir.

Kapitalist üretim sisteminin incelenmesinde rant, verimsiz toprağı verimli kullanmak karşılığında toprak sahibine verilen üretim fazlasıdır. Rant kavramının doğru formülü David Ricardo tarafından *Ekonomi Politiğin ve Vergilendirmenin İlkeleri* adlı eserinde şöyle verilir:

> Eğer tüm topraklar aynı özelliklere sahip olsaydı, eğer toprak sınırsız, niteliği de tek tip olsaydı toprak kullanımı karşılığında hiçbir ödeme istenemezdi. [...] nüfus arttıkça daha düşük nitelikli ya da daha az avantajlı konumdaki topraklar ekilir, o zaman toprak kullanımı karşılığında rant ödenir. Toplumun gelişmesiyle ikinci derece niteliğe sahip topraklar işlendiğinde, birinci nitelikteki toprak üzerinde hemen bir rant oluşur ve ödenecek rantın miktarı, bu iki toprak parçası arasındaki nitelik farkına bağlı olacaktır. [...] Bir ülkenin nüfusu arttığında, daha fazla yiyecek üretebilmek için eskisine kıyasla daha kötü kalitedeki toprakların kullanılması gerekeceği için daha verimli bütün toprakların rantı yükselecektir. [...] Toprakta ya da yeni bir arazide art arda kullanılan sermaye oranlarından elde edilen ürün farkını azaltan her şey rantı düşürme eğilimi taşırndedir; bu farkı artıran bütün bu şeyler zorunlu olarak ters etki yaratır ve farkı artırma eğilimine girer (Ricardo 1817, İtal.çev., 1987, s. 224 ve devamı).

Bu nedenle rant, üretim arttığı zaman tarımsal üretimin artan maliyetlerinden kaynaklanmaktadır. Bu düşünceyi destekleyen temel varsayım, toprağın azalan verimliliği ile aynı toprağa uygulanan emek ve sermaye artışlarının üretimde düşen artışların doğmasına yol açan şeyin mülkiyet olduğudur.

Marx, Ricardo'yu şu noktada eleştirir:

> "*Rant* topraktan alınan ürünün, toprağın *özgün* ve *yok edileme-*

5 Bu sorunun çözümünü Tobin Tax'a gönderme yaparak ortaya koymak bir alışkanlık olmuştur, örneğin Vercellone değişik yerlerde, Bölüm 10. Böyle bir yaklaşımın önemini kabul etmekle birlikte bizim konuşmamız (tamamlayıcı olduğunu düşündüğümüz) bir başka yöne gider.

> *yen güçlerinin* kullanımı için toprak sahibine ödenen kısmıdır" (s. 53), açıklaması çirkindir. Birincisi, toprağın "yok edilemeyen güçleri" yoktur [...] İkincisi, toprağın "özgün" güçleri de yoktur, tıpkı toprağın hiç de "özgün" bir şey değil, ama tarihsel-doğal bir sürecin ürünü olması gibi (Marx 1905, İtal.çev., 1993, s. 259).

Rantın toprağın verimliliği lehine üretim *fazlası* olarak tanımlanmasından başlayarak Ricardo, bütün sistem için uzun vadeli yasalar belirler. Gittikçe daha az verimli toprakların işlenmesi ekonomik sistemi, birikimin durması, kâr yüzdesinin düşmesi ve *rantiyecinin* zaferi, yani on dokuzuncu yüzyıl İngiltere'sinin ayak sesleri duyulan burjuvazisinin aleyhine, feodal dünyanın kalıntısı olan sınıfın zaferiyle nitelenen ilerlemeyen bir duruma götürür. Sonuç olarak buradan kesin bir vergi politikası ortaya çıkar: esas olarak üzerinde vergilerin ağırlığını artırması gereken gelirler rantlardır. Eğer böyle olmazsa ekonomik sistemin büyümesi durabilir. Nitekim Ricardo rant üzerindeki bir verginin tek etkisinin rantların azalması olduğunu, oysa kârlar ya da ücretler üzerindeki bir verginin bütünüyle kârlar ve dolayısıyla birikim süreci üzerinde etkili olacağını gösterir.

Bu görüşte teknik gelişmenin rolü küçümsenmiştir, ama Ricardo'nun vergi politikaları konusunda ulaştığı sonuçlar aldatıcıdır, yani kapitalizmde, pek az kimse için yüksek gelir ve pek çok kimse için karşılığı ödenmeyen emek sağlayan ekonomik ve toplumsal güç pozisyonları yaratarak, kıt kaynakları sömürme eğilimi olduğuna göre, devletin bu eğilimin cesaretini kırması gerekir. Bu, 1936'da finans spekülatörleri arasındaki yeni *rantiyeci*leri belirleyen (ve kuramsal birçok açıdan Ricardo'yu eleştiren) Keynes'in özellikle hoşlandığı bir noktadır. Keynes, Ricardo'nun ilkesini düzeltir: toprak verimsizliğinin, *doğal olmayan* bir nedeni olduğunu görmeyen Ricardo'dan farklı olarak Keynes finansal rantın tarihsel toplumsal özelli-

ğini ortaya koyar. Ona göre finansal rant bir oyundan, "kapitalistin sermayenin kıtlık değerini sömürmek için kullandığı baskıcı ve toplayıcı gücünden" gelir (Keynes 1936, İtal.çev., 1991, s. 112 ve süreği). Marx'ın Ricardo'ya yönelttiği eleştirinin de derin anlamı budur.

Bütün bunlara rağmen Ricardo *vergilerin etkisi* hakkındaki modern kuramın temellerini atar: Bir toplumun onu oluşturan sınıflardan başlayarak incelenmesi mümkün olsa, her bir vergi konulduğunda onu ödemekle yükümlü olan sınıfın, ödemenin yükünü fiili olarak aktarmak için, ekonomik işlemleri öteki sınıflarla birlikte kullanmaya çalışmasının beklenmesi gerektiği; nicelik ve fiyat değişimlerinin, aktarımın olmasını sağlayan aracı oluşturdukları ortaya konulabilir.

Genel bir rant kuramı aranacak olursa bazı temel öğeler öne çıkar (Quadrio Curzio 1998):

Rant, üretim arttığı zaman bir faaliyetin artan maliyetlerinden gelir; rant fiyatları değil ama net ürünün dağıtımını ve uzun dönemde rakibi olduğu kârı etkiler; rant sadece bir mülkiyetin *doğal* verimliliğinden kaynaklanan bir gelirdir. Bu nedenle verilen emeğin karşılığını temsil eden ücretten ve açıklaması, onda emeği düzenleyen ve yenileyen birinin yasal karşılığını (ücretini) gören kimse için olduğu kadar onu işgücünün sömürülmesine götüren kimse için de, her durumda, üretim ilişkilerine götürülebilecek kârdan da ayrılır. Kâr (üretim ilişkilerinin kapitalist mekanı olarak anlaşılan) *fabrika* içerisinde doğan bir sorundur, rant bütünüyle fabrika dışında bir sorundur. Bunun sonucu olarak birincisi kârın arkasında, ikincisi rantın arkasında olmak üzere iki farklı birikim tarzı belirlemek mümkündür. Ricardo'nun (daha çok buğdaydan oluşan) dünyasında, rantın arkasında tarlaların verimliliğini düzenleyen doğa güçlerinin birikimi vardır.

Fordist üretim döngüsünün sonunda bizi bekleyen esnek birikim dünyasında rantı hangi özgül biçim üstleniyor?

IV. Esnek birikim ve teknolojik rant

Burada hakkında zaten bol bol makale bulunan finansal rant sorununu doğrudan ele almayacağız.[6] İki değerlendirme yapmakla sınırlı kalacağız:

1. Finansal rantların vergilendirilmesine bağlı çok büyük politik sorunlar vardır, vergi rekabetini engellemek için her ne kadar, örneğin Avrupa Birliği gibi, geniş bir alan içerisinde eşgüdümlü bir girişim başlatılmış olsa da, vergilerin uygulanmasını önlemek için kolayca değiştirilebilecek finansal ürünlerin değişken doğasını göz önüne almak gerekir.

2. Esnek birikim bağlamında finansal rant kendi dayanağını reel verimlilik yapısında belirlenen rant biçimlerinden çıkarır. Burada yeni teknolojilere bağlı ve kuramsal olarak vergilendirilmesi daha kolay olabilecek rantlar söz konusudur. Gelir kaynağını vurmaya giderken bu asalak zenginlik biçimlerini vurmak gerekir ondan doğan geliri değil. İyi ama bu rantları nasıl belirlemeli? Demek ki esnek birikim sistemine özgü inovasyon dinamiklerinin dikkatle incelenmesi gerekir.

Öncelikle, klasik kategorilere göre tanımlanan bir ekonomide inovasyon dinamiklerini göstermekten söz edilebilir (Napoleoni 1985). İnovasyonların sisteme sokulması net bir ürün doğurur ve bunun sonucu olarak da neredeyse ranta çok benzeyen bir mekanizma uyarınca kâr oluşumu ortaya çıkacaktır. İnovasyon süreci sona erince rekabet genel bir kâr yüzdesi belirler. Bu yeni durumda net ürün bütünüyle genel yüzdeye göre çeşitli faaliyetler arasında dağıtılmış olan kârla sonuçlanır. Bir kez kâr doğduktan, rekabet onu genel yüzde ile eşitledikten ve inovasyonlar

6 Finansal inovasyon araçlarının gelişmesi, finans piyasalarının artan entegrasyonu, finansal işlemler üzerindeki çok sayıda kısıtlamaların kaldırılması, teknolojik inovasyon sonrasında finansal hizmet vermedeki maliyetin azalması gibi bir dizi etmen tarafından teşvik edilmiştir. Krş. Fumagalli 2001.

kalıcı biçimde üretim yapısına katıldıktan sonra, kârın temeli kesilir, gerçekten de konuma bağlı teknolojik ranta dönüşür.[7]

Bu düzeydeki bir analize göre vergilendirme kuramının zaten uygun bir aracı vardır ve bu da Asgari Aktif Vergisi (Minimum Asset Tax), yani şirketlerin aktiflerinin değeri üzerinden alınan maktu bir vergidir. Beklenen etki herhangi bir maktu verginin tipik etkisidir ve sahip olunan aktifin olabilecek en etkili biçimde kullanımına bir teşvik ile özdeşleşir. "Maddi olmayan varlık"ın vergi amaçlarına uygun olarak kullanımı, ayrıca, özel araştırma ve geliştirme yatırımlarını kolaylaştırması ve bu tür yatırımlardan en azından bazı ortak yararlar sağlamak için şirketlerin özellikle küçüklerin birleşmesini teşvik etmesi gerekecektir (Bosco 2004).

Ancak bir esnek birikim sistemini ıralayan inovasyonların kökeninin ne olduğu sorularak daha derine inilmek istenirse, özellikle de yürürlükte olan üretim düzenine uygun vergilendirme biçimleri belirlenmek istenirse sorunlar artar.

Ekonomi kuramı ilk yaklaşımda ürün inovasyonları ile süreç inovasyonları arasında ayrım yapar. Yeni Schumpeterci denilen kişilerin araştırmasına bakarak biraz daha derinleştirilmiş bir sınıflandırmaya başvurmak mümkündür.[8] O halde şu ayrımları yapabiliriz:

- Farklı endüstriyel ve bölgesel bağlamlara bağlı normal inovasyon faaliyetini simgeleyen artırıcı (ya da sürdürücü) inovasyonlar. Bu tür inovasyonu daha iyi çağrıştıran imge bize Adam Smith tarafından şöyle sunulur:

7 Bu tezi desteklemek üzere, özellikle, çeşitli büyük oligopol şirketlerin yöneticilerinin kendilerine ayırdıkları çok yüksek maaşlara (ödüller ve bedava hisse senetleri) dönüşen, 1992 ile 2001 yılları arasındaki Amerikan patlaması örneği verilebilir. Burada teknik gelişmenin oligopol piyasa tarafından kontrol edildiği bir ekonomik sistemin karakteristik etkisi söz konusudur, Sylos Labini 1956, yine bkz. Sylos Labini 2004.

8 Temel başvuru kaynağı Nelson ve Winter S. G. 1982'dir. Bir başlangıç okuması için bkz. Malerba 2000, ama aynı zamanda Fumagalli 1995.

> İşbölümünün çok ileri olduğu manifaktürlerde kullanılan makinelerin büyük bölümü, aslında çok basit bir işlemi yapmak için tutulan, dolayısıyla doğal olarak düşüncelerini bunu yapmanın daha kolay ve kestirme yollarını bulmaya yönelten sıradan işçilerin buluşları olmuştur. [...] İlk yangın tulumbasında, pistonun inişine ya da çıkışına göre, kazan ile silindir arasındaki bağlantıyı sırasıyla açmak ve kapamak için sürekli bir erkek çocuk çalıştırılırdı. Bu çocuklardan arkadaşlarıyla oyun oynamayı seven biri, bu bağlantıyı açan supap kolunu bir bağla makinenin bir başka tarafına bağladığında supabın, onun yardımına gerek kalmadan, kendi kendine açılıp kapanabileceğini ve onu oyun arkadaşlarıyla eğlenmekte serbest bırakacağını gördü. İşte böylece icat edildiğinden beri bu makinede yapılan en önemli yeniliklerden biri çalışmaktan kaçmak isteyen bir çocuğun buluşu olmuştur (Smith 1776, İtal. çev., 1995, s. 70).

Bu tür (Smith – Young – Kaldor – Verdoorn – Arrow türü) bir teknik değişim benimsenen teknolojinin daha iyi tanınmasına borçlu olunan yerli ekonomileri sömürür. Genellikle bu piyasanın genişleme evrelerinde daha kolay olur.

- Genellikle ekonomik uygunluk motifleri (üretim maliyetlerinin artması, satış fiyatlarının düşmesi, durgunluk dönemleri) tarafından zorlanan üretim ve örgütlenme sürecinde bir yapısal düzeltmeyi önvarsayan köklü (ya da süreksiz) inovasyonlar. Başlangıç girdisi, bir şirketten başlayarak farklı ticari sektörler arasında yapılan ve daha başka inovasyonların temelini atan tek bir temel inovasyonla sağlanabilir. Böylece yeni bir sistemin doğmasına yol açılır.
- Bu yeni teknolojik sistem yeni bir teknolojik modelin potansiyel doğuşunu gösterir. Yeni teknolojik sistem, sadece üretim biçimleri ve harcama biçimlerini değil, aynı zamanda ekonomik sisteme karşı ahlaki ve kültürel davranışları da işe karıştıran (Schumpeter – Nelson – Winter – Freeman türü) uzun yörüngeler çizer.

Yine Adam Smith ekonomik sistemin inovasyon kapasitesini destekleyen nedenler üzerine ışık tutar:

> ...ancak makinelerdeki bütün yenilikler, hep onları kullananların buluşları olmamıştır. Birçok yenilik, makine yapım işinin başlı başına bir meslek haline gelmesiyle, makine yapımcılarının becerisi sayesinde gerçekleşmiştir. Daha başkaları da, filozoflar ya da kuramcılar denilen ve işleri bir şeyler yapmak değil de her şeyi gözlemlemek olan, öyle ki tam da bu nedenle birbirinden uzak ve en benzemez nesnelerdeki olanakları bir araya getirip birleştirebilecek durumda olan kimselerin yaratıcılığı sayesinde olmuştur (Smith 1776, İtal.çev., 1995, s. 70).

Esnek birikim rejimine karşılık gelen yeni teknolojik sistemin yeni bilgi ve sezgilerin taşıyıcısı yeni "çocuklar"ın yanı sıra kendi "makine yapımcıları" ve kendi "filozofları" vardır. İyi ama hangi tür inovasyonlar esnek birikim rejimini niteler? Burada daha ziyade *ileri teknoloji* ve iletişim sektörüyle ilgili köklü teknolojik inovasyonlar söz konusudur. İletişim sadece özgül bir sanayi sektörü değil, aynı zamanda özgül bir şirket işlev alanı; şirket ile ortam arasında ve şirket içerisinde geleneksel bilgi aktarma görevini de yapan bir işlev alanıdır. Nitekim böyle şekillendirilen yeni teknolojik sistemde harcanan emek daha ziyade bilişsel emektir, şöyle ki makineleri, insanları örgütlemek ve kontrol etmek, sorunları çözmek, iletişim kurmak için işçinin *zihnini* kullanır. Bu somut olay Marx'ın ünlü (ve tartışmalı) *Makineler Üzerine Fragmanlar* adlı metninde formüle ettiği eğilim yasasına başvurularak açıklanabilir.

> Bütün metaların ortak özü (ve bu nedenle mübadele değerleri) nesnelleştirilmiş emek olmalarıdır. Ancak bu durum değişmeden kalmaz: Büyük sanayi geliştiği ölçüde gerçek zenginliğin yaratılması emek zamanına, ajanların, bilimin genel durumuna, teknolojik gelişmeye ya da bu bilimin üretime uygulanmasına bağlı olan güçlü etkisinden daha az bağlı hale gelir (Marx 2857-58, İtal.çev., 1968-70, s. 400).

Teknolojinin gelişmesinin üretime uygulanması Smith'in *filozoflar adını verdiği kimselere düşer.* Ancak bu filozoflar sadece makineler hakkında değil, ama insanlar ve özellikle yeni bilgi ve sezgilerin taşıyıcısı çocuklar hakkında da karar verirler. Bir esnek birikim rejiminde, işçilere özgü yeni bilgi ve sezgilerin taşıyıcısı olma özelliği yeni teknolojilerin aynı işçilerin öğrenme kapasiteleri ile ilişki kurma kapasitelerini hemen verimli kılmaları nedeniyle yüceltilmektedir. Artırıcı inovasyonlar ile köklü inovasyonlar arasındaki fark azalma eğilimine girer, yani bilişsel emeğin kontrolü üretim sürecine özgü bir ihtiyaç haline gelir. Bu da daha önce betimlenen inovasyonların dinamiğinde bir hızlanmaya yol açar. İnovasyon süreci üretim biçimine daha kısa zamanlarda katılır; bunun sonucu olarak da kârın temeli daha kısa zamanda tükenir. İnovasyon dürtüsü şirket işlevlerine gittikçe daha az ve işçilerin bireysel bilişsel kapasitelerine gittikçe daha çok bağlı olduğu için, kâr eğilim olarak teknolojik konum rantına özgü özellikleri kazanır.

Sonuçlar

Hangi ideolojik düşünceden olursa olsun ekonomistler ve politikacılar bir konuda anlaşırlar: refah devleti krizdedir. O zaman önümüzde iki farklı yorum yolu açılır: birincisi bilinen bir şeydir ve sosyal devletin artık devlet hazinesi tarafından finansal olarak desteklenebilir olmadığını ve bunun son on yıllık dönemde, özellikle Amerika'nınki ile karşılaştırıldığında, Avrupa ekonomilerinin GSYH'lerine bir fren oluşturduğunu ileri sürer. Bu düşüncenin açık sonucu, kullanılabilir olan kıt kaynakların en muhtaçlara yoğunlaştırılması için, ister kamu yönetimi tarafından birçok hizmetin bedava verilmesine son verilmesi yoluyla olsun, ister kamu yardımı programları tarafından korunmaya değer bulunmayan kategorilerin dışlanması yoluyla olsun, harcamalarda bir kısıntı yapılması talebidir. Kısacası son yirmi yıllık dönemde karşılaştığımız eğilim budur (Atkinson 1995).

İkinci bir yol daha var: yaygın ve etkili bir sosyal koruma ağı tarafından verilen güvenlik duygusu ve bunun getirdiği, örneğin daha çok vurgulanmış, ekonomik ama daha çok da bütün toplumsal bütün sonuçlarıyla birlikte çağdaş Avrupa toplumlarının artık vazgeçilmez ve aynı zamanda belirleyici bir öğesidir. Sorun eski sosyal devlet programlarının bu güvenlik duygusunu vermedeki uygunsuzluğunda yatmaktadır. Örneğin o, gittikçe daha da azalan emekli maaşlarıyla yaşamak zorunda kalan yaşlılara olduğu kadar tek başına yaşayan genç annelere de, işinin üretim döngülerindeki sürekli yeniden yapılanmalar ya da işyerinin taşınması ile tehdit edildiğini hisseden elli yaşındaki birine olduğu kadar ilk işini arayan gence de, işi olana, ama aylığı, belki yaşamını sürdürmesine yetene olduğu kadar işi olmayana da uygun bir koruma sunmaz. Bu nedenle geleceğin refah devletinin gittikçe daha büyük bir evrenselliğe ve işlemlerin koşulsuzluğuna doğru hareket etmesi gerektiğini savunuyoruz. Dolayısıyla yaşam geliri iyi bir fırsat gibi görünüyor. Bir kez ulaşılacak hedef belirlendikten sonra, meydan okuma bu seçeneği uygulanabilir kılmaya ya da bizim durumumuzda olduğu gibi, onu gerçekleştirmek için gerekli ve kullanılabilir kaynakları belirlemeye kalıyor. Bu da, her şeyden önce, bilişsel rantı vurmak anlamına geliyor. Bilgilerin, ilişki kurma ve öğrenme kapasitelerinin sömürülmesine bağlı artan gelirlerle nitelenen, güncel esnek birikim bağlamında rantın doğası ve biçimleri hakkındaki bir araştırma bizim, ekonomik analiz tarihinde değerli bilgiler bularak burada başlattığımız şeydir sadece.

Bilgi İletişim Teknolojilerinin Yayılması, Örgütlenmenin Değişimi ve Borsa Piyasalarının Gelişimi

Patrick Dieuaide

Kuramsal açıdan, borsa piyasalarının seksenli yılların ortasından sonra gerçekleşen büyümesine iki olası yaklaşım açısından bakılabilir. Birinci yaklaşım, hisse senedi gücünün örgütlenmesi ve kullanılmasının, şirketlerin işleyişi ve yönetim biçimleri üzerinde hissettirdiği ağırlığa bütünüyle özel bir dikkat gösterir (Chesnais 1996). Açıkça ya da değil, bu bağlamda çalışan yazarlar, finansal sermaye ile endüstriyel sermaye arasındaki güç ilişkisinin terse dönmesini kendi analizlerinin merkezi bir varsayımı haline getiriyorlar ve genel olarak finansın gücünü asalak bir güç, büyümeye ve istihdamın artmasına bir engel olarak görüyorlar. İkinci bir yaklaşım ise *aksine*, reel ekonomin ortamının, kimileri tarafından "Yeni Ekonomi", kimileri tarafından da "üçüncü sanayi devrimi" terimleriyle özetledikleri derin değişimlere dikkat çekerek borsa piyasalarının dinamiğini haklı gösterir (Baudachon 1999). Bu yaklaşımda borsa piyasaları, şirket sermayesinin esas değerini en iyi biçimde değerlendireceklerdir. Durum böyle olunca borsanın seyrindeki iyileşme etmenleri, verimliliği ve dolayısıyla yatırı-

lan üretim sermayesinin reel kârlılığında bir büyüme anlamına gelecektir.

Bu çalışmada, yukarıdaki iki analizin örtüştüğü noktada bir düşünce geliştireceğiz. Borsa piyasaları ile hisse senedi gücünün artmasının, üretim sermayesini yeni bir değerlendirme biçiminin ifadesi olarak anlaşılması gerektiği yolundaki tezi savunuyoruz.

Bu amaçla, bilgi iletişim teknolojilerinin gelişmesiyle, meta üretimi ve dolaşımı koşullarında gerçekleşen başlıca altyapı değişikliklerinden bazılarını özet olarak vereceğiz. Daha sonra, rekabet ilişkilerinin değişimi ve bunların finansal sermayenin gelişimi üstündeki etkisi hakkında daha genel ve kuramsal bir düşünce geliştirecek ve özellikle borsa piyasaları dinamiğinin itici öğesi olarak "örgütsel değişim"in önemi üzerinde ısrarla duracağız.

I. Bilgi iletişim teknolojilerinin üretim sermayesinin değerlenme döngüsü üzerindeki etkileri

Seksenli yılların başından itibaren, meta üretimi ve dolaşımını yönlendiren tekno-örgütsel altyapının derin ve hızlı bir değişimine tanıklık edilir. Fazla ayrıntıya girmeden söyleyelim, gittikçe daha çok elbirliğine dayalı ve bilgi yoğunluklu işlerin olumlanması; gittikçe daha "likit" metaların gelişmesi ve gittikçe daha hareketli ve kullanıma hazır bir emek gücünü göstermek için, üretim sermayesinin değerlenme (R...R') döngüsünün sırasıyla R (üretim sermayesi), M (Meta) – P(Para) (satış) döngüsünü ele alarak üç temel değişim etmeni ayırt edilebilir.

Üretim sermayesi (R): gittikçe daha çok elbirliğine dayalı ve bilgi yoğunluklu işler

İlk değişim etmeni, şirket içinde ya da şirketler arasında "aracılık" ya da işbirliği adı verilen ve bilgi iletişim teknolojileri tarafından sağlanan faaliyetlerin bütünleşmesi ve gelişmesi

yoluyla sermayenin emeğin yerine geçmesindeki çok özgül kapasitede bulunmaktadır. Farklı istihdam grupları ile şirketlerin farklı işlev gören bölümleri (finans, personel, pazarlama...) arasındaki yatay geçişli bu faaliyetler, üretim sermayelerinin değerlenme koşullarını derinlemesine değiştirirler. Bununla ilgili olarak şu iki gözlem yapılabilir:

- Birincisi, bilgi iletişim teknolojilerinin kullanımı, işçilerin birbirlerine karşı bir "aracı" gibi göründüğü ölçüde, onların faaliyetlerinin örgütlenmesi ve yönetilmesinde personelin sorumluluğu ve özerkliği artar. Her birinin faaliyeti, merkezinde iletişim, dil ve daha genel olarak bireylerin bilişsel kapasitelerinin üretim kaynakları düzeyine çıkarıldığı bireysel bir ilişkiler zinciri içerisindedir. Bu hareket alanında istihdam edilen emek, Taylorist ya da Fordist boyutları içinde, dolaysız ve belli işlevlere ayrılmış emek olarak görülmez. Bu emeğin, öte yandan, satılmaya ayrılmış özel bir kullanım değerinin bütünü ya da bir parçası içinde gerçekleşme yönünde herhangi bir eğilimi yoktur. Bu emeğin amacı, bizzat üretimde değil, ama üretime içerilmek üzere bulunan farklı (insani, maddi, doğal...) etmenlerin birleştirilmiş eyleminin geliştirilmesinde ve yönetiminde bulunur. Değerlenme süreci açısından, buradan en azından benzersiz bir durum ortaya çıkar: Bir yandan, doğrudan ve aracısız emek zamanı, değer ve sermaye ile karşılaştırmaya olumsuz olarak konur. Başka deyişle, hatta çelişkili olarak, bu emek zamanı, toplumsal açıdan, *girdi*lerin hızla yeni ürünlere dönüşmesine engel oluşturan bir "*olumsuz zaman*" olarak metaların dolaşım zamanı kadar önemlidir. Öte yandan, aracılık faaliyetleri çerçevesinde yapılan, doğası gereği elbirliğine dayalı kolektif emek, yapısı gereği, "saat zamanı" üzerine kurulu değerlenme kuralların-dan kaçan toplumsal-bilişsel belirlenimlerle zenginleşir.[1]

1 Endüstriyel kapitalizmin tarihsel dinamiğinin emek değer kuramından

• İkincisi, bilgi iletişim teknolojilerinin ikame etkisi, işbölümünün dönüşümü açısından artık tarafsız değildir. Bu dönüşüm dinamiği ana çizgileri itibariyle üç aşamalı bir içten kaynaklı süreç olarak betimlenebilir:

1. Talebin reel zamanda iş ilişkileriyle bütünleşmesi ve ortak bağları üstlenme ve yönetmede bireylerden istenilen yeteneklerin genişlemesi.

2. Doğrudan ya da dolaylı biçimde meta üretimi ve dolaşımına giren faaliyetleri uygulama ve sevk etmede müdahale, özerklik ve düşünüleni yansıtma alanlarının genişlemesi.

3. Bilgi ve yeteneklerin, ürünler hakkında özgül bir araştırma ve geliştirme faaliyetinin öne çıkması ve üretim sermayesinin "değer zinciri"nin, tasarlamadan satış sonrası hizmete kadar, her aşaması için uygulanan yöntemler aracılığıyla rasyonelleştirilmesi. Bu dinamik, bilgiyi sermayenin değerlenmesi sürecinde stratejik bir etmen olarak öne çıkarır.

Kuşkusuz işbölümünün birbirini izleyen örgütleme ve yönetme biçimlerinin tarihinde bilgi her zaman önemli bir rol oynamıştır. Ama mevcut durumda bilgi iletişim teknolojilerinin kullanılmasında özgül ve kökten yenilikçi olan şey, bilginin bizzat emek sürecine başlangıç koşulu olarak müdahale ettiği yapısal düzenleme içinde görünmesidir. Emek süreci karşısında bilginin üretimi, yönetimi ve dolaşımı süreçlerinin bu mantıksal önceliği analitik alanda belirleyicidir. O, sadece bilgiye dayalı bir işbölümü kavramına değil, aynı zamanda bilginin alınıp satılmaya uygun bir "ekonomik meta"ya dönüşmesi olasılığına doğru da hareket eder. Her durumda bilginin bu merkeziliği, sermayenin değerlenmesi yönünde özgün bir tarzın ortaya çıkışına katkı sunar ki, bu tarz, bireylerin "özgür akıl"ını, onların eylemlerini kurma ve yönlendirmenin itici gücü olarak *bizzat emek süreci içerisine* yerleştirir.

---

kopmasıyla ilgili daha geniş bir tartışma için bkz. Dieuaide 2001.

Satış (M'...P'): gittikçe daha "likit" metalar

Keynesçi likidite kavramının metalar dünyasına uygulanması, risklere karşı hazır olmanın yollarını arayan ve paralarını likit denilen "ya da alınıp satılabilen" faaliyetlere yatıran yatırımcıların finans piyasalarında gözlemlenen davranışları ile olan bir benzerlikten kaynaklanır (Orléan 1999, s. 31).

Karşılaştırmayı zorlamadan söyleyecek olursak, bilgi iletişim teknolojilerinin gelişmesiyle bugün mal piyasasında da aynı şey olabilir. Bilgi iletişim teknolojileri, meta arzının çok ayrıntılı bir programlamasını (örneğin fiyat ve miktarların kısımlara ayrılması ve farklılaştırılması gibi) kolaylaştırdığı ve kurumlara veya şirketlere daha önce hiç ulaşılmamış bir uyarlama ve tepkililik gücü sunduğu için, gerçekten türsel ve tümleyici olma özelliğine sahiptir. Böylece bilgi iletişim teknolojileri, şirketlerin faaliyetlerini yürütürken karşılaştıkları riskin azaltılmasına katkı sağlayacaktır. Bu durumda, yani dolaşım zamanının sıfıra yöneldiği ve ancak üretim sürecinin tam ve gerçek zamanı temelinde değerlenen ürün, mükemmel bir likit ürün olabilir.

Daha genel olarak, kendi üretimleri için şirketlerin bir likidite "fazlası" yönündeki arayışı, üretim süreci içinde yatırılan sermaye ve sabit sermaye değerini korumaya yönelik kaçınılmaz bir davranış anlaşılabilir. Bunun sonucu olarak metaların dolaşım zamanının azalması ya da karşılıklı olarak aynı malların daha yüksek bir likidite derecesi, pozisyon rantları ya da aşırı kârların elde edilmesine dayalı üretim sermayesinin bir ödeme biçiminin hızlanması ya da yayılmasının etmeni olur.

(P'...M'): gittikçe daha hareketli ve kullanıma hazır bir emek gücü

Taylorist ve Fordist örgütlenmelerde doğrudan ve kısımlara ayrılmış emek süreci, verimlilik için, önemli miktarda emek gücünün aynı anda ve aynı yerde toplanmasını (büyük fabrika)

önvarsayıyordu. Şimdi bu gereklilik geçmişte olduğu kadar zorlayıcı değildir artık. Bilgi iletişim teknolojileri, özellikle kullanıcılarının maddi zaman ve yer kısıtlarından kurtulmasını sağlayarak, emek gücünün şirket içinde toplanması hareketini içeren her türlü toplumsal-ekonomik zamansallığı paramparça eder. Buradan da, içinde kapitalist değerlenmenin gerçekleştiği ve başlıca sonucu şirket sınırlarının ortadan kaldırılması ve sermayenin P-M-P genel döngüsünün getirdiği değerlenme mantığının toplumsal yaşamın merkezine kaydırılması olan üretim alanlarının çoğaltılması ve dağıtılması olgusu ortaya çıkar. Bununla ilgili olarak şu iki durum tanımlanabilir:

- Birinci durumda, şirket sınırları, emek süreci ve bireylerin özel ve toplumsal yaşamındaki pek çok faaliyet, sürekli olarak üretim sürecinin ötesinde birbirine karışır ve biri diğerinden bir eşitlik mantığı talep ederek etkileşime girer. Bu iş/faaliyet, profesyonel yaşam/özel ve sosyal yaşamın bu karşılıklı bütünleşmesi sonucunda, değerlenme alanında, hem toplumsal zamanların emek sürecine daha hazır olma yönünde bireyler tarafından yeniden bölüştürülmesi yoluyla, hem de faaliyetlerini yerine getirirken bireylerin üretim kapasitelerini kullanmada yenilenmiş ve daha etkili, daha geniş bir hareket özgürlüğüne sahip olmaları yoluyla kendini gösterebilen bir genişleme ortaya çıkar.
- İkinci durum, bilgi iletişim teknolojileri aracılığıyla tüketim sürecinin, bir hizmet ilişkisine dönüşmesidir. Aile ortamına ya da kamusal alanlara nüfuz eden bilgi iletişim teknolojileri, ikamet ve serbest dolaşım alanlarını, özgürce ve serbest ("üretim maliyetine") tüketimin yaygınlaştığı ve artık tüketimin metalaşmaya gittikçe daha çok tabi kılınan bir etkinlik haline geldiği yerlere dönüştürür. Bu dönüşümü toplumsal tüketim sürecinin sermayenin değerlenme döngüsüyle bütünleşmesi izler, bu da iki şekilde olur: Bir yandan, genellikle bir ödeme yaparak bilgi iletişim teknolojilerinin tüketim sürecinde kullanılması, bu sü-

recin altında yatan üretim ve hizmet faaliyetlerini örgütleme ve yürütmek için harcanan zamanı kısıtlamak yönünde etkinleştirir; öte yandan, tüketim hizmetlerinin (kültür, eğitim vb) doğasına uygun olarak, bilgi iletişim teknolojileri orta-uzun vadede, emek gücünün bilişsel, düşünsel ve zihinsel kapasitelerinin üretim koşullarının kontrolünde belirleyici bir tarz haline gelir.

Sonuç olarak, bilgi iletişim teknolojilerinin yayılmasıyla, üretken sermayenin değerlenme döngüsü, meta üretimi ve dolaşımı süreçlerindeki eşgüdüm eksikliğine bağlı zamansal kısıtlara gittikçe daha az bağımlı olur. Üretken sermayenin değerlenme döngüsünün (R...R') birbirine güçlü biçimde eklemlenmiş olan R, M'- P', P'- M' gibi farklı aşamaları sürekli, akışkan ve türdeş bir sürecin sınır çizgilerini belirler. Kısacası sanki her şey, bilgi iletişim teknolojileri üretken sermayeye toplumsal üretim koşullarını *sürekli yenileme ve yeniden örgütlemenin* altyapısını bahşediyormuş gibi gerçekleşir. Bütün oranlar (büyüklükler) göz önüne alındığında burada, üretim sermayelerine kendi gelişmelerinin koşulları üstünde erişilmez bir üstünlük kapasitesi veren bir nitelik sıçraması vardır.

II. Borsa piyasalarının dinamiği

Bu çalışmanın ikinci kısmında, daha önce incelenen meta üretimi ve dolaşımı koşullarındaki değişikliklerin rekabet biçimlerini nasıl derinlemesine değiştirdiklerini ve finansal merkezileşmenin temellerini hangi ölçüde dönüştürdüklerini belirlemeye ve yansıtmaya çalışacağız. Biz, rekabet ilişkilerinin birleştirici ilkesi olarak "örgütsel değişim"in, değerlenme sürecini emek zamanına odaklanmış bir değer yaratma mantığından sermayenin dolaşım zamanına odaklanmış bir mantığa kaydırdığı biçim üzerinde ısrar ediyoruz. Bu temellere dayanarak, hissedarların şirketlerin elinde bulunan üretim sermayesi üstündeki mülkiyet haklarının yönetimi (*ekonomik katma değer*

ölçütü) ve denetimi (*şirket yönetişimi*) konusunda yeni yöntemlerin gerçekleştirilmesine öncülük eden finans rejiminin özgüllüğünü ortaya koymaya çalışacağız.

Bilgi iletişim teknolojilerinin yayılması ve ticari bağın yer değiştirmesi

Geleneksel Marksist analiz bağlamında ticari bağ, metaların bireysel değerinin toplumsal piyasa değeriyle uyuşmazlığına zemin hazırlayan bir toplumsal yaptırım olarak tanımlanır.

Ancak tarihsel bir perspektif, bu ticari bağ kavramının uygun hale getirilmesi gerektiğini gösterir. Düzenleme okulunun çalışmalarının çok iyi gösterdiği gibi, kapitalizmde "rekabetçi" ya da "tekelci" bir düzenleme biçiminin egemen olmasına göre, ticari bağ da farklı biçimde uygulanır. Birinci durumda, hâkim üretim ve mübadele kurallarıyla bağlantılı olan fiyat farkları, kendini üretim sermayesinin faaliyetlerinin gidişine bir engel olarak kabul ettirir; yetersiz biçimde kurumsallaştırılmış bir bağlamda ticari bağ, üretim planları ve şirket maliyetlerinin doğrudan gözden geçirilmesiyle sıkı biçimde uygulanır. İkinci durumda, fiyat farkları büyüme ve birikimin gidişine elverişli öncelemeleri destekleyen kurumsal biçimlerin rolü sayesinde zaman içinde engellenip ertelenebilir.

Bu analizler dâhilinde, bilgi iletişim teknolojileri ile ilgili yakın tarih, ticari bağın uygula(n)ma biçimi ve alanı hakkında bizi yeniden düşünmeye davet eder. Gerçekten de, doksanlı yılların başlamasından sonra, bilgi iletişim teknolojilerinin yoğun biçimde yayılması, metaların üretim alanı dolaşım alanı arasında artan bir bütünleşmeye götürmüştür. Her şey, sanki bilgi iletişim teknolojileri aynı zamanda hem (toplumsal talebe ve piyasaların massetme kapasitesine olabildiğince uyumlu hazırlanan) uygulamaların kararlaştırılması ve oluşturulmasının teknik desteği olarak, hem de sürekli bir üretim örgütlenmesi, yönetimi ve gelişimi tarzının uygulanmasında bir altyapı ağı

olarak, tekelci düzenlemenin kurumsal biçimlerinin yerini almış gibi olur.

Üretim alanı ile yeniden üretim alanı arasındaki bu dönüşüm dinamiğinin gerçekleşeceği varsayıldığında, üretim sermayeleri büyük ölçüde yenilenmiş temeller üzerinde rekabet etmeye girişir. Ürünler beklemeksizin satılabildiği andan itibaren üretim döngüsü (R - R') düzeyindeki belirleyici etki etmeni, metanın üretildiği andan tüketildiği ana kadar geçen dönemin uzunluğuna dönüşür. Öyle ki, yeniden piyasaların üstüne çıkarak, üretim sermayeleri arasındaki rekabet kendi koşulları içinde değişir, yani rekabet, şirketlerin örgütlenme biçimleri tarafından dayatılan (R, M'- P' ve P'- M') dizilerinin uygulanma zamanlarının hızına göre saptanır.

Analitik alanda, bu rekabet artışının sonuçları, şirketler kendilerini, yönetimler tarafından faaliyetlerin planlanması, eşgüdümü ve kontrolü konusunda alınan kararları onaylayan bir üretim ve mübadele kuralına göre hizaya girmek zorunda hissettikleri ölçüde önemlidir. Bağlantısız bir çalışma zamansallığına dayalı olan bu kural, Marx'ın *Kapital II*'de *üretim eyleminin süresi* olarak tanımladığı şeye gönderme yapar. Bu süre üç kısma ayrılır:

- çalışma dönemi ya da belli bir ürünün üretimi için aralıksız çalışılan *gün sayısı*;
- çalışma döneminin *faal tutulduğu süre*;
- sırasıyla ürünlerin piyasaya giriş süresi ile şirketlerin para sermayesinin üretim sermayesi öğelerine (emek gücü, tesisler) *dönüşme süresine* gönderme yapan satış ve alış zamanı.

Ana çizgileriyle, bu kural şirketlere bütün (R - R') döngüsü boyunca bekleme zamanlarını en aza indirgemelerini dayatacaktır. Biz bu zamansal bağa *üretim sermayesinin dolaşım hızı* adını verecek ve onu (R - R') döngüsünün yapıcı öğeleri olan

farklı uğrakların (R, M'- P', P' – M') gerçekleşme zamanları ya da gecikmelerinin bütünü olarak tanımlayacağız. Bu da, belli bir dal, bir sektör ya da belli bir ekonomide, üretim sermayelerinin artık, onların faaliyetlerinin doğrudan ürünleri olan metalar göre toplumsal olarak değil de doğrudan onların kendi işleyiş biçimlerini tanımlama, örgütleme ve yönetme kapasiteleri (hızları) temelinde değerlendiği anlamına gelir. Bu konuda, üretim sermayesinin dolaşım hızı kapitalizmin gelişme dinamiğinde bir kopmayı değilse bile, en azından bir dönüm noktasını gösterir. Dolaşım hızı, *örgütlenme içindeki değişimden*, genişletilmiş temel üzerinde yeniden üretilmek için, her üretim sermayesi biriminin boyun eğmesi gereken bir genel düzenleme tarzı çıkarır.

Dolayısıyla, örgütlenmedeki değişimin üretim ve dolaşım ilişkilerinde az ya da çok iyi bütünleşme sağlamasına göre, şirketler de sermayenin dolaşım hızında az ya da çok büyük bir artıştan ve bu nedenle yatırılan sermaye biriminin değerlenmesi oranında az ya da çok güçlü bir artıştan yararlanabilirler.

Ancak, böyle bir dinamik sınırsız değildir, örgütlenmedeki değişimin, sektörlere göre, sadece tasarlama ve uygulama çerçevesinde değil, ama aynı zamanda yönetim ve (bireysel, kolektif) öğrenme çerçevesinde de zaman isteyen bir düzenleme bütününü karşıladığı ölçüde gerçekleşir. Bu durumda finansal aracıların (FA) şirketlere, özellikle *Eski Ekonomi*'den kalma denilen sektörlerdeki şirketlere karşı daha katı ve daha seçici finansman koşulları dayatan "finansal olarak ihtiyat"lı davranışlarını güçlendiren içten kaynaklı bir istikrarsızlık nedeniyle karşı karşıya kalırız.

Bu, ısrarla üzerinde durmak istediğimiz bir noktadır. "Finans"ın "endüstri" üzerindeki gücü ya da her şeye gücü yetmesi (bkz. bu kitaptaki Serfati), şirketlerin örgütlenme biçimlerinde orta-uzun vadeli bir yeniden yapılanma nedeninden çok daha fazla bir sonuçtur. Belki de önceki gözlemlerden ve

daha genel olarak Solow paradoksu ve bilgi iletişim teknolojileri sektörlerinin ulusal ekonomilerin performanslarındaki etkisi üzerindeki tartışmadan çıkarılabilecek temel kuramsal öğretilerden biridir. Örgütlenmedeki değişim, doğrudan ürün yaratma açısından (değer) üretmeyen, ama daha uzun vadede sermayenin dolaşım koşullarıyla ilgili şeyler açısından verimli olan bir faaliyetler bütününü temsil eder. O, her bir üretim sermayesi biriminin kendi dolaşım hızını artırmasına, süresi belli bir (R – R') döngüsü temelinde geri dönüş sayısını artırmasına ve böylece daha çok sayıda artı değer yaratmasına izin verir. Özetle, örgütlenmedeki değişim, yatırılan sermayenin "üretken sermayeye çevrildikten sonra, sınırları bu sermayenin sınırları ile belirlenmeyip, tersine, belli sınırlar içerisinde farklı genişlik ya da genişlik dereceleri ile işleyebilen üretken güçleri içerme" (Marx 1968) eğilimine sahip olabilecektir.

"Değer yaratma", hızlanma etkisi ve yeniden dağıtım etkisi

Yeni bir düzenleme kuralının ifadesi olarak örgütlenme değişikliği, beraberinde "değer yaratma" kaynağı olan üretim sermayesinin yeni işlevselliğiyle ilgili koşullar getirebilir. Bu işlevler kendilerini en azından iki etkiyle gösterebilirler: Birincisi, paranın daha hızlı dolaşımını sağlamaya izin verecek bir *hızlanma etkisi*, ikincisi de, üretim sermayesi tarafından (yatırım ya da istihdam yaratma adı altında) geri alınamayan (serbest bırakılmış) bir para fazlası oluşumuna bağlı *örtülü bir yeniden dağıtım etkisidir.*

Hızlanma etkisiyle ilgili olarak, üretim sermayesinin değerlenme biçimiyle ilgili sonuçlar "değer yaratma" kaynakları düzeyinde kendilerini gösterebilir. Daha kesin olarak, "yeniden yaratılan" değer, emek zamanın rasyonelleştirilmesini ve (bedensel ya da düşünsel enerjiye dağıtılmış zaman olarak) doğrudan tahsis edilmesini etkinleştirmenin değil, ama şirketlerin

örgütlenme biçimi sayesinde elde edilen zaman tasarrufunun, özellikle, bir araya getirilmiş (giderek gayri maddileşen) sabit sermaye birikiminin ve işçilerin kolektifliği sayesinde serbest kalan küresel üretkenlik fazlasının sonucu olacaktır. "Değer yaratma" metaların üretim ve dolaşım zamanlarını azaltan özel teknik ve toplumsal koşulların sonucudur. Üretim ve dolaşım zamanını azaltmanın iki temel yolu vardır:

- kendi faaliyetlerini tasarlamak ve örgütlemek için işçilerin elbirliği yapmasıyla;
- dolaşım uğrakları ve koşullarının şirketlerin üretim örgütlenmesine dâhil edilmesiyle.

Kapitalizmin dinamiklerine dair bakış açısına göre, bu koşulların büyük bir akış hızı vardır. Nitekim sermaye üretiminde, kullanım değerinin toplumsal belirlenimlerinden (fiyat/toplumsal talep düzeyi; tüketim anı/yeri; kullanıma sunulan kalite/hizmet) oluşan yelpazeyi boydan boya kesen bir kayma söz konusudur ve bu öyle bir kaymadır ki metaların *önceden satılabilir* olması ve metaların üretimi ve dolaşımının onların hemen paraya çevrilmesine bir engel oluşturmaması anlamına gelir.[2] Kısacası, her şey sanki meta piyasası *vadeli işlemler piyasası* gibi işliyor ve para, bu temellere dayanarak, rekabetin ve üretimdeki toplumsal emek ilişkilerinin belirsizliğinden bağımsız olarak dolaşabiliyormuş gibi vuku bulur.

Bu birinci etki, üretim sermayesi tarafından *geri alınmayan* para hacmiyle ilgili olan bir ikincisiyle dengelenir. Yeniden yatırıma dönüşmeyen bu para, borçla para sermaye oluşturulmasını, finansal kaynakların satın alınmasını ya da gelirlerin rant adı altında dağıtılmasını desteklemek için hemen kul-

2 Bu, şirketlerin her türlü iflas riskinden korunmuş oldukları anlamına gelmez. Bu risk var olmaya devam eder, ama üretim ve satış koşullarından çıkıp şirketlerin (hız ve yetenek sınırları içinde) bu tanımlara uygun inovasyon ürünlerini önceleme, tasarlama ve düzenleme kapasitesine geçer.

lanıma hazır bir "finansal yığın" gibi görünür. Bu fonlar kısmen şirketlerin brüt kârları üzerinden alınır. Kısmen de, aynı biçimde, işte günümüzdeki finansın asıl ve gerçek özgüllüğü tam da buradadır, bu fonlar zamanın kısaltılması yoluyla -bu sırada zaman, değerlenmesi için, metaların üretim ve dolaşım alanlarında hareketsizleştirilmiştir- gerçekleşen "sermaye ekonomileri"nden gelir.

Bu "sermaye ekonomileri" çeşitli kaynaklardan elde edilir. Birincisi, sermayenin geri dönüş hareketinde bir hızlanma sağlayarak şirketlerin mevcut yönetim maliyetleri (özellikle yüksek harcamalar ve ücret ödemeleri) için gerekli finansman yığınını orantılı olarak azaltan bilgi iletişim teknolojilerinin yayılmasının sonucudur. Bu ekonomiler aynı zamanda yeni teknolojilere yatırımlarda göreli fiyat indirimiyle de birleşir (doksanlı yılların başlamasından sonra ABD'de yılda % 5'ten 8'e iner, Artus 2000). Bu fiyat indirimi, şirketleri tesislerini modernize etmeye ve orta vadede yönetme ve işletme maliyetlerinin düşürülmesine katkı sağlar. Örgütlenme değişikliği, şirketler arasında işbirliği ilişkilerinin yoğunlaşmasına ya da kurulmasına neden olarak, aynı biçimde üretimin, onu ilgilendiren finansal araçların mutlak bir büyümesine yol açmadan dünya ölçeğinde büyümesini kolaylaştırabilir. Benzer bir ekonomi ilkesi, yan faaliyet gösteren şirketleri arasında ya da aynı ürün yelpazesi üzerinde rekabete girerek, finans piyasaları temelinde gerçekleştirilen çok sayıda birleşme-satın alma işlemleriyle ilgili uygulamalarda da geçerlidir. Son olarak bilgi iletişim teknolojilerinin yayılmasına dayanarak, örgütlenme değişikliği genel olarak tesislerin hızlı eskimesine eşlik eder. ABD'de yaygın olan bu olay amortisman fazlasında büyük bir artışa yol açar. Belli bir dönem için yedeğe ayrılan bu fonlar hemen (R – R') yeniden üretim döngüsüne dönüşmez. Dolayısıyla onların bir kısmı, kullanım koşulları *önceden* belirlenmemiş olan kullanıma hazır para-sermaye miktarını artırır. Daha

kesin olarak, bu fonların *serbest nakit akışı*na benzetilebilir başlıca özelliği bir "her hesabın net kalanı", yani bir kez emek ve sermaye etmenlerinin vergi ve ücretleri düşüldükten sonra "kalan değer", yani şirket yöneticilerinin, yönetimini üstlendikleri üretim sermayesinin yasal sahipleri olan hisse senedi sahiplerine, yasal olarak, yeniden dağıtmak zorunda oldukları "değer" gibi görünmesidir.

Dolayısıyla, hızlanma ve yeniden dağıtım etkileri sayesinde, şirketin örgütlenme olarak tam ve gerçek üretim öznesi olarak öne çıktığı görülmemiş bir değerlenme biçiminin çizgilerinin ortaya çıktığını görüyoruz. Bu yeni kendilik tarafından özel olarak (para biçiminde) yaratılan "kalan değer"in ele geçirilmesi şaşırtmamalıdır. Bu durum, kısaca, örgütlenme olarak şirketin hukuksal durumu üretim karakterinin henüz toplumsal olarak üretim sermayesinden ve onun elde bulundurulmasını mülkiyet hakları biçiminde veren ekonomik güçten bağımsız olarak kabul edilmediğine tanıklık etmektedir. Bu tanımazlık, bu hakların dolaşım yeri, şirketlerin sadece "değer yaratma" amacıyla satıldığı, elden çıkarıldığı ve yeniden kurulduğu yer olan borsa piyasalarının görülmemiş biçimde gelişmesindeki "satır aralarında" okunur. Kısacası, örgütlenme değişikliği çağdaş kapitalizm dinamiğinin, metaya dönüşen şirketler ve gittikçe daha çok toplumsallaşan zenginliklerin üretim ve dolaşım koşulları arasında, cehennemi bir çelişki ve daha önce hiç ulaşılmamış bir düzey çemberine girmesini sağlar.

Hisse senetleri likiditesi ve yeni yönetim ölçütleri (Ekonomik Katma Değer-EKD): Üretim sermayesinin değerlenmesinde yeni bir biçimi haber veren işaretler mi?

Seksenli yılların ortasında, para sermayenin dolaşım koşullarının, örgütlenme değişikliği tarafından dayatılan finansman ritimleri ve ihtiyaçlarına uygun "orantılı düzenleme"si

olarak finans piyasaları tarafından başlatılan "yapısal devrim" geriye dönük olarak, anlaşılabilir. On beş yıldan fazla bir zamana yayılan bu devrim, ana çizgileriyle, şu üç boyutla nitelenebilir:

- piyasalarda kısıtlamaların kaldırılması ve finansal aracılık faaliyetlerinin serbestleştirilmesi yoluyla hisse senetleri likiditesinin gelişmesi;
- şirket içerisinde, "şirket yönetimi" adıyla bilinen ve çok katı bir "stratejik yönetim" planına, özellikle hissedarlara verilen bilgiler konusunda yöneticilere getirilen şeffaflık zorunluluğu; "tek hisse senedi, tek ses, tek kâr payı" ilkesine uyma ve HA (Halka Arz) karşıtı önlemlerin yokluğuna dönüşen bir iyi davranış yasasının dayatılması;
- finans analistleri aracılığıyla, hissedarların sermayesinin değerlenmesi ve ödüllendirilmesi konusunda *ekonomik katma değer* gibi, kalan gelire ve onların şirketlerin işleyen bölümleri düzeyinde yönetimin performans göstergesi olarak kullanılmasına dayalı yeni tekniklerin gelişmesi.

İlk bakışta, bu değişimler hissedarların şirket faaliyetlerinin yönetimine gösterdikleri ilginin doğrudan bir sonucunu gösterirler. Ama iflas risklerinin ötesinde, ortaya konulan sorun, sistemli "değer yaratma" arayışının, hissedarlar için, üretimin ekonomik yönetme ve gelişme gücünün örgütlenmesi ve dağıtılması düzeylerinde belirleyici nitel değişiklikler başlatıp başlatmayacağını bilmektir. Gerçekten de, şirketlerin hissedarlara karşı yükümlü oldukları "değer yaratma" çerçevesinde sonuç alma zorunluluğu ve daha genel olarak, böyle bir zorunluluğu olan şirketi destekleyen ve yasallaştıran bütün teknik, kurumsal ve ideolojik donanım iki türlü anlaşılabilir: "Sadece" hisse senedine dayalı yapının şirket üzerinde yapabileceği baskı kapasitesine bağlı güç düzeni olarak (Baudru ve Morin

1999); ama aynı zamanda mülkiyet haklarının denetimi ve yönetiminde yeni bir finansal düzenin ortaya çıkışı olarak.

Bu tezi destekleyen iki gözlemimiz var:

- Birincisi, emeklilik fonlarının işleyişiyle ilgilidir. Daha geniş açımlamaları hak eden bu nokta üzerinde durmadan, emeklilik fonlarının gerçek kontrol gücünün artık hissedarlara ait olmadığı bir yönetim yapısı oluşturduğu vurgulanacaktır. Mülkiyete eşlik eden ekonomik güç gayri şahsi hale gelir, yani hisse senedi neredeyse kesin bir ranta hak kazandıran bir katılım senedine ve ona sahip olan, yani hissedar da bir hak sahibine dönüşür.[3] Bu nedenle, emeklilik fonları, şirketlerin finans politikasını tanımlamak ve yönlendirmek için bir kontrol grubu oluşturmanın pahalı ve riskli bağından kurtulan hissedarlar için özgün bir ortaklık biçimini ortaya koyar. Fordist döneme kadar giden büyük finans grupları ve dev şirketlerinkiyle karşılaştırılan bu merkezileştirme biçiminin bütün özelliği işte tam da burada yatar. Emeklilik fonlarının hisse senetleri portföyünde temsil edilen sermaye kitlesi, şirketlerdeki güç ilişkilerini şekillendiren mülkiyet yapısına bakılmaksızın, "anonim olarak" yatırılır ve yönetilir. Bu özellik, bu temsilci örgütlerin sermaye kaybı risklerini en aza indirgemek için yatırımlarını çeşitlendirme konusundaki vahşi arzularıyla güçlendirilir. Bu "finansal ihtiyat", öte yandan, "tarih"lerinden ve geçmişteki performanslarından bağımsız olarak, ama daha çok da kendi sahip olduğu kaynaklara dayanarak, kendi kendine gelişmek üzere "örgütlenmiş kapasiteler" olarak değerlendirilen şirketlerin temsiline dayanan özgün bir üretim sermayesi yönetme tarzına gön-

3 Baudru ve Morin 1999, s. 158, dipnotta vurgulandığı gibi, ekonomik katma değer "hissedar tarafından elde edilen gelirin artan karakterinin doğruluğunu sorgular" öyle ki "sadece kazancın gerekliliği değil elde edilmesi de önceden gerçekleştirilebilir".

derme yapar. Bu kapasite şirket bilançosunda sabit sermayenin maddi ama daha çok da gayri maddi (patentler, telif hakları, yazılımlar, programlar, yöntemler vb.) öğelerine göre değerlendirilir. Değerlendirme açısından, yeni yönetim uygulamalarında maddi olmayan faaliyetlere verilen önem, "bilgilendirme ilkesi"nin genelleştirilmesinde şirketin bütün düzeylerini ve bütün işlevlerini değerlendirir. Gerçekten de, bu faaliyetler emeklilik fonlarına şirketlerin "kendi kendine örgütlenmiş" bir büyüme ve gelişme dinamiğinin koşullarını sağlamak için olmazsa olmaz altyapı araçlarına sahip olmalarının garantisini sunar.

- İkinci gözlem, üretim sermayelerinin değerlenmesi açısından, şirketin kendisinin, örgüt(lenme) olarak, ilgili toplumsal varlığa dönüşme biçimiyle ilgilidir.[4] Bu özellik, şirketlerin işleyiş biçimi ve örgütlenme niteliği ile olanaklı kılınan geri dönüş sayısından elde edilen para sermaye kitlesine olduğu kadar, belli bir geri dönüşteki satış yoluyla aracı tarafından elde edilen değere götürmeyen bir değerlenme biçiminin kilit taşı olarak anlaşılabilir. Bu yeni değerlenme biçiminin yapısal türde bazı zorluklar çıkarmadan işlemediğini görüyoruz. Değerlenmenin genel ve kolektif örgütlenme düzeyinde doğrudan gerçekleştirilen faaliyetlere ve performanslara bağlandığı ölçüde ne emek piyasası kurumları, ne mülk piyasasınınkiler, ne de finans piyasasınınkiler kuramsal olarak onun düzenlenmesini sağlayabilirler. Gerçekten de, eğer yöneticiler kararlarının finansal sonuçlarıyla ilgili meseleler için sıkı gözetim altında tutulduklarında, tam tersine, örgütlenmelerin yönetimi konusundaki bu aynı kararları içeren toplumsal sonuçlarla ilgili her türlü sorumluluktan da muaf olurlar. Uygulamada bu asimetri kayıp ve kazançların kutuplaştırılmış bir dağıtımına dönüşür: ücretlilere örgütlenme düzeyinde

4 Farklı bir konuda yapılan, benzer bir doğrulama için bkz. Orléan 2000, s. 51-75.

kötü performansları *bireysel olarak* üstlenmenin yükü (işten çıkarılma, zoraki hareketlilik, ücret indirimi vb) düşer, finansal yatırımcılara ise yatırımlarının (emeklilik fonları ve türevleri) ve portföylerinin (tasfiyeler, gelirler) kompozisyonunu, bir hisse senedinden ötekine, anında düzelterek hissedarlar *topluluğu* adına tepki göstermek düşer. Hissedarlar ile ücretliler arasındaki bu güç asimetrisi, doğası gereği toplumsallaşmış üretim koşulları bağlamındaki finansal gelirlerin ticari düzenlemesinin son derece anti-ekonomik ve ayrımcı karakterini ortaya koyar. Makro yapısal planda, bu gelirler toplamının hissedarlar ile yöneticiler arasında paylaşılması, verimlilik konusunda ortak bir çabanın karşılığı oldukları için, kesin olarak mülkiyet hakları rejimi düzeyinde reel, düzenlenmemiş bir çelişkiyi gösterir. Özellikle, eğer hissedarın rolü bir hak sahibine dönüşmek için değiştirilmiş gibi görünse de, "üreticiler topluluğu" için öyle değildir, onların bu gelirlerin bir kısmını, toplumsal pay biçiminde alma hakları kabul edilmez. Öyle oldukları için örgütler tarafından açıklanan faaliyetin üretici karakterini kabul eden aracılıkların eksikliği nedeniyle kullanılabilir halde bırakılan bir toplumsal üretim fazlasını yakalama stratejilerinin ifadesi olarak bugün borsa piyasalarında hüküm süren spekülasyon bu temelde anlaşılabilir.

Bu son bölümdeki tartışmamızı özetlemek gerekirse, finans piyasalarının işleyişi örgütlenme değişikliğini, üretim sermayesinin yeni değerlenme biçimi olarak bütünleştirmeye başlamış gibi görünmektedir. Buradan, bir yandan finansal sermayenin şirketlerin büyüme ve gelişme ritmini "uzaktan yönetme" kapasitesine ve öte yandan, kendi faaliyetlerinin tanımı, yönetimi ve örgütlenmesinde göreli olarak özerk ve çoklu değere sahip iş ortaklıklarının varlığına dayalı, özgün bir üretim sermayesi değerlenme biçimi çıkar. Böyle bir bağlam-

da, "değer yaratma"nın artık toplumsal üretim ilişkilerinin iç kontrolüne dayanmasına gerek yoktur.

III. Sonuç olarak: Bilişsel bir kapitalizme doğru

Seksenli yılların ortasından sonra, borsa piyasalarının çarpıcı büyümesi böyle bir gelişme temelinde makro-sosyal dinamiğin özgüllüğü konusunda kendini sorgulamaya götürür. Fordizm zamanında endüstriyel kapitalizmin güzel günlerini yaratmış olan aracılıklar kendi kimlikleri içinde tehdit altındadır. Ticari bağ artık (satış yoluyla) tam olarak söz konusu edilen üretime uygulanmaz, ama şirketlerin örgütlenme ve yönetim faaliyetleri düzeyine kaydırılır; emeklilik fonlarının itmesiyle, mülkiyet ilişkileri değişir: bir yandan, hisse senedi sahipleri, şirket içindeki karar verme gücü sıkı gözetim altında tutulan yöneticiler karşısında kurumsallaşma eğilimine girerler; öte yandan, şirketler, örgüt(lenme)ler olarak, ona ait olan bireyler topluluğunun işbirliğine ve uzmanlığa dayanan bir "kendinde değer" olarak kendilerini kabul ettirirler. Bazı araştırmacılar (ben de onlardan biriyim) bu yeni üretim düzeninin altında yatan ekonomik ve toplumsal yapıyı belirtmek için bilişsel kapitalizm ifadesini kullanmışlardır (Azais, Corsani ve Dieuaide 2001). Ancak yapılmakta olan değişikliklerin köklü karakteri karşısında, bu betimlemeye zamanın baskısına dayanacak kuramsal bir sağlamlık vermek için daha yapılacak çok iş var.

Kısım 3:
İşbölümündeki dönüşümler ve yeni bölüşüm kuralları: güvenceli toplumsal gelir

Üretken Emek Kavramının Dönüşümü ve Yeni Bölüşüm Kuralları[1]

Carlo Vercellone

Politik ekonominin kurucuları, Smith'in büyüme kuramı ve Ricardo'nun bölüşüm kuramı ile göreli olarak basit bir kuramsal model içinde, sanayi devriminden önce doğmuş olan kapitalizmin işleyiş mantığını göstermeye çalıştılar. Bugün, bizi endüstriyel kapitalizmden bilginin yayılması ve itici gücüne dayalı bir ekonomiye doğru götüren geçiş döneminde, belki de, politik ekonominin kurucularının analiz sürecini yeniden kat etmemiz gerekir. Üretim biçimi ile zenginliği bölüştürme biçimini ayrılmaz bir bütün halinde birleştirmesi gereken bu yöntem, anahtar rolü oynayan bir sorunsalı öne çıkarır ki bu da işten bağımsız güvenceli bir toplumsal gelirin meşruluğu ve ekonomik uygulanabilirliği sorunudur.

Bu yazıda sorunun iki temel yönünü açıklamayı amaçlıyoruz. Birincisi, bir yanda *şarta bağlı* neoliberal *asgari geçim geliri kavramı* ve öte yanda "güvenceli toplumsal gelir" adını verdiği-

1 Daha önce tamamlanmamış haliyle Kasım 2003'te Posse'de çıkmış olan bu yazı Sabatino Massimo Longobardi tarafından yeniden Fransızcadan İtalyancaya çevrilmiştir.

miz *onurlu ve koşulsuz güvenceli gelir kavramı* olmak üzere, kendi aralarında çelişkili[2] iki güvenceli gelir kavramını güncel tartışma içerisinde ortaya koymakla ilgilidir. Burada bu düşüncenin, kapitalizmin *bilişsel kapitalizm* adını verdiğimiz evresine doğru gidişi gösteren birikim biçimi ve işbölümündeki değişimler ile ilişkilendirilmesi gerektiğini göstermek söz konusudur. Bu uslamlamada, *toplumsal ücret* ve *kolektif rant* kombinasyonu üzerine kurulan bir gelir olarak tasarlanan güvenceli toplumsal gelir tanımına ulaşmak için toplumsal zenginlik ve üretken kavramlarının dönüşümüyle ilgili bazı kuramsal sorunları tartışacağız.

I. Asgari Geçim Geliri ve Güvenceli Toplumsal Gelir

Güvenceli gelir hakkındaki güncel tartışmanın anlamını açıklığa kavuşturmak için öncelikle birbiriyle uyuşmayan iki kavram arasındaki ikiliğin sınırlarını belirlemek gerekir.

Koşula bağlı neoliberal asgari geçim geliri kavramı

Birinci kavram, *koşullu asgari geçim geliri* adını verdiğimiz gelirin uygulanmasını öngörür. Bu yaklaşım, işsizliğin temel nedeninin emek piyasasında ücretlerin tam çalışma ile uyuşabilir bir esnekliğe sahip olmasını engelleyen (örneğin MABÜ – Meslekler Arası Asgari Gelişme Ücreti, asgari sosyal haklar, işsizlik ödeneği gibi) katı kurallarda yattığı yolundaki liberal kuram geleneğinden gelmektedir. Bu nedenle, bir asgari gelir uygulaması ve *çalışmama (işsizlik) tuzağının* sorumluları olan öteki kriz, hafifletici sosyal önlemlerin yürürlükten kaldırılmasını da beraberinde getirecekti. Bu perspektifte asgari gelir, bir ekonomide toplumsallaşmanın çözülmesi ve emek piyasasında yeniden rekabetçi bir düzenleme yapılmasının aracına dönüşür.

2 Karşıt iki konum arasındaki bu ayrım aynı biçimde farklı ara önerilerin bulunmasına ve sınıflanmasına izin verir. Bu yazının amacı bu değildir. Eleştirel bir literatür analizi için bkz. Palermo 1994, Dieuaide ve Vercellone 1999.

Neoliberal önerilerin büyük çoğunluğunun bir başka temel özelliği de (ek bir asgari gelir verilmesini bir işte çalışma karşılığına bağlayan) koşullandırma ilkesidir. Bunun için *asgari çalışma geliri*, ücretli bir işte çalışmaya (özel sektörde devlet tarafından sağlanan bir ortak yarar faaliyetine) bağlı geliri, asgari geçim geliri düzeyine ulaştırmayı sağlayacak bir finansal yardımla tamamlamayı önerir. Bu öneri, *refah* kurumlarını *workfare* mantığıyla değiştirmeyi hedeflediği ölçüde, *Yoksulları Koruma Yasaları*'nın toplumsal denetim modeli çerçevesinde durur. Asgari çalışma gelirinin verilmesi keyfidir ve *fiili olarak* işçinin önerilen işi, bu iş geçici ve düşük ücretli olsa bile, kabul etmeye hazır olması gibi katı bir koşulun gerçekleşmesine bağlıdır.

Bu mantık da Milton Friedman'ın sevdiği negatif vergi formülünü referans alan önerilerin merkezinde yer alır. Şunu da belirtelim ki negatif vergi, teknik düzeyde, ilke olarak, bir işte çalışmaktan bağımsız ve koşulsuz bir asgari gelir ile uzlaşabilir. Burada bir yoksulluk eşiğinin belirlenmesi ve buna dayanarak bu eşikten (bunun ötesinde her zamanki vergi kesintisi yer alacaktır) daha aşağı bir gelir elde eden herkese dengeleyici bir maaş ödenmesi söz konusu olacaktır. Aslında, bu teknikten esinlenen öneriler hemen her zaman bu finansal fonun çalışmaya göre saptanmasını ve "gönüllü" denilen işsizlerin bunun dışında bırakılmasını öngörürler; kısacası negatif gelir vergisinin sadece bir işi olanlara verilmesi ve yetersiz bir faaliyet gelirini tamamlayıcısı olması gerekmektedir.

Kuşkusuz gelir hakkı ile çalışma zorunluluğu arasındaki bu ödenek için öngörülen miktarlar öylesine düşük ve öteki asgari sosyal hakların kaldırılması çerçevesindeki karşılıklar öylesine önemlidir ki negatif vergi mantığı değişmeden kalır, yani ücret ilişkisine girme dayatmasını güçlendirir, *az çalışmanın* artmasını destekler ve böylece "aynı şekilde az bir çalışma geliriyle yaşamak için yetersiz bir temel toplumsal gelir birikimi sağlar" (Gorz 1997, s. 134).

Özet olarak, asgari geçim geliri emek piyasasında artan ikiliği düzenleme aracı olup bu sayede atipik ve geçici denilen çalışma biçimlerinin gelişmesi, ekonominin bütün sektörleri için, çalışma ve ücret belirleme koşullarını yöneten yeni referans kuralı olabilir. Her zaman *yeni ekonominin* dışlananlar lehine bir yeniden devreye sokulma önlemi olarak sunulmasına rağmen, negatif vergi aslında çalışmaya az ya da çok gizli biçimde yapılan yeni bir mali yardım biçiminden başka bir şey değildir. Bu, işadamları tarafından verilen ve emeğin (doğrudan) maliyetinin düşürülmesi sayesinde *az nitelikli işçi* istihdamını kolaylaştırmak için oluşturulan katkılara sağlanan muafiyetler ile ödenekler çokluğuna eklenebilir. Bu da gelirlerde bir toplumsallaşmaya, ama emek maliyetlerinde geriye giden ve işadamlarının yoksulluk eşiğinin altında bir doğrudan ücret vermesinin sağlayan bir toplumsallaşma biçimine yol açar.

Negatif verginin neoliberal savunucularına göre, bu önlem ayrıca zorunlu kesintilerde önemli bir düşüş sağlayacaktır, çünkü vergi yoluyla finanse edilen tek bir ödeme, yavaş yavaş sosyal güvencenin günümüzdeki kriz hafifletici önlemlerinin yerini alacaktır.

Ancak bu muhakeme biçimi çelişkilerden yoksun değildir ve neoliberal önerilerin kabul edilmesi, sonunda bir mali krize de yol açabilir. Gerçekten de, bu sınırlar içinde tasarlanan bir asgari gelirin genel düzeyde kurumsallaştırılması, işadamlarını istihdam edilen emek gücünü asgari geçim gelirinden düşük bir ücretin kabul edilmesi temelinde seçmeye götürebilir. İşte o zaman koşullu bir asgari geçim geliri oluşturmanın istihdamın artışından ziyade emek gücünün farklı bileşenleri arasında bir yer değiştirme etkisine dönüşmesi çok muhtemeldir. Ayrıca işadamları tarafından verilen doğrudan ücret, negatif vergiyle sağlanan gelir desteği karşısında oransal olarak düşebilir. Eğer bu mantık geçerli olursa, diğer para ödenekleri ve *refah* hizmet-

lerinin kaldırılmasıyla gerçekleştirilen kısıntılara rağmen, asgari gelirin maliyeti sınırı aşabilir.

Bununla birlikte Fransa'daki gelir politikası, 2001'deki finans yasasından sonra "İstihdam Primi" adıyla yeniden vaftiz edilen bir negatif vergi önerisini benimseyerek bu yöne çevrilmiştir. Raffarin hükümeti tarafından getirilen bu önlem, tam olarak, düşük ücret alanlara bir ek gelir vermekten oluşmaktadır. Neoliberal görüş açısına göre istihdam primi, negatif verginin şu üç tipik işlevini gerçekleştirir:

- istihdam primi gerçekten de koşulludur, çünkü sadece en az bir çalışanı olan ailelere tahsis edilir;
- İstihdam primi, istihdama ya da kesin olarak az çalışanlara bir teşviktir, çünkü bu primin ödenmesi bir yılda harcanan emek zamanına bağlıdır. Böylece ücretli işçiler çalışma saatlerini biriktirip azami istihdam primi payına ulaşmak için çok sayıda geçici işi kabul etmeye teşvik edilirler;
- İstihdam primi tam olarak, atipik ve geçici çalışma biçimlerini teşvik ettiği için, fiili olarak Meslekler Arası Asgari Gelişme Ücreti'nin kaldırılmasını da beraberinde getirir.

Güvenceli Toplumsal Gelir

Neoliberal koşullu asgari geçim geliri kuramının karşısına istihdamdan bağımsız bir güvenceli toplumsal gelir önerisi konur.

Bu yaklaşıma göre, koşulsuz güvenceli gelir bir ekonomiyi yeniden toplumsallaştırma ve ücret ilişkisindeki parasal zor ilişkisini hafifletmenin aracıdır. Kuramsal düzeyde işsizlik ve geçicilik, burada işçinin statüsünü (Keynes ve Marx'ın kullandığı anlamda) bir *parasal üretim ekonomisi* içerisinde niteleyen mantığın sonucu olarak anlaşılır.

Bu temelde, güvenceli toplumsal gelir hakkındaki düşünce, emek piyasasına esnekliği sokan politikaların en anlamlı-

larından birinden yola çıkar. Bu da ekonomik güvencesizlik ile geçiciliğin ücret ilişkisinin birincil doğasını güçlü biçimde yeniden öne çıkardığı biçimdir. Bu birincil yapı ücretli emeği paraya, yani üretim hacmini ve dolayısıyla kârlı biçimde kullanılabilir emek miktarını düşünen kapitalistlerin beklentilerine bağımlı bir gelire ulaşmanın koşulu haline getiren bir parasal zorlama yapısıdır. İşte bu nedenle güvenceli toplumsal gelire dair tartışma, çok daha kapsamlı ve karmaşık bir tartışmanın parçasıdır. Bu tartışma, gelir güvencesi ile emek hareketliliğini yeniden uzlaştırabilecek bir sosyal koruma sisteminin ve yeni bir emek yasasının geliştirilmesi ile ilgilidir ve güvencesizliği dayatan emek hareketliliğine karşı tercih edilen bir emek hareketliliği destekler. Bu nedenle güvenceli toplumsal geliri savunucularına göre, bu gelir miktarının, her bir kimsenin uygun bir yaşama sahip olmasını sağlamak için, ideal olarak yeterince yüksek bir düzeyde saptanması gerekir. Her durumda, en azından "işçilerin kendilerine önerilen çalışma koşullarını kabul ya da reddetme özgürlüklerini korumak için yeterli bir gelir" olması gerekir (Passet 2000, s. 257). Buradan güvenceli toplumsal gelirin sadece parasal sınırlar içinde tanımlanamayacağı sonucu da çıkar. Gelir hakkı piyasa dışında garanti edilen (lojman, sağlık, eğitim vb. hakkı) bir hizmetler bütününe erişme hakkına eklemlenmelidir. Bu açıdan güvenceli toplumsal gelir sosyal sigorta kurumlarına bağlı garantiler sisteminin korunmasını öngörür ve onun yayılmasını içerir.

Güvenceli toplumsal geliri temsil edecek olan temel gelir, harekete geçirici bir esneklik modeli içinde çizilebilir ve böylece, çalışma ilişkilerinin seçilen ya da dayatılan süreksizliğine rağmen gelirin sürekliliğini sağlayabilir. Emek gelirleri skalasını yukarı doğru itip ücretlilerin pazarlık gücünü ve bunun sonucu olarak mesleki ilişkilerin ve emek örgütlenmesinin modernizasyonunu kolaylaştırabilir. Dolayısıyla, güvenceli bir

toplumsal gelir oluşturulmasını yöneten mantık ne Meslekler Arası Asgari Gelişme Ücreti ne de koşullu yardım ödenekleri için, örneğin Fransa'da olduğu gibi, bu temel gelirin altında bulunan Asgari Ek Gelir hariç olmak üzere, toplumsal güvencenin öteki kriz hafifletici önlemlerinin kaldırılmasına yol açar.

II. Güvenceli toplumsal gelirin yasallık ve finansman sorunları

Güvenceli toplumsal gelir önerisi çoğu kez başlıca şu iki eleştiriyle karşı karşıya kalır: i) finansal olarak desteklenemeyeceğinin varsayılması, ii) zenginlik yaratmaya herhangi bir katı sunmayan çalışma karşılığında alınacak bir gelir hakkının ekonomik ve etik uygunsuzluğu.

Aslında, bu iki sorun, yani güvenceli toplumsal gelirin uygulanabilirlik ve yasallık sorunları, büyük ölçüde bilişsel kapitalizmdeki emek ve birikim rejimindeki değişikliklerin analiziyle bağlantılıdır ve onunla karşılaştırılmalıdır.

Gerçekten de, güvenceli toplumsal gelire sık sık yöneltilen bir itiraz da onun finansmanıyla ilgili sorunun derinlemesine analiz edilmemesidir.

Buradan güvenceli toplumsal gelir önerilerinin tutarlılığı ve/veya inanılırlığıyla ilgili şu iki sonuç doğar:

1. Hem yurttaşlık gelirinin miktarı gülünçtür (kişi başına aylık 230 ile 300 avro arası) ve her durumda, "işçilerin kendilerine önerilen çalışma koşullarını kabul ya da reddetme özgürlüğünü korumaları için yeterli bir gelir" (Passet 2000, s. 272) düşüncesiyle uyuşmayan bir düzeyde takdir edilmiştir;

2. Hem de güvenceli gelirin asgari miktarı çok daha yüksek bir düzeyde (genel olarak yoksulluk eşiği ile Meslekler Arası Asgari Büyüme Ücreti arası bir düzeyde) saptanmıştır. Ama bu durumda da yurttaşlık geliri önerisi varsayılan gerçek dışılığı nedeniyle eleştirilir (Coutrot ve Husson 2001). Bu eleştiri

hemen her zaman finansman maliyetinin ekonomik ve politik olarak zorunlu kesintilerle desteklenemez bir artış gerektireceği düşüncesine dayanır.

Örneğin, Renè Passet (yılda 7000 avro) ya da diyelim ki Andrè Gorz (kişi başına yıllık 7320, yani ayda yaklaşık 620 avro) tarafından ileri sürülen güvenceli toplumsal gelir önerileri, Thomas Coutrot ve Michel Husson tarafından finansmanı ekonomik olarak desteklenemez olduğu için gerçekdışı olarak görülür. Nitekim Thomas Coutrot ve Michel Husson (yılda 7320 avroya eşit bir güvenceli toplumsal gelir varsayımına göre) 366 milyar avroya, yani GSYH'nin % 30'una eşit gelirlerin kökten yeniden dağıtımı yapılmalıdır der ve güvenceli toplumsal gelir önerisini hemen ütopyaların karanlık ve yarınsız dünyasına atıverirler (Coutrot ve Husson 2001, s. 66). Kuşkusuz bu rakamlar etkileyicidir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki güvenceli toplumsal gelirin uygulanmazlığı fikrine yol açan bu türden bir muhakeme kolaya kaçmak olur. Bu muhakeme biçimi güvenceli toplumsal gelir miktarını nüfus sayısıyla çarparak onun brüt maliyetini değerlendirmekle sınırlı kalır, sonra, bir kez finanse edilecek miktarı belirleyince, *kaçınılmaz bir sonuç* olarak onun gerçekdışılığını açıklar ve GSYH yüzdesinin arkasına bir dizi ünlem işareti koyar.

Ancak bu muhakeme biçimi iki nedenle, bir yandan (net maliyet ile brüt maliyet arasında karışıklığa yol açarak) güvenceli toplumsal gelirin gerçek maliyetini aşırı değerlendirdiği ve öte yandan da onun finansmanını sağlayabilecek kaynaklar konusundaki her türlü gerçek düşünceden uzak durduğu için yanlıştır.

Aşağıda gerçek maliyet ve finansmanla ilgili bu soruları analiz ediyor ve güvenceli toplumsal gelirin finansal olarak uygulanabilirliğini göstermeye katkı sağlayan farklı düşünceleri ele alıyoruz:

a. Güvenceli toplumsal gelir başka her türlü gelirle birleştirilebilir[3] ve belli bir eşikten başlayarak vergiye tabi olur. Böylece güvenceli toplumsal gelir, tamamen koşulsuz özelliğini koruyarak yeniden dağıtıcı bir özelliğe de sahip olacak ve bunun gücü de farklı vergi sistemlerinin özelliklerine göre az ya da çok önemli olacaktır. Kısacası, güvenceli toplumsal gelirin net finansman maliyetinin, onun da bileşenlerinden biri olduğu hane gelirlerinin bütünü üzerinden geleneksel olarak yapılan vergi kesintisi göz önüne alınarak takdir edilmesi gerekir. Başka deyişle, güvenceli toplumsal gelir azami kaynak kullanımı olmadan biriktirilebilir ve vergilendirilebilen yüksek gelirlerden elde edilecek kaynaklar kullanılabilir. Bu eşik etkisinin göz önüne alınması oransal olarak güvenceli toplumsal gelir finansmanının gerçek net maliyetini doğru olarak değerlendirmenin önemli olduğu bir düzeye indirir.

b. Bir başka önemli nokta da şudur: İster sosyal adalet nedeniyle olsun ister makroekonomik tutarlılık nedenleriyle, güvenceli toplumsal gelir oluşturulması, vergi sisteminde onun kademeli karakterini güçlü biçimde vurgulayacak bir reformla birlikte yapılmalıdır.

c. Avrupa'da genel olarak, Fransa'da özel olarak emek gelirlerinden çok daha az vergilendirilen sermaye gelirlerinin vergilendirilmesiyle ilgili önemli manevra marjları vardır.

d. Koşulsuz güvenceli toplumsal gelirin, yerini alacağı koşullu yardım ödeneklerinin (asgari sosyal hakların) kaldırılmasından gelecek tasarruflar onun oluşturulmasına bağlı maliyetlerin göz ardı edilemeyecek bir kısmını karşılamayı sağlayacaktır.

e. Bu finansman kaynağına vergi indirimleri ile muafiyetlerin kaldırılması ve şirketlerin niteliksiz işgücü istihdamına teşvik olarak yararlandığı, çoğu kez, yeni iş kadroları yaratılmasını kolaylaştırmaktan uzak olan ve ücretlerden kâra basit

3 Örneğin Fransa'da işsizlik ödenekleri buna dâhildir.

bir gelir transferine dönüşen sosyal katkılardan geleni de eklemek gerekir.[4]

f. İlk etapta güvenceli toplumsal gelir, 18 yaş ile yasal emeklilik yaşı arasında yer alan yetişkin nüfusa ayrılabilir ve ancak ikinci bir zamanda aşamalı olarak nüfusun tamamına yayılabilir.

Bu koşulların tümünü bir araya getirince, güvenceli toplumsal gelirin finansman maliyeti önemli ölçüde azalacak ve emekli maaşları, sağlık hakkı ve örneğin Fransa'daki işsizlik ödeneği gibi, sosyal koruma sisteminin öteki temel kazanımlarının finansmanı ile rekabete girmeyecektir. Güvenceli toplumsal gelirin oluşturulması, aynı zamanda, bu temellere dayanarak, gelirin çok daha eşit biçimde dağıtılmasını da sağlayacaktır.

Bu temellere dayanarak, örneğin Fransa için, 18 yaş ile yasal emeklilik yaşı arasında kalan yetişkin nüfusa ödenen (ortalama ücretin yarısına denk gelen) aylık 700 avroluk koşulsuz bir güvenceli toplumsal gelirin finansal olarak uygulanabilirliğini yakın zamanlardaki bir araştırmamızda gösterdik (Monnier ve Vercellone 2005).

Öte yandan, nüfusun tamamına ödenen evrensel bir güvenceli gelirin maliyeti kesinlikle çok daha yüksek olduğuna göre, onun uygulanabilirliğini analiz etmek için iki ek düşüncenin göz önüne alınması gerekir.

Birincisi, evrensel bir güvenceli gelirin finansman maliyetini bütün bireyler için aynı düzeyde bir güvenceli toplumsal gelir temelinde belirlenmemesi, iki insan kategorisi için farklı miktarların düşünülmesi daha mantıklı olacaktır. Bu iki ka-

4 Güvenceli toplumsal gelirin oluşturulmasından gelecek tasarrufların sosyal devlet yönetimini de ilgilendireceğini ve finansman için göz ardı edilemeyecek bir başka kaynak oluşturacağını da unutmamak gerekir. Bu tasarruflar -Fransızların durumunda- Asgari Ek Gelir ve öteki asgari sosyal hakların verilmesi için gerekli çok sayıdaki belgeleme ve denetim maliyetlerinin kaldırılmasından gelmektedir.

tegori, güvenceli toplumsal geliri eksiksiz olarak alacak olan yetişkinler ve ebeveynlerinin sorumluluğunda olan ve birincisinden ayırt etmek için *geçim ödeneği* adını verebileceğimiz daha düşük bir ödenekten yararlanacak olan küçükler biçiminde olacaktır.[5] Bu bölümün sonraki kısımlarının konusu olacak olan ikincisi, güvenceli toplumsal gelirin finansman ve yasallık sorunları, genel olarak, üretken emeği, zenginlik kurallarını anlama biçiminin yeniden derinlemesine bir incelemeye tabi utulmasını ve *bilişsel kapitalizm*in yeni üretim kuralları ile endüstriyel kapitalizmden miras kalan bölüşüm kuralları arasındaki uyuşmazlığı ortaya çıkarmayı gerektirir. İşte, güvenceli toplumsal gelirin uygulanabilirliği ve kuramsal temelleri sorununu düşünmek bu koşullarda ve bilişsel kapitalizme bağlı aşağıdaki iki riskten yola çıkarak mümkün olur:

- Birincisi, üretken emek kavramının, bilgi yoğunluklu, yani bilgilerin yayılması ve itici güç rolüne dayalı bir ekonomi çerçevesinde yayılması ve dönüşmesiyle ilgilidir;
- İkincisi, ekonomik sistemin artan finansallaşması ve onun gelir oluşturma kuralları üstündeki etkisine karşı, ekonominin ve sermayenin yeniden toplumsallaşması sürecini tasarlama biçimiyle ilgilidir.

İşbölümünün dönüşümü, finansallaşma ve güvenceli toplumsal gelir

Bir evrensel ücreti ya da bir yurttaşlık gelirini savunan birçok kimsenin karşılaştığı en büyük zorluklardan biri, koşulsuz bir güvenceli toplumsal gelir önerisini zenginlik yaratma mekanizmalarındaki değişimlerin analizi üzerine kurmada yetersiz, salt etik ve yeniden bölüştürücü bir yaklaşıma dayandırmasından kaynaklanır.

5 Bu ücret ya da geçim geliri, güvenceli toplumsal gelirin bu yazının devamında "kolektif rant" adını verdiğimiz ikinci bileşenine karşılık gelebilir.

Özellikle, Van Parijs'in evrensel ücret önerisinin de belli ölçüde dayandığı, Rifkin tarzı "çalışmanın sonu" çerçevesindeki yorumların durumu böyledir.

"Çalışmanın sonu" tezlerine göre, teknolojiden kaynaklı işsizliğin yapısal bir özelliği vardır. Bu mantıkta, güvenceli gelirin temel dayanağı, işin az bulunur bir metaya dönüşmesi ve aynı zamanda, emeğin zenginlik yaratma sürecindeki merkezi rolünü kaybetmesinde yatar.

Çalışmanın sonu konusundaki "teknolojik" yorumlardan ayrı olarak, ücretli emek-istihdam biçimindeki güncel kriz, bizim görüşümüze göre, değer ve zenginlik üretmenin kaynağı olarak görülecek bir çalışma krizi olmaktan uzaktır. Değişim daha çok, *genel toplumsal bilginin* doğrudan üretim gücü olarak sunulmasından ve üretken emek kavramındaki bir dönüşümden ibarettir. Merkezinde kitlesel entelektüelliğin öne çıkmasında kitlesel okullaşmanın oynadığı rol bulunan bu değişim, Marx'ın *Grundrisse*'de *Genel Zekâ* kavramıyla tanımladığı eğilimden yola çıkarak yorumlanabilir. Burada, gittikçe daha düşünsel ve gayri maddi özelliğiyle kendini gösteren, hâkim bir yeni emek figürünün öne çıkması söz konusudur. Onun kökeni, altmışlı ve yetmişli yıllarda, Fordist modelin uygunluğunu tartışmaya açan ve bilgi hakkı ile onun sermaye birikim gerekleri karşısında bağımsızlığını savunan toplumsal hareketlerin temel bir boyutuna kadar gider. Bunun sonucu olarak da ve genel olarak her bir birey tarafından eğitime ayrılan yaşam zamanında muazzam bir uzama ortaya çıkar. Bu nedenle, altmışlı yılların sonu ile yetmişli yıllardaki çatışmalar, emeğin yeni "düşünsel" özelliklerinde ve "canlı emeğe" ait bilgilerin sabit sermayeye (ve şirket örgütlenmesine) içerilmiş bilgi karşısındaki yeni üstünlükte temellenir. Bu açıdan, aşağıdaki stilize olay son derece anlamlıdır: 1973'ten başlayarak gayri maddi sermaye (eğitim, formasyon, araştırma ve geliştirme, sağlık) stoku

maddi sermaye stoku ile eşitlenir; sonra onu geçer ve bugün büyük ölçüde egemen olur.

Şu halde bir ülkenin yapısal rekabetçiliği ve büyümesinin temel değişkeninin, artık toplumda var olan emek potansiyelini elbirliğiyle harekete geçirme kapasitesine dönüştüğü, bilgilerin üretilmesi, işlenmesi ve yayılması sürecine dayalı bir ekonominin ortaya çıkış noktasında bulunuyoruz. Buradan da, birinci sanayi devrimiyle doğan Smithçi teknik ve toplumsal işbölümü modelinin tartışmaya açılması ve bilişsel ilkelere dayalı yeni bir işbölümüne geçiş sonucu doğar. Bu eğilim şu üç temel dönüşümde görülebilir:

- Endüstriyel üretimde soyut, karşılıklı olarak mübadele edilebilir, saat ve kronometre ile kolayca ölçülebilir emek normu, bilgiye ve kodlanamaz yetilere dayalı ekonominin gelişmesi sonucunda gittikçe daha çok kullanılmaz hale gelir;
- Üretime ayrılmış doğrudan emek zamanı, artık toplumsal üretim zamanının bir parçasından başka bir şey değildir, ayrıca zorunlu olarak en önemlisi de değildir;
- Çalışma ve çalışma olmayan arasındaki sınırlar yumuşatılır ve ücret ile bireysel çalışma arasındaki her türlü orantılılık ilişkisi kopar.

Bu dönüşümler, ulusların zenginliğinin kökeninin bugün gittikçe daha ziyade şirket faaliyetlerine kaydığı anlamında gelir. Toplumda ve özel olarak üretkenliğin ve toplumsal zenginliğin gelişmesinin anahtarının bulunduğu eğitim ve araştırma sisteminde, zenginliğin kaynağı gittikçe daha çok "ücretli emek ve evrensel meta" alanının sırtına biner.

Post-Fordizmin nitelediği ücret ve istihdam koşullarının bozulmasının, emek piyasasının katılıklarının engelleyebileceği nesnel bir ekonomik etkinin gereklerine hiçbir biçimde karşılık veremediğini kabul etmek olasıdır. Ekonomide *top-*

lumsallaşmanın çözülüşü, daha ziyade, sabit sermaye ve emek sürecinin örgütlenmesine dâhil edilmiş nesnel bir teknik rasyonelliğe dayanarak artık şirket disiplini altına alınamayacak bir emek gücünü çalıştırmanın koşulu gibi görünmektedir.

İşte bu (çatışmacı) bilgi/güç ilişkisi biçiminin sonrasında, yeni birikim rejiminde, finansallaşma ile bilgi ekonomisinin, düzenleme biçimi açısından, neden ücretlilerin durumundaki gittikçe artan güvencesizlikle birleştiği de anlaşılabilir. Çeşitli biçimleriyle esneklik, Fordist uzlaşmanın temelinde yer alan iş güvencesi sistemini yıkmıştır. Daha doğrusu, bilişsel kapitalizm döneminde, sadece toplumsal bilginin zenginlik üreten canlı güçlerini frenleyebilen bir mantığa göre, yoksulluk ve istihdam artık çelişkili statüler değildir.

O halde ortaya konulan kuramsal sorun, bu koşullarda, güvenceli gelirin, iki sınıf arasındaki ayrımı belirleyerek kapitalizmi yapılandıran temel parasal asimetrinin yumuşatılmasında bir araç olarak nitelenip nitelenemeyeceğini bilmekte yatmaktadır. Söz konusu iki sınıf da, bir yanda parayı yaratıp onu finansman aracına dönüştürme ya da paraya rant biçiminde erişme gücü olanlar ile öte yanda paraya sadece kendi emek gücünü satarak erişenlerden oluşmaktadır.

Güvenceli toplumsal gelir yaklaşımıyla ilişkilendirilen sorun iki araştırma çizgisi izler:

- Birincisi, olası bir parasal reform düşüncesinden oluşur. Parasal reform, Keynesçi terimlerle söyleyecek olursak, gelirlerin, büyük ölçüde işadamlarının üretim ve istihdam hacmini belirleyen beklentilerinden bağımsız bir toplumsal bölüşümü amaçlar. Bu parasal reform toplumsal düzeyde kitlesel ücret artışı ile bugün, kârdan ve finansal ranttan düşüldüğü için gittikçe daha az dağıtılan üretkenlik artışları arasında tutarlı bir makroekonomik bağ kurulmasını sağlayabilir. Ve böylece toplumsal emek gücüne, bugün usa aykırı biçimde tam istihdam-

la çelişen verimlilik kârlarının kökenindeki gittikçe daha kolektif olan mekanizmalardan kaynaklanan katma değeri geri verebilir. Bu reformla makroekonomik düzenlemede temel değişiklikler yapılabilir. Paraya erişim konusunda toplumsal sınıflar arasındaki asimetrinin zayıflamasıyla, "ücretli işçiler kazandıklarını harcar, kapitalistler harcadıklarını kazanırlar" yönündeki Kalecki formülü de büyük ölçüde zayıflar.

- İkinci araştırma çizgisi "ulusların zenginliğinin kökeni" ve bu nedenle, güvenceli toplumsal gelirin hem sosyoekonomik meşruiyeti hem de finansmanının dayandırılabileceği mekanizmalar konusunda alternatif bir analize götürür. Bu düşünce, bilgi ekonomisinin gelişmesinden kaynaklanan dönüşümleri göz önüne alarak, ulusal muhasebenin dayandığı güncel ölçütlerin bir yeniden okumasını gerektirir. Sonuç olarak, buradan köklü bir değişiklik ve bilginin zenginlik yaratmadaki itici gücünün kabul edilmesi ve alışılmış kuram ve ulusal muhasebenin ısrarla çalışma olarak değerlendirmediği çeşitli faaliyet biçimlerinin ücretlendirilmesini bütünleyecek üretken emek kavramının genişletilmesi yönünde bir eğilim çıkar.

Bu yazıda yukarıda bahsedilen iki araştırma çizgisiyle ilgili bazı öğeleri geliştirmeyi ve güvenceli toplumsal gelirin, onu bir *toplumsal ücret* ve bir *kolektif rant* ortaklığına dayalı birincil gelir olarak tasarlayarak belirlenmesini öneriyoruz. Bu saptama bizi güvenceli toplumsal geliri oluşturan bu iki öğeye (toplumsal ücret ve kolektif rant) karşılık gelen finansman kaynaklarının bazılarını belirlemeye de götürecektir.

Toplumsal ücret olarak güvenceli toplumsal gelir

Şu halde güvenceli toplumsal gelirin birinci bileşeni emek gücü bütününün doğrudan üretken özelliğinin kabul edilmesine dayalı bir toplumsal ücretten oluşmaktadır. Bu gelirin temeli, üretimin giderek daha gayri maddi ve düşünsel hale gelen

içeriğine dayalı verimlilik artışları ve teknolojik inovasyonu sağlamanın toplumsal mekanizmalarındaki dönüşümle bağlantılı olmalıdır.

Bu tür bir dönüşüm, geleneksel ekonomi kuramında, piyasa alanının üretken evrenini piyasa olmayan alanın üretken olmayan evreninden ayıran sınırları yeniden tartışmaya açar. Bilginin gittikçe daha merkezileşen rolü, tıpkı üretkenlik gelirleri ve teknolojik inovasyonun artan toplumsallaşması gibi, genellikle emek gücünün (etkin ya da etkin olmayan, verimli ya da verimsiz) statüsünü nitelemek için kullanılan kategorilerin aşılmasını sağlar. Bu gelişmeler üretime ayrılmış iş gününün reel süresi ile boş zamanın ve/veya eğitim zamanının ölçümünü geçersiz kılar. Üretken elbirliği, gittikçe daha çok şirketin üstünde ve dolayısıyla ücretli işin dışında gelişir. Bilgi ve genel olarak iş olmayan şey, bu bağlamda dışsallık ve şirketlerin dışında türeyen bir teknik gelişmenin kaynağına dönüşür.

Artık geniş bir literatüre dayanan bu okumanın varsayımı, değer ve bölüşüm kuramının şu üç temel direğinin yeniden tartışmaya açılmasını gerektirir:

- Bir piyasa fiyatının varlığına dayalı değer kuramı. Onun tartışmaya açılması iki temel nedene, yani bir değer piyasası kuramının piyasa olmayan alanın üretkenlik rolünü dikkate almadaki yetersizliği ve fiyat sisteminin bilgiye ve şirket ile piyasa alanının dışında gelişen emeğin toplumsal elbirliğine bağlı dışsallıklardan kaynaklanan artı değerin yaratılmasını açıklamadaki yetersizliği;
- Doğrudan üretim faaliyetine ayrılmış emek zamanının, insan emeğinin temel üretim kaynağı olduğu, onun ölçülmesinin ücret ile bireysel emek arasında orantılı bir ilişki belirlemeye izin verdiği yolundaki değer kuramı;
- Bölüşüm kuramına göre her üretim etmeninin ücretlendirilmesi onun üretime yaptığı toplam katkıya göre yapılır, yani toplumsal üretim örgütlenmesi kendini gittikçe daha çok

(Marx'ın *Genel Zekâ* varsayımında olduğu gibi) genel bir bağımlılıkla nitelenmiş entegre bir sistem biçiminde gösterdiği ölçüde, her üretim etmeninin ayrı olarak değerlendirilmiş ve marjinal yöntemle hesaplanmış üretkenlik değerlendirmesi her türlü yasal yetkiyi kaybeder (Passet 1992, 2000).

Kısacası, geleneksel üretken emek kavramına yönelmeyi sürdürmek bugün, örneğin, birinci sanayi devriminden sonra, sadece tarım emeğini üretken sayan fizyokratların eski kategorilerini korumaya götürebilecek aynı anakronizme karşılık gelebilir. Bu kategorilerin korunması, imalat sanayisindeki ücretlilerin emeğinin üretken olmadığı anlamına gelebilir. Toplumsal elbirliği gelişip doğrudan üretime ayrılan emek zamanının ötesine geçtiği andan itibaren, bilişsel kapitalizmdeki emeğin her zaman, en azından belli bir oranda, piyasaya ait olmayan zorlama bir ekonominin parçası olan bir yeraltı emeği olduğu varsayımı formüle edilebilir. Zenginlik yaratmaya katkısına rağmen bu toplumsal emek ücretlendirilmez ve bu üretimin değeri hiç sayılır, çünkü ticari faaliyetin ve ücret ilişkisinin parasal alanına ait değildir ya da onun ölçütlerinin gözünden kaçar. Şunu da belirtelim ki buradaki emek-yeraltı ekonomisi ifadesi geleneksel kayıt dışı piyasa ekonomisi alanıyla karıştırılmamalıdır. Burada farklı ve çok daha geniş bir üretim boyutunu kastediyoruz. Yer altı emeği, öncelikle, ücretlendirilmeyen yaşam, yani insani faaliyetin zenginlik yaratmaya tam olarak katıldığı halde, değer yaratıcı güç olarak hesaba katılmayan kısmıdır.

Şunu da belirtelim ki bu analiz, çalışmadan bağımsız bir garanti gelir hakkının gelir-çalışma bağının korunması üstüne kurulan "etik" eleştirilere tek başına yanıt verir. *Gerçekten de, çalışmada karşı parça zaten vardır. Oysa eksik olan gelirdeki karşı parçadır.*

Böylece güvenceli toplumsal gelirin sosyo-ekonomik meşruiyeti ve finansmanı kısmen şimdiye kadar kabul edilmeyen bu yer altı ekonomisi dinamiğinin değerlendirilmesi ve ücretlendirilmesi üzerine kurulabilir.

Bu perspektifte şu iki ek araştırma yoluna girmek mümkündür:

- Birincisi, toplumsal emeğin GSYH'nin hesaplanmasında gizli kalan o kısmının sanal etkisinin, örneğin ticari olmayan (önemli olmayan) ekonomilerin itibari fiyat ve/veya ücret çerçevesinde hesaplanması yoluyla değerlendirilmesinden oluşur. Bu düşünce, statüsü ücret ilişkisi kurallarına göre ücretlendirilmiş bir hizmet lokasyon sözleşmesi öngörmediği için kabul edilmeyen bir toplumsal emeğe dayalı ve/veya ticari olmayan üretim ve mübadele faaliyetinin önemli rolünü kabul etmemizi sağlar. Bu açıdan, piyasaya ait olmayan ekonomi alanına ait farklı bileşenlerin kesintisiz gelişimini göz önüne almak önemlidir. Özellikle bu gizli ekonomi alanının toplumsal zenginlik yaratmaya katkısı şu iki etmenin itmesiyle artan bir öneme sahip görünmektedir:
- Ekonominin yeniden toplumsallaşması ve kamusal hizmetlerin yayılma anı olarak ortak biçimlerin gelişmesi;
- Bilginin yayılmasının üretim güçlerinin gelişmesinde oynadığı gittikçe artan rol piyasaya ait olmayan alanın olağanüstü yayılmasından kaynaklanır. Bu yayılma, boş zaman ile çalışma zamanı arasındaki geleneksel sınırların parçalanmasına ve üretimde elbirliği ile piyasa dışındaki bilgi alışverişi ağlarının gelişmesine bağlıdır. Piyasaya ait olmayan ekonominin GSYH'nin hesaplanmasındaki etkisi, evden çalışmada olduğu gibi, onun *değer*inin, örneğin ücretlendirilmeyen eğitim ve araştırma çalışmasına yönelik itibari ücretlerle ölçülmesi denenecek olursa, hiç kuşkusuz etkileyici biçimde artacaktır.

Şunu da belirtelim ki, güvenceli toplumsal gelir sorunsalı açısından, bu araştırma çizgisi kuramsal ve deneysel olmak üzere ikili bir ilgi sunar:

- GSYH'nin hesaplanmasındaki güncel ölçütlerin darlığıyla ilgili düşüncenin geliştirilmesini sağlar ve ücretli ve/veya ticari ça-

lışma-istihdam biçimini üretken çalışmanın tek ve ücretlendirilmeye değer biçimi yapan kavramın uygunluğunu gösterir. Böylece ticari olmayan ekonomilerin GSYH'nin hesaplanmasına katılması ve "resmi olarak" kabul edilmesi güvenceli toplumsal gelirin toplumsal uygunluğu için bir etmen olabilir. Şunu da belirtelim ki, bir normalleşme etmeni oluşturmaktan uzak olan güvenceli toplumsal gelir, böylece, ticari olmayan faaliyetler alanının özerkliğini piyasanın kolonileşme sürecinden koruyacak düzeyde önemli bir kale olabilir.

- İkinci araştırma yolu, piyasaya ait olmayan ekonominin piyasa ekonomisi için ürettiği olumlu dışsallıkları daha iyi değerlendirme kapasitesine sahip göstergelerin işlenmesine dayandırılabilir. Bu dışsallıklar özellikle bilginin rolüne ve üretkenlik ve inovasyon artışlarının gittikçe daha kolektif olan yapısını açıklayan bilgi metanın özel olmayan, rakip olmayan ve kümülatif yapısına bağlıdır.

Kolektif bir toplumsal rant oluşumu olarak güvenceli toplumsal gelir

Güvenceli toplumsal gelirin ikinci bileşeni toplumsal bir rantın ve/veya kolektif bir payın oluşturulmasına karşılık gelir. Onun temeli, güncel zenginlik yaratmanın şimdiki emek ile önceki kuşakların emeğinin mirası olan kolektif zenginlik (doğal kaynaklar, maddi ve gayri maddi metalar) arasındaki etkileşimin sonucu olduğunun kabul edilmesinde bulunur.

Güvenceli gelir tartışmasının bir yönü, aslında onun bizzat, bir gayrimenkul varlığına ya da bir finansal sermayenin elde bulundurulmasına bağlı bir gelirinkiyle karşılaştırılan yapısına karşılık gelir.

Bütün bu ajanlar sınıfına göre, geliri çalışmaya bağlayan parasal zorlama yoktur ya da kredi ve mülkiyet tahvillerinin elde bulundurulmasıyla önemli ölçüde hafifletilmiştir, yani bu bireylere göre çalışma bir zorunluluk değil, tersine serbest bir seçime

karşılık gelir. Bu gözlem, ahlaki ya da ekonomik değerlendirmeleri dile getirerek güvenceli bir gelir düşüncesine karşı çıkan bazı yaklaşımların düştüğü mantıksal çelişkiyi ortaya koymak için önemlidir. Gelirin ücretli çalışmadan ayrılması, aslında, bugün ayrıcalıklı bir sınıf (*rantiyeci*) ile sınırlı olan bir hakkın genişlemesi olabilir sadece; bu genişlemenin sonucu genel olarak işten yoğun bir kaçışa yol açmak değil de özgürce seçilmiş yeni iş ve faaliyet biçimlerinin aranmasını ve oluşturulmasını kolaylaştırmak olabilir. Ayrıca, kolektif bir toplumsal rant oluşturulmasına götürecek bir reform, finans gücünün egemen olduğu güncel bir birikim mantığına karşı ve küreselleşmiş piyasaların yıllar boyunca işçi hareketleri ile kazanılmış *refah devleti* kurumları üzerinde uyguladıkları baskıya karşı bir kale kurmak için temel bir yol olabilir.

Öte yandan, kolektif bir toplumsal rant önerisi, Keynes'in *Genel Teori*'nin sonuç bölümünde "Genel Teori'nin Yol Açabileceği Toplum Felsefesi" (Keynes 1936) başlıklı metninde ve *Torunlarımızın Ekonomik Olanakları* (Keynes 1930) başlıklı makalesinde dile getirdiği temel arzularından biriyle uyumlu olabilir. Bu metinlerde Keynes, üretkenlik ve sermaye birikiminin uzun vadeli dinamiğini ele alarak, kendi analizini *Genel Teori*'nin ötesine yerleştiren bir ufukta geliştirir. Bu süreçte kapitalizmin güncel değişiminin Şanlı Otuz Yıl'daki Fordist-Keynesçi modelin geçirdiği krize bağlı bazı anahtar hedeflerini belirler.

Böylece, *Genel Teori*'nin yazarına göre, toplumun "gelecek yıllarda" karşı karşıya kalacağı temel sorun "teknolojik işsizlik" olacaktı. "Bu da, emek gücünden tasarruf etmeyi sağlayan araçların bulunmasından kaynaklanan işsizliğin, aynı emek gücü miktarı için yeni istihdam olanakları bulabilme ritmimizden daha hızlı bir ritimle ilerlediği anlamına gelmektedir" (Keynes 1930, İtal. çev. 1991, s. 61-62).[6] Ama "teknolojik işsizlik" artışı, diye devam eder

6 Bu, Yoland Bresson ve Philippe Van Parijs gibi bazı ekonomistlerin, farklı biçimde düşünerek, bu durumda yaşam geliri olarak nitelenen güvenceli bir gelirin özel temeli olarak değerlendirdikleri şeye karşılık gelir.

Keynes, sadece "geçici bir uyum dönemi"nin bozucu etkisi olabilir, çünkü "perspektif olarak, gerçekten de bu, insanlığın kendi ekonomik sorununun çözümüne doğru ilerlediği anlamına gelir" (s. 62). Bunun sonucunda da kıtlık ilkesine dayalı bir ekonomi düzenlemesinden bolluk ilkesine dayalı bir düzenlemeye geçme zorunluluğu doğar. Bu münasebetle otuzlu yıllarda Keynes tarafından belirlenen bir temel eğilimi anımsamak gerekir. Bu eğilim sermayeyi bir ya da iki kuşaklık dönem içinde kendi kıtlık değerinden yoksun bırakmaya götürebilecek olan tarihsel birikim hareketine karşılık gelir (s. 114). Bu eğilimin gerçekleşmesi, Keynes'e göre, rantiyecinin ötenazisini ve sonrasında "sermayedarın sermayenin kıtlık değerini sömürmedeki baskıcı ve kümülatif gücünün" ortadan kalkmasını gerektirecektir (s. 112). Cambridge'li ekonomistin ruhuna ihanet etmeden, onun bu düşüncesinin bizim, sermayeye "kendi kıtlığı tarafından" sağlanan rantın yerini, "pratikte ekonomik zorunluluk sorunlarını bilmeyen toplumsal sınıflar ve insan gruplarının gittikçe daha büyüyeceği" (s. 67) bir bolluk toplumuna özgü toplumsal pay ya da kolektif rantın almasını öngören önerimizden uzak bir perspektifte olmadığı söylenebilir.

Ayrıca, kolektif bir toplumsal rantın oluşturulması Keynes'in arzularından birinin, yani ekonominin toplumsallaşmasının "kişisel tercihlerin uygulanması için ve kesin olarak kişisel tercih alanının genişlemesinde bulunan yaşam çeşitliliğinin korunmasına açık alanın" (s. 117) genişlemesi olarak anlaşılan bir bireycilik uzlaşması arzusunun gerçekleşmesiyle tutarlı olabilir. Gerçekten de, çeşitli faaliyetler arasındaki süreksizliğe ve "göçebelik"e izin verdiği için, bu kolektif toplumsal rant, Keynes'in peygamberce bir eda ile "geleceği iyileştirmek için en güçlü araç" olarak gördüğü bu yeni toplumsal varoluş formülüne uygun bir gelir biçimi olarak sunulabilir. Başka şeylerin yanı sıra *Torunlarımızın Ekonomik Olanakları*'nda belirttiği gibi, birey, zorunlu çalışmaya ayrılan zamanın yaşam zamanının küçük bir parçasına ["üç saatlik çalışma vardiyaları ve on beş saatlik çalışma haftası"na (s. 65)] indirgen-

diği bir toplumda gerçekleşebilir. Bu yeni toplum, Keynes'e göre, bir "bağımsız gelir"den oluşan bu "armağan"ı halkın bütününe yaymayı sağlayabilir. O çağda, bu gelirden yararlananlar sadece zengin, ama yine de, Keynes'in gözünde, "sözüm ona bizim öncülerimizi, yani bizim için vaat edilmiş toprakları keşfeden ve oraya çadırlarını kuranlar"ı (s. 64) temsil eden, rantiye (sınıfı) idi. Keynes şöyle der: "Biraz daha fazla bir deneyimle, biz doğanın yeni cömert armağanından bugünkü zenginlerden tamamen farklı biçimde yararlanacağımızdan ve kendimiz için onlarınkiyle hiç ilgisi olmayan, tamamen farklı bir yaşam planı yapacağımızdan eminim" (s. 64-65).

Farklı önlemler kolektif bir toplumsal rantın oluşturulmasına katkıda bulunabilir. Seçilen ortaklık projesi ve toplumun güncel "patrimonyal kapitalizm" krizine verebileceği yanıtı izleyerek alternatif ya da tamamlayıcı biçimde tasarlanabilir:

- Spekülatif sermaye hareketlerine Tobin vergisi konulması, kısa ve orta vadede etkili ve teknik açıdan kolayca uygulanabilir bir finansman aracı oluşturabilir. James Tobin tarafından 1978'de hazırlanan öneri, dünya çapındaki para alışverişlerinden % 0,5'lik bir vergi kesilmesinden oluşmaktadır. Girdileri güvenceli toplumsal gelir için özel bir fon oluşturulmasına ayrılan bir Tobin vergisi projesi, sosyal bir Avrupa kurmanın önemli yönlerinden birini oluşturabilir. Bu reform güvenceli toplumsal gelirin, bu yurttaşlık hakkının dünya çapında yayılması ve kısıtlayıcı ulus devlete yönelmekten vazgeçmesi için Avrupa çapında bir ilk adım olabilir;
- Ayrıca, bir Tobin vergisinin dövizlerin spekülatif hareketleri üzerindeki etkileri borsa işlemlerine "Keynesçi bir vergi " konulmasıyla güçlendirilebilir. Bu iki verginin birlikteliği, finans piyasalarını düzenleme kapasitesinin bir kısmını her zaman siyasal iktidara geri vererek, spekülasyon kârlarının bir kısmını kurtarmayı ve bir güvenceli toplumsal gelir oluşu-

munu finanse etmeyi sağlar. Dahası, bunun sonucunda yatırım likiditesinde fon sahiplerini uzun vadeli perspektiflerde daha dikkatli olmaya zorlayacak bir azalma, yani, Keynes'in terimleriyle söyleyecek olursak, "spekülasyonun şirket üzerindeki egemenliği"nde bir hafifleme ortaya çıkabilir.[7]

- Toplumsal ilişkilerde daha köklü bir değişim perspektif dahilinde, kolektif bir toplumsal rant olarak güvenceli bir gelirin finansmanı için otuzlu yıllarda Oskar Lange tarafından formüle edilen toplumsal pay önerisinden esinlenilebilir (Lange 1936, 1937). Bu yazar, sosyalist ulusallaştırma görüşüne alternatif olarak, toplumsal üretim araçlarının mülkiyetinden başlayarak ekonominin yeniden toplumsallaştırılmasıyla ilgili özgün bir ilke öneriyordu.

Oskar Lange'i açımlamak gerekirse şöyle diyebiliriz: Sermaye ve emek üretkenliğinin artması, toplumsal elbirliğinin bir ürünüdür. Dolayısıyla herkesin malıdır ve bu münasebetle topluluk üyelerinin her biri için, Lange'nin sosyalizmin kurumsal koşulu olarak nitelediği bir toplumsal pay hakkının doğruluğunu gösterir.

Özet olarak, bir rantın ve/veya bir kolektif payın dağıtımı, her yurttaşın toplumsal üretimde pay hakkı olduğunun kabul edilmesinden başlayarak, aşağıdaki iki temel düşünceye göre haklı görülebilir:

- Toplumsal sabit sermaye geçmişteki toplumsal emeğin ürünüdür. Bu konuda ortak bir miras oluşturur, dolayısıyla onun sahiplenilmesini ve bireysel ve/veya özel temelde değerlendirilmesini yasallaştıracak hiçbir şey yoktur;
- Toplumun her üyesinin üretime katkısı onun, aynı zamanda, bireysel faaliyetinden ve onun, önceki kuşaklar tarafın-

7 Karl Marx'ın terminolojisini kullanarak söyleyecek olursak, burada ortaya konulan sorun, geçmiş emeğin birikimine dayalı mülkiyet (ve dolayısıyla bir gelir) hakkı sorunudur.

dan miras bırakılmış bu (maddi ve gayri maddi) ortak miras (Bresson 1993) ile etkileşiminden gelir. Bu varlık (zenginlik), bir ülke ile öteki, bir ulus ile öteki arasında varolan üretkenlik farklarını açıklayarak toplumsal bir rant oluşturur. Gerçekten de, bireysel çalışma ile ücret arasındaki her türlü orantılılık yasası bir kez daha parçalanır ve toplumsal üretimde her zaman hiç kimsenin mülkiyetini isteyemeyeceği bir pay oluşur. Kendi bütünlüğü içinde topluma aittir ve dolayısıyla topluluğun bütününe dağıtılması gerekir.

Sonuçlar

Sonuç olarak, bir toplumsal ücret ve bir kolektif rantın birlikteliği olarak tanımlanan güvenceli toplumsal gelir önerisi ekonomik temelini, bilişsel kapitalizmin gelişiminde el ele giden üretken emek kavramı ile birikim biçimindeki dönüşümlerde bulur.

Öte yandan, bilginin yayılması ve itici gücüne dayalı bir ekonominin ortaya çıkışından sonra, entelektüel emek stratejik bir etmene dönüşür ve doğrudan emek zamanı ekonomik açıdan anlamlı bir ölçü birimi olmaktan çıkar. Ekonomi kuramları ile Fordist ulusal muhasebe sisteminin entelektüel emekten yararlanarak zenginlik oluşturma ve bölüştürme mekanizmalarının hesabını vermeyi denedikleri bu dönüşüm çalışma/çalışma olmayan, üretken/üretken olmayan emek arasındaki geleneksel sınırları karmakarışık eder. Bu açıdan, güvenceli toplumsal gelir, üretkenlik ve inovasyon kazançları dinamiğinin dayandığı emeğin giderek daha toplumsal hale gelen niteliğinin sadece gelir olarak karşılığı olabilir.

Gördüğümüz gibi, güvenceli toplumsal gelir uygulaması, birden fazla finansman kaynağına dayanabilir ve onun, kamusal güvencelerin sağladığı haklar ve garantilerle çelişkiye düşmeden kurulması, refah devletinin krizinden çıkma ve onu güçlendirme öğesi olabilir. Onun "uygulanabilirlik" sorunu ekonomik türden, yani kaynakların sınırlı niteliğine bağlı bir sorun değildir ve daha ziyade nasıl bir toplum tercih edileceğine bağlıdır.

Emek Piyasası, Bilgi, Biyoekonomi: Yeni Bir Kuramsal Politik Ekonomi Paradigması

Andrea Fumagalli

Giriş

Egemen olan ekonomik düşünce her zaman ekonomi bilimini tek tek bireyler arasındaki mübadele ilişkilerinin evrensel boyutta analiziyle ilgili disiplin saydığını iddia etmiştir. Tarihsel bağlamın rolü hemen her zaman önemsiz olmuştur. Oysa politik ekonomi (Quesnay'dan Smith ve Ricardo'ya kadar) klasik ekonomi kuramı ile doğmuş ve tarihsel olarak sanayi devrimi ve kapitalist üretim sisteminin doğuşuyla temsil edilen o güçlü sosyo-ekonomik değişim sürecinin ertesinde bağlamlaştırıldığı için bağımsız bilim olarak gelişmişti.

Klasik ekonomi kuramından neoklasik kurama geçişle birlikte kapitalizmin tarihsel özellikleri kaybolur. Paranın yansızlığını ve mübadele sürecinin üretim sürecine karşı üstünlüğünü istediği için, toplumsal ilişkilerin tarihsel dönüşüm içinde belirlenmiş biçimleri kaybolur, tarımsal üretim ile imalat üretimi arasındaki fark önemsizleşir, teknolojik gelişmenin rolü bilimlerle ve mühendislikle ilgili bir şeye dönüşür. Politik ekonomi, bütünüyle reel bağlamdan soyutlamış bir doğal durum-

daki rasyonel bireyin ekonomik davranışını kesin hatlarıyla betimleyen bir bilim haline gelir.

Neoklasik ekonominin gelişmesiyle birlikte, Walras'tan başlayarak, ama daha çok da Marshall ve Pareto ile en azından Kant'ın Aristoteles metafiziği eleştirisinden sonra, egemen düşünce içinde başka hiçbir bilimsel ve hümanist disiplinde benzeri olmayan bir ideolojik denetim aygıtının oluşumu ve yayılması yönünde bir ufuk açılmaya başlar. Foucault (1975) tarafından tanımlanan, emek ve toplum üzerindeki disiplin dispozitifinden farklı olarak, bu durumda ekonomi alanında daha Deleuzecü toplumsal oto-kontrol biçimlerinin yayılmasından söz etmek belki de daha uygun olur. Bu dispozitif esas olarak iki yolla, yöntembilim ve liyakat yoluyla işletilir.

Yöntembilimsel açıdan politik ekonomi, sadece formel mantık ve matematiğe dayalı sonuçların bilgisini aktarmak ve iletmekle ilgilenir. Fayda, refah, tercih vb. soyut, antropomorfik ve ölçülemeyen nitelikteki temel ekonomik kavramlar, *temel postulatların* kabul edilmesi sayesinde mümkün kılınan zorlamalarla, matematik diline, yani aritmetik biçimli kavramalara çevrilir. Bu *temel postulatlar* bir kez doğrulandıktan sonra bir daha tartışılmaz ve *homo oeconomicus*'un davranışlarına dair kuramın temelini oluşturur, yani yeni bir tarih ötesi ekonomi antropolojisi oluşur (Volpi 1984). Herhangi bir ekonomik açıklama, kabul edilmek ve ekonomi akademisinin dar tartışma alanına girmek için, böyle modellere çevrilmelidir, aksi takdirde yeterli bilimsel doğruluk derecesine sahip olamaz.

Bunun sonucu olarak, büyük ölçüde nitel olan kuramsal kavramların matematiksel-nicel tanımlara dönüştürülmesiyle kurulan bağlantılar, ekonomiye dair düşüncelerin ayıklanmasını ve dolaşımını kontrol etme mekanizmasına dönüşür. Tarihsel olarak belirlenmiş, klasik ekonomi geleneğini referans alan kişi, olsa olsa sosyoloji, antropoloji ya da ekonomik düşünce tarihiyle uğraşır. Ekonomik ilişkilerin, tarihsel dönüşümün

gözlenmediği statik analizi (aynı zamanda buna eşlik eden sistem karmaşıklığını analiz edecek matematiksel araçların eksikliği nedeniyle) özellikle denge kavramı, denge koşullarını bütün ekonomik sistemin yönelmesi gereken kurallaştırma noktası haline getirmenin etkisiyle, zaman zaman betimlenen ekonomik durumun tarih ötesi sürekli yeniden üretilebilirliğini önvarsayan bir kavram üzerinde yoğunlaşma eğilimine girer (Donzelli 1986; Lunghini 1979 ve 1993).

Bunun yol açtığı analitik soyutluk, bir kuramın mantıksal olarak tutarlı olmasının ötesinde, ne kadar sağlam bir temele dayanırsa gerçeğin fenomenolojisini o kadar açıklama ve yorumlama gücüne sahip olacağı yönündeki bağıntı ilkesini görmezden gelir. Politik ekonomi ne kadar rüyalar dünyasında soyutlanırsa o kadar nüfuz edilemez ve dolayısıyla *elitlere ait bilgi* haline gelir. Tıpkı Igor Prigogine'nin 1989'da şöyle olumladığı gibi:

> Politik ekonomi belki de Einstein'ın izafiyet kuramını kabul etmemiş olan tek bilimdir (24 Mayıs 1989'da ABD, Texas, Austin Üniversitesi MC2 Enstitüsü'nde sunulan rapor. Kişisel tanıklık).

Ekonomi tarihinin, XIX. yüzyılın son yirmi yılından başlayarak, tarihsel gelişim açısından, yöntembilimsel bireyciliğe dayalı ekonomik yaklaşımla bütünüyle çelişen iki ekonomik örgütlenme biçiminin, şirket ve sendikaların doğuşunu gördüğü gözlemlenecek olursa, bağıntı ilkesini tanımama daha da çelişkili hale gelir.

Bu bakımdan emek piyasasının işleyiş kuramı paradigmatiktir.

I. Emek piyasasının işleyiş kuramı

Neoklasik kuramda ve serbest piyasa kuramında rasyonelliğin temelinde, *karşılıklı kayıtsızlık ilkesine* dayanan bireysel davra-

nış kuramı yatar. Bu kuram, kendi nesnel işlevini maksimize etme eğiliminde olan bireyin rasyonel davranışının, bir başka bireyin, aynı ölçüde rasyonel olan davranışını olumsuz etkilememesi ve koşullandırmaması gerektiğini varsayar. Liberal ekonomik rasyonellik hiçbir *toplumsal sorumluluk* biçimi öngörmez (*karşılıklı dayanışma ilkesinden* de söz edilebilir, krş. Gould 1988; Young 1990 ve 2001; Orsi 2004). Dolayısıyla rasyonellik kavramı bütünüyle bireye yöneliktir. Buradan çıkan genel ekonomik denge modeli, tam bir yüzyıllık (1871-1971) dönem boyunca, önce Walras'ın (1874, İtal. çev. 1974) ilk incelemeleriyle başlayıp Pareto'nun (1896-97, İtal. çev. 1961) analizleriyle devam eden ve kesin Arrow-Hahn (1971) modeliyle sistemleştirilen ilkelere göre, böyle bir bireysel rasyonelliğin varoluşunun temelinde, ticaret kararlarındaki serbestlik ve bütün piyasalardaki fiyat esnekliğiyle sağlanan serbest meta mübadelesinin, azami bireysel refahın ortak edilebileceği olası azami *etkinlikte* de ulaşılmasını sağladığını gösterir (Pareto-etkisi). Bu nedenle piyasa rasyonellik ve etkinliğin tamamlayıcı olduğu ve bireysel davranışların istenen bir *toplumsal* sonuca götürmesine izin verdiği yerdir. Bu bağlamda, makroekonomik analiz mikroekonomik analizden basit bir türemedir.[1]

Daha önce de belirttiğimiz gibi, yaratıldığı, kapatıldığı ve olası alternatif tezlerin uysallaştırıldığı yerde, oldukça güçlü bir ekonomi kuramının koşullandırma dispozitifinin olduğunu gösteren bu kuramsal yapı dâhilinde, onu savunan kuramcılar toplumsal dışında kalan her şeye değer veren sonuçlara varırlar. Bunlar aşağıdaki önermeler halinde özetlenebilir (Palermo 2004, s. 26 ve devamı):

- piyasa, kaynakların istenilen biçimde dağıtılması mantığına göre rasyoneldir;

1 Keynes, Genel Teori'de makroekonomik dengenin, tersine, nasıl mikroekonomik analizden türetilmediğini, kendi özerkliğiyle karakterize edildiğini göstermiştir.

- piyasa, kaynakların dağıtımı göz önüne alındığında etkilidir;
- piyasa, herkes tarafından arzu edilebilirdir;
- piyasa, kendi tercihlerine göre bireylerin ihtiyaçlarının giderilmesi için gereklidir.

Böyle bir incelemenin temelinde yatan ve onun sonuçlarını büyük ölçüde doğrulayan *temel postulatlar*dan biri şudur: Rasyonellik, etkinlik, arzu edilebilirlik *bilinen* talep eğrilerinden başlayarak ifade edilir. Bir bireyin talep eğrisi, kullanabileceği ekonomik araçlara ve kendi tercihlerine bağlıdır.

> Böylece, piyasadan mal ya da hizmet talep etmesini sağlayacak parasal kaynaklara sahip olmayan kişi, ekonomik açıdan yoktur... Nitekim önemli olan, her bireyin kendi ihtiyaçlarını karşılamak için sahip olmayı arzu ettiği mal ve hizmetler bütünü olarak anlaşılan talep değil, ama sahip olunan *ödeme gücü*, yani eldeki para olarak ifade edilen taleptir. Piyasada dile getirilebilen ihtiyaçlar para eksikliği nedeniyle, fiili olarak mevcut değildir... Kısacası, kapitalizmin ekonomik rasyonalitesi ve etkinliği tartışmasında bireyler sadece satın alma ve tüketme gücüne sahip oldukları ölçüde göz önüne alınırlar (Palermo 2004, s. 26-27).

Kapitalist piyasada sadece zorunlu olarak somut ihtiyaçlarla örtüşmeyen, parası ödenebilir ihtiyaçlar karşılanır (Lunghini 1995). Serbest piyasa kuramı, bütün bireylerin tüketebilir ya da "egemen" olduklarını varsayar. *Tüketicinin egemenliği* ilkesi bir ekonominin işlevinin değerlendirilmesinin sadece tüketicilerin tercihlerini karşılama derecesine bağlı olması gerektiğini ileri sürer. Burada, yürürlükte olan neoliberalizmin savunucularının çok sevdiği ve o da her bireyin kendi kendinin tek yargıcı olduğu (özgür irade ilkesi) ve toplumsal değerlendirmelerin sadece tek tek bireyler tarafından ifade edilen değerlendirmelere dayanması gerektiği (bireyciliğin üstünlüğü) düşüncesine dayanan *bireyin egemenliği* ilkesinin özel bir durumu söz konusudur. Neoklasik politik ekonomide, tüketicinin

egemenliği, fiili olarak, bireyin egemenliğini tüketim eylemine sıkıştırır. O çok öne çıkarılan özgür irade, fiili olarak, sadece tüketim özgürlüğüne çevrilir ki o da, ne olursa olsun, mutlak bir özgürlük değil, ama bireylerin farklı harcama kapasitelerine bağlıdır.

Tüketim için kullanılabilir gelir (gelir bağı) emeğin ücretine bağlı olduğuna göre, *çalışma koşulları bireysel özgürlüğün gerçek derecesini belirleyen koşullardır.* Bu olumlamada yer alan olası çelişki - daha önce de gördüğümüz gibi- çalışma koşullarının, sadece varsayılan eşit tercih olanakları dolayısıyla eşit özgürlük koşullarında, bireylerin isteklerine bağlı olduğu olumlanarak yüzeysel biçimde çözülür. Tarih üstü bağlamda böyle bir olumlama tartışmalı görünebilir; geri dönülmezlik, belirsizlik ve *izlek bağımlılığı* ile nitelenen tarihsel dönüşüm koşullarında kesinlikle kabul edilemez.

Sermaye-emek ilişkisine dayalı kapitalist bir ekonomik sistemde, bu ilişkinin sunulduğu dinamik biçim hangisi olursa olsun, üretim sürecinin doğası, şirketin sınırsızca hareket etme özgürlüğüne ve işçiler için çalışmanın gerekliliğine dayanır. Emeğin, Fransız Devrimi'nden sonra serbest olduğunu ve serbest olduğu için ücretlendirildiğini ve öyle olduğu için kadın/erkek işçinin burjuvayla aynı özgürlük derecesine sahip ekonomik bir ajan olduğunu olumlamak yeterli değildir. Nitekim üretim araçlarının mülkiyetine dayalı kapitalist ilişkinin parasal doğası, emek gücünden başka hiçbir şeyi olmayanların ücret ilişkisine tabi kılındıklarını (krediye erişemediklerini) oysa kapitalistlerin, üretim araçları mülkiyetinin sağladığı garantiler sayesinde, herhangi bir parasal gelir bağına bağlı olmadıklarını ifade eder.

Genel ekonomik denge kuramı ile ondan kaynaklanan neoliberal kuramların yöntem ve kategorileştirme hatası, emek piyasasının herhangi bir mal ve hizmet "piyasa"sı ile eşit biçimde analiz edilebileceğini üstü kapalı olarak kabul etmele-

ridir. Artık neoklasik kökenden gelen ekonomistlerin (örneğin Solow 1990) de kabul ettikleri gibi, emek piyasası *herhangi bir piyasa değildir* (tıpkı para piyasasının öyle olmadığı gibi), çünkü mübadele nesnesi, yani emek ve/veya emek kapasitesi, bir çift ayakkabı ya da bir kilo patates gibi alınıp satılabilecek fiziki bir mal değildir. Ekonomi ve sosyoloji klasiklerinin okunması fiyatın (parasal ücretin) alınıp verilen miktarların karlılaştırılmasıyla değil, temeli toplumsal parametrelere dayanarak saptanır, yani parasal ücret sadece kıtlık endeksi olarak fiyat kuramına başvurularak saptanamaz. Bu bakımdan, sabit ücret fonu "dogma"sına getirilen eleştiriyi; Marx'taki (1843-52, İtal. çev. 1975) ücret oranının belirlenmesine dâhil olan ekonomik-toplumsal öğenin incelenmesini; Durkheim'ın (Durkheim 1895, İtal. çev. 1926 ve 1928) emek karşılığında "hak edilen" ödemenin ve toplumsal olarak eşit olduğu düşünülen muamelenin ne olduğunu belirleyen *toplumsal çevre* kurallarını; ya da piyasanın arz ve talep yasalarının dışında ama toplumsal taraflar arsında pazarlık konusu edilen kurumsal değişken olarak tanımlandığı için bağımsız değişken gibi varsayılan Keynesçi nominal ücret oranını düşünmek yeter (Keynes 1936, böl. 17).

İster Marx, ister Durkheim, ister Keynes olsun (sadece bazılarının adını vermekle yetiniyoruz) kapitalist bir gerçekliği, örneğin tarihsel olarak belirlenmiş ekonomik örgütlenmelerin (Coase 1937, Williamson 1975), alışkanlıkların ve gelenek-göreneklerin vb. varlığı ile nitelenen bir ekonomik gerçekliği analiz ederler.

Marx'ın ücret kuramını bir yana bırakıp sadece Keynes'i temel aldığımızda, İngiliz ekonomistin Taylorist teknolojiler ile emek sürecinin bilimsel örgütlenmesinin gittikçe daha kapsayıcı hale getirilmesiyle ortaya çıkan derin yapısal değişikliklerden sonra, 1929'daki büyük krizin gelişimine tanıklık eden bir dönem olan 1930'lu yıllardaki kapitalizmin içinde yer aldığı tarihsel-ekonomik bağlamı nasıl mükemmel biçimde düşündü-

ğünü fark etmek ilginç oluyor. Bu dönem, ölçek ekonomilerine -gelirler, marjinalist yaklaşımın hâlâ istediği gibi, sadece azalmamakla kalmaz, çoğalma eğilimine de girer (Kalecki 1939, İtal. çev. 1991)- geçişte engellerin çıkması, oligopol piyasa yapısının pekişmesi, artan endüstriyel yoğunlaşma, şirketler arasında ulusal ve uluslararası asimteriler ile hiyerarşilerin yayılması ve benzer şeylerin önem kazandığı bir dönemdir. Yine tarımsal örgütlenme ile olan dolaylı ve dolaysız bütün bağları, gittikçe daha zorlanarak olsa da, sözüm ona meslek ve/veya zanaat üretimi, yani yüksek emek yoğunluğuyla nitelenen, bireysel düzeyde gelişen ve (mühendis Taylor'un devriminden sonra olacağı gibi) kolektif olarak örgütlenmemiş bir üretim ortamında bütün XIX. yüzyıl boyunca her durumda hayatta kalmış olan bağları tamamen koparan bir endüstriyel örgütlenme modelinin onaylandığını gören bir dönemdir. Keynes işte bu bağlamda nominal ücret oranını bağımsız, yani piyasanın arz ve talep yasasından kurtulmuş bir değişken olarak tanımlar. İşte bu bağlam içinde sendikal örgütlenmeler ve işveren dernekleri gibi ekonomik ajanlar, artık bireysel değil kolektiftir ve burada kurumsal yönelimler, piyasadaki *bırakınız yapsınlar* ile geliştirilenlere ek faaliyetler geliştirirler.

Luigi Pasinetti'nin aşağıdaki pasajında Marksist düşünce ile Keynesçi fikirlerin bir sentezi sunulur:

> Eğer emek korumasız olarak piyasaya sürülür ve başka herhangi bir mal gibi alınıp satılırsa, biz sadece rekabetçi piyasa fiyatları mekanizmasının tam da her metada yol açtığı şeyi, yani fiyatın üretim maliyetlerine göre belirlenmesini bekleyebiliriz. Emek söz konusu olduğu olduğunda, üretim maliyeti yaşam ücretidir ki bu da rekabetçi piyasa fiyatları mekanizmasının yapacağı şeydir. Dolayısıyla işverenler, yaşam ücreti üzerinde gerçekleşen her şeyi elde edebilirler (sömürü). (...) Gerçek şudur ki emek, başka her meta gibi, ticaret nesnesi olabilir, ama sadece bir kölelik toplumunda. Modern bir ekonomik sistemde, emek bir meta değildir, çünkü bizim kurumlarımız emeğin bir meta gibi alınıp satılmasına izin vermeyecek

> biçimde tasarlanmıştır (...) Ücret söz konusu olduğunda ise, biz emeğin üretim maliyetini yansıtacak bir birim ücreti kesinlikle arzu etmeyiz. Her bir çalışana kendi ulusal gelir payını verecek bir birim ücreti arzu ederiz (Pasinetti 1993, s. 47).

Ya da Sraffa'nın sözleriyle söyleyecek olursak:

> Ücret arabayakıtıya da hayvan yemi olarak görülmemeli, aynı zamanda üretim fazlasının bir kısmını da kapsamalıdır (Sraffa 1960, s. 19).

Hem Pasinetti hem de Sraffa (tıpkı toplumsal pazarlık nesnesi olarak piyasadan bağımsız değişken olarak Keynesçi ücret geleneği gibi), ücret ve emek piyasasının denge koşullarının, kolektif gelir dağılımına giren değişkenler olarak, piyasa kuralları dışında, politik ve toplumsal düzenleme nesnesi olduğu Fordist üretim gerçeğine gönderme yaparlar.

Ama bugün hâlâ bu sınırlar içinde konuşulabilir mi? Tam da Fordizmin ve Keynesçiliğin krizi sonrasında, neoliberal ekonomi literatürünün, emek piyasasına özel bir gönderme yaparak bireysel piyasa yaklaşımı içerisindeki kurumların rolünü seçmeye girişmesi bir rastlantı değildir. *Tamamlanmamış sözleşmeler kuramı* (yayınlar için bkz. Dardi 1994), *vekâlet modeli* (Grossman ve Hart 1981, 1983; yayınlar için bkz. Mori ve Tedeschi 1994), *asimetrik bilgilendirme kuramı*, *etkin ücret kuramı* (Yellen 1984, Shapiro ve Stiglitz 1984; yayınlar için bkz. Tedeschi 1992, bölüm 8) gibi ücret ve emek piyasasının işleyişiyle ilgili kuramların gelişmesi ve yayılması, ekonomik süreçlerin yorumlanması ve analizinde tarihsel bağlamın güçlendirilmesiyle ilgili -tamamen ulaşılmış- hedefiyle onun çok geçerli bir kanıtıdır. İster "çalışma çabaları" ile nitelendiği (*etkin ücret kuramı*), ister asimetrik bilgilendirme ve çıkarcı davranışlarla belirlendiği (*vekâlet teorisi*) için olsun, her durumda geleneksel piyasa mübadelesine neden olacak "özel" bir mübadele ilişkisini ortaya koyan bu kuramların en ateşli savunucularının, neoklasik ekonominin en ortodoks yaklaşımıyla uyuşmazlık için-

de olduklarını beyan eden, ama yöntembilimsel açıdan onun içinde yer alan ekonomistler olması şaşırtıcı değildir.

II. Emek piyasasındaki mübadele gerçek midir?[2]

Emeği meta gibi düşünmek, emek piyasasındaki mübadelenin rekabetçi olmasını ve *ödenebilirlik* koşulunu içermesini gerektirir. Bir mübadelenin ödenebilirlik koşulunu içermesi demek, değerinde mübadele edilen metanın mülkiyet haklarının aktarılması, yani arz edenin mülkiyet haklarını satması, talep edenin ise mülkiyet haklarını satın alması demektir.

Buradan da metalar arasındaki özel mübadelenin, rakip metalar arasında bir mübadele olduğu sonucu çıkar, aksi takdirde metanın değeri karşılığında mülkiyet haklarının devri gerçekleşemez. Nitekim bir metanın değeri (onun ödenebilirliği) o metanın kullanım özelliğinden gelir.

Ödenebilirlik koşulunu içeren özel bir mübadeleye, aşağıdaki iki koşul geçerli olduğu zaman serbest mübadele denir:

- İki taraf da eşdeğerli bir düzlemde hareket eder, yani önceden varolan hiçbir ayrımcı etmene tabi olmaz, gerçek ve potansiyel, eşit ve azami bir karar verici özerklikten memnundur. Davranış farklılıkları farklı öznel tercihler ve farklı nesnel bir belirsizlik derecesiyle dayatılır.
- Tam bir fırsat esnekliği vardır, yani taraflardan hiç biri ötekine bir fırsat dayatamaz (piyasa *fiyatını veri olarak alan* ajanlar).

Politik ekonomide analiz edilen bütün özel piyasalar ödenebilir mübadeleleri içermez. Bunun en bilinen istisnası parakredidir.[3]

2 Bu paragrafta önceki bir çalışmamda işlenmiş olan bazı düşünceleri yeniden ele alıyorum. Krş. Fumagalli A., "Scambio di lavoro, conoscenza, bioeconomia: lo scambio ineguale" Filosofia e beni pubblici, Roma, Luiss, Kasım 2004.

3 Bugün hâlâ, politik ekonomi ders kitaplarında, kredi piyasası ya kendi başına bir piyasa olarak göz önüne alınmaz, ama en genel "para" piyasa-

Emek piyasasında da mübadelenin ödenebilir olup olmadığı sorunu ortaya konur. Bu nokta tartışma konusudur. Sorun, çalışmaya hazır olma diye tanımladığımız mübadele nesnesinin (emeğin/emek kapasitesini) insani varlıktan ayrılabilir olup olmadığıdır.

Çalışmaya hazır olma kavramından, bir emek icrası arz ederek parasal gelir elde etmek için bireyler tarafından yaşam zamanının verilmesi anlaşılır. Çalışmaya hazır olma kavramının en genel *emek icrası* terimine dönüştürülemez olduğunu belirtmek gerekir. *Emek icrası* kavramından çalışmaya hazır olmanın, içindeki yabancılaşma derecesine göre kullanılma biçimi anlaşılır. Emek ve yabancılaşma arasındaki ilişki son iki yüzyılda felsefi tartışmanın hep merkezinde yer almış ve son on yıllarda kısmen kaybolmuş olan bir konuya gönderme yapar (Napoleoni 1989; Lunghini 2004). Aşırı ölçüde basitleştirilmiş biçimde söyleyecek olursak, emeğin yabancılaşmasından işçi ile işinin nesnesi arasındaki ayrılığı anlıyoruz. Bu ayrılık azami ölçüde olduğu ya da işin nesnesi işçinin elinden tamamen alındığı zaman yabancılaşma tam olur. Emek mübadelesi, ödenebilirlik koşulu olan bir mübadele sayılabilir, ama emek icrası değil de çalışmaya hazır olma alınıp satılırsa. Ya da, başka deyişle, emek mübadelesi, ancak yabancılaşmayla birlikte olursa ödenebilir olma eğilimine girer. Nitekim emek icrasını değil de sadece çalışmaya hazır olmayı göz önüne almak, özne işçi ile işin nesnesi/içeriği arasında toptan ayrılabilirliği varsaymak anlamına gelir. Böylece emeğin *anlamı* (emek icrasının niteliği) emeğin *amacı*ndan (yaşamak için satın alma gücü elde etme) tamamen ayrılmış olur. Neoklasik ekonomide yabancılaşma kavramı yoktur, çünkü emek mübadelesi sadece (özgür) hazır olmayı gerektirir ve sadece emek icrasının görünüşü göz önünde tutulur. Ancak, bütün öteki metalardan farklı olarak,

sı altında yer alır ya da herhangi bir piyasa gibi incelenir. Örneğin, krş. Blanchard 2002, s. 109.

"çalışmaya hazır olma" metası, (satışa konuldukları zaman otomobiller ya da patateslerin olduğu gibi) onu elinde bulunduran kişiden "fiziki olarak" ayrılabilir değildir. Dolayısıyla emek mübadelesinde, gerçek bir mülkiyet hakları mübadelesi (*potere*) gerçekleşmez, sadece çalışmaya hazır olma (*potenza*), yani emek kapasitesi mübadele edilir.

Sonuç olarak emek meta değildir, çünkü doğası gereği karşılığı ödenebilir bir talebi tanımlama gücüne sahip olduğu için metalaşır. Gerçekten de, özgür olsa da, emek, işçiyle ve onun yaşamını sürdürmek için gerekli araçlarla donanmasının kaçınılmaz zorunluluğuyla özdeşleşir. Emek yaşam aracı olarak metaya dönüşür, yani üstün bir *biyoekonomik* değişken olur. Emek faaliyeti ile insani varlık arasındaki ilişkiye, dolayısıyla ölçülen yabancılaşma derecesine göre, emeğin karşılığının ödenebilirliği az ya da çok açık hale gelir ve onun –toplumsal ve hiyerarşik yönetim ve kontrol düzeniyle basitleştirilmiş- ele geçirilebilirliği az ya da çok güçlü, ama her zaman varolur. Buradan da emek mübadelesinin serbest mübadele örneği sayılamayacağı sonucu çıkar.

Neoliberal ekonomi geleneğine göre, emek piyasasında serbest mübadeleden söz edilebilmesi için gerekli koşullar, taraflar arasında önceden bir ayrımcılığın olmaması ve piyasadaki arz-talep yasasına uygun fiyat esnekliğidir. İkinci nokta (fiyat esnekliği) ile ilgili olarak, mübadele nesnesi (çalışmaya hazır olma) ile kadın/erkek işçi arasında fiziki bir ayrılabilirlik olmayacağı için, bir emek arzı eğrisi tanımlamanın nasıl mümkün olmadığını zaten gösterdik. İkinci noktayla ilgili olarak -daha önce de yaptığımız gibi- emek talep eden kimselerin (şirketler) onu üretim tercihlerine göre yaptığının altını çizmek yeterli olur. Bunların ana çizgileriyle bağlı olduğu şeyler şunlardır:

- talep ve kâr beklentilerine bağlı olan üretim tercihleri;
- ortak emeğin, mevcut teknolojiye bağlı olan verimliliği.

Bu nedenle emek talep eden kişi, teknolojik kısıtlarla ve beklentilerin sınırlılığıyla bağlıdır, ama bir gelir bağı yoktur. İki bağ arasındaki farklılık, emek piyasasındaki taraflar arasında önceden varolan bir davranış ayrımını tanımlamada belirleyicidir. Mübadele eşit koşullarda olmaz. Esasen gelir bağı teknolojik bağdan daha ağırdır. Bir para ekonomisinde teknolojik gelişmeler olmadan yaşanabilir, ama gelir olmadan yaşanmaz.

Son tahlilde, işveren ile çalışmaya hazır olan işçi arasındaki ayrım, işverenin üretim araçlarının mülkiyetine (ya da kontrolüne) sahip olmasından, işçinin ise olmamasından kaynaklanır.

Emeğin biyoekonomik özü (yaşamı sürdürmeyi garantilemek için tarihsel olarak belirlenmiş araç olarak) sermayeye olan bağımlılığını da beraberinde getirir.

İşçi ile çalışmaya hazır olma arasındaki ayrım, emeğin, üreticiden ayrılmış ürün olarak, bir rakip meta olmasını gerektirir. Bir işverene arz edilen çalışmaya hazır olma aynı anda bir başka işverene arz edilemez. Emek piyasasındaki rekabetin yabancılaşmaya yol açtığını olumlayabiliriz. Ancak yabancılaşma terimiyle sadece çalışmaya hazır olmaya değil, daha ziyade emek icrasının içeriğine gönderme yapılır.

Yabancılaşma düzeyi şu iki temel parametreye göre değişir:

- gösterilen emek icrası türünün işlevi olarak çalışma işlevlerinin zamanaşımına uğrama derecesi;
- emek icrasına katılmış *rutin* (tekrar edilebilirlik) derecesi.

Ama emek faaliyeti insani davranışın içinde de vardır. Toplumsal varlık olarak insan çalışmaya ve dolayısıyla, kendi bireyliğini gerçekleştirme biçimi olarak emek faaliyetlerini yerine getirmeye meyillidir.

Ana çizgileriyle, insan davranışı ve niteliğinin bütün bedensel ve bilişsel etmenlerinin işe dâhil edilmesi ne kadar büyük olursa, kendi bireysel yaratıcılığını gerçekleştirme olanağı

da o kadar büyük olur. Eğer emek faaliyeti davranış özerkliği ile çakışırsa, o zaman emeğin anlamı ve amacı sadece örtüşmekle kalmaz, aynı zamanda insani varlıkların gerçekleştirilmesi için araçlar yaratmayı da denerler. Ama Marx şöyle der:

> İnsan, emek, doğa (ve onların birbirine bağlı olması ve birbirini etkilemesi) toplumsal üretim örgütlenmesinin tarihsel biçimlerine tabi ve kapitalizme aşamalı geçişle geri dönülmez biçimde değiştirilen eski bir ilişkinin köşe taşlarını temsil ederler (Marx 1867, İtal.çev. 1989, *Kapital I*, s. 223).

İnsanın işiyle olan kısıtlayıcı bir bağdan (feodal bağ) kurtulması, üretim araçlarının hukuki ya da fiili mülkiyetinin devredilmesi ve yaşamını sürdürmesinin doğal kaynağı olan topraktan ayrılması,

> her türlü emek icrasının bin yıllık özgüllüğünü silerek emeği, her işçinin kendi ihtiyaçlarını karşılamak için kullanım değeri üretme değil de kapitalistlerin çıkarına değişim değerlerini canlandırma kapasitesine sahip somut ve soyut emek kategorilerine ayırarak dönüştürür (Campanella 1983, s. 109-110).

Emek sözcüğünün anlamının -normal olarak Batı dünyasında kabul edildiği gibi- çoğu kez, yorgunluk sözcüğünün eşanlamlısı olarak kullanılması bir rastlantı değildir. Bu konulara dalıp (Gorz 1997; Foti 1998) asıl konudan fazla uzaklaşmadan belirtelim ki, bütün Batı dillerinde "emek" sözcüğü semantik olarak "acı" ya da "yorgunluk" sözcüğünün eşanlamlısıdır [Latince kökenli dillerde, emek (lavore) ya doğum sancısı ya da bir işkence aletini gösteren "travaglio" (acı, sıkıntı) sözcüğünden gelir], ama emek, ikinci bir sözcükle, "opera" (işlem, eser) ya da "messa in opera" (işleme koyma, yapma) ile de gösterilebilir. Bu sözcük insan (ister kadın olsun ister erkek) aklı tarafından, zekâyı ve isteği kullanarak, özgürce gösterilen icrası tanımlar. Deyim bugün kullanılan dilde, sanatsal faaliyeti, yani değişim değeri üretme zorunluluğundan kurtulmuş ve dolayısıyla, teri-

min kapitalist anlamıyla doğrudan üretkenliğe yönelik olmayan bir faaliyeti anlatmak için kullanılır (Virno 1994).

Kapitalist üretim sisteminde işbölümüne dayalı emek koşulu, bireyliği bireyden yapısal olarak ayırma eğilimindedir. Ancak bu yabancılaşma süreci zaman zaman önceki krizin sonucu olarak ortaya çıkan örgütlenme modeline uygun olarak değişir. Zanaat emeğinden niteliksizleştirilmiş bedensel emeğine geçilir, sonra günümüzde bireyselleştirilmiş ama işçinin kendi icrasına katılımını ve onun potansiyel olarak özerkliğini artıran gayri maddi ve zihinsel niteliklerindeki artışla nitelenen bir emek icrasına ulaşılır.

Fordizm'den esnek birikime geçişte, bedensel emek ile entelektüel emek arasındaki geleneksel ayrım değişir ve yeni özellikler kazanır. Bizim önemle vurgulamamız gereken şey, bedensel faaliyet ile beyinsel-bilişsel faaliyet arasında net bir ayrım olmadığını belirten emek icrası olarak anlaşılan bilişsel-beyinsel emek bileşeninin, bedensel emek etmeninin en aza indirgendiği ya da ussal, ilişkisel, bilişsel, belleksel vb. yeteneklerin, yani bütün entelektüel yeteneklerin kullanımına tabi kılındığı durumda, ekonomi failinin çalışmaya hazır olma ve emek icrası arasındaki ayrımı ve dolayısıyla eğilim olarak yabancılaşma düzeylerini ortadan kaldıracak kadar gerçek boyunduruk altına alınma biçimine tanık oluruz.

III. Emek, bilişsel kapitalizm ve biyoekonomi

Çıkış varsayımımız, Taylorist-Fordist-Keynesçi paradigmanın krizinden çeyrek yüzyıl, yeni üretim ve toplumsal örgütlenme biçimleri hakkında ise on yıllık bir araştırma ve analiz döneminden sonra, dünyanın kapitalist kuzey bölgesinde işleyen ve (kötüsü) "postfordist" ya da (iyisi) "esnek birikim" adını verdiğimiz yeni üretimsel, örgütsel ve toplumsal paradigmayı yapısal ve geri dönülmez biçimde niteleyen bazı taşıyıcı öğeleri ortaya koymanın mümkün olduğudur:

- Zenginlik üretimi artık sadece maddi üretime değil, ama giderek gayri maddi öğelere, yani doğrudan insani varlıkların ilişkisel, duygusal ve beyinsel yeteneklerini kullanmasından gelen dokunulamaz, güçlükle ölçülüp nicelikleştirilebilen "ürünler"e dayanır;
- Zenginlik üretimi artık, üretilen ürün türüne bakılmaksızın, türdeş ve standart bir emek süreci örgütlenmesine dayalı değildir. Üretim faaliyeti, dilsel iletişim ve nakliye teknolojilerinin gelişmesi sayesinde, ağ biçimli bir yapıyla nitelenen çeşitli örgütlenme biçimleriyle gerçekleşir. Bunun sonucu olarak fabrika içindeki geleneksel ve hiyerarşik örgütlenme biçimde bir çözülme olur ve onun yerini ülke çapında, işbirliği ve/veya yönetimle nitelenen alt tedarik üretim aşamaları boyunca gerçekleşen hiyerarşik yapılar alır;
- Emek icrası hem nitelik hem de nicelik olarak değişir. Maddi çalışma koşulları (nicel yön) ile ilgili olarak, iş saatlerinde bir artış, çoğu kez iş yükümlülüklerinin yığılması, iş zamanı ile yaşam zamanı arasındaki ayrımın kalkması ve iş ilişkilerinin büyük ölçüde hiyerarşikleştirilmesi ile karşılaşırız. Ayrıca emek icrası giderek gayri maddi öğeler kazanır ve ilişkisel ve beyinsel faaliyetler giderek bütünleşir ve önemli hale gelir. Bu faaliyetler eğitim, yetenek ve dikkat ister, Taylorist performansın tiptik özelliği olan kafa ve kol emeği arasındaki ayrım, rutin faaliyetlerin kombinasyonunu oluşturacak ve üretim döngüsüne yoğun aktif katılımı sağlayacak kadar azalır. Belli görevleri gerçekleştirmeye dayalı geleneksel işbölümüne bilgi ve yeteneklere dayalı işbölümü de eklenir ve kadın/erkek işçinin üretim sürecindeki sorumluluk düzeyi artar. Bu sorumluluk artık yönetimin doğrudan dayattığı disiplinli biçiminde değildir. Çoğu kez toplumsal kontrol ve koşullandırma biçimleriyle içselleştirilir ve geliştirilir. Bunun sonucunda ortaya çıkan sözleşme bireyciliği, yarışma ve bireysel rekabet sürecinin iş davranışlarının kılavuzu haline gelme eğilimine girdiği bir yasal kurumsal çerçeveyi temsil eder.

Bilginin rolü temeldir. Maddi üretim yoluyla değer yaratmaya bilgi üretimi yoluyla değer yaratma eklenir. Her iki durumda da emek etmeni belirleyicidir ve onun sermayeye tabi kılınması, sömürü yoluyla bir kâr elde edilmesinin birincil koşuldur.

Altını çizmek istediğimiz nokta tam olarak şudur: Bilişsel kapitalizm ve/veya bilgiden söz edildiği zaman bizzat bilgi sayesinde bilişsel faaliyet tarafından tanımlanan emek icrasının (bilişsel emek) yeteneklerinin, yani özellikle gayri maddi beyinsel faaliyetlerin kullanımı yoluyla zenginlik üretimi anlaşılır. Beyin (bilgi birikim süreci olarak) doğal olarak bireysel, hatta dilin ve belleğin yetenekleri aracılığıyla kimliğe dair tek tanımlama öğesi olduğu için, bilişsel emeğin doğası gereği biyoekonomik, yani bireysel biyolojiye bağlı olduğu için (Locke 1690, İtal. çev. 1994) türdeşleştirilemez. İşte bu bireysel doğası gereği, bilişsel emek, kendi beyinsel faaliyeti ve birikmiş bilgilerin deşifre edilmesi ve aktarılması için araç olarak büyük bir ilişkisel faaliyete ihtiyaç duyar. Bilişsel yetenekler ile ilişki faaliyeti aynı madalyonun, biri ötekinden ayrılmayan iki yüzüdür. Bu nedenle bilişsel emeğin üretken olması için "mekân"a, yani bir ilişkiler ağı geliştirmeye ihtiyacı vardır, aksi takdirde, tek bir kişiye ait olursa kendine yönelik, belki de bireysel değerlendirme süreci olur, ama zenginlik birikimi için bir mübadele değeri, yani "meta" olmaz. Bilişsel kapitalizm zorunlu olarak ağ biçimlidir, yani çizgisel değildir ve geliştirdiği hiyerarşiler tek tek düğümlerin içinde ve ağların çeşitli düğümleri arasında olup karmaşık ve çoğu kez içinde geliştiği ortamın toplumsal kontrol etmenlerine bağlı hiyerarşilerdir (Castells 2000, İtal. çev. 2002). Kapitalist sistemde emek her zaman biyoekonomik bir değişken olmuştur. Bugün bilişsel kapitalizmin gelişmesiyle çalışmaya hazır olma da gittikçe daha çok biyoekonomik özellikler kazanma eğilimine girer. Bütün bunlar sonunda kontrol biçimleri ve sermaye-emek ilişkisi dinamiklerini değiştirir.

Foucault'yu hatırlarsak, dışarıdan düzenlenen kontrol aygıtları giderek bireyler tarafından içselleştirilme eğilimine girer.

Kol emeği ve zihinsel emek

Üretim süreçlerinin yeniden yapılandırılmasının bir sonucu olarak esnek makineleşmenin kol emeği üzerindeki etkilerinden biri, birden fazla işlev ve görevin tek bir işlem anına sığdırılması yoluyla geleneksel mekanik montaj hattındaki tipik çalışma eyleminin tekrar edilebilirliğini parçalamak olmuştur. Farklı işlem makineleri arasında (bilişim diliyle) iletişim kurma olanağı, nitekim kısa süre öncesine kadar sıralı olarak yapılan işlemleri neredeyse eşanlı olarak yapabilmeye olanak tanır. Özel olarak da, bugün makinenin özel ayrıcalığı ile (fiziksel yoğunluğun önemli ölçüde azalmasıyla) kalite-kontrol, makinenin, sürekli değiştiği için işlem makinesinin sürekli olarak yeniden projelendirilmesini gerektiren banttaki parçaya bilgisayarlaştırılmış biçimde uydurulması işlemleri tam ve gerçek uygulama faaliyetine eşlik eder.

Bedensel faaliyet, kontrol ve projelendirme müdahalesinin karma hale getirilmesi, zorunlu olarak özgül yeteneklere, yani kullanılan teknolojiyle ilgili bilgilere sahip olmayı da beraberinde getirir. Uzmanlaşmış kalıcı ve sürekli bir eğitim süreci vazgeçilmez ve teknolojik dinamik ne kadar hızlıysa o kadar hızlı olur. Makineyi kullanma bugün sadece kolla değil ama beyinle de olur. Bu bağlamda, mesleki eğitimin gelişmesi özerk bir kültürel hazırlık gerektirmez. Bireysel bilgi özgül yeteneklere sahip olma gerekliliğinden gittikçe daha çok ayrılır.

Bilişim teknolojilerinin etkisi, zihinsel emek üzerinde daha da güçlü olmuştur. Fiziksel çaba ya da çalışma eyleminin tekrar edilebilirliğine bağlı olan bedensel faaliyet ile beynin çalışmasına ve bireysel ve farklı tanımlarla yapılan değerlendirmelere dayanan zihinsel faaliyet arasındaki temel ayrım, zihinsel faaliyet eğitim düzeyi, kültür düzeyi ve bireysel dene-

yime bağlı olduğu için, onun ürün ve/veya zaman birimi (emek verimliliği) çerçevesinde değerlendirme ve ölçmenin olanaksızlığında yatıyordu. Dil teknolojilerinin girişi bugün zihinsel performansı sayısal terimlerle kontrol edebilmeye izin verir. Zihinsel faaliyet gösterilen performansa göre değerlendirilmeye başlandığı andan itibaren, bir yandan dillerin kodlanması ve onların formüle edilmesi, öte yandan maddi olmayan üretim süreçlerinin önceden belirlenmiş ve bilgileştirilmiş prosedürler içinde standartlaştırılması, zihinsel performansın adım adım, her an ölçülmesine olanak tanır. Örneğin, bugün yazılım ve programlama faaliyeti, üretilen karakter sayısının fazlalığına göre ücretlendirilir, nitelik düzeyine göre ya da onların zaman birimi çerçevesinde ölçülmesini sağlayan sonuçların düzenli aralıklarla sunulmasındaki standart yöntemleri izleyerek değil. Seri halinde ya da götürü bir işçilik söz konusuymuş gibi, maliyet hesaplama mantığına dayalı yeni emek ölçüm kriterleri (insan-saat, sayfa başı, harf sayısı vb) getirilir. Böylece, enformasyon sistemlerinin kullanılmasıyla iletişim yöntemlerinin standartlaşması çok yakın geçmişteki yıllarda zihinsel performansta bir tür Taylorizasyonu da beraberinde getirmiştir. Açıktır ki bu tez, bütün zihinsel faaliyetlere genelleştirilemez; yalnızca yetenek ve bilgi düzeyinin daha yaygın ve kodlanabilir olduğu ya da bilginin (yani o kodlanamayan ve neredeyse sadece pek az kimsenin ayrıcalığı olan "bilgi"nin) "göreli" uzmanlaşma derecesinin daha az olduğu yerde büyük ölçüde mevcuttur. Ancak, genel olarak, onun sadece sonucunu değil varlık nedenini de değersizleştirerek içini boşaltan makineleşmenin lehine olarak zihinsel faaliyetin özünde bir yoksullaşmaya tanık oluruz. Dolayısıyla, zihinsel faaliyet açısından da "kültür", belli bir uzmanlık ihtiyacının karşısında giderek önemsizleşir.

Bilgiden söz ederken "kodlanmış" bilgiler ile "sözsüz" bilgiler arasında ayrım yapmak gerekir. Birinciler, enformasyon

teknolojileri sayesinde kişiden kişiye aktarılabilen bütün o kavram ve yeteneklerle ilişkilendirilebilir ve hem maddi hem de gayri maddi üretim görevlerinin yerine getirilmesi için temel önemdedirler. Teknolojilerin yayılması için gerekli temel aracı oluştururlar ve mesleki uzmanlaşmaya göre değişirler. Genel olarak "mesleki formasyon" olarak tanımlanan şeyin özüdürler. Teknolojiler ne kadar yayılırsa, onların taşıyıcıları olan kişiler de o kadar alınıp satılabilir hale gelir; bu da, sözleşmeli çalışma performansının bireyselleşmesindeki artışla birlikte, emek piyasasının homojenleşmesi ve ücretler üstündeki yıkıcı etkileri yüzünden sadece şirketlerin işine gelen esnekliğe ve işçiler arasında da rekabetin artmasına yol açar. Kodlanmış bilgiler, büyük oranda, teknolojik öncülük yapmayan, teknolojiyi sadece kullanan sektörlerle ve daha az özel yetenek, dolayısıyla daha fazla esneklik ve işten çıkarma gerektiren performanslarla ilgilidir.[4]

Buna karşılık "sözsüz bilgiler", kodlanmadıkları için, az ya da çok zamanla sınırlı olarak onlara sahip olan bireye ait kavram ve yeteneklerle ilişkilendirilebilir. Sözsüz bilgiler, emek piyasasında ayrıcalıklı konumu temsil eder ve daha çok araştırma, ürün ve üretim teknolojileri alanında yeni teknolojiler üretme ve yaratma için temel önemdedir. Normal olarak patentlerle korunan ve enformasyon piyasasında alınıp satılamayan bilgi budur. Sözsüz bilgiler, bir şirketin teknolojik kapasitesinin merkezini oluşturur ve sadece büyük *şirketlerin* yapabileceği sürekli destek yatırımlarını gerektirir. Teknolojik kontrolün *özü*dür ve bu nedenle küreselleşme ve serbestleşme süreçlerine değil, daha ziyade yoğunlaşma ve lokalizasyon süreçlerine tabidir.

4 Kodlanmış bilgi, ileri teknoloji kullanan sektörleri de ilgilendirir ve son derece esnektir. Bu konuda, çokuluslu büyük bilişim ve ağ yoluyla iletişim lojistiği sağlayan şirketler (Intel, Cisco, Microsoft, vb) tarafından işe alınan ve sonra kolayca evlerine postalanan çok sayıda teknisyenin yaşadığı durum simgeseldir, Berardi 2001.

Bilgi sayesinde para yaratma

Kapitalizm, sistemi teknolojik olarak mümkün olan her şeyi mübadele [yani (artı)değer içeren malların alım satım] değerine indirger. On sekizinci yüzyılın sonundaki İngiliz sanayi devrimi emeği üretken kılmıştı. Çelişkili biçimde, Fransız Devrimi ile emek, artık zorunlu, yani feodalizmdeki angarya olmamak anlamında, özgür hale gelir. Emek, özgür olduğu için ücretlendirilmesi gerekir ve böylece emek piyasasında mübadele konusu haline gelir. Emek, birikim süreçlerini, teknik gelişmenin aracılık ettiği çalışma performansını doğuracak tek girdi olduğu için, ekonomik büyüme olanağı emek merkezlidir.

Söylediğimiz üzere, "metalar aracılığıyla para yaratma" bağlamında, emek piyasasında alınıp satılan şey, erkek ya da kadın işçi değil, "çalışmaya hazır olma" kapasitesidir. Emeğin "nesne"si, yani emek piyasasında alınıp satılabilen "çalışmaya hazır olma" kapasitesi ile emeğin "özne"si, yani emek kapasitesine sahip olan insani varlık arasında şu ya da bu şekilde bir ayrım vardır. Marx'ın yabancılaşmayla ilgili bütün tezi de bu ayrımdan doğar. Aslında gelir elde etmek için çalışmak zorunda kalınmasına rağmen, biçimsel açıdan bir özgür tercihin sonucu gibi görünen çalışmaya hazır olma kapasitesi, kapitalist (bugün neoliberal denilebilir) anlamda meta olduğuna göre, bir piyasa fiyatına sahip olduğu ve "kullanım rekabeti"ni önvarsaydığı için, özel de olsa, karşılığı ödenebilir meta sayılabilir.

Genelde, maddi ürünler birbirine rakiptir, gayri maddi ürünler ise değildir. Örneğin, "matematiksel model" gayri maddi bir üründür ve rakip değil (fikir)dir; gözlük ise maddi bir üründür ve dolayısıyla diğer gözlüklerle rakiptir. Eğer bir ürün diğer ürünlere rakip değilse, kullanıcı sayısı ne olursa olsun, onun üretim maliyeti aynıdır ya da başka deyişle üretim maliyeti ikinci kullanıcıdan itibaren sıfırdır.

Rakip olmayan gayri maddi ürünlerin genel olarak maddi bir aracıyla, yani rakip bir maddi ürünle birleştiğini belirtmek

gerekir. Sorun şudur ki aracı maddi ürünün maliyeti, gayri maddi ürünün maliyetiyle bağlantılı değildir. Verimlilik, rakip olmayan gayri maddi ürünlerin bedava arz edilmesini ya da sadece onların maddi aracısı olan ürünler için ödeme yapılmasını gerektirir. Ama elbette, kapitalist bakış açısından bir ürünü sıfır fiyat için üretmek uygun olmaz.

Sezgisel olarak, incelemenin bu noktasında, telif ve patent konusunun, gayri maddi ürün üretimine giderek daha fazla eğilim gösteren bir kapitalizmde neden aşırı ilgi gördüğü anlaşılabilir. Telif ve/veya patent ile gayri maddi bir ürünün fazladan her bir kopyası, bu kopyanın üretim maliyeti sıfır olsa da pozitif bir fiyat kazanır, tıpkı bilişsel emeğin maliyetinin olmaması gibi. Doğal olarak, yaratıcısının beyinsel faaliyetinin ödüllendirilmesi anlamında telif hakkı kavramını, kopya ya da patent, yani üretilen fikri, onu yaratanla hiçbir ilişkisi olmayan kullanma tekeli hakkı kavramından ayrı tutuyoruz.

Nitekim bir kitap yazmak ya da yeni bir yazılım programı geliştirmek için harcanan emek, üretilen ya da satılan kopya sayısına göre değişmez.

Maddi üretim yapan maddi emek mübadelesini düşünecek olursak, hem mülkiyet haklarının (özel) alım satımı hem de kullanım rekabeti ile karşı karşıya kalırız.

Nitekim işçi, işgünü boyunca, kullanabileceği zamanını ücret karşılığında "arz eder" (dolayısıyla burada işçinin yaşam zamanı üzerinde bir mülkiyet devri vardır) ve ayrıca, eğer bu emek zamanı/çalışmaya hazır olma kapasitesi, bir işverene devredildiyse, aynı anda bir başka işverene devredilemez, yani alınıp satılan emek kapasitesinin kullanımında bir rekabet söz konusudur.

Ekonomi teorisinde bilginin rolü

Genel Ekonomik Denge (GED) kuramlarında yöntembilimsel bireycilik; ekonomi davranışı, mantıksal-biçimsel dil aracılığıyla, bireysel ölçekte modelleştirebilmek için yöntembilimsel bir şema

olarak kullanılır. Bu şekilde, alım satım faaliyeti, eğer doğru iseler matematiksel modellerle formüle edilebilir ve onun içsel tutarlılığı, eğer çıkış varsayımları kabul edilirse, tartışma konusu yapılamaz. Bu modellerde bir Pareto-verimliliği (ilk en iyi) dengesine ulaşmak her zaman mümkün olmaz. Bunun klasik örneği, kamu malı olan CD'lerin üretiminde ekonomik dışsallıkların varlığıdır.

Enformasyon ekonomisi ile *ağ ekonomisinin*, ekonomiyi GED'ye oturtmaktan kaynaklanan geleneksel yasalardaki büyük bir kuraldışılığı temsil ettiklerine hiç kuşku yoktur. Kennet Arrow 1962'deki çığır açıcı yazısında ve daha yakın zamanlarda, 1994'te, yöntembilimsel bireyciliğin, kamu malları için olduğu kadar bazı özel mallar için de uygun bir değerlendirme kriteri sunacak ve negatif dışsallıkların varlığını (piyasa iflaslarını) analiz edecek durumda olmadığının altını çizmişti.

Kamu (ya da ortak veya kolektif) malların piyasa fiyatı olamaz, onların sadece tarife fiyatı olabilir; çünkü bu mallar için (toplumsal maliyetin dışında) kesin bir bireysel maliyet belirlemek mümkün değildir ve çünkü bireysel özel mülkiyet hakkına tabi kılınmazlar. Dolayısıyla bu mallar tek bir ekonomik faile mal edilebilir olmadıkları için, onların kullanımı da bireysel değil toplumsal yarara tabidir.

Enformatik ve bilişsel malların yanında şu üç yeni boyutu da göz önüne almak gerekir (Moulier Boutang 2001; Azais, Corsani ve Dieuaide 2001):

- Enformasyon ve bilgi kümülatif mallardır, onların faydası kamusal fayda çerçevesinde bile ölçülemez. Bu konuda, asal ve sıralı faydaya dayalı modelleri aşmak gerekir, çünkü bu malların kullanımı, ilgili öğrenme düzeyine ve aynı bilgiyi "biriktirmek" için gerekli yineleme sürecinin yayılmasına bağlıdır;
- bilgi ve enformasyonun değeri yayılma sürecinin genişlemesine ve ayrıca yayılma hızına sıkı sıkıya bağlıdır (Delong ve Froomkin 2000; Rullani ve Romano 1998; Kelly 1998);

• mal enformasyonun yeniden üretim maliyeti, bilişim ve telekomünikasyon devrimi sayesinde, neredeyse sıfırlanmıştır.

Shapiro ve Varian gibi "geleneksel" ekonomistler (Shapiro ve Varian 1998) de mal "bilgi"yi, değeri onu kullanan ekonomik faile ve ortak maliyet yapısına göre değişen bir "deneysel mal" olarak tanımlamada uyuşurlar; bu malların içinde üretildikleri ekonomik bağlamın (ağın) kendisi de talebin yanı sıra güçlü dışsallık bir kaynağıdır.

Bütün bu boyutlar, geleneksel mikroekonomik analizde derin bir dönüşümü işaret ettikleri anda önemli bir anlam kazanırlar. Bilişsel ekonominin, genel ekonomik denge kuramının bildik araçlarıyla analiz edilemeyeceği sonucuna varabiliriz; aynı biçimde bilişsel emek de emek piyasasının neoklasik analizi içerisinde incelenemez.

Bilişsel ekonominin merkezinde ağ kavramı vardır. Bu öyle bir örgütlenme biçimidir ki ne piyasa yapısına ne (ister şirket olsun ister devlet) hiyerarşik yapıya ne de ikisinin bir kombinasyonuna dönüştürülebilir.

Ağ ne (işlemsel araştırmayla ilgili Pert modeline dayalı) hiyerarşik bir karar ekseni ne de (inovasyonların yayılması ya da fiyatlarla belirlenen bilgilendirme süreçleri için olduğu gibi) merkezi bir noktadan yayılan bir daireler bütünüyle gösterilebilir; o daha ziyade dalgalı bir hareketten çıkan köksap biçimli (*rizomatik*) bir sürece benzer. Ayrıca "ağ", belirsizlik durumunda, özellikle enformasyon ve bilgi üretme ve eşgüdüm biçimleri hazırlamaya uygun bir yapıdır. Coase (1937) tarafından ortaya konulan sorun, fiyat mekanizmasına (serbest alım satım) ya da devlet ve şirket hiyerarşisine başvurmak zorunda kalmadan çözülebilir. Kısacası, ağ (özellikle öğrenme ağları) çok sayıda pozitif dışsallıklar "yakalama" gücüne sahiptir. Bilişsel ekonomide dışsallığın varlığı, geleneksel mikroekonomide olduğu gibi istisna değil kuraldır.

Sadece kısa bir süreden beri ekonomik literatür bu noktaları, özellikle onlardan kaynaklanan kuramsal sonuçları ele almaya başlamıştır. Sadece birkaç örnek vermek için söyleyelim; bugün hâlâ açık olan sorular üç tür sorun ya da daha doğrusu "kuramsal kopuş" ile ilgilidir (Moulier Boutang 2001, s. 64-65):

- Üretkenlik modeli, içinde yatırım ve verimlilik arasında her zaman bir orantı gözeten bir girdi-çıktı modeli değildir artık. Aranan ve bulunan üretkenlik modeli, diyalektik olarak, içinde iş gördüğü (hem coğrafi hem de sanal) çevre ve mekân özellikleriyle ilişki içinde gelişen ayıklama ve araştırma mekanizmalarının varlığı ile biyolojik yaşam modelidir. Bilişsel ekonomi biyoekonomi ile sıkı ilişki içindedir (krş. 5. paragraf içinde). Ölçek ekonomileri çeşitlilik (esneklik), öğrenme ve ağ ekonomilerinden,esasen daha az önemli hale gelir. Azalan verimlilik yasası (ki neoklasik kuramda ilkedir) burada bir istisna oluşturur. Artan bir yoğun verimlilik evreninde, yerel antropiler, azalan verimlilik koridorları olabilir. Buradan da, bu kavramın hâlâ bir anlamı olduğunu kabul edersek, üretim işlevi kavramını yeniden tanımlama gereği doğar;
- Dolayısıyla çıktıyı azamileştirme ve girdiyi minimize etme tekniklerinin tamamen yeniden gözden geçirilmesi gerekir. Sadece "tatminkâr" sonuçlar elde edilebilir ve davranışçılık kuramlarına dayalı yöntemsel rasyonelliğin, biyoekonomik birikim sürecinin (ilişkisel faaliyet, yaşam deneyimi, belirsizlik, ölçüsüzlük yüküyle birlikte) sağduyuyla analiz edilip betimlenebildiği tek bağlam olduğu ortaya çıkar;
- Mantıksal-biçimsel ekonomik modelleme yöntemi önemini ve yararlılığını kaybetme eğilimine girer. Onun yerini gittikçe daha çok stilize olayların bulunmasına ve gelişme sürecinin önemli geçişlerini yakalamaya yönelik kanıtlama man-

tığı alır, yani betimleyici istatistiğin ekonometriden daha önemli olduğu ortaya çıkar. Ekonomik eylem gittikçe daha çok, insani koşul ile çevresel koşul arasındaki tamamlayıcılığın sonucu ve artık etkisiz ve/veya yansız sayılamayacak bir diyalektik süreç haline gelir. Dışsallıkların kural olduğu andan itibaren bilişsel ekonomi dinamik, tersine çevrilemez ve *bağımlı-seçim* süreciyle nitelenir. Denge kavramının, statik bir kavram olduğu için, artık pek bir anlamı kalmaz.

Bilişsel emek ve emek esnekliği

Bilgi yoluyla para yaratma süreciyle birlikte emek performansının doğası kökten ve yapısal olarak değişir ve hepsi de çözüm bekleyen yeni sorunlar çıkarır.

Aslında bilişsel emek piyasasında, mübadele farklı görünümler kazanır; bir yandan, beyinsel düzeyde çalışmaya hazır olmanın bir kez daha mülkiyet haklarının devrini gerektirdiği genel olarak olumlanabilirse de, bu, çizgisel olmayan biçimde ve çoğu kez zorla olur; yani benim işim işveren için *fikir* (yani lojistik çözümler ya da gayri maddi hizmetler) üretmekten ibaret olsa da, işveren onu ancak biçimsel ve hukuki olarak sahiplenebilir, yoksa temelli olarak değil. Beyinsel faaliyet bedenden ayrılamaz, beyin koldan ayrı değildir: gayri maddi, bilişsel üretimde beden olsa olsa bir bağı temsil eder, yoksa "başka" bir şeyi değil. Emek performansının nesnesi olan *fikir* ise onu üretenden ayrılamaz, tersine bilgi ve becerilerin ilişkisel mübadelesi ile kümülatif bir öğrenme süreci geliştirir. İşte o zaman bilgi haklarının (patent ve telif adı altında), yani emek performansının ürünü üstündeki mülkiyet haklarının devredilmesi zorunlu bir davranış haline gelir. Ama bu devir, maddi üretimde olduğu gibi, emek faaliyeti ile emeğin ürünü arasındaki ayrıma dayalı bir yabancılaşma süreci içermez. Bilgi alınıp satıldığında, bir zenginlik birikim sürecinin üretimi gerçekleşir ve bu, maddi

çıktıda olduğu gibi, işçiden kaçırılamaz, olsa olsa elinden alınabilir. Bu da bilginin *rakip olmayan* bir mal olmasını gerektirir. Geleneksel emek faaliyetini düzenleme (kontrol etme) süreçleri havaya uçar; emeğin nesnesine el koyma süreçleri sadece kısmen gerçekleşir. Ancak beyin bedenden ayrılırsa, emeğin biçimsel olarak boyunduruk altına alınmasının mekanizmaları yeniden devreye sokulabilir. Geniş bir literatürün (teknolojik gelişme sektörlerinde de) düşünen ama robot bedenli, yani tamamen tahrif ve kontrol edilebilir beyinli cyborglar yaratılmasını istemesi bir rastlantı değildir. Bu nedenle, bireylerin beyinsel kapasitelerini kendine bağlamak için daha karmaşık mekanizmalar, yani bilişsel faaliyet nesnesine el koyarak yeni yabancılaşma biçimlerine yol açan mekanizmalar bulmak gerekir. Bu konuda birden fazla girişimle karşı karşıyayız:

- Hukuksal-biçimsel düzeyde, (doğal olarak, bireysel) daha önce gerçekleştirilen ve bilişsel-dilsel faaliyetlere dayalı emek performansının bireyselleştirilmesinin çalışma ilişkisinin bireyselleştirilmesine yol açmasıyla birlikte toplu sözleşme yerine bireysel sözleşmenin geçmesine tanıklık edilir;
- Sosyo-kültürel düzeyde, eleştirel ve özerk bir kültürel kapasitenin gelişmesini engelleyen uzmanlık formasyonu eğitimlerinin hâkim hale gelmesiyle birlikte, öğrenme mekanizmaları ve yöntemleri de dolaylı ve dolaysız kontrol etme biçimlerine dönüşmeye meyletmektedir;
- Emek süreçlerinin örgütlenmesi düzeyinde, bilgilerin iletilmesi faaliyeti, giderek rutin, kodlanabilir yöntemlere kapatılma ve onları üretenlerin özelliklerini (ruhunu, öznelliğini) saymazsak, gittikçe daha kolay alınıp satılabilir olma eğilimine girer. Emek faaliyetinin dilsel ve bilgisel katkısını kontrol etme ve nicel olarak standartlaştırma biçimleri, üretim yönetiminin isteklerine bireysel ve beyinsel boyun eğmeyi kolaylaştırır;

- Psikolojik düzeyde, kitle iletişimsel (medyatik) kontrol yoluyla klişeleşmiş imgeler yaratılması, gerektiği gibi yaratılmış, yaygın görüşe uygun (güzellik, para, başarı vb.) toplumsal kurallara göre onaylama ve otokontrol biçimlerine yol açar.

Emek piyasasının esnekleştirilmesi:

- kol emeği söz konusu olduğunda, ücretlerin düşürülmesini ya da emek verimliliğinin artırılmasını gerektirir;
- kodlanmış bilgiyle nitelenen bilişsel emek söz konusu olduğunda, otokontrol biçimleri yoluyla, emek performansının (gayri maddi) ürününün kontrolünü ve son tahlilde, ürüne el konulmasını gerektirir;
- sözsüz bilgiyle nitelenen bilişsel emek söz konusu olduğunda, kadın/erkek işçinin pazarlık gücünü artırır.

Sonuç 1

Aşağıdaki düşünceleri tartışmaya çalıştık:

1. Emek mübadelesi, hiçbir şekilde başka metaların mübadelesine indirgenemeyecek özel bir mübadeleyi kapsar.

2. Emek mübadelesinde, normalde mübadele için gerekli iki koşul, yani mülkiyet haklarının devri ve kullanım rekabeti her zaman gerçekleşmez. Mülkiyet haklarının devri söz konusu olduğunda emek metası, sadece çalışmaya hazır olma kapasitesi olarak değerlendirilir ve emek kapasitesi ile bu kapasiteye sahip özne arasındaki ayrım kabul edilirse, yani emeğin emekçiden yabancılaşması durumunda mübadele gerçekleşir. Öte yandan bu ayrımın emeğin ücretinin (fiyatının) belirlenmesini de etkilemesi gerekir ve bu belirlenme sadece arz ve talep yasasına (kıtlık göstergesi olarak ücret kuramı) dayandırılamaz.

3. Toptan yabancılaşma durumunda, emeğin alınıp satılması kullanım rekabetini de içerir.

4. Bu koşullar, yani yabancılaşma ve kullanım rekabeti, eğilim olarak maddi üretime (kol emeğine); M-P-M ya da P-M-P'ye yönelik bir emek performansı gerektirir.

5. Eğer emek performansının, bilişsel olduğu için, toptan yabancılaşmayla nitelenmediği ve maddi mal desteği olmadan gayri maddi mal (bilgi) üretimiyle meşgul olduğu ekonomiyi göz önüne alırsak, o zaman emeğin alınıp satılması kullanım rekabetini içermez.

6. İlişki, deneyim ve dil (tek sözcükle beyin ve insanın bilgisi) faaliyetlerinin emek performansına öyle bir dâhil edilir ki çalışmaya hazır olma kapasitesi emeğin nitel performansından ayrılmaz hale gelir. Fordist dönemde, emek piyasasındaki mübadele yasalarına tabi olmayan (salt uygulama ve/veya ticarileştirme çalışmasına göre bir tür istisna olan), nicel-üretimsel çerçevede ölçülebilir ve dolayısıyla ücretlendirilebilir olmayan zihin, yönetim ve uzmanlık emeği, bugün giderek rutin, nicel verimlilik çerçevesinde ölçülebilir bir performans bağlamına dâhil edilmektedir.

Batı ülkelerinde birikim yapısında ortaya çıkan değişiklikler giderek, katma değer yaratmak için temel araç olarak bilgi üretimine dayalı bir üretim sürecini gerektirmektedir.

Bu değişiklikler bizi, politik ekonominin bildik araçlarının mevcut süreçleri ve yeni indirgeme sürecinin özelliklerini kavramaya pek uygun olmadığını düşünmeye itmektedir. Bu olumlama, sadece Fordist birikim sürecinin özünü anlamaya zaten uygun olmayan neoliberal kuramsal model için değil, aynı zamanda bazı eleştirel modeller, özellikle neo-Ricardocuların türettiği ve nicel ve sınırsız ekonomik büyüme düşüncesine dayalı daha katı Keynesçi modeller için de geçerlidir. Dahası, bize öyle geliyor ki, neoklasik kuramsal model yöntembilimsel nedenlerle de tatminkâr sonuçlar vermiyorsa, neo-Ricardorcu ve Keynesçi yaklaşımların, onları ayırt eden güçlü yöntembi-

limsel doktrin açısından, özellikle de ekonomik ilişkilerin dinamik ve yapısal olduğu ve çatışmacı olmayan azamileştirici koşulları belirlemenin her zaman mümkün olmadığı düşüncesi için hâlâ yararlı sonuçlar verebileceği söylenebilir.

Yeni bir kuramsal model geliştirme zorunluluğu, özellikle emek piyasasının işleyişinin analizinden ve bugün emek performansını esnek (post-Fordist) bir birikim modeli içinde tanımlayan özelliklerden kaynaklanır.

Aslında esnek birikim sürecine dâhil edilen emek, giderek bedenden pek ayrılamayan varoluşsal ve bilişsel faaliyetlerle ilişkili gayri maddi öğelerle nitelenir. Fordist dönemin *oeconomicus*'u bugün gittikçe bütün varoluşsal faaliyetlerin üretim mekanizması için işlevsel ve yararlı hale gelen *bio-oeconomicus*'a dönüşme eğilimindedir. Birikim süreci, neredeyse bütün insani faaliyetlerin yerini alan bir yayılma derecesiyle nitelenmekte ve gerçekleşmektedir. Üretim ile yeniden üretim, yaşam zamanı ile çalışma/üretim zamanı arasındaki klasik ayrım da anlamını yitirme eğilimine girmiştir.

Biyoekonomi'den birikim amaçları uyarınca bütün insan faaliyetlerinin (sadece biçimsel değil) gerçek boyunduruk altına alınmasını anlıyoruz.

Böyle bir bağlamda, gittikçe artan biçimde maddi olmayan öğelere bulanmış, gittikçe daha bilişsel olan çalışmanın alınıp satılması geleneksel ekonomik analizin düğümleri dışına çıkar, yani artık dokunulabilir mallar arasındaki alım satıma dönüştürülemez.

Biyoekonomik bir süreçte, emek mübadelesi, bireysel olma, temsili yapıların (örneğin sendikaları) aracılığına gerek duymama eğilimine girer, ama işçinin (sözsüz ve özel, öyle olduğu için de yayılabilir olmayan bilgi ve becerilerle donatılmış olduğu için) tekelci bir durumda bulunmaması koşuluyla, emek ilişkisi bütünüyle üretim sürecine ve biyoiktidar yapısıyla sağ-

lanan hiyerarşilere tabi olur.[5] Buradan da emek mübadelesinin, emek öznesi ile emek nesnesi arasında bir ayrım kalmadığı için, sadece karşılıklı olarak ödenebilirlik ilişkisi olmaktan çıkmakla kalmayıp, aynı zamanda rakip ve daha çok da serbest bir mübadele ilişkisine dönüştürülebilir bir ilişki de olmadığı sonucu çıkar.

Dolayısıyla biyoekonomide emek mübadelesiyle ilgili tam ve gerçek bir çelişki ile karşı karşıyayız, yani tam da emeğin alınıp satılması bireyselleştiği ve dolayısıyla yöntembilimsel bireyciliğin varsayımlarına dayanarak analiz edilebileceği zamanda, serbest piyasada emeğin karşılığının ödenebilir olduğu bir mübadeleden söz etmenin artık anlamı kalmaz.

Sonuç olarak, biyoekonomide, emeğin alınıp satılması ölçülemez ve özel alım satıma indirgenemez hale gelir. Emek kolektif ve toplumsal bir mal olma eğilimine girer.

Sonuç 2: Yaşam geliri, neden olmasın?

Emek piyasası tek ve özel bir piyasadır, emek özel bir mal değildir. Emek, bugün hiç olmadığı kadar ortak bir mal haline gelmiştir. *Ortak mal* olması *kamusal mal* olmasını gerektirmez, olabilir ama zorunlu değildir. Bir mal, devletin ya da bir üst varlığın elinde bulunduğu zaman kamusaldır. Emek performansı anlamında emek, tanımı dolayısıyla bireyseldir ve bir üst varlığın elinde olamaz, çünkü tekil insani varlıktan ayrılamaz.

Erkekler ve kadınlar toplumsal canlılar oldukları için kendi yaşamlarını topluluk içinde toplumsallaştırma eğiliminde-

5 Biyoiktidar kavramını Foucault'ya borçluyuz: "Biyoiktidar, toplumsal hayatı, onu izleyerek, özümleyerek ve yeniden eklemleyerek, içten düzenleyen bir iktidar biçimidir. İktidar bütün nüfusun hayatı üzerinde etkili bir komutayı ancak her bireyin kendine göre benimseyip yeniden canlandırdığı bütünsel, hayati bir işlev haline geldiğinde başarabilir" (Hardt ve Negri 2000, s. 23-24). Aynı Foucault şöyle yazar: "yaşam bugün bir iktidar hedefi olmuştur..." (Foucault, "Les mailles de pouvoir", Foucault 1994, C. 4, s. 179). Bu kavram kontrol toplumu kavramıyla sıkı sıkıya bağlantılıdır, krş. Dreyfus ve Rabinow 1992.

dirler: bu toplulukları aile ya da başka bir şekilde adlandırmanın önemi yoktur. Önemli olan; olayın, insani deneyimin, ilişki faaliyetlerinin, öğrenme süreçlerinin ve dilsel kapasitenin insan topluluğunu niteleyen ve tek tek bireyliklerin az ya da çok aracılık ettiği mevcut toplumsal bağlardan kaynaklandığının altını çizmektir. Başka deyişle, emek performansı ve onunla bağlantılı faaliyetler, tekilliğe indirgenemeyecek olan toplumsal uygulamalara gönderme yaparlar.

Dolayısıyla bir mal, kendi üretimindeki toplumsal yöntemin sonucu ya da, başka deyişle, toplumsal düzeyde bir elbirliği sürecinin sonucu olduğu zaman ortak mal olur.

Postfordist modern ekonomilerde, geleneksel zaman kavramının kuramsal şeması kullanılacak olursa, biyopolitik üretimin (biyoekonomi) zamansal yapısının anlaşılması zor olabilir. Taylorist bağlamda zaman, görevleri bölme ve ayırma mekanizmaları aracılığıyla emeğin maddi üretkenliğini ölçme ve artırma hedefine dayanarak programlanıyor ve bölünüyordu. Bu durum özellikle endüstri sektörü için geçerliydi ve yeniden üretim emeği üretken olmayan emek sayılmasına (dolayısıyla ücretlendirilmemesine) rağmen, ücretli emeğin tek üretken emek sayılması ve herhangi bir ücret hesabı için temel oluşturması bir rastlantı değildir. Hem emek zamanı hem de emek performansının türü, açıkça tanımlanıyor ve yaşam zamanı ile boş zamanlarda yapılan faaliyetlerden ayrılıyordu. Böylece emek arzını ve performansının yoğunluğunu ölçmek mümkün oluyordu. Nitekim emeğin fiyatının (ücretin) şu iki bileşene, yani emek zamanı ile onun yoğunluğuna ya da işadamları ile işçi sendikaları arasındaki toplu pazarlığın sonucu olarak emek üretkenliğine bağlı olduğu ortaya çıkıyordu. Dolayısıyla ücretler kolektif olarak belirleniyor ama bireysel olarak dağıtılıyordu, çünkü her bir işçinin yükümlülüğü (zaman ve çaba çerçevesinde) ölçülebiliyordu. Bölüşüm yönünden ise emek, bu nedenle özel bir mal sayılıyordu.

Oysa biyoekonomik bağlamda, zenginlik (artı değer ya da üretim fazlası) üretimi, toplumsal yaşamın hem üretim hem de yeniden üretim faaliyetiyle ilişkilidir ve bu yüzden üretken, yeniden üretici ve üretken olmayan emek arasında ayrım yapmak çok daha karmaşık hale gelir. İster maddi ister gayri maddi olsun emek, bilişsel, bedensel – toplumsal yaşamı üretir ve yeniden üretir. Üretim ve yeniden üretimi ayırt etmenin olanaksızlığı, zamanı ve değerin ölçülemezliğini içerir. Bilişsel emek buna dikkat çekici bir örnek oluşturur; burada bilim, bilgi, duygu ve iletişimin rolleri bütünüyle değişken olup üretkenlik dinamiğini etkiler, ama onun kökeni tek bir insani varlık düzeyinde değil, sadece bir toplumsal elbirliği sürecinin sonucu olarak kabul edilebilir. Bu da Marx'ın *Genel Zekâ* olarak tanımladığı şeydir:

> Sabit sermayenin gelişmesi, genel toplumsal bilginin, ne dereceye kadar doğrudan üretken güce dönüştüğünü, dolayısıyla bizzat toplumsal yaşam süreci koşullarının *Genel Zekâ*'nın kontrolü altına girdiğini ve ona göre biçimlendirildiğini gösterir. Toplumsal üretim güçlerinin, sadece bilgi biçiminde değil, aynı zamanda gerçek yaşam sürecindeki toplumsal pratiğin doğrudan organları olarak da ne dereceye kadar üretildiğini gösterir (Mrax 1857-58, İtal.çev. 1968-70, C. II, s. 398).

Marx'a göre, kapitalist gelişmenin belli bir noktasında (gelecekte), emek gücü büyük ölçüde bilim, iletişim ve dille donanmış olacak. *Genel Zekâ,* bilgi, teknoloji ve uygulama birikimi süreciyle yaratılan kolektif toplumsal zekâdır.

> Knowledge çalışma aracını makineye dönüştüren şeydir ve ona, bir robota değil ona, bir özgül değerlendirme kapasitesi yüklenebilir. Gerçekleşen değişim süreci çalışmayı büyük ölçüde daraltır ve sömürür, çalışmayı hesaba katmaz; ancak inovasyon süreci olarak iş gördüğü için artık zorunlu olarak doğrudan çalışmayla karşılaştırılmaz, çünkü "çalışma miktarına (quantumuna) gittikçe daha az, ama çalışmanın, "toplumsal beyin"in ve dolayısıyla "sistemin verimliliği"ndeki gelişmeyi

sağlayan toplumsal örgütlenmeye gittikçe daha çok uygulanır (Zanini 2005, s. 13).

Genel Zekâ ortak olandır ve değeri ölçülemez

Başka deyişle, emek fabrika sınırlarının dışına çıktığı ve yaşam üretime dâhil edildiği zaman, nicel olarak bir işgününün süresini hesaplamak ve üretim zamanını yeniden üretim zamanından, emek zamanını boş zamandan ayırmak gittikçe zorlaşır.

Artık biyoekonomik üretime ayarlanacak saat akrep ve yelkovanları yoktur.

Bu bağlamda, biyoekonomik üretim etmenlerinin "doğru ücretlendirilme"si yaşamın ücretlendirilmesidir, çünkü en önemli üretimsel girdi yaşamın kendisi olur; başka deyişle, bir yaşam geliri olur (Fumagalli 1999, 2000; Fumagalli ve Lazzarato 2000, böl. 10 içinde).

Yaşam gelirinin aile ücreti ile hiçbir ilgisi yoktur. Yaşam geliri bugün var olan ücret yapısının ve gittikçe daha çok ortadan kaldırılma yolunda olan olası toplumsal krizi hafifletici önlemlerin ötesine geçer. O bütün halkı ya da çoğunluğu, işsiz ya da görünüşte üretken olmayanları da ilgilendirir, çünkü bütün çoğunluk, isteyerek ya da istemeyerek üretkendir. Post-Fordist ekonomik yapıda emek gittikçe daha kolektif ve toplumsal bir emek gücü haline gelir. Emek artık bireyselleştirilebilir ve ölçülebilir olmadığına göre, eski Fordist "eşit işe eşit ücret" sloganı artık gerçekleştirilemez.

Böylece biyoekonomideki emek mübadelesinin ikinci ve son çelişkisine geldik; emeğin alınıp satılması bir bireyselleştirme sürecine tabidir ama onun ücretlendirilmesinin toplumsal düzeyde (yaşam geliri) belirlenmesi gerekir.

Bilişsel Kapitalizm ve Ücret İlişkisinin Yeni Kodlama Biçimleri

Yann Moulier Boutang

İstihdamın büyük bölümünü oluşturan düzenli ücrete tabi işçilerin çalıştığı sektörlerin giderek aşınması, çalışan aktif nüfusun yaklaşık dörtte birini sistematik bir belirsizlikle karşı karşıya bırakır. Buna paralel olarak ücretli emek gücünün, daraltılmış ya da zayıflatılmış bir ücret rejiminden (adeta ömür boyu çalışma garantisi olan kamusal işlev statüsünden) yararlanan diğer dörtte biri ise durumunun daha da kötüleştiğine tanık olur. Sosyal güvence sistemi, İkinci Dünya Savaşı sonunda, genç ve kalabalık bir aktif nüfusu tam zamanlı bir istihdam rejimi ve belirsiz zamanlı ve artan bir maaşa bağlanmak için tasarlanmıştı. Bu sistem aynı zamanda, bütün değişik istihdam biçimlerini, özellikle en dezavantajlı ve dolayısıyla bir sözleşme pazarlığından ziyade bir yasadan güvence bekleyenleri kapsamadığı için, sonunda sadece yasallığını değil otomatik ve evrensel niteliğini de kaybeder.

Günümüzde çalışma ilişkileri ve ücretli statüsünün dönüşümü, artık sadece Çalışma Yasası'nda yapılan ve ekonomik büyümenin yeniden başlamasıyla son verilebilecek olan bir

düzenlemeye bağlı değildir. Bu dönüşüm, kapitalizmdeki köklü bir değişime de sıkı sıkıya bağlıdır. Bu yeni *büyük dönüşüm* bizim *bilişsel kapitalizm* adını verdiğimiz yeni bir rejime geçişi gösterir.

Ekonomideki dönüşüm endüstriyel kapitalizmden çıkışı gösterir. O zaman ücretli çalışmada yapılmakta olan değişiklikleri anlamak için, acaba üretim tablolarını, değer yaratımını, işbölümü ilkelerini, şirketlerin sınırlarını yeniden oluşturmamız gerekmez mi?

Burada bir araştırma programının birbirini izleyen üç çizgisi ele alınacak.

1. Yeni bilişsel kapitalizmin özelliklerine bakacağız.

2. *Girdi/çıktı* şemasını değiştirerek üretim türlerini yeniden gözden geçireceğiz.

3. Aynı zamanda çalışma sözleşmesi ve ücretli işçi statüsüyle ilgili bu değişikliklerin sonuçlarını ele alacağız.

I. Değer üretme ekonomisinin yeni özellikleri

Birincisi, ekonomi enformasyonun rolünün karşı konulamaz artışı ile nitelenir. Gayri maddi ekonomi, sermaye oluşumu toplamında maddi ekonomiyi geçmiştir (Lazzarato 1997).

Enformasyonun işlenmesi, sayısal olarak depolanması, merkezden uzak, birbirine internet ve "ağ" ile bağlı, gittikçe daha güçlü küçük bilgisayarlardan başlayarak üretime egemen olur. Yeni enformasyon ve iletişim teknolojilerindeki bu devrim, kişisel bilgisayarın çok hızlı demokratikleşmesini enformasyon yayma araçlarının kullanımıyla eşleştirir ve bu süreç bitmek tükenmek bilmez. Biyolojik desteklerin kullanımı belleklerin sınırlarını daha ileriye götürecek buna karşılık yeni iletkenlerin kullanımı enformasyonun önceden varolan kaynakları ele geçirmesini ve dolayısıyla maliyetini düşürmesini sağlayacaktır. Biyoteknolojik inovasyonlar, bilgi iletişim teknolojileri tarafından desteklenir ve bunlar da onları destekler.

Ekonomilerin büyüme perspektifleri üretimde bir yeniden örgütlenmeye sıkı sıkıya bağlıdır. Meta aracılığıyla meta üretimi, merkezi özelliğini yitirir ve yerini bilgi aracılığıyla bilgi üretimine bırakır.

Büyümede, sürekli inovasyon içten kaynaklı bir rol üstlenir. Bu inovasyonun, sözsüz bilgilerin sayısallaştırılması (Freeman ve Soete 1997) ve onların hem şirketler hem de piyasa ve kamusal güç tarafından ele geçirilmesi yoluyla, etkileşimsel bilişsel kodlama süreçlerinde kendi ayrıcalıklı kaynağı vardır. Teknik gelişme artık dıştan kaynaklı bir özellik değildir, bilgi iletişim teknolojileri ile nitelenmiş bir "sosyo-teknik sistem" biçimini alır.[1] Endüstriyel sermayenin değerlenme sürecine dâhil edilmiş olan bilgi ve bilim, bağımsız kalarak sistemin egemenlik alanına dönüşür (Rullani ve Romano 1998; Rullani 2000). Yani *Bilgiye dayalı ekonomi* haline gelir (Petit 1998; Foray ve Lundvall 1996).

Smith'in, Taylorizm ile mükemmelleşen işbölümü modeli üç alanda geçersiz kılınır. Faaliyetin uzmanlaşmasında bileşik emeğin basit emeğe indirgenmesi, tıpkı uygulama yönünün tasarlama yönünden ayrılması gibi, artık üretkenlik artışının belirleyici etmeni olmaktan çıkar. Benzer şekilde, talep yönünden büyük bir belirsizliğe tabi olan *çeşitlilik ekonomisi* içerisinde piyasanın büyüklüğü önemini kaybeder. Son olarak, inovasyon, karmaşık süreçleri koordine etmek söz konusu olduğu zaman, Taylorist işbölümüyle ele geçirilir; üretkenlik kazançları artık, azalan marjinal gelirlere çözüm bulmayı denemek için gerçekleştirilen ölçek ekonomileri aracılığıyla yaratılmaz (Arthur 1989).

Smith sonrası işbölümünde mantık bilişseldir, çünkü piyasaların çeşitlenmesine ve kapitalistler arası rekabete müdahale

1 İçten kaynaklı büyüme modellerinde ve evrimci teorilerde içten kaynaklı teknik gelişme, her biri kendi düzeyinde (makro ve mikro) olmak üzere, bu değişikliği kaydeder. İçten kaynaklı büyüme konusunda krş. Amable ve Guellec 1992.

edenler öğrenme ekonomileridir (Petit 1998; Moati ve Mouhoud 1992). Özerklik ve (öngörülmeyen bir çevre ve bağlam değişikliğine tatmin edici yeni bir yanıt verme kapasitesi olarak anlaşılan) zekâ gibi değerler, değerin temel kaynakları haline gelir, çünkü belirsizlik kendini hesaplanabilir riskten daha ziyade karmaşıklığın tamamlayıcı parçası olarak kabul ettirir.

Finansal alanın bağımsızlığı, "finansallaşmış ya da patrimonyal birikim rejimi" olarak geniş ölçüde analiz edilmiştir. Böylece değer parasal dolaşım alanında öne çıkar, buna karşılık endüstriyel üretim alanı ile şirket, değer yaratma tekelini ve dolayısıyla doğrudan üretken sektör olma niteliğini kaybeder.

Tüketim *tam zamanında* bir ortak üretim haline gelir, çünkü tüketim artık sadece daha önce satılmış olan şeyi üretmeye izin verir. Piyasa, kendisiyle sıkı sıkıya bütünleşmesi gereken üretimin önüne geçer. Kullanıcı tarafından tüketim, maddi üretimin gerçek zamanlı düzenlemesi için gerekli olan bilgiyi üretir. Politik ekonominin *çıktı*ların dolaylı sonuçları adını verdiği şeyler, meta değerinin gerçekleşmeme riskini azaltmak için belirleyici *girdi*ler olarak üretim zinciriyle bütünleşmiş olurlar. *Geribildirim* (bir işletmenin belli bir dönemdeki durumunun yetkili makamlara açıklanması) halkalarının çoğalması tersine çevrilebilirlik, bölünmezlik, ama aynı zamanda kombinasyonların istikrarsızlığını genelleştirir.

Doğrudan üretken emek ilkesinin geri plana atılması, şirket içindeki bireysel performansın anlamını kaybettirir. Onun yerini, üretim ortamından (Veltz 1994) belli bir ülke ekonomisinin bütününe kadar giden bir performans küreselleşmesi alır. Bu durum, doğrudan katma değer kavramı oluşturma çabalarında gözlemlenir (Barraux 1997, s. 98).

Bir ekonominin genel performansındaki etkinlik etmenlerinin belirlenmesi girdilerin türdeşliğiyle karşılaşır. Söz konusu olan artık bileşik emeğin basit emeğe indirgenemezliği sorunu değil, girdilerin çoğulluğu ve sermaye ile emeği ayıran

çizgilerin gittikçe artan karmaşıklaşmasıdır. Sermaye/emek ikili ayrımının yerine, Nelson ve Romer'in tanımı izlenerek, *hardware* (malzemeler-makineler), *software* (yazılım) ve *wetware* (beyin faaliyeti) ayrımı yapılabilir. Bu üç bileşene bir dördüncü boyut, *netware* (ağ) boyutunu eklemek gerekir.

Kapitalizmin üçüncü aşamasının en simgesel özelliği, kendini piyasa ile hiyerarşi arasında bir *tertium quid* (üçüncü varlık) olarak kabul ettiren *netware yani ağdır* (Veltz 2000; Castells 2000). Ağ şirketi, bilişim sayesinde mümkün kılınmıştır. Ağ, inovasyon üretiminin bilgi mübadelesi koşulları ile değerin şirketler tarafından mülk edinilmesi olanaklarını altüst eder. Metaların-bilgilerin üretimi için gerekli girdiler olan hardware, software, wetware ve netware'in kombinasyonu, makineler sistemine, standart bir insani sermayeye olduğu kadar toplumun gelişme düzeyinin ifadesi olarak nesnel bilime de indirgenemez olan kapalı bilgilerin harekete geçirilmesini gerektirir. Eğer maddi metanın yerini, anlamı kamuoyu, dil oluşumu ve işaret üretimi olan bir meta-bilgi alıyorsa, enerji modeli artık insani faaliyetlerin yapısını da, elbirliğinin yapısını da nitelemeye yaramaz (Dantas 2001). Beyinlerin toplumsal bağlantısı gerçekleştiği zaman, değerlenmenin temel kaynağı emek gücünün kişiden ve onun tutkularından ayrılması hayali hale gelir (Supiot 1994, 1999), tıpkı öğrenme aşaması ile faaliyetin üretken tüketimi arasındaki ayrım gibi. Düzenli ücretli emeğe istihdam biçimlerinin gerilemesi, esnek üretime basit bir yapısal uyumdan değil, ama ücretlinin durumundaki yapısal krizden kaynaklanır.

Bilişsel kapitalizm, çağımızın ulusal muhasebe araçlarında bir krize yol açar. Bölünmezlik, etkileşimin genelleştirilmesi, artık dışsallıkları sistemin dışına atmaya meyilli ekonomik analize olanak tanımaz. Büyüme, yatırım, kârın bölüşümüyle ilgili genel koşulları dış ekonomik kayıplar belirler (Arrow 1962 b; Moulier Boutang 1997). "Piyasa kuralı"nın şiddetlenmesi,

çelişkili bir durum yaratır: *transfer* fiyatları piyasa fiyatlarına göre ölçülemez ve ticari işlem maliyetleri de sonsuz olur. İki neden, yani işlemlerin aşırı karmaşıklığı ve piyasa mekanizmaları aracılığıyla bir fiyat belirlemenin çok yüksek maliyeti, ekonomik hesaplamada bir küreselleşmeye doğru götürür. Şirketlerdeki inovasyonun ve yeni teknolojileri yenilikçi biçimde sahiplenmenin hesabını vermek için, artan ya da sürekli gelir varsayımının azalan gelir varsayımından daha kabul edilebilir olduğu ortaya çıkar (Lundvall 1985; Jollivet 2001).

Artık az bulunur olma özelliği taşımayan ve kamusal mal olma niteliğine yaklaşan meta-bilgiler söz konusu olduğunda, özgüllüğü ve paylaşılabilir olması nedeniyle meta-enformasyonun, küresel fiyat kuramı yasalarına uygunluğu sorununa yol açar. Tüketiciler hakkındaki bilgilerin enformasyon ağlarındaki *cookies* (çerezler) ile depolanması, meta-bilgileri yeniden üretmenin neredeyse sıfıra yakın maliyeti, tek fiyat uygulamasını ve aynı zamanda piyasanın yeniden dengeleyici özelliklerini yeniden tartışmaya açar. İnternet aracılığıyla alınıp satılan müzikle ilgili telif hakları sürecinde yeni *çitlemeler* sorunu ortaya çıkar (Moulier Boutang 2001 b). Programların patentlenebilirliği ikinci, biyoteknoloji ticareti ise üçüncü örnektir (Rifkin 2000).

Böylece piyasa ve hiyerarşi modelinin, karmaşık ve canlı sistemlerdeki ajanların eşgüdümünü temsil etmede gittikçe daha uygunsuz olduğu ortaya çıkar.

II. Bilişsel kapitalizmde üretim "ekonomi tablo"su çıkarmanın öğeleri
Bilişsel kapitalizm rejiminde üretim nasıl gösterilebilir?

Üretim girdileri

- Dört belirgin girdi türü vardır. Üretim her zaman, programlarla çalışan ve başka her şeyden önce sayısal veri programlarıyla iş gören bilgisayarlardan başlayarak gerçekleştirilen

birleştirilmiş ve her şeyin beyin ağlarından oluşan bir beynin önderliğinde gerçekleşen bir üretim olacaktır. Bu dört bileşenin aynı anda varolması gerekir. Bu birlikte varoluş, girdi türüne göre değişiklik gösterir.

- Makinelerin varlığı, *beklemedeyken* çalışmak için gereklidir. Öte yandan makinenin, software yardımıyla yapılan bir işlemle etkinleştirilmesi gereklidir.
- *Software*'in (yazılımın) varlığı, üretimle ilgili bütün işlemleri gerçekleştirmek için gerekli ve yeterli koşuldur, ancak makinenin yapısıyla ilgili software sayısı, tıpkı sayısal verileri işlemeyi sağlayan uygulamalarda olduğu gibi, sınırlı değildir ve işlem sırasında değişebilir.
- *Wetware* (beyin) faaliyeti bütün üretim dönemi boyunca gerçekten var olmalıdır. Onu tanımlamak için kullanılan terim dikkattir; Smithçi ekonomi açısından dikkat, gayri maddi emek etkinliğinin anahtarıdır; bilgi yaratma ya da üretme açısından bu dikkat ölçütü yanıltıcıdır. Aslında, beyin zarı düzeyindeki sinir bağlantılarının etkinleştirilmesinden söz etmek gerekir, çünkü yeni ortaklıkların üretimi sadece bilinçli gerilimin azaltılmasıyla gerçekleşebilir.
- Beyinsel dikkatin uygulanması için gerekli olan bilişsel kaynağın (*netware*) etkinliği her an kullanılabilir ya da etkinleştirilebilir, yani sanal olarak mevcut olmalıdır. Bu sanal bellek önceki üç bileşen olmadan mümkün değildir.

Bu dörtlü model, girdi/çıktı modelini de tartışmaya açar. Bir üretim kombinasyonunun etkinliğini belirlemek için iki koşul gereklidir: 1. Girdilerin türdeşliği. Maddi üretim girdileri açısından sorun hemen çözülür; emeğin türdeş (basit) ya da ölçülebilir olduğu varsayılır (nitelikli emek niteliksiz emek çokluğudur). 2. İkinci koşul, üretim için gerekli ve yeterli girdi miktarının belirlenmiş olması ve bu miktarın işlem sırasında değişmemesidir.

İlk bakışta, optimize edici modelde Tablo 3'deki ikinci sütunda pek bir şey kalmıyor. Acaba bu, üretim modelinin artan karmaşıklığının bizim üretim blokunu göstermemizi engellediği anlamına mı geliyor? Biz öyle düşünmüyoruz. Tablo 4, meta türlerinin yapısını, onların üretimine katkı sağlayan ana girdi kısmına göre sınıflamayı amaçlıyor. Aynı zamanda, onların değerinin kökenini ve aynı şekilde, azalan gelir yasasıyla bağlantılı olarak, o girdilerin her birinin değişik durumlarını açıklayan bir pozitif dışsallık türünü onunla uyuşturmayı da amaçlıyor. Bizim görüşümüze göre, sadece (makineleri ve canlı emeğin canlı mekaniklikten gelen, yani kullanılan kısmını aynı anda içinde bulunduran) fiziki sermaye azalan gelire tabi tutulur.

Tablo 4'te, kaynağını üretim kârlarından alma gereği bile duymaksızın gelir kaynağı olabilmesi anlamında rantlardaki çıktı ya da *yazılım*da somutlaşmış olan insan sermayesi sınıflandırılmıştır. Onların azalan ölçek gelirlerine sahip oldukları varsayımında bulunmak mümkün müdür? Biz, onların kullanıcılarının beyin faaliyeti tarafından sahiplenilmesine bağlı yenilikçi bir kullanımın yokluğunda sürekli gelir varsayımından yanayız. Bir şey kesindir: Teknik gelişme efsanesinde iddia edilenin aksine, enformasyon artan gelirlerin kökenindeki etmen değildir, aslında canlı emeğin, yansız enformasyon için artı değer ve anlam üreten canlı emek olarak uygulanması söz konusudur.

Egemen bir bilişsel ekonomi içerisinde, kârı kaplayan biçim pozitif durum, öğrenme ve ağ dışsallıklarıdır, oysa şirkette hesaplanabilir kâr olarak sunulan şey ülkesel bir rant olup şirket içerisinde ve onun dışında üretim dünyasındaki dışsallıkların sahiplenilmesine karşılık gelir.

Dört girdi türünün indirgenemezliği, a. üretilen dışsallıkların önemini, b. piyasaya devredilen rolü açıklar. Piyasanın iyi bilinen bir düzenleyici işlevi vardır, ancak öncekilere ek ve bu dışsallıkları lokalize etmekten ibaret olan bir başka işlevi daha vardır. Söz konusu dışsallıkların haritasının çıkarılması, ekonomik hesaplama-

da onları içten kaynaklılaştırma konusundaki bütün girişimlerin başlangıcı olan bir işlemdir. Pozitif dışsallıklar teknik gelişmenin Schumpeterci rant fikrinin temelidir. Değer yaratımının gittikçe artan dışsallıkları birleştiren meta-bilgilere dayandığı bilişsel kapitalizmde, buluşların patentlenebilirliği, artık buluş fonları, ekonomik alanın dışında ve dolayısıyla pozitif dışsallıkları yaratan bilgiler ve endüstriyel inovasyon arasındaki ayrım temelinde yapılamaz. Temel araştırma ile uygulanan araştırma arasındaki sınır ortadan kalkar.

Bilişsel ekonomide üretim zincirlerinin dönüşümü

Maddi üretim ekonomisinde şirket, üretim sürecinin aşamalarını *oluşturma* ya da piyasadan geçerek *sipariş etme* seçimiyle karşı karşıya kalır. Bilişsel ekonomide, bütün döngü boyunca bir ikiye bölünme vardır. Üretim zincirinin her bir aşamasına, ilgili enformasyonun daha hızlı bir tanımı, neredeyse anlık bir tepki (bizim, Sentier'in kısa döngüsü münasebetiyle belirlediğimiz şey, krş. Lazzarato, Moulier Boutang, Negri ve Santilli 1993) anlamında, ticari işlem maliyetlerini düşüren tam ve gerçek bir üretim üst düzeyi olarak tanımlanan bir karşı üretken tüketim zincirini katmak gerekir. Bu mekanizma sadece piyasa ilişkilerinde değil, ama bütün bir mübadele ya da, örneğin, ticari olmayan mal tüketimi ilişkilerinde işler.

Dört girdi türü olan bir üretim matrisi:

4 çıktı türünün her biri kendi sırasında dört sütun ve dört çizgiye bölündüğü için, 4 girdi tipi olan HW (*hardware*), SW (*software*), WW (*wetware*) ve NW (*netware*)'den başlayarak oluşturulan kuramsal bir girdi-çıktı matrisi öngörülebilir. Hepsi 16 sütun ve 16 satırlı bir tablo oluşturur. Deneysel olmayan bir matris söz konusudur, çünkü reel üretimin gösterilmesi, doğal olarak piyasada alınıp satılmayan dışsallıkların hesaba katılmasını gerektirir ve bilişsel ekonominin toplam *hardware*'i değerlendirilebilirse, *wetware* ile *netware*'in değerlendirilmesi kaçınılmaz olarak farazi olur. Ancak

yeni bir muhasebe sistemi sayesinde yaklaşık bir değer verilebilir. Eğer *wetware* dikkate dönüştürülebilirse, *wetware* tarafından yaratılan değer, Leibenstein'ın (1966) *X etkisi* ile aynı düzende olacaktır.

İşbölümü ve üretim türleri

Bilişsel kapitalizm ekonomisinde işbölümü, Fordist türde ya da daha genel olarak endüstriyel türde bir ekonomide oynadığı rolü oynamaz. Neoklasik analizde emeğin homojenliği, onun klasik ve Marksist analizdeki basit niteliği sadece, birinci durumda dengeyi, ötekinde de bir değer ölçüsünü tanımlamak için gerekli koşulları oluşturmaz. Daha köklü olarak, bu özellikler işbölümü kavramı ile azalan gelirler yasasını düzenlemeye yarar.

Ölçek ekonomileri bir yandan, artan maliyetler ise öte yandan sadece bu bağlamda iş görürler. Eğer emek homojen ya da basit değilse, görevlerde uzmanlaşması, Adam Smith'in onlara yüklediği anlamda, artık mümkün değildir.

Basit emek kullanımına yönelmeyi ve sonra onu tekrar azaltmayı sağlayan teknik inovasyon, (piyasasının büyüklüğüne bağlı olarak) gerçekleştirilen işlem sayısından kaynaklanmaz. Bu son nokta gerçekten örgütlenme sorunları ve ticari işlem maliyetlerine yol açar, ama Smith bu konulardaki düşüncesini açıklamaz. İnovasyon, aylaklık yapmak ve oyun oynamak için işinden kurtulan bir çocuğun buluşundan doğar: "İlk ateş tulumbalarında pistonun iniş çıkışlarına göre kazanla silindir arasındaki bağlantıyı açıp kapamak için sürekli olarak bir erkek çocuk çalıştırılırdı. Bu çocuklardan arkadaşlarıyla oynamayı seven bir, bu bağlantıyı açan kapakçığa bir ip takıp bu ipi makinenin bir başka yanına bağladığında, kendisinin başında beklemesine gerek kalmadan kapakçığın açılıp kapandığını ve böylece arkadaşlarıyla oynamak için serbest kalabildiğini fark etmişti" (Smith 1776, Fr. çev. 1991, s. 76-77). Canlı emek, *karşı planlama*, sözsüz bilgi olmadan buluş olmaz ve ticari işlem maliyetleri büyüklükle azalmaz, daha ziyade artar. Ürünün türdeşleşmesini (standartlaşmasını) sağlayan

büyüklük, çalışma ilişkilerinin kontrolü ve yönetiminde yeni sorunlarla karşılaşır, ayrıca işçi direnişini körükler, o da özerklik alanlarını kazanmak ya da yeniden kazanmak için yeni verimlilik yolları bulur. Nitekim bilgi, dinamik süreç olarak işbölümünde önemli bir rol oynar; yani onda önceden vardır, mekanik olarak ondan doğmaz.

Şimdi kurallı ücret ilişkisinin ondan nasıl dönüşmüş olarak çıktığını inceleyelim.

III. Bilişsel kapitalizmde ücret kodlamasının değişimi

Para/emek mübadelesi tarihsel olarak değişik biçimler almıştır:

- sabit bir fiyat ya da birim zaman (saat, gün, ay, yıl) üzerinden elde edilen emek ücreti olarak küçük birikimler;
- emek gücünün karşılığı, üretim faaliyetinde harcanan bedensel enerji potansiyelinin yerine konulması olarak ücret;
- bireysel marjinal üretkenliğin karşılığı olarak ücret;
- şirketteki ya da kolektif elbirliğinin toplumsal kurallarıyla belirlenen karşılık olarak ücret;
- düzenli faaliyetin garantisi olarak ücretlinin gelir ve statüsü.

Yukarıda incelediğimiz bütün şeylerin sonucunda hangi gelişme öngörülebilir?

Özgür ücretlinin biçimsel yapısı ürünün karşılığını, ama aynı zamanda emek gücünün de karşılığını aşar. Emeğin bireysel üretkenliğini belirlemenin olanaksızlığı, modern ücret yapısında zaten vardır (ekonominin toplam üretkenliğine endekslenmiştir). Daha köklü biçimde söyleyecek olursak, öteki sektörlerden, ama daha çok da kamu sektöründen bağımsız olarak sektörel üretkenlik ilkesi neye yarar?

Sosyal hak olarak kabul edilmesiyle birlikte, ücretli ve kamusal güç veya sosyal partnerler tarafından yeniden tahsis edilen gelir statüsü, tam maaş (faaliyetin toplumsal ve kolektif ücreti)

olarak değerlendirilmelidir. Yeni ücret biçimi sadece, sermayeden soyutlanmış üretim etmeni olarak emeğin değil, aynı zamanda bütün mal ve hizmet girdilerini oluşturan *dört bileşenin, hardware, software, wetware ve netware*'in de karşılığıdır. Farklı girdi türlerinin karşılığı ile ilgili bir mantık tablosu çizilebilir (Tablo 5).

Bitirirken bizim daha önce, özgür olmayan ücretli emeğin özgür ücretli emeğe dönüşmesiyle ilgili analizimizde ortaya koyduğumuz bir dizi sorunu dile getirelim (Moulier Boutang 1998). Ücretlendirme formülü büyük ölçüde kapitalizm tarihinin akışına, yani

a) bağımlı para/faaliyet işleminde kullanılan kaynakların doğasına;

b) bağımlı para/faaliyet işlemine dâhil ve kabul edilen kaynakların doğasına;

c) a ve b'nin belirlenme süreçlerinde oluşturulan pazarlık ya da yönetim kurallarına bağlıdır.

Dayatılan yöntemlerin (sözleşmeler, örgütlenme yapıları, mülkiyet hakları) öncelikle kaynakların özgüllüğü; ikinci olarak ajanların yöntemsel ve sınırlı rasyonelliği; üçüncü olarak ise onların *ex-post* (sonradan) fırsatçılığının zorlamaları altında, üretim girdilerinin eşgüdüm ve işlem maliyetlerini en aza indiren yöntemler olduğunu düşünüyoruz. Bizim dört girdi türümüz olan *hardware, software, netware ve netware*'i yeniden ele alıyor ve bunları sözleşme türleri, bağımlı para/faaliyet mübadelesi statüleri ile kesiştiriyoruz (Tablo 6).

Gelecekteki kapitalizmde, bir bireyin toplam geliri, bağımlı para/emek işleminde varolan bu kaynakların sayısı ile onların karşılıklı dengesinin işlevi olacaktır. Belki de, bir yandan üçüncü sektörün ödeme biçimleri, öte yandan, sadece bireysel üretkenlikten değil, aynı zamanda istihdamdan da bağımsız bir yaşam gelirinin artık öne çıkan kazanımları ile zaten üretilmekte olan şey-

dir. Onun evrenselliği, onun ücret karşılığı çalışmayla bağlantılı olarak koşullandırılamazlığı yine onun zenginlik üretimiyle olan bağında bir zayıflık oluşturmaz, ama ağ boyutu ile canlı ve yaratıcı faaliyetin artık egemen olan rolünün kabul edilmesini sağlar.

Ek

TABLO 3
GİRDİ/ÇIKTI ÜRETİM MODELİNİN DEĞİŞTİRİLMESİ

MADDİ META ÜRETİMİNDE GİRDİ/ÇIKTI MODELİ	META-BİLGİ ÜRETİM MODELİ
Enerji tüketiminden yola çıkarak maddenin değişimi (antropik evren)	İlişkiler, simgelerin manipülasyonu, dilsel model ve enformasyon birlikteliği
Sonlu ve sınırlı sayıda girdiler (kıt ve pahalı) Kıtlık dünyası Araç ekonomisi ilkesi ve tek çözüm araştırması (iyileştirme ve denge)	Sonsuz sayıda sınırlanabilir girdiler Bolluk ve aşırılık dünyası Karmaşıklığın, çeşitliliğin korunması (karmaşık bir sistemin dinamik gelişme niteliği) Yaratım amacıyla girdilerin israf edilmesi
Basit ve tekçi dünya, mekanik dayanışma, çizgisellik, sekansların altbölümlere ayrılması Kesin ayırt edilebilirlik dünyası: Ajanların sınırsız parçalanabilirliği Enformasyon araştırmasının sıfır maliyeti (Pozitif dışsallık olarak görülen) bilginin sıfır maliyeti Kullanım maliyeti	Karmaşık dünya, organik dayanışma ve kaos Belirsiz öngörü dünyası: Ajanların sınırlı ve yöntemsel rasyonelliği İlgili enformasyon seçiminin yüksek maliyeti Yeni bilgi üretiminin yüksek maliyeti Bilginin yeniden üretiminin sıfır maliyeti
Girdilerin homojenliği Hakim girdi türünün parasal olarak homojenleştirilmesi Parasal ilişkiler dünyası	Girdilerin heterojenliği Kamu malları ile piyasa mallarının karma yaratma mekanizmaları ile parasal olarak homojenleştirilmesi
Dışsal kaynakların hiyerarşi ya da piyasa tarafından bir araya getirilmesi Mülkiyet haklarının karşı çıkılabilirliğinden başlayarak işbölümü üstündeki güç dünyası	İçsel kaynakların ağ tarafından ortak üretimi Beyinlerin elbirliğine erişim gücünün dünyası

TABLO 4
BİLİŞSEL KAPİTALİZMDE MAL, ÜCRET, DIŞSALLIK VE GELİR TÜRLERİ

META TÜRLERİ	EGEMEN GİRDİNİN DOĞASI	GÖSTERİLME	ETMEN ÜCRETİN BİÇİMİ	EGEMEN POZİTİF DIŞSALLIKLAR	GELİRLER
Maddi metalar	Bilgisayar, *hardware*	Fiziki sermaye	Durum geliri	Bölünemezlik dışsallığı	Azalan
Enformatik metalar	Yazılım *software*	İnsan sermayesi	Ağ geliri	Öğrenme dışsallığı	Sürekli
Canlı metalar ve meta-bilgiler	Dikkat ve beyinsel faaliyet, *wetware*	Bireysel canlı emek	Durum kârı	Öğrenme dışsallığı	Sürekli ya da artan
Kolektif metalar ve meta-bilgiler	Ağ, *netware*	Bilişsel ve elbirliğine dayalı bölünme, kolektif canlı emek	Ağ kârı	Ağ dışsallığı	Artan

TABLO 5
ENDÜSTRİYEL EKONOMİLER İLE BİLİŞSEL EKONOMİLERDEKİ MAL VE HİZMETLERİN DÖRT BİLEŞENİNİN ÜCRET VE GELİRİ

GELİR TÜRÜ GİRDİ TÜRÜ	MADDİ ÜRETİM EKONOMİSİ	BİLİŞSEL GAYRİ MADDİ ÜRETİM EKONOMİSİ
Hardware canlı emek sayesinde sabit sermaye üretimi	Üründe ya da marjinal verimlilikte bireysel ücret	Elbirliği ücreti ve sabit sermayenin korunması
Software canlı emek sayesinde ölü emek ve sabit sermaye üretimi	Emek gücünü yeniden üretme ücreti (emek gelirleri + transfer)	Ölü emeğin korunması (enformasyon)
Wetware canlı emek sayesinde canlı emek üretimi	Teknik gelişme geliri Patentler ve telif hakları	İnsanın ve öğrenme inovasyonunun ücretlendirilmesi ya da finansmanı
Netware sabit sermaye, ölü emek ve canlı emek sayesinde canlı elbirliği üretimi	Örgütlenme işlemleri maliyetinin subvansiyonlarla finansmanı	Küresel HW, SW, WW eşgüdümü ve etkileşiminin ücretlendirilmesi ya da finansmanı
Sentezci formül	Kolektif ve istihdama bağlı statü ile düzenlenen ücretli emek	Bir statüyle düzenlenen ve bir ülkeye aidiyete bağlı gelir

TABLO 6
EGEMEN GİRDİ TÜRÜNE VE TİCARİ İŞLEM DEĞİŞKENLERİNE BAĞLI OLARAK BİLİŞSEL KAPİTALİZMDEKİ ÜCRET BİLEŞENLERİ

	KAYNAKLARIN ÖZGÜLLÜĞÜ	SINIRLI RASYONALİTE: SÖZLEŞME TÜRÜ	AJANLARIN EX-POST (SONRADAN) FIRSATÇILIĞI: TEŞVİĞİN HEDEFİ VE ÜCRETLENDİRME BİÇİMLERİ	ZAMANSALLIK
HW	Aşınma, antropi, varlık, süreklilik	CDD, FPE, İş sözleşmesi	Çıktının azamileştirilmesi, işletme gelirleri, ücret	Yönetme hedefi altında üretim zamanları, verilen zaman
SW	Evrensellik, istikrarsızlık, alt sınıfa düşürme	Ticari sözleşme, piyasa	Eşitleme, üretim primi	Performans zamanı, gizli yapılanma zamanı
WW	Tekillik, bağlamlaştırma, kullanılabilirlik, düzensizlik	bağımsız çalışma, tamamlanmamış sözleşme, yönetim	Sözsüz bilgilerin ortaya çıkması ve bilgi üretimi, proje ücreti, gelirin varlıklaştırılması	Yaşam zamanı, katılım zamanı (genel tutkular ve artık sadece emek zamanı değil)
NW	Etkileşim	Özel olmayan sözleşme	Ticari işlemlerin yoğunlaşması, ağ ekonomilerinin ele geçirilmesi	Virtüel zaman

Karşılıklı Adaletten Bölüştürücü Adalete: Yurttaşlık Geliri

René Passet

Burada bir "yurttaşlık geliri" ihtiyacının aşamalı olarak öne çıkmasını duyurur gibi görünen gelişmeler, onun gerçekten uygulanabilirliğiyle ilgili, üstelik çeşitli yazılarımda da (Passet 2000) gösterdiğimi sandığım sorunu ortaya koyarken, bu gelirin alabileceği biçimlerin ayrıntısına girmeden ele alınacaktır. Geleneksel olarak gelirin, bir failin milli hâsılanın oluşumuna katkısının karşılığını temsil ettiği düşünülür. Bu da bir üretim hizmeti ile onun sonucu arasında doğrudan açık bir bağın kurulmasını öngörür. Şimdi, gittikçe daha çok olmak üzere, üretim kolektif bir olaya dönüşür, etmenlerin, bölüşümün dayandığı özgül üretim kuralı bütün anlamını kaybeder ve bir üretim hizmeti sağlama ile bir ücret alma arasında gerçekleşmemiş bağlantı keskinleşir.

Çağımızı altüst eden gayri maddi dönüşüm araçları, enformasyon teknolojileri, bütün topluma yayılan ağ tarzı örgütlenmenin aynı anda hem nedeni hem de sonucudurlar. Manuel Castells'in altını çizdiği gibi, onlar "insani faaliyetin bütün alanlarında iş görür ve o faaliyetlerin öğeleri ve failleri arasın-

da olduğu kadar, çeşitli alanlar arasında da sayısız bağlantılar belirlemeye izin verirler" (Castells 2002). Mikro-işlemci ve mikro-bilişim çağında ağlar "toplumlarımızın yeni toplumsal morfolojisini oluştururlar ve ağa dâhil etme mantığının yayılması üretim, deneyim, güç ve kültür süreçlerini geniş ölçüde belirler."

Karşılıklı bağımlılık kurala dönüşür. Ekonominin bir noktasında olan hiçbir şey bütünden bağımsız olarak açıklanamaz.

Kendi içinde değerlendirildiği zaman modern şirket, bizim onu anladığımız biçimiyle, altmışlı yıllarda enformatikleşme süreçlerinin başlamasıyla şekillenmeye başlar ve "geniş entegre bir sisteme dönüşür [...], imalat ve yönetim devreleri içinde tekbiçimli bir hammaddenin, yani enformasyonun dolaştığı tek bir döngü oluştururlar. Bütünüyle kapsamlı bir geribildirim zincirine dönüşen şirkette, ilk enformasyon yürütme sürecini belirler ve onun ölçüsü ilk uyarı ile bir karşılaştırma yapmaya izin verir ve bir genişletme sürecinden yürütme organlarına aktarıldığında, yeni bir dürtüye yer veren bir farkı apaçık ortaya koyar" (Passet 1963).

Araştırma, piyasa değerlendirmesi, eğitim, örgütlenme, altyapıların ve üretim zincirlerinin kullanılmasıyla ilgili ilk maliyetler önemlidir. Philippe Lorino (1989), temel maliyetlerin üretim sürecinde aşağıdan yukarıya belirlenir:

> Ürünün bütün yaşam döngüsü boyunca (ilk çalışmalardan başlayıp pazardan çekilmeye kadar) karşılanan toplam harcamaların % 70'inden % 90'ına kadarı, her ne kadar sonraki aşamalarda gerçekten harcanmasalar da, daha tasarlama aşamasının bitiminden itibaren belirlenir.

Bu nedenle, artık üreten etmen kombinasyonlarından değil, bütün etmenlerin, birine ya da ötekine özgü katkı ayırt edilmeksizin, birbirine karıştığı entegre sistemlerden bahsedilir. Ayrıca, bir üretim artışı ya da başka etmenin, ek birim ar-

tışıyla değil, daha basit olarak bütünün gidişini hızlandırarak elde edilir:

> Robotlaştırılmış (ya da otomatikleştirilmiş) bir sistemle belli bir üretim düzeyinden daha yüksek birine geçmek aslında tesis kalitesine bağlıdır [...], tesis yönetmeliği günde 40 tondan 80 tona geçmek için daha yoğun bir çalışmaya ihtiyaç duymaz (Benjamin Coriat, Jacques Robin'den alıntı, Changer d'ère, Le Seuil, Paris 1989).

Üretilen ek birimin maliyeti pratikte hiçtir. Örneğin, bir yazılım üretiminde maliyeti yüksek olan, ilk birimin tasarlanması ve projelendirilmesidir, sonrakilerin maliyet fiyatı disket fiyatını biraz geçer.

Bunun sonucu olarak:

- Bir etmenin özgül üretkenlik ilkesi anlamını kaybeder; bütün ekonomik hesabın dayandığı önemsiz kazanç ve önemsiz maliyetin artık bir anlamı kalmaz; bu, zorunlu olarak, onların, kuramın serbest piyasa sisteminin üstünlüğünü dayandırdığı optimizasyonu belirleyen kendiliğinden denkleştirilmeleri için de geçerlidir;
- Maliyetlerin % 80'inden % 90'ına kadarı yukarıda belirlendiğine göre, şirket pratikte sürekli küresel maliyetlerle, yani azalan birim maliyetleriyle çalışır; "U biçimli" eğrinin azami noktası kaybolmuştur; üretimin ondan başlayarak kârlı olmaya başladığı "ölü nokta" hissedilir biçimde "sağa doğru", yani büyük miktarlara doğru "kaymış" bulunur.

Şirketin performansını açıklayıcı etmenler artık sadece kendinde değil, ama onun bir çevreyle ilişkisinde bulunurlar. Silikon Vadisi'ndeki bir şirketin verimliliği "yüksek teknoloji" faaliyetinin muazzam yoğunlaşmasından (Hewlett Packard, Intel, 3M...), Stanford Üniversitesi'nin varlığından, muazzam bir fikir dolaşımından, projeler ve onları yapan kişilerden ay-

rılamaz. Şirketin coğrafi lokalizasyonu konuksever ortamın kalitesine, yani doğal ortam, ekonomik ve toplumsal altyapılara (habitat, toplumsal doku, okullaşma olanağı, bir üniversite, araştırma laboratuarları, kültür ve eğlence faaliyetleri, coğrafi bağlar vb) göre kararlaştırılır. Tesis edilen ve yakınlık avantajı sağlayan faaliyetler diğer faaliyetleri çağırır; coğrafi yoğunlaşma (eğer hepsi aynı yerlerde yoğunlaşmazlarsa, her şirketin "ağda" yoğunlaşmamasıyla uyuşabilen) başka bir coğrafi yoğunlaşmayı çağırır. Uluslararası alanda verimlilik, yatırımların, kuramın istediği gibi, emek maliyetinin düşük olduğu bölgelere doğru değil de, gezegenin en zengin bölgelerine doğru yöneldiği bütün bir sistemin verimliliği olduğu için öyledir.

Daha sıradan biçimde söyleyecek olursak, yolları dolduran kamyon seli bizi, şirketlerin stok yönetim maliyetini düşürmelerini sağlayan gergin akışlar tekniğine *–tam zamanlı* üretime- götürür. Onları depoda tutmak yerine, parçalarının ve hammaddelerinin sürekli teslimatını yaparak, şirketler maliyetlerini, hava kirliliği ve altyapıların geriletilmesi olarak topluma aktarırlar. Maliyetlerini, ama aynı zamanda performanslarını da toplumsallaştırırlar, çünkü bu o zaman tedarikçilerin kalitesine ve dakikliğine, taşımacıların düzenliliğine, dolayısıyla, bunun sonucu olarak, iletişim ağının gelişmesine ve bakımına, yani bu bakımla görevli yönetimin kalitesine, taşımacılık ve ülkedeki yönetim politikasına vb. bütün bu şirket dışındaki ilişki etmenlerine bağlıdır.

Tam zamanlı üretimin ötesindeki bulgular genelleştirilebilir.

> Artık verimlilik daha çok üretim sürecine müdahale eden aktörler arasındaki arayüzlerin kalitesine bağlıdır (Veltz 2000 b).

OECD de olayı şunu vurgular:

> Ekonomilerde teknolojinin önemi ne kadar büyük olursa, şirketlerin de genel olarak teknolojik inovasyona uygun bir

> "çevre"ye o kadar güvenebilmeleri gerekir [...], teknolojiye bağlı karşılaştırmalı avantajlar sadece şirketin içinde değil, aynı zamanda şirketin dışındaki etmenlerin son derece güçlü kollarıdır (Kurth 1992).

Enformasyon çağının üretim sisteminde büyük bir rol oynayan düşünsel yatırım (Epingard 1999), geçmiş ve şimdiki kuşakların çabasından doğan evrensel bir mirasın meyvesidir: "Bilgi," der Louis Pasteur, "insanlığın bir mirasıdır". Bu bilgi onu otantik bir kolektif meta yapan bir özellik taşır; her bir birey başkalarını ondan yoksun bırakmadan ondan yararlanabilir ya da daha doğrusu mübadele edilerek çoğalır; iki kişi arasındaki bilgi alışverişi her birinin, başlangıçta sahip olunandan yoksun kalmadan yeni bir bilgiye sahip olmasını sağlar. Bilgi ne kadar çok dolaşırsa o kadar çok ortak mala dönüşür. Dolayısıyla gittikçe daha çok olmak üzere üretim olayı toplumsallaşır ve bütün milli hâsıla bir tür kolektif mala dönüşür. Bütün bu şeylere alt-istihdam sorunu eklenir. Sermaye artık emek kapasitelerinin bütününü üretken biçimde istihdam etmeye erişemediği için, André Gorz gelir hakkı ile istihdam arasındaki ayrılığı şöyle ortaya koyar:

> Kapitalizmin ustalıkla karıştırdığı şey yeniden ayrılabilecektir: yeterli ve istikrarlı bir gelir hakkı artık bir işle sürekli meşgul olmaya bağlı olmak zorunda kalmayacaktır; iş görme, çalışma, başkaları tarafından takdir edilme ihtiyacı, artık istenilen ve parası ödenen bir iş biçimini almak zorunda kalmayacaktır (Gorz 1996, 1997).

Bir yandan makine insanı üretim düzeninden kovar ve öte yandan, bu makineleşmeye borçlu olunan verimlilik artışları öyle bir üretim fazlası yaratır ki onlar ihraç piyasası bulamazlar. Massedilemeyecek fazla birikime imkân sağlamak için insanların işlerinden oldukları görülür. Aynı zamanda hastalar, çocuklar, yaşlılardan oluşan ve geleneksel olarak işsiz nüfusa, işinden atılan ve gittikçe artan insan kitlesi, satılmayan meta dağlarının gölgesinde, fizyolojik sefaletten ölüme terk edeme-

yeceğimiz insanlar eklenir. Makineler satın almadıkları nesneler ürettikleri için, insanların onu yapacak duruma getirilmeleri gerekir. Dolayısıyla daha şimdiden bu gelirlerin artan bir kısmı üretim çabasına herhangi bir katılımdan tamamen bağımsız olarak oluşturulmaktadır. Bu, bölüşümün dayandığı bireysel verimlilik ölçütlerini tartışmaya açmadan olamazdı. Geleneksel olarak kuram, bu alanda, Romalıların *do ut des*'inin (veresin diye veriyorum) yerini değiştiriyor ve her bir kişinin verdiği şeyin eşdeğerlisini alması gerektiğini belirten bu karşılıklı adaleti tanımlıyordu; yani çalışma söz konusu olduğunda, "altın kural – der hâlâ Samuelson... ve onunla birlikte birçok başkaları – marjinal ürünü ücretle eşitlemekten ibarettir".[1] Eğer çalışmaya hazır olan bütün işçiler iş bulamazsa bu, olsa olsa, maliyeti, verimliliğine göre çok yüksek olduğu içindir. Bu maliyet düştüğü zaman, az verimli bir dizi faaliyet yeniden verimli ve yeni istihdamlar için uygun hale gelecektir. Bu apaçıktır. Ancak bu ince ayrıntı düşünüldüğünde, daha önce de gördüğümüz gibi, büyük ölçüde entegre sistemlerde, bir etmenin verimlilik ilkesi bütünüyle anlamını kaybetmiştir. *Karşılıklı adalet* dönemi -senin ürün oluşumuna katkına karşılık senin ücretin (formülü)- sona ermiştir.

Paylaşma sorunu artık *bölüştürücü adalet* çerçevesinde ortaya konulmaktadır. Ancak aşırı liberalleşmeyi savunanlar şunu hâlâ anlamadılar:

> Bireysel faaliyetlerin sonunda ortaya çıkan şeyin mübadelesi kabul edildiği andan itibaren, bizzat onun kaynağı olan şeye, yani bireysel haklara kıymaya çalışılır [...]. Bir asalağa vermek için cesaretle çalışan bir adamdan almanın ahlaken doğru olduğunu kim savunmaya cesaret edebilir? [...]. Serbest mübadeleye dayalı bir toplumda "sahip olan kimse başkaları için daha fazla değer yaratan kimsedir." Şeylerin bu yalın yaşam düze-

1 Samuelson P. A., L'Economique, 2. cilt, Armand Collin, Paris 1964; bu tanımın, Fransız dilinde yazılmış bütün el kitaplarında olduğu gibi, eserin en son baskılarında da bulunduğunu saptadım.

nini değiştirmek istersek, "şiddete dayalı bir topluma doğru" gideriz ki bu da bizi "açıkça totalitarizme götürür" (Salin P. "Vive l'inégalité", Le Monde, 10 Temmuz 1990).

Bu nedenle tercih basittir: bir yandaher bir kişinin "başkaları için" yarattığı şeyden başka bir şey almadığı bir toplum, kuşkusuz, gelirin "cesaretle çalışan" kimsenin hak ettiği ücretinden başka bir şey olmadığı ve yoksulun zorunlu olarak "bir asalak" olduğu bir toplum ve öte yanda şiddetin tiranlığı. Buyurun seçiminizi yapın!

Dolayısıyla bir insan, Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı'nda belirtildiği üzere, ortalama bir işçi, ücretinin 13.000 katını kazandığı zaman, bunun o insanın 13.000 kez daha verimli (acaba sadece kendi işi ve kendisi için mi çalışıyor?) olduğu için böyle olduğu; spekülatif kazançların karşılıklı olarak reel zenginlik yarattıkları ve bütün yoksulların işe yaramaz, tembel iyi insanlar oldukları sonucunu çıkarmamız gerekir. Herkesin kaderinde layık olduğu şeyin bulunduğu söylemi acaba doğru değil mi? George Gilder onları şunu söylemeye yönlendirmiyor: "Yoksullar geniş ölçüde [...] biliyorlar ki, kendi durumlarını kendileri seçtiler ve kendilerinden başkasını suçlamamalıdırlar" (Gilder 1981). İyi ama hangi gezegende yaşıyor bu insanlar?

Onlar isteseler de istemeseler de, "asgari garanti gelir" ya da "yurttaşlık geliri" konusu sahneye çıkmıştır. Çelişkili biçimde – özgül biçim ve motivasyonlarla – liberal akıma yabancı değildir, yani onu ilk liberal yazarların "başlangıç geliri" ile XIX. yüzyılda, bugün de Milton Friedman'ın "negatif vergi"siyle birlikte buluruz. Nitekim farklı ifadelerle, bu fikir bütün çağlara ve bütün düşünce akımlarına aittir. Koşullarıyla ilgili olarak temelde iki sorun ortaya konulur: Bu gelir, verilmesi en muhtaçlarla sınırlı kalmalı mı yoksa kalmamalı mıdır? Yararlanıcıları tarafından (bir toplumsal faaliyet biçimiyle) bir karşı hizmet verilmesine bağlı olması gerekir mi?

En muhtaçlarla mı sınırlı kalmalı yoksa herkese mi verilmeli? Friedman sistemi, sadece en düşük gelirler yararına, onları asgari sosyal gelir düzeyine çıkarmak amacıyla bir değişken ödeme (negatif vergi) gerçekleştirmek için, gelirlerden yapılan bir kesintiden (pozitif vergi) oluşmaktadır. Aksine, Philippe Van Parijs tarafından öngörülen evrensel pay "her bir yurttaşa, kaynak kontrolü yapılmadan ya da bir istihdam isteme zorunluluğu olmadan sınırsız bir süreyle ödenen gelir" olarak tanımlanır. Teknik ayrıntılara girmeden, sadece bu ikinci kavramın, burada oluşturulmasını haklı gösteren milli hâsılanın kolektif niteliğine karşılık geldiğinin altı çizilecektir. O, ayrıca – haklı ya da haksız, ama sorun bu değil – küçük düşürücü sayılan bu gerçeklemeyi, yani öznelerin gerçek yoksulluğu hakkındaki her türlü kontrolü ortadan kaldırır. Sağlanan karşılık hakkındaki her türlü kontrolü ortadan kaldırır ve ulusun üretim çabasına herhangi bir katılımı düşürmeyi ya da sakınmayı teşvik etmez, çünkü her birinin çalışmasıyla elde edilen kazançların toplamı toptan kazanılmış olarak kalır.

Düzey sorunu olası kötü etkiler sorununa bağlıdır. Minimalistlerin olarak tanımlayabileceğimiz bir akım, tembelliğin yayılmasını teşvik etmemek için, yeterince düşük bir ödeneğin zorunluluğunu vurgular, çünkü bu durum, birilerinin toplumsal çabaya katıldığı ötekilerin garanti asgari gelirle yetindikleri bir toplumda ikici bölünmeye yol açma riski taşır. Ancak ülke çapında yapılan anketler bu korkuyu doğrular gibi görünmez. Xavier Greffe (1978, s. 173), bu anketlerden birçoğunu gözden geçirerek, "bağın pratikte hiç önemli olmadığı" sonucuna varır.

İlk zamanlarda André Gorz, yüksek ahlak gereği adına, karşılıksız bir evrensel ödenek düşüncesini reddetmiştir: "Benim hakkım, diye yazıyordu, başkalarının bana karşı görevi benim de başkalarına karşı olan görevimdir" (Gorz 1986). Dolayısıyla toplumsal bir yükümlülük üstlenmeyen biri için herhangi bir hak yoktur. O, bugün, işçilerin kendilerine önerilen

çalışma koşullarını kabul ya da reddetme özgürlüğünü korumak için, yeterli bir gelirin söz konusu olmasını güçlü ve haklı biçimde vurgulayan koşuluyla, bir evrensel gelir düşüncesine dönmüştür. Onların temel ihtiyaçlarını karşılamaya yetmeyen bir ödeneğin, onları herhangi bir koşulda bir iş bulma zorunluluğundan muaf tutmadığını vurgular. Onların yaşamsal harcamalarının bir kısmı toplum tarafından üstlenildiği için, şirketlerin düşük ücret ödemelerine olanak sağlar ki bu da onların kendi ihtiyaçlarına göre işe aldıkları ya da işten çıkardıkları geçici emek gücünün giderek esnekleştirilmesine yarar; kısacası, ödenekten yararlanan işçi değil şirket olur.

Hiç kuşkusuz bu yeterli gelir gerekliliğinde, Friedman'ın negatif vergi kavramıyla olan şu temel fark bulunmaktadır: bir yandan göz önüne alınan işçinin korunması, öte yandan üretim maliyetlerinin düşürülmesi.

Yeterli bir gelir, topluma yeni özgürlük dereceleri getirir. Herkes orada iş, eğlence, öğrenim ve toplumsal faaliyetler arasında uyum sağlanabilir reel bir seçim yapma olanağı bulur. Herkes yaşam döngüsünün planlamasını da istediği gibi yapabilir. Bir işi olanlarla onun dışında kalanlar arasındaki mevcut *ikilik* yerine, çalışmamayı seçenler, yarı zamanlı çalışanlar, tam zamanlı çalışanlar ve başka türlü faaliyet gösterenler arasında bir dereceleme yapılır. Kaba değişim çerçevesine konulduğunda, emekliliğe geçiş, kaçınılmaz olarak, komedyen Roland Magdane'nin, son kullanma tarihinin bitiminden önceki saniyenin küçücük bir anında bir reçel kavanozu içinde olabilecek şey konusunda ciddi olarak kendini sorguladığı skeçi çağrıştırır. Ama yeterli bir garanti gelirle geçiş aşamalı olarak gerçekleşir ve asla geri çevrilemez değildir.

Burada -bunu vurgulayalım- bir bölüşüm söz konusudur yeniden bölüşüm değil. Çalışmayı mekanik kölelerin gerçekleştireceği bir toplumda evrensel gelir, her bir kişinin serbestçe erişilebilir bir faaliyetten gelen bir gelirle tamamlayabileceği

temel kaynağa dönüşmüş olacaktır. Bugün haklı olarak aşağılanan belli süreli çalışma sözleşmesi, o zaman olağan koşula dönüşecek ve -işveren ya da çalışan- herkesin süreli olarak bağlanmasını sağlayacaktır. "Kölesiz Atina" demişti kısa süre önce Kimon Valaskakis[2]; bu yerinde ifade, antik büyük kent ile bağlantılı olarak saptanabilecek önemli farkı vurgular, şöyle ki; o zaman bir yurttaş azınlığı, çoğu kez varlığı unutulan bir köle çoğunluğu sayesinde gelişebilmiştir, ama bundan sonra bütün insanlar yurttaşlığa erişecek, kölelerin yerini de makineler alacaktır. Bütün bunlar, doğal olarak, ancak aşamalı biçimde gerçekleşebilecektir.

Şimdiki trajedilerle karşılaştırıldığı zaman, bu perspektifler neredeyse gülünç görünebilirler. Ama eğer aydın, kendi döneminin sorunlarından kurtulmayı bilmezse, acaba onun görevi aynı zamanda dünyayı yöneten güç odaklarındaki gelişmeleri izlemeye devam etmek değil midir?

2 Valaskakis K., "Industrial strategy and the information society", teksir edilmiş metin.

Sonsöz

Bernard Paulré

Ezelden beri filozoflar ve sosyal bilimciler gelecekteki dünyanın çerçevesini çizmeye ya da toplumların gelişme aşamalarını belirlemeye çalışmışlardır. Ekonomide bu araştırma yönelimini Karl Marx, Joseph Schumpeter, John-K. Galbraith ya da William Rostow'un da aralarında bulunduğu çok değişik düşünürlerin çalışmaları aracılığıyla yorumlayabiliriz. Çağdaş dönemde düzenleyici (Aglietta 1998, Boyer 1999) ve Marksist esinli (Dumenil ve Levy 2000) çalışmalar anımsanabilir.

Carlo Vercellone tarafından hazırlanan eser ikili bir özgürlük sunar. Birincisi, yakın zamanların ekonomi tarihiyle ilgilenmek ve çağdaş ekonomi dinamiği hakkında, gerçekleşir gibi görünen değişimler açısından, zengin ve çeşitli bir düşünce bütünlüğü sağlamaktır. İkincisi de, bu konuya özgün bir sorunsaldan, yani "işbölümündeki dönüşümlerin yapı düzenleyici rolü"nden yola çıkarak yaklaşmaktır.

İşbölümü, Adam Smith'inkinden başlayarak, önemli sayıda analizin merkezinde yer almışsa da, son on ya da yirmi yılda, özellikle ekonomistlerin dikkatini çekmiş bir konu ol-

madığını da göstermek gerekir. Eğer ilgi olmuşsa, bu daha çok Allyn Young (Young 1928) ile onun izleyenlerin (Ravix 1997, Grangeas, Lecaillon, Le Page ve Ottavj 1994) analizlerine olmuş, Smith'in özgün analizine daha az ilgi gösterilmiştir (Boyer ve Schméder 1990). Ancak yakın zamanlardaki bir doktora tezi, Stephen Marglin'in analizine ve Smith'e göre (Tinel 2000) işbölümü eleştirisine dönme fırsatı verir.

İşbölümünün, Adam Smith'e göre, bir büyüme analizi perspektifi içine yazıldığı bilinmektedir. Dolayısıyla yakın zamandaki bir araştırmanın Smith ve Young ile ilgili sorunsalları yeniden ele almasına ve onları içten kaynaklı büyüme kuramıyla birleştirmesine şaşırmamak gerekir (Ragot 2000).

Ancak bu analizlerden hiç biri, Smith'in işbölümünde, çağdaş ekonominin gelişimini ya da değişimlerini açıklamak için önemli bir öğe bulmaya çalışmaz. Şimdi, bu çalışmadaki yaklaşımı haklı göstermek için en az iki neden vardır.

Birincisi, işbölümü meselesi sayesinde gündeme gelen emek konusudur. Eğer emek ve ücretli işçi biçimleri ya da doğası hissedilir biçimde değişiyorsa -ki bu birçok analistin gözlemlediği şeydir- bütün bunların işbölümünün gelişmesinde yansımaları olmayacağını düşünmek oldukça zordur. Sonrasında Carlo Vercellone'nin *Giriş*'ini okurken, bu yaklaşımla ilgili seçimin yansız olmadığı ve bunun, işbölümü ile bilgi ekonomisi arsındaki ilişkiye ayrıcalık tanıyan özgün bir görüş ya da sorgulama gerektirdiği de görülür.

Bu eserden esinlenilen düşünceler, burada ele alınan üç büyük konudan sadece ikisi; yani işbölümü ve gelişimi ile sermayenin finansallaştırılması etrafında yapılandırılır.[1]

I. İşbölümündeki dönüşümler

Bir yandan Carlo Vercellone, öte yandan Geneviève Schméder tarafından geliştirilen analizler bu araştırma pers-

1 Bu eserin üçüncü konusu güvenceli toplumsal gelirdir.

pektifinin doğurduğu tartışmanın sınırlarının kısmen belirlenmesini sağlar.

Bir yandan, Carlo Vercellone Fordizm krizinin, bilginin ikili yükselişiyle damgalanmış, sermayenin değerlenmesinin ve finansallaşmanın "başlıca oyun"una dönüşmüş, "kapitalizmin uzun vadeli dinamiğinde tam bir altüst olma" ile çakıştığı düşüncesine dayalı bir tez ortaya atar. Şimdi bu kriz, Smithçi işbölümü tanımı ile onun etkilerinin bir tür tarihsel tamamlanması olarak değerlendirilen Taylorist modelin yeniden tartışmaya açılmasına dönüşür.

Öte yandan, Geneviève Schméder sürekliliği ve bunun sonucu olarak, Smithçi işbölümü ilkelerinin tamamlanmasında kopma olmadığını vurgular: "İşbölümüyle ilgili yakın dönem gelişmelerin büyük ölçüde, Adam Smith'ten beri işbölümüyle ilgilenen geleneğin ürettiği kavramlar aracılığıyla anlaşılabileceğini göstermeyi denedik." Ancak o, "işçilerin uzmanlaşması ile ürün çeşitliliği ve faaliyet dallarının artması arasındaki eski döngüsel ilişkiyi terse çevirerek, işçileri uzmanlaşmadan uzak tutulmasının şirketler arasında işbölümünün yayılmasına eşlik ettiğini söyleyen yeni bir işbölümü analizi ortaya"çıktığını belirtir. Bu iki pozisyon, biri kökten kopma ve Smithçi işbölümünün sona erme nedenini savunurken, öteki bu "gelenek"in etkisinde kaldığını doğruladığı için, uzlaşmaz gibi görünürler. Biri endüstri çağının sonu hakkında spekülasyon yapan, öteki bu ufka ya da bu kopmaya dahil olmayan bu iki analize bakıldığında ayrılık daha da derinleşir.

Ancak Carlo Vercellone genel ve evrensel faaliyet olarak bilgi ile uğraşırken, Geneviève Schméder yeni enformasyon ve iletişim teknolojileri ve öğrenimle uğraşır; Geneviève Schméder ücretlilere dayatılan esneklik ve geçiciliğin onların bilgi sahibi olmasını ve bilgi birikimini engellediğini ileri sürerken, Carlo Vercellone bilginin artık belli bir yurttaş sınıfının tekelinde olmadığını vurgular. Ama bu tezler yine de bana birbirinden o kadar da uzak gibi görünmüyor.

Benim arzum bu iki tez arasında hakemlik yapmak değil, daha ziyade işbölümüne dair ayrıntılı bir yaklaşım getirmeyi sağlayan bazı ek açıklama öğeleri ortaya koymaktır. Bize öyle geliyor ki, başlangıç olarak, tartışmanın iki düzeyde ele alınması gerekiyor. Başta analitik ve daha çok da mikroekonomik bir düzeyde ve sonrasında ikinci bir düzeyde, yani tarihsel dinamik ve makroekonomi düzeyinde.

Mikroekonomik düzeyde işbölümü

İşbölümü birçok boyutta incelenebilir. Aslında daha Smith'ten itibaren şirket içindeki işbölümü ve şirketler arasında oluşturulan işbölümü olarak ayrılır. Üretimdeki işbölümü de toplumsal işbölümünden ayrılır. Dikey bir işbölümü (hiyerarşi sorunu) ile yatay bir işbölümü karşılaştırılarak da bu ayrımlar tamamlanabilir. Smith'in iğne fabrikası örneğinden başlayarak sözünü ettiği işbölümü esas olarak yatay ve üretime özgüdür. Örgütlenme, yani kurumlar (bölümler, servisler ve sorumluluk düzeyleri) şirket içine dâhil edildikten sonra dikey işbölümüyle uğraşılır. Bu farklı perspektiflerdeki işbölümünün doğası ve gelişmesinin, farklı mantıklara tabi olsalar da, bağımsız olarak değerlendirilmeleri gerektiği açık seçik ortadadır.

İlk iki (bir yandan şirketler arası ya da şirket içi, öte yandan dikey yataya karşı) ölçütü kesiştirerek sonuçta dört işbölümü türü ortaya çıkaran bir analiz şemasına sahip oluruz. Ama biz, işbölümünün gerçekleşme ve gelişme biçiminin onun müdahale ettiği alana göre zorunlu olarak aynı olmadığını gözlemleyerek daha da ileri gidebiliriz. Biz, içinde işbölümü üretilen aşağıdaki beş faaliyet türüne ayrılan yeni bir ayrım getirmeyi öneriyoruz:

- temel üretim faaliyetleri (bölümlerde ya da fabrikada olan şey),
- yönetim faaliyetleri,
- üretim sürecini dönüştürme ya da tasarlama faaliyetleri,

• ürün tasarlama faaliyetleri,
• yönetim sistemi tasarlama faaliyetleri.

Hiç kuşkusuz, üretim alanında bulunan ve daha çok dikkat çeken (listenin başındaki) işbölümünün, işbölümü üretilen alanlardan birinden başka bir şey olmadığını göstermek mümkündür. İlk iki faaliyetler bütünü, dikey bir ilişki içindedir; onların ayrımı karar vermek (yönetmek ve kontrol etmek) ile uygulamak arasındaki ayrımı somutlaştırır.[2] Öteki üç faaliyet bütünü ise daha düşünsel ya da teknik faaliyetlerle ilgilidir.

Bu nedenle, bu temele dayanarak, içinde bir işbölümü görülen beş alan ayırt edilebilir. Bu farklı işbölümü kategorileri zorunlu olarak bağımsız değildir, ama aynı zamanda aynı yapıda da değildir. Nitekim bu faaliyet bütünlerinden her biri bir örgütlenmeye ve az ya da çok "itilmiş" bir işbölümüne yer verebilir. Eğer bir işbölümü ilgili faaliyetlerden daha büyük bir standartlaşmaya ya da bir uzmanlaşmaya yönelirse ona derinleşmiş işbölümü denir.

Yazarlara göre, incelenen ve ayrıcalık tanınan işbölümü farklı alanlardaki işbölümüdür. Ayrıca, değişik yaklaşımlar her zaman karşılaştırılamaz. Yer eksikliği nedeniyle burada ayrıntıya girmiyoruz. Ama sadece kimilerinin adını anmak için söyleyelim, Smith, Babbage, Marx, Taylor, Fayol, Young ya da Aoki'nin analizlerini anımsayacak olursak, hepsinin de işbölümünden, ama çok farklı perspektifler çerçevesinde ve içinde söz ettiklerini görürüz.

Bu analitik sunum, dikkati üzerine çekmek istediğimiz tezin doğruluğunu göstermek için bize zorunlu gibi geliyor; yani işbölümünden, sanki doğası küresel olarak yakalanabilecek türdeş bir olay söz konusuymuş gibi söz etmek özetleyici olur. İşbölümü karmaşık bir olaydır ve onun için belli bir genellik değerine sahip yönelimler ya da dinamikler çıkarmak zordur. Bu

2 Bu ayrım bize özet gibi görünüyor ama bununla yetineceğiz.

noktanın güçlü bir tanıtlamasını gösterme iddiasına girmeden, tam olarak, faaliyet türlerine göre, gösterilebilecek birbirinden uzak(laşan) gelişmeleri değilse bile, farkları öne çıkarmaya yönelik bazı gözlemler yoluyla onun doğruluğunu göstermeyi arzu ediyoruz. Burada iki türü değerlendireceğiz.

"Yönetim" işbölümü açısından, bildiğim kadarıyla elektronik şirketlerindeki (hızlı ve beklenmedik değişikliklerin olduğu bir ortamda) örgütlenmenin analizine adanmış ilk eser olan, Tom Burns ve G.M. Stalker'in (Burns ve Stalker 1961) eserinden başlayarak, bürokratik (ya da yazarların ifadelerine göre mekanik) yönetim biçimlerinin etkisiz kaldığı bilinmektedir. Onların "organik" yönetim biçimleriyle değiştirilmesi gerekir. Bürokrasi, başka şeylerin yanı sıra, uzmanlaşma üstüne kurulu bir işbölümüne dayanırken, organik kavram, örneğin, "bireyin karşılaştığı durumun bütün yönleriyle bağlantılı olarak karşılanan realist bir bireysel görevler kavramı" ve bir "bireylerarası etkileşim yoluyla bireysel görevlerin sürekli bir uyarlaması ve yeniden tasarlanması" vb.'ye dayanır.

Ölümünden sonra yayınlanan bir eserinde Warren Tennis, gelecekteki örgütlenmede (bugün proje bazlı yönetim adıyla kabul edilebilecek) geçici sistemlerin önemini vurgulamıştır: "Hemen değişme kapasitesine sahip ve uygulanabilir geçici sistemler olacaktır. Çözülecek sorunlardan başlamak üzere örgütlü görev güçleri, yani göreli olarak birbirlerine yabancı ve farklı yetenekleri temsil eden bireyleri kendi içlerinde birleştirecek olan birimler olacaktır" (Tennis ve Slater 1968). Kısacası, yönetimin eğilimi daha fazla esnekliğe; gelişme halinde olsa da, güçlü bir profesyonel yetenek ile karmaşık ve/veya yeni durumları karşılamaya yönelik gruplar ve eşgüdümlerdeki bir gerekliliği uzlaştırma isteğine doğru gitmektir.

Tasarlama faaliyetleriyle ilgili olarak, çok yakın zamanlarda yapılmış belli sayıda araştırma sonrasında, işbölümü ile "bilgi bölümü" adı verilebilecek şey arasındaki ayrımın vur-

gulanması ve artık önemli bir yer işgal etmesi gerektiği ileri sürülebilir. Yapılmakta olan çok sayıda araştırma, şirketlerin yaptıkları şey ile bildikleri şey arasındaki farkı şöyle ortaya koymaktadırlar: "Şirketler üretim üslerini küçültüp bilgi üslerini büyütmeye yatırım yapmaktadırlar" (Brusoni, Principe ve Pavitt 2001). Başka deyişle, bilgide uzmanlaşma artmadığı ya da tam olarak azalmasa da daha az arttığı zaman, şirketler arasındaki üretim uzmanlaşmasının arttığı düşünülebilir.

Bir farklı fikirler düzeninde ama aynı analiz alanında, bilgilerin (ya da bilişsel emeğin) bölünmesinin bir sektöre özgü bağlam öğelerinin işlevine göre değişebileceği gözlemlenebilir. Böylece, telekomünikasyondaki kısıtlamaların kaldırılması, ona eşlik eden hızlı teknik değişimle birleşince, Araştırma-Geliştirme faaliyetleri operatörlerden *ekipman üreticilerine* (krş. Fransman 2002) doğru kaydırılmış olur. Operatörlerde bir yeniden uzmanlaşmaya ve *ekipman üreticilerinin* faaliyetlerinde bir genişlemeye tanık olunmuştur. Küresel olarak, şirketler arasındaki işbölümü artmamış, ama yine de değişmiştir. Son olarak, en azından bir on yıl kadar öncesinden başlayarak, üçlü bir hareket gözlemlenmiş gibi görünmektedir:

- üretim ve yönetim için işçilerin uzmanlıktan uzaklaştırılması,
- üretim için (yapılmakta olan güçlü bir dış kaynak kullanımı yoluyla) şirketler arası uzmanlaşma,
- bilgilerin tasarlanması ve daha genel olarak da üretimi ve yönetimi için şirketler arasındaki uzmanlaşma farkının ortadan kaldırılması.

Baştaki soruna dönecek olursak; Smithçi işbölümü yaklaşımının hangi andan itibaren ilgili ve yararlı olduğu değerlendirilebilir? Eğer sadece işbölümü konusunun geçerliliğini vurgulamak için araştırma yapılıyorsa, bu herhangi bir sorun yaratmaz. Oysa işbölümünün belli bir süre ortaya çıktığı biçimin hangisi olduğuna

karar vermek söz konusu ise, üçlü bir sorun ortaya çıkar. Birincisi, tek bir işbölümü yoktur. İkincisi, aynı dönem içinde faaliyet alanı ya da sektörlere göre homojen olmayan gelişmeler olduğu içindir. Son olarak da, Smith ve çağın öteki analistlerinin vurgulamak ister göründükleri yasa (artan bir altbölümlere ayırma, yani sonraki derinleşmeler için artan bir uzmanlaşma ilkesi) genellikle ona atfedilen genellik ya da evrensellik niteliğine sahip olmadığı içindir.[3]

Makroekonomik düzeyde işbölümü

Makroekonomik düzeye geçildiği zaman ayrılık daha net gibi görünür. İşte bu düşünceyi açıklamak için; bir yandan Carlo Vercellone kapitalizm mantığında köklü bir değişiklik yapılması tezini desteklerken, öte yandan Geneviève Schméder çağdaş işbölümünde Smithçi analizden kopma ve bu kopmanın kapitalizmin gelişmesi çerçevesinde ifade edeceği şey için yeterli bir neden görmemektedir. Ancak bu iki yazar hiç kuşkusuz bilginin önemli bir etmen oluşturduğu fikrinde uyum içinde olacaklardır.

Smithçi işbölümünün aşılması, entelektüel ya da düşünsel emek denilebilecek emek biçiminin hâkimiyetine dayanır. Gerçekten de maddi emek büyük ölçüde azalmışken, gayri maddi emek artmıştır. Hatta maddi emeğin entelektüel emeğe dönüştüğünü iddia etme noktasına kadar varılabilir. Makineler bir gözetime, bir bakıma, genel bilgileri varsayan bir kullanıma, daha az sınırlı bir uzmanlaşmaya ve daha geniş bir yetkinliğe ihtiyaç duyarlar. Üstelik emek, elbirliğini sağlama ve yönetme kapasitesi uyarınca gelişir. Enformasyon yönetimi, iletişim ve karar (verme) faaliyetlerinde somutlaşır.

Kimilerinin altüst olma olarak tanımlayabileceği bu gelişme bizi bir malın enformatik ya da kültürel içeriği kavramını kullanmaya götürür.[4]

3 Burada, işbölümündeki gelişmeyi açıklama konusunda, Marx ile Proudhon arasındaki tartışmayı bir yana bırakıyoruz.

4 Sunumu ağırlaştırmamak için, bundan sonra, "enformatik" ile "bilişsel" arasında ayrım yapmayacağız.

Değeri ve kullanımının, yapısı ve maddi biçimiyle doğrudan temel ilişki içinde olmayan bir mala, gayri maddi ya da "kültürel" mal adını vermeyi uygun buluyoruz. Maddi bir mal özellikle sağlamlığı ve maddi ya da fiziksel işlevi (enerjisi) için değerli olan maldır. Faaliyet ya da maddi emek kavramı da benzer biçimde tanımlanabilir. *Kültürel* ya da entelektüel (ya da düşünsel) emek, değeri, geçmiş ile onun tamamlanması için harcanan emek ya da fiziksel enerjiyle ilişkilendirilemeyen bir emektir.

Gayri maddi bir mal, fiziksel bir biçime (örneğin bir CD) sahip olabildiği (ve sık sık olduğu) ölçüde, destek (fiziksel biçim, malın maddiliği) ile içeriği, yani malın yararlılığı ya da beklenen etkisi arasındaki ayrım konusunda ısrarlı olmaya zorlanmıştır.

Gayri maddi her malın çoğu kez fiziksel bir biçime ihtiyaç duyduğu, aynı şekilde, maddi malın, belli ölçüde, kültürel olduğu fikrine karşı çıkmıyoruz, çünkü onu kullanmak için onun kullanım biçimine, yani belli bir bilgiye ya da belli bir deneyime sahip olmak gerekir. Fiziksel biçim asla yansız (nötr) değildir. Her nesne içinde varolduğu toplumun belli bir gelişme ve örgütlenme düzeyini somutlaştırdığı ya da ifade ettiği ölçüde de kültüreldir (ör. Bertrand Gilles'in çalışmaları).

Bir malın enformatik ya da bilişsel içeriğini simgesel içeriğinden ayırt ederek biraz daha uzağa gidilebilir. Enformatik ya da bilişsel içerik bir malın tasarlanması, imal edilmesi ya da kullanılmasını belirleyen bilgiler bütününden gelir.[5] Simgesel içerik kültürel ve sanatsal ilkeleri, biçimleri, yenilikleri, zevkleri belirleme ya da onları tatmin etme eğiliminde olan gayri maddi faaliyetlerden gelir. Somut olarak, bu içerik şirket içinde kısmen tasarlama ya da *mühendislik* bölümleri tarafından değil, aynı zamanda *pazarlama* bölümleri tarafından belirlenir. Tıpkı gayri maddi bir mal içeriği gibi, maddi bir malın içeriğiyle ilgili olarak daha yeni yaptığımız ayrımları, emekle ilgili olarak da yeniden ele alabiliriz.

5 Teknoloji üretimi teknoloji kullanımından ayrılmalıdır.

Bilişsel kapitalizmin savunucuları (ör. Corsani ve başkaları 2001) tarafından geliştirilen tez, gayri maddi emeğin, her ne kadar buluş, bu bağlamda, en etkin rolü üstlense de, buluş ve taklidin eşanlı ilerlemesine sahip olan merkeziliğini belirtmekten ibarettir. Şu ya da bu biçimde "bedava ve çalışmadan" olan buluş kuramı, Gabriel Tarde'ye göre, ürettiği emeğin merkeziliğine ve salt maddi olan zenginlik kavramına karşı bir tepki gibi görünür (Lazzarato 2002). Gayri maddi emeğin merkeziliği bilim ve bilginin hareketiyle belirgin biçimde kendini gösterir ve bunun etkileri iki biçimde; sabit sermaye (makineler) biçiminde ve canlı sermaye (gayri maddi emek) biçiminde gözlemlenebilir.

Ünlü Frammento sulle macchine'ye[6] (Makineler Üzerine Fragmanlar) bakıldığında, Karl Marx da ekonomik gelişmenin bu endüstriyel aşamasını sezinlemiş gibi görünür. Batılı ülkelerin özel biçimde ulaştıkları gelişme aşamasında, bilim ve bilgi, bir sistem (Marx'ın deyişini sürdürecek olursak bir *Genel Zekâ*, yani bir kitlesel düşünsellik, bir genel beyin) oluşturabilir. Toplumsal beden, bir etkileşim biçimleri, bilgiler, modeller ve iletişimler yoluyla, bir bilginin, dolayısıyla üretim makinesini çalıştırma ve kullanma kapasitesinin güvencesi olacaktır.

Topluma, bir makineler dünyası üzerinde etkisini gösteren kocaman bir beyin olarak yaklaşmak, bütünsel bir toplumsal kavramının basit, dolayısıyla doktrinci bir bakış açısının tezahürü gibi görülebilir. Burada daha ziyade bölünmezliğin mevcudiyetine özgü, düşünsel ya da entelektüel dünyayı niteleyen ve doğuştan gelen sonuçları görmek gerekir. Bu bakış açısının doğruluğunu, Marx tarafından sağlananlara değil de, başka temellere dayanarak göstermek için, başlangıçta Norbert Wi-

6 Burada Marksist ortodoksiyle ilişkiyi ilk kez Karl Marx'ın kendisinin kopardığını söyleyenlerle yüzleşmek söz konusu olduğu kadar Marx'a saygı sunmak da söz konusudur. Makineler Üzerine Fragmanlar yorumunun zamanla ne kadar çok geliştiği ve çağdaş dönemle ilişkilendirildiğinde bunun ne kadar önemli olduğu inkar edilemez.

ener tarafından ele alınan temel olarak sibernetiğin toplumun örgütlenmesi üzerindeki etkisi konusuna geri dönmek yararlı olur. Daha kesin olarak George Simondon'un, Norbert Wiener'inkine karşıt olan ve doğal olarak kafası karışmadan, *Genel Zekâ* kavramına bağlanır gibi görünen yorumuna geri dönüyoruz. İşte onun yazdıkları:

> İnsanın yönetmesini sağlayan bazı şeyler vardır: aldığı kültür; ona anlam ve değer kazandıran bu kültürdür; her ne kadar bir insan başka insanları ve makineleri yönetse de, insanı yöneten kültürdür. Şimdi bu kültür geniş yönetilenler kitlesi tarafından özenle hazırlanmakta, böylece bir insan tarafından kullanılan iktidar tam olarak ondan gelmeyip, ama onda kristalleşmekte ve somutlaşmakta; yani iktidar, yönetilen insanlardan çıkıp oraya geri dönmektedir. Burada bir tür kendine geri dönme vardır (Simondon 1969).

Böylece analitik mikroekonomik bir işbölümü yaklaşımını daha küresel ve tarihsel bir yaklaşımdan ayıran uçurumu değerlendiriyoruz. Alanlar ve düzeylere göre farklı işbölümü tezahürleri birbirinden bağımsız değildir. Ama bu küresel bağımlılığın genel ve tarihsel anlamının sistemsel bir özelliği, yani öne çıkan bir tezahürü vardır. Kendi küreselliği içinde alınan üretim sistemi öylesine karmaşıktır ki orada bir bağlantı yoktur. Bu durum, işbölümünün çağdaş gelişimiyle ilgili olarak farklı yorumları en azından kısmen açıklığa kavuşturur.

II. Günümüz kapitalizminde finansal alan

Fordizm'in sona ermesiyle ortaya çıkan değişimler sonucunda günümüz kapitalizminin büründüğü biçimi belirleme sorunu, kapitalizmin "yeni aşama"sı ya da "yeni birikim rejimi" gibi kavramlardan yola çıkarak ele alınmaktadır.

Ancak burada pratikten ziyade teorik gibi görünen çok önemli bir sorun söz konusudur ve bunun en az iki nedeni vardır. Birincisi, bu konuyla ilgili tanıtlayıcı pek az ampirik

ölçüt mevcuttur. İkincisi, belli toplumsal bir oluşum, nadiren bir üretim biçiminin ve özel bir birikim rejiminin saf yansımasıdır. Dolayısıyla tartışma zorunlu olarak ampirik etmenlere dayanır, tıpkı yöntem konuları ve tarihsel bakış açılarına olduğu gibi. Bu, önemli bir kesim için bir ikna sorunudur.

Carlo Vercellone bilişsel kapitalizm adı verilebilecek yeni bir birikim rejiminin kabul edilmesini destekler (Corsani ve başkaları 2001). Bu kitapta François Chesnais tarafından, yetmişli yılların bitiminde meydana gelen liberalleşme ve deregülasyonlar sonrasında, ABD'de finansal ağırlıklı bir birikim rejiminin yaratıldığını öne süren alternatif bir tez sunulur. Bu tez Michel Aglietta tarafından sunulan tezden (patrimonyal kapitalizm tezi) belli noktalarda ayrılır.

İlk olarak şunu belirtelim ki bilişsel kapitalizmi savunanlar (içlerinde ayrım olmadan) ile finansal kapitalizmden yana olanlar arasında net bir buluşma noktası vardır. Bu buluşma noktası endüstriyel kapitalizmin aşılmış olduğudur. Bu tez birincilerde açık ikincilerde örtüktür. Ama bu durum, iki düşünceyi kapsamlı şekilde karşılaştırılmamıza olanak sağlamaz.

Daha çok yöntembilimsel olan iki genel ilke

Finansın ağırlığının artması karşı çıkılmaz bir olgudur. Yine de, ticari işlemler ve finansal faaliyetlerin oynadığı rol, finansallaşmış bir kapitalizmin ortaya çıktığını kabul etmeyi sağlayacak denli yeterli bir ampirik iddia değildir. Gerçekten de yeni bir birikim rejimi tezini, toplumsal oluşumu sadece bir yönüyle değil, kendi bütünlüğü içinde niteleyen bir birikim mantığı ve biçiminin egemenliğinin ifadesi olarak yorumluyoruz.

Bu demektir ki bilişsel kapitalizmin ortaya çıkışını destekleyen tez ile finansallaşmış kapitalizm ilkesini koyan tezin ampirik düzlemde karşılaştırılması oldukça zordur. Bu da sadece iki

kuramsal varsayım söz konusu olduğu ölçüde değil, ama daha çok her biri bir toplum bütünlüğü mantığını niteleme eğilimine sahip iki yorum mantığı oldukları içindir. Birbirlerini etkisizleştiremezler. Dolayısıyla dallanıp budaklanamazlar. Tersine, bilişsel kapitalizmin finansal içerimleri ile finansallaşmış kapitalizmin bilişsel (ya da üretimsel) içerimleri üstünde düşünülebilir.

Öne çıkan birikim rejiminin doğası hakkındaki düşünce bir başka zorlukla, bu yeni rejimin, bir çıkış noktası olarak değilse bile karakteristik yorumlaması olarak *yeni ekonominin* yerini belirleme zorluğuyla karşılaşır. Biz, sanki (1995 ile 2000 yılları arasında sadece ABD'yi ilgilendirmiş olan) *yeni ekonomi* bu varsayımsal rejimlerin somut değerine sahipmiş gibi, yeni birikim rejimleriyle ilgili varsayımları söz konusu etmekten kaçınmak gerektiğini düşünüyoruz. Ya da yeni ekonomi sanki o tartışmanın karşılaştırma sınırını oluşturuyormuş gibi.[7] Kuşkusuz bu dönem göz ardı edilemez ve iyi bakılırsa, onun son yıllardaki bazı yeni eğilimlerin somutlaşabildikleri biçimi açıkladığı görülür. Bu dönem aynı zamanda, belli davranışların yol açtığı aşırılıkları da açıklar. Ama yeni bir birikim rejiminin varlığı anımsandığına göre, bunun yapıcı öğeleri büyük olasılıkla 1995'ten öncedir ve 2000'den sonra da devam eder.

En iyi varsayımla, *yeni ekonomi* krizi (2000'den başlayarak) yeni birikim rejiminin ilk belirleyici krizi olarak yorumlanabilir. Ama o zaman, her durumda, sürmekte olan kriz ya da resesyonun neden bilişsel kapitalizmin (ya da finansallaşmış kapitalizmin) belirleyici özelliği olduğunu gösterecek düzeyde olmak gerekir.

Bilişsel kapitalizmin finansal boyutu

Bilişsel kapitalizmin finansal alandaki izdüşümünü yorumlamak üzere hangi belirleyici fenomenleri önerebiliriz?

7 Başka deyişle, sanki yeni ekonomi iki varsayımın karşılaştırılmasında "önemli bir deneyim" oluşturuyormuş gibi.

Bilişsel kapitalizm onu tam olarak özetlemeyen anlamlı bir yönünden, yani rekabet oyununda inovasyonun kazandığı önemden, yani inovasyondan elde edilen kârların merkezileşmesi ve ve dağıtılması ile inovasyon ritminin hızlandırılmasından yola çıkılırsa belli sayıda ilişki öngörülebilir.

Önce aşağıdaki düşünceleri ifade edelim:

- İnovasyon rekabeti, bilindiği gibi, beraberinde üretim döngüsünü kısaltmayı içerir. Bunun sonucu olarak, isteği ve olanağı olan herkes için, geçmiş inovasyonun ürünlerinden hızlı biçimde yararlanma zorunluluğu ortaya çıkar.
- Değerin kaynağı, büyüme ya da piyasaları ele geçirme stratejilerine içerilmiş yaratıcı işçilerin şirketler tarafından zapt edilmesi ve şirkete dahil edilmesi kapasitesinden gelir.
- Gerekli emek ve/veya emek zamanı artık yaratılan değeri ve ücretleri ölçmede tatmin edici ölçütler oluşturamıyorlarsa, başka ölçütler ya da göstergeler bulmak gerekir.
- İnovasyon söz konusu olduğunda, belirsizlik ve borçlanma limitleri ve başlangıçtaki tanıtım dönemi boyunca elle tutulur sonuçların olmaması yüzünden, büyüme finansmanı yüksek bir öz-finansmanı ve/veya bankalardan alınmayan finansmanları önvarsayar.
- Riskler ve verimlilik arasındaki klasik bir portföy arbitrajı, bu bağlamda, istenilen verimlilik eşiklerinde bir artışa yol açar.[8]
- Çeşitli "klasik" nedenlerle dış büyüme iç ya da "organik" büyümeden üstün tutulmaktadır. Bu nedenlere bir tane de biz ekliyoruz; Dış büyüme, "yetenekler"i ya da "potansiyeli olan" ekipleri, olabildiğince bütünleştirmenin ötesinde, teknolojik (patentler, araştırma ofisleri, tesisler) ya da ticari kaynakların kontrolünü ele almanın en doğrudan ve en hızlı aracıdır.
- İnovasyon büyük şirket gruplarına özgü değildir. Küçük işletmeler ya da doğmakta olan yenilikçi işletmeler de inovasyon

8 İyi bilinen emeklilik fonları sorununa geri dönmüyoruz.

bağlamında önemli bir yer edinmiştir ve aslında bu küçük işletmelerin iş kadrosu yaratılmasında göz ardı edilemeyecek bir katkısı vardır.
- İnovasyonun kullanım sürelerinin kısalması ve hızlı teknolojik gelişme, kaynakların ve büyük şirket grupları açısından piyasada birleşme ve satın alma hacmini besleyen ters yatırım stratejilerinin hızlı bir rotasyonunu gerektirir.

Mantıksal olarak içinde bulunduğumuz çerçeveden çıkardığımız bu çeşitli davranış biçimleri, son beş ya da on yıl içinde gözlemlenen belli olgularla ilgili bir açıklama sunarlar[9]:

- Değerlenme alanı ve belirgin biçimde şirketlerin kontrol piyasası olarak kendini kabul ettiren borsa piyasasının merkeziliği. Borsa piyasasının bu yeni merkeziliği, yaklaşık on yıldan beri, *hissedar değeri* inancı sayesinde ortaya çıkmıştır.
- Borsa piyasasının merkeziliği kendi karşıtı, yani yeni şirketlerin yükselişini desteklemeye yönelik *girişim sermayesi* ile eşanlı olarak gelişir,
- Hisse senetlerinin (tıpkı Avrupa kökenli sermaye gruplarının New York'taki kotasyona yazılmalarında olduğu gibi[10]) borsada en çok dikkat edilen etmen olan birleşme-satın alma işlemlerinde pazarlık kozu olarak gelişmesi,
- Bilindiği gibi hisse senetlerinin kârlılık payını artırmak için hisse senetlerinin geri satın alımı (*buyback*) uygulamasının gelişmesi,
- Yöneticilerin kendi şirket gruplarının hisse senetlerine sahip olmasının önemi,

9 Burada finansal alanın, bilişsel kapitalizmin öne çıkmasının belirleyici özellikleri olarak gördüğümüz gelişmeleri üzerinde ısrar ediyoruz. Bu, günümüzdeki kapitalizmin en büyük gelişmesi olarak gördüğümüz şeyin belirleyici özellikleri gibi görünmeyen öteki gelişmelerin varlığını yadsımamızı gerektirmez.

10 ADR (American Depository Receipts) yaratmak hariç, ama sonuç, burada anımsattığımız şey açısından aynıdır.

- Yöneticiler ile diğer çalışanlar arasındaki ücret farkının artması,
- "Yaratıcı" ya da "saldırgan" muhasebe uygulamasının kazandığı önem: birleşme-satın alma işlemlerindeki büyük artışla birlikte soyut ve gayri maddi öğelerin de artmasının stratejik özelliği, ekonomik performansı ölçme aracını oluşturan kriterin sınırlarını sallamasa bile sınayan "inovasyonlar" ya da uygulamalar doğurmuştur.

Başka şeylerin yanı sıra daha genel olarak, kalıcı bir inovasyon rejimi sayesinde tezahür eden bilişsel kapitalizmin gelişmesi, "zamanın hızlandırılması"nı içerir ve bu hızlanmayı şu iki olguda gözlemleriz:

- Gelirin ve kârın bölünmesi ya da ele geçirilmesinde borsanın kazandığı yer. Borsada gelir, hisse senedi opsiyonu uygulamasıyla, kârın ele geçirilmesi ise gerçekleşmesi beklenen kârlar üstündeki hakları temsil eden hisse senetleri aracılığıyla elde edilir. İnovasyonla ilişkili kârlılık belirsiz ve dolaylı olduğu zaman, hisse senedi devri, eğer tahminler tutarsa, ancak gelecekte ve efektif kârın gerçekleşmesi koşuluyla alınabilecek bir artı değeri hemen gerçekleştirmeye izin verir. Borsa şu ya da bu şekilde (artı değerin ele geçirilmesi yoluyla) kâr paylaşımını hızlandırır.
- Psikolojik ve (sözcüğün genel anlamıyla) spekülatif bileşenin yeri. Henüz kâr elde etmemiş şirketlerin değerlendirilmesi, İnternetin yükselişiyle çok sayıda polemiğin merkezinde yer almıştır. Değerlendirme temellerinin (temel ilkelerin) belirsiz ve kırılgan yapısı, belirsiz ve çok rekabetçi bir bağlamda, taklitçi davranışların rolünü ve *karşılaştırmalı değerlendirme* (benchmarking) uygulamasının belli ölçüde genişlettiği aşırı-değerlendirmenin yaygınlaşmasını güçlendirir.[11]

11 Karşılaştırmalı değerlendirme, geçerlilikleri ne olursa olsun, değerlerin otomatik yayılma sürecidir.

Bilişsel kapitalizm, doğası gereği beli bir oynaklığı ve son derece hareketli bir dolaşabilirliği içerir: bir yanda gayri maddi varlıklar, örneğin yeteneği ancak sonradan dikkat çeken insan kaynakları, öte yanda mülkiyet hakkı (hisse senetleri ve patentler). Böyle bir kapitalizmde, esneklik ve hareketlilik mantığı bütün oyuncuların davranışlarının oluşturulmasında birinci yeri işgal eder.[12] Finans piyasalarının miyopluğu doğal bir yasal boşluğa dönüşür.

Kuşkusuz bu hızlı sunumu, finansallaştırılmış kapitalizmin *bilişsel* ya da üretimsel yönlerinin benzer bir analiziyle dengelemek gerekecektir. Biz daha çok bilişsel kapitalizmin finansal alanın yapılanması ve faaliyetleri üzerinde etkisiz kalmadığını ve bilişsel kapitalizmin egemenliği tezine katılanların, merkezinde finansal alanın yer aldığı gelişmeleri bilmezden gelemeyeceğini ve gelmek istemeyeceğini göstermeyi arzu ediyorduk. Ancak finansal faaliyetlerin kazandığı önem, onlara göre, günümüzdeki kapitalizmin baskın mantığının zorunlu olarak finansal bir temelde ifade edildiğini göz önüne almak için yeterli bir neden oluşturmaz. Kapitalizmin finansallaşması, günümüz kapitalizminin doğasına uyarlanmış kuramsal ifade olarak, *finansallaştırılmış kapitalizmin* egemenliğinin kabul edilmesini içermez. Bilişsel kapitalizm kavramı, finansal kapitalizmi daha ziyade değerin asıl kaynağını oluşturuyormuş gibi görünen şeyin bir işlevi olarak niteler.

12 Kapatma mantığının egemen olduğu bir toplumda (Michel Foucault), açık kontrolün egemen olduğu bir toplumda, atölye sömürü yeri haline geldiğinde, şirket artık önemli bir yer işgal eder. Ama şirket, eksiksiz bir kontrol uygulama kapasitesine sahip değildir, çünkü kültürel bir kontrol uygulamak gerekir ve bundan da bir bütün olarak sadece toplum sorumludur (Simondon 1969).

Kaynakça

Aglietta M., *Regulation et crises du capitalisme*, Calmann Lévy, Paris, 1976; *Macroéconomie financière*, La Découverte, "Repères", Paris, 1995; "Le capitalisme de demaine", *Notes de la Fondation Saint-Simon*, no 101, Paris, 1998.

Alquati R., *Sindacato e partito*, Torino, Stampatori, 1974.

Alter N., *L'innovation ordinaire*, PUF, coll. Sociologie, Paris, 2000.

Amable B., Barré R. ve Boyer R., *Les systèmes nationaux à l'ère de la globalisation*, Economica, Paris, 1997.

Amable B. ve Guellec D., "Les théories de la croissance endogène", *Revue d'économie politique*, c. 102, no 3, 1992, s. 313-377.

Amin S., *L'Accumulation à l'échelle mondiale*, Antrophos, Paris, 1970.

Amiti M., "New trade theory and industrial location in EU: a survey of evidence", *Oxford Review of Economic Policiy*, c. 14, no 2, 1998, s. 45-53.

Appelbaum E. ve Schettkat R., "The end of Full Employment? On Economic Development in Industrial Countries", *Intereconomics* içinde, Mayıs/Haziran 1994.

Arrighi G., *Il lungo XX° secolo*, Il Saggiatore, Milano, 1996 [*Uzun Yirminci Yüzyıl*, çev. Recep Boztemur, İmge Kitabevi, 2000].

Arrow K., "The economic implications of learning by doing", *Review of Economic Studies*, c. 29, no 1, s. 155-173, 1962 a; "Economic welfare and the allocation of ressources for invention", NBER içinde, *The rate and direc-*

tion of inventive activity: economic and social factors, Princeton University Press, Princeton (NJ), 1962 b. Repris dans D.M. Lamberton (ed.), *Economics of information and knowledge*, Penguin, Modern Economics Readings, Harmondsworth, 1971.

Arrow K. ve Hahn F., *General Competitive Analysis*, Oliver and Boyd, San Fransisco, 1971.

Arthur W.B., "Competing Technologies, increasing returns and lock-in by historical events", *The Economic Journal*, c. 99, no 3, 1989, s. 116-131.

Artus P., "Les deux versions de la nouvelle économie", *Document de travail CDC*, no 53/A, Haziran 2000.

Artus P. ve Debonneuil M., "Crise, recherche de rendement et comportements financiers: l'interaction de mécanismes microéconomiques et macroéconomiques", Conseil d'analyse économique içinde, *Architecture financière internationale*, La Documentation Française, Paris, 1999.

Askenazy P. ve Pianella C., "Le paradoxe de productivité: les changements organisationelles facteurs complémentiares à l'informatisation", *Économie et Statistique*, no 339-340, 9-10, 2000.

Atkinson A.B., *Incomes and the Welfare State*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995.

Atkinson A.B. ve Morgensen G.V. (yay. haz.), *Welfare and Work Incentives. A North European Perspective*, Clarendon Press, Oxford, 1993.

Audretsch D. ve Feldman M., "R and D spillover and the geography of innovation and production", *Document du travail du Wissenschaftszentrum Berlin fur Sozialfotshung*, no FS IV 94-2, 1994.

Azais C., Corsani A., Dieuaide P. (yay.haz.), *Vers un capitalisme cognitive*, l'Harmattan, Paris, 2001.

Baily M.N. ve Solow R., "International productivity comparaisons built from the firm level", *Journal of Economic Perspectives*, c. 15, no 3, 2001, s. 151-172.

Bachet D., "Le travail en mutation. L'avenir du travail ou le travail à venir", *Axiales*, Kasım 1999.

Balligand J.P. ve de Foucauld J.B., *L'Épargne salarial au coeur du contrat social*, Başbakanlığa sunulan rapor, Ocak 2000.

Banerjee A. ve Newmann A., "Occupational Choice and the Process of Development", *Journal of Political Economy*, no 101, 1999.

Barr N., *The Economics of the Welfare State*, Stanford University Press, Stanford, 1993.

Barraux J. (yay. haz.), *Entreprise et performance globale. Outils, évaluation, pilotage*, Economica, Paris, 1997.

Barro R. ve Sala-i-Martin X., *Economic growth*, McGraw-Hill, New York, 1995.

Baudchon H., "Une troisième révolution industrielle aux États-Units?", *Lettre de l'OFCE*, no 18, Temmuz 1999.

Baudru D. ve Morin F., "Gestione istitutionelle et crise financière. Une gestion spéculative du risque", Conseil d'analyse économique içinde, *Architecture financière internationale*, 1999.

Beaud S. ve Pialoux M., *Retour sur la condition ouvrière*, Fayard, Paris, 1999.

Becker G. ve Murphy K., "The division of labor, coordination cost, and knowledge", *Quarterly Journal of Economics*, c. 107, no 4, 1992, s. 11371-1160.

Beffa J.L., Boyer R. Ve Touffut J.P., "Les relations salariales en France", *Notes de la Fondation Saint-Simon*, no 107, Haziran 1999.

Bennis W.G. ve Slater P.E., *The Temporary Society*, Harper & Row Publisher, New York, 1968.

Berardi F. (Bifo), *La fabbrica dell'infelicità. New Economy e movimento del cognitariato*, DeriveApprodi, Map dizisi, Roma, 2001.

Berland J. P., *La Guerre au vivant: OGM et mystifications scientifiques*, Agone, "Contre-feux", Marsilya, 2000; "Sciences sous enfluence: les maïs hybride et les mythes du progrès technique", Pierre Dockès (haz.), *Ordre et désordre dans l'économie-monde* içinde, PUF, "Quadrige", Paris, 2002.

Bessen J. ve Maskin E., "Sequential innovation, patents and imitation", *Document du Travail*, MIT, Department of Economics, no 00-01, 2000.

Bihr A., *La Reproduction du Capital: prolégomènes à une théorie générale du capitalisme*, Éditions Page deux, "Cahiers Libres", Lozan, 2001.

Blanchard O., *Macroeconomics*, Prentice Hall, Upper Sadle River, USA, 2000; İtal. çev., Il Mulino, Bologna, 2002.

Boltanski L. ve Chiappello E., *Le nouvelle esprit du capitalisme*, Gallimard, France, 1999.

Bosco B., "Un altro fisco è possibile", *La rivista del manifesto*, no 55, Kasım 2004.

Boyer R., "La crise actuelle, une mise en perspective historique", *Critique de l'économie politique*, no 7-8, 1979; "La crise actuelle est-elle la répétition de celle de 1929?", *Document de travail du CEPREMAP*, no 8206, Mart 1982, s. 5; *La théorie de la régulation: une analyse critique*, La Découverte, AGALMA dizisi, Paris, 1986; "Is a Finance Led Growth Regime a Viable Alternative to Fordism?", Cepremap, teksir, 1999 a.; "La politique à l'ère de la mondialisation et de la finance: le point sur quelques recherches régualtionnistes, *L'Année de la régulation*, no 3, 1999, s. 13-76; *La croissance, début de siècle*, Albin Michel, Paris, 2002.

Boyer R. ve Durand J.P., *L'Après-fordisme*, Syros/Alternatives Économiques, Paris, 1998.

Boyer R. ve Orléan A., "Les transformations des conventions salariales entre théorie et histoire: d'Henry Ford au fordisme", *Revue économique*, c. 42, no 2, Mart 1991.

Boyer R. ve Petit P., "Progrès technique, croissance, emplois", Revue Économique, no 27, ilk üç aylık dönem 1981.

Boyer R. ve Schméder G., "Division du travail, changement technique et croissance. Un retour à Adam Smith", *Revue française d'économie*, c. 5, 1990.

Bowles S., Gordon D. ve Weisskopf T., *Économie de gaspillage*, La Découverte, Paris, 1986.

Braudel F., *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIe siècle*, Armand Colin, Paris, 1979 (İtal. çev., F. Braudel, *Civiltà materiale, economia e capitalismo (secoli XV-XVII)*, Torino, Einaudi, 1977-82, 3 cilt) *[Maddi Uygarlık, 3 Cilt, Gündelik Hayatın Yapıları, Mübadele Oyunları, Dünya Zamanı*, İmge Kitabevi, 2004]; "Une rupture plus grave que celle des années trente", *L'Expansion*, Ekim 1982; *La Dynamique du capitalisme*, Arthaud, Paris, 1985.

Braverman H., *Travail et capitalisme monopolistique*, François Maspero, Paris, 1976 [*Emek ve Tekelci Sermaye*, çev. Çiğdem Çidamlı, Kalkedon, 2008].

Boukharine N., *L'imperialisme et économie mondiale. Esquisse économique*, Antrophos, Paris, 1967.

Braddock D., "Occupational employment projection to 2008", *Monthly Labor Review*, c. 122, n0 11, 1999, s. 75-77.

Brender A. ve Pisani F., *Le Nouvel Âge de l'économie américaine*, Economica, Paris, 1999.

Bresson Y., *L'Après Salariat*, Economica, Paris, 1993.

Breton Y., Broder A. ve Lutfalla M., *La Longue Stagnation en France*, Economica, Paris, 1997.

Brusoni S., Prencipe A. ve Pavitt K., "Knowledge Specialization, Organizational Coupling and the Boundaries of the Firm: Why do Firms Know More Than They Make?", *Administrative Science Quarterly*, c. 46, 2001.

Burns T.T. ve Stalker G.M., *The Management of Innovation*, Tavistok Publications, Londra, 1961.

Campanella F., "Lavoro", G. Lunghini (haz.), *Dizionario di Economia Politica*, Bollati Boringhieri, Torino, 1982.

Capdeville J., *La Modernité du Corporativisme*, Presses de la FNSP, Paris, 2000.

Castells M., *The rise of the Network Society*, Blackwell, Oxford 2000; İtal. çev., Egea, Milano, 2002 [Ağ Toplumunun Yükselişi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005] .

CEPII, *L'Ètat de l'industrie française* (2000 raporu), Çalışma, Maliye ve Sanayi Bakanlığı, 2000.

CGP, *La France dans l'économie du savoir*, La Documentation Française, Paris, 2002.

Clement D., "Du mythe de la nécessité des brevets pour susciter l'innovation", *L'Économie Politique*, no 19, s. 9-24, 2003.

Chandler A., *La Main visible des managers*, Economica, Paris, 1988.

Chesnais F., *La Mondialisation du capital*, Syros/Alternatives Économiques, Paris, 1994.

(yay. haz.), *La Mondialisation financière. Genése, coût et enjeux*, Syros/Alternatives Économiques, Paris, 1996.

Chesnais F. ve Serfati C., *Écologie et conditions physiques de la reproduction sociale*, PUF, "Actuel Marx", Paris, 2002; "L'évolution des dépenses de R&D et la gestion de l'innovation dans le régime d'accumulation a dominante financière", Michel Delapierre, Philippe Moati ve El Mouhoub (yay. haz.), *Technologie et connaissance dans la mondialisation* içinde, Economica, Paris, 2001.

Clot Y., *La fonction psychologique du travail*, PUF, Paris, 2002.

COASE R., "The nature of the firm", *Economica* içinde, 1937.

Combe E. ve Zuniga P., "Introducing patent protection in the pharmaceutical sector", miméo TEAM, Université de Paris 1, 2002.

Coriat B., *Science, technique et capital*, Le Seuil, Paris, 1976; "La théorie de la régulation: origines, spécificités, perspectives", F. Sebaï, C. Vercellone (yay. haz.), *Ecole de la régulation et critique de la raison économique* içinde, L'Harmattan, Paris, 1994; "Le nouveau régime américain de la propriété intellectuelle", *Revue d'Économie Industrielle*, no 99, s. 17-32, 2002.

Coriat B. ve Orsi F., "Droits de propriété intellectuelle, marchés financièrs et innovation: une configuration soutenable?", *La Lettre de la Régulation*, no 45, 2003.

Commissariat général du Plan, *Scénario pour une nouvelle géographie économique de l'Europe*, Economica, Paris, 1999.

Corsani A., Dieuaide P., Lazzarato M., Monnier J.M., Moulier Boutang Y., Paulré B. ve Vercellone C., *Le Capitalism cognitif comme sortie de la crise du capitalism industriel. Un programme de recherche, Forum de la régulation*'da sunulan bildiri, Paris, 11-12 Ekim 2001.

Crane D., *Invisible Collages. Diffusion of Knowledge in scientific Communities*, University of Chicago Press, Chicago, 1972.

Crochet A., "Globalisation et firmes-réseaux, le modèle americain", Marie-Claude Esposito ve Martine Azuelos (yönetiminde), *Mondialisation et*

domination économique, la dynamique anglo-saxonne içinde, Economica, Paris, 1997.

Coutrot T., *L'Enterprise néolibérale, nouvelle utopie capitaliste?*, La Decouverte, Paris, 1998; *Critique de l'organisation du travail*, La Découverte, "Rèperes", Paris, 1999; "Innovations et gestion de l'emploi", *Premières Synthèses DARES*, no 12-1, 2000.

Coutrot T. ve Husson M., *Avenue du plein emploi*, Attac/Mille et Une Nuits, Paris, 2001.

Dantas M., "Valeur-travail et valeur-information", Christian Azais, Antonella Corsani ve Patrick Dieuaide (haz.), *Vers un capitalisme cognitif* içinde, 2001.

Dardi M., (yay. haz.), *Teoria dei contratti e mercato del lavoro*, Edizioni Scientifiche Italiane, Roma, 1994.

David P. ve Foray D., "Economic Fundamentals of the knowledge society", Document de travail, Stanford University, Economics Department, no 02-003, 2002.

de Brunhoff S., *La politique monétaire. Un essai d'interprétation marxiste*, PUF, Paris, 1973.

de Brunhoff S., Garo I., Serfati C., Wagner A. ve Zalio P.P., *La Bourgeoisie: état d'une classe dminante*, Syllepse, Paris, 2001.

Delong J.B. ve Froomkin A.M., "Speculative Microeconomics for Tomorrow Economy", B. Kakin, H. Varian(edit.), *Internet Publishing and Beyond: the Economics of Digital Information and Intellectual Property* içinde, MIT Press, Cambridge, 2000.

Dezalay Y. ve Garth B., "*Le Washington Consensus*. Contribution à une sociologie de l'hégémonie du néolibéralisme", Actes de la recherche en sciences sociales, no 121-122, 1998, s. 3-22.

Dieuaide P., "Quand le capitalisme dit adieu à la valeur-travail", Jean-Claude Delaunay (yönetiminde), *Le Capitalisme contemporain. de fond*, l'Harmattan, Paris, 2001, s. 17-40.

Dieuaide P. ve Vercellone C., "Reddito minimo e reddito garantito", Andrea Fumagalli ve Maurizio Lazzarato (yay. haz.), *Disoccupazione di massa e reddito di cittadinanza* içinde, DeriveApprodi, Milano, 1999, s. 132-152.

Dieuaide P., Paulré B. ve Vercellone C., "Le capitalisme cognitif", papier présenté aux *Journées d'étude Matisse*, Université de Paris 1, Nisan 2003.

Dobb M., *Études sur le developpement du capitalisme*, Maspero, Paris, 1971 [*Kapitalizmin Gelişmi Üzerine İncelemeler*, çev. Feyzi Akar, Belge Yayınları, 2007].

Dockès P., "Les recettes fordistes et les marmites de l'histoire", *Revue économique*, no 3, Mayıs 1993; *Pouvoir et autoritè en économie*, Economica, Paris, 1999.

Dockès P. ve Rosier B., *Rythmes économiques: crises et changement social une perspective historique*, La Découverte, Economie critique dizisi, Paris, 1983.

Donzelli F., *Il concetto di equilibrio nella teoria neoclassica*, Nuova Italia Scientifica, Roma, 1986.

Dosi G., "Sources, Procedures and Microeconomic effects of innovations", *Journal of Economic Litterature*, c. 26, Eylül 1988; "The contribution of economic theory in the understanding of knowledge-based society", Ocse, *Employment and Growth in a Knowledge-based Society* içinde, Paris, 1996.

Dosi G., Freeman C., Nelson R., Silverberg G. ve Soete L., (yay. haz.), *Technical change and economic theory*, Pinter, Londra, 1988.

Dreyfus H. ve Rabinow P., (yay. haz.), *Michel Foucault: beyond Structuralism and Hermeneutics*, University of Chicago Press, Chicago, 1992.

Dumenil G. ve Lévy D., *La Dynamique du capital. Un siècle d'économie américaine*, PUF, Paris, 1996; *Au-delà du capitalisme*, PUF, Paris, 1998; "Coûts et avantages du néolibéralisme. Une analyse de classe", *Le triangel infernal. Crise, mondialisation, financiarisation* içinde, PUF, "Actuel Marx", Paris, 1999; *Crise et sortie de crise. Ordre et désordres néolibéraux*, PUF, Paris, 2000.

Durkheim E., *La divisine del lavoro sociale*. Ed. La Comunità, Milano, 1962, *De la division du travail social*, Alcan, Paris, 1895'in İtalyanca çevirisi [Toplumsal İşbölümü, çev. Özer Ozankaya, Cem Yayınları, 2006]

Le Socialisme. Sa definition, ses débuts, la doctrine Saint-simonienne, Alcan, Paris, 1928.

Elliason G., "Firms objectives, controls and organization", *Economics of Science, Technology and Innovation*, c. 8, 1996.

Epingard P., *L'investissement immatériel, coeur d'une économie fondé, e sur le savoir*, CNRS Editions, Paris, 1999.

Feldman M.P. ve Audretsch D.B., "Innovations in cities: science based diversity, specialization and localozed competition", *European Economic Review*, c. 43, no 2, s. 409-429, 1999.

Foray D., *L'Économie de la connaissance*, La Découverte, "Repères", Paris, 2000.

Foray D. ve Lundvall B.A., (yay. haz.), Employment and Growth in the Knowledge Based Economy, OECD, 1996; "Une introduction à l'économie fondée sur la connaissance", B. Guilhon ve başkaları (yön.), *Économie de la connaissance et organisation* içinde, L'Harmattan, Paris, 1997.

Foti A., *Cronocrazie*, Etas Kompass, Milano, 1998.

Foucault M., "Les mailles de pouvoir", *Dits et ecrits*, Gallimard, Paris, 1994, c. 4, s. 182-201; *La volontà di sapere*, Feltrinelli, Milano, 1975.

Fransman M., "Evolution of the Telecommunications Industry into the Internet Age", *The International Handbook on Telecommunications Economics*, Edward Elgar Pub., Londra, 2002.

Freeman C. ve Perez C., "The diffusion of technical innovations and changes of techno-economic paradigm", Document de Travail, University of Sussex, SPRU, 1986.

Freeman C. ve Soete L., *The Economics of industrial innovation*, Pinter, Londra, 1997.

Freyssinet M., *La division capitalist du travail*, Savelli, Paris, 1979.

Freyssinet J., "Les négotiations sur la flexibilité du temps de travail en Europe occidentale", *Chronique internationale de l'IRES*, no 54, Ocak 2001.

Friot B., *Et la cotisation sociale créera l'emploi*, La Dispute, Paris, 1999; *Puissance du salariat. Emploi et protection sociale à la française*, La Dispute, Paris, 1998.

Fumagalli A., *Moneta e tecnologia*, Franco Angeli, Milano, 1995; "Trasformazioni del mercato del lavoro e reddito di cittadinanza", G. Lunghini, F. Silva, R. Targetti-Lenti (yay. haz.), *Politiche pubbliche per il lavoro* içinde, IL Mulino, Bologna, 1999; *Ten Propositions on Basic Income: Basic Income in a Flexible Accumulation System*, 8. B.I.E.N. (Basic Income European Network) Kongresine sunulan bildiri, Berlin, Ekim 2000; (yay. haz.), *Finanza fai da te. Borse e risparmi nel mercato globale*, Roma, DeriveApprodi, 2001.

Fumagalli A. ve Lazzarato M., (yay. haz.), *Tute bianche. Reddito di cittadinanza e disoccupazione di massa*, DeriveApprodi, Roma, 2000.

Fumagalli A., Morini C., "La vita messa al lavoro: verso une teoria del valore-vita. Il caso del valore affetto", *Sociologia del lavoro*, c. 115, s. 94-115, 2009.

Gadrey J., *Nouvelle économie. Nouveaux mythes?*, Flammarion, "Champs", Paris, 2000.

Galbraith J.K., *La crise économique de 1929, anatomie d'une catastrophe financière*, Payot, Paris, 1981 [*Büyük Kriz 1929*, çev. Elif Nihan Akbaş, Pegasus Yayınları, 2009].

Gandon M. ve Jacquin Y., "L'effort de la recherche et de développement des principaux groupes industriels français", *Note d'information du ministre de l'Éducation et de la Recherche*, no 01-41, 2001.

Gazier B., *Tous sublimes: vers un nouveau plein emploi*, Flammarion, Essais, Paris, 2003.

Gilder G., *Richesse et pauvreté*, Albin Michel, Paris, 1981.

Gollac M. ve Volkoff S., "Citius, Altius, Fortius. L'intensification du travail", *Actes de la recherche en sciences sociales*, no 114, s. 54-671, 1996.

Gorz A., (yay. haz.), *Critique de la division du travail*, Le Seuil, Paris, 1973; "Qui ne travaille pas mangera quand même", *Futuribles*, no 101, Temmuz-Ağustos 1986; "Revenu de citoyenneté et pluralité des fins légitimes", *Transversales*, no 40, Temmuz-Ağustos 1996; *Misères du présent. Richesse du possible*, Galilée, Paris, 1997 [*Yaşadığımız Sefalet: Kurtuluş Çareleri*, çev. Nilgün Tutal, Ayrıntı Yayınları, 2001]; *L'Immateriel*, Harmattan, Paris, 2003 [*Maddesiz: Bilgi Değer ve Sermaye*, çev. Işık Ergüden, Ayrıntı Yayınları, 2011]; Gorz A., *Métamorphoses du travail, Quête du sens - Critique de la raison économique*, ed. Galilée, Paris, 1988; Gorz A., *L'immatériel : connaissance, valeur et capital*, Galilée, Paris, 2003; Gorz A., "Économie de la connaissance et exploitation des savoirs", entretien avec Moulier-Boutang Y. e Vercellone C., in *Multitudes*, c.15, s. 205-216, 2004; Gorz A., *Ecologica*, Galilée, Paris 2008.

Gould C., *Rethinking Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988.

Grangeas G., Lecaillon J.D., Le Page J.M. ve Ottavj C., "Les mécanismes de la croissance endogène chez Allyn Young", *Revue française d'économie*, c. IX, Kış 1994.

Greffe X., *L'impôt des pauvres: nouvelle stratégie de la politique sociale*, Dunod, Paris, 1978.

Grossman S. ve Hart O., "Implicit Contracts, Moral Hazard and Unemployment", *American Economic Review*, c. LXXI, s. 301-307, 1981; "An Analysis of the Principal-Agent Problem", *Econometrica*, c. LI, s. 7-45, 1983.

Guedj F. ve Vindt G., *Le Temps de travail, une histoire conflictuelle*, Syros, Paris, 1997.

Guellec D., "L'émergence d'une économie fondée sur le savoir", J.-P. Touffut (yön.), *Institutions et innovation: de la recherche aux systèmes sociaux d'innovation* içinde, Albin Michel, Paris, 2002.

Guellec D. ve Ralle P., *La nouvelle théorie de la croissance*, La Découverte, Repères dizisi, Paris, 1995.

Guerrien B., Dictionnaire d'analyse économique, La Découverte, Paris, 1996.

Guillon R., *Formation continue et mutations de l'emploi*, L'Harmattan, "Logiques sociales", Paris, 2002.

Guiol P., "La participation, le gaullisme et le RPR", *Autogestions*, no 23, 1986.

Hai Hac Tran, *Relire "Le Capital"*, Cahiers libres, Editions Page deux, Cilt I-II, Cenova, 2003.

Halary I., "Ressources immatérielles et finance de marché : le sens d'une liaison", MATISSE-ISYS, Bilişsel Kapitalizm seminerine sunulan bildiri, Nisan 2004, Paris.

Hamdouch A. ve Depre M.-H., *La nouvelle économie industrielle de la pharmacie*, Elsevier, BioCampus dizisi, Paris, 2001.

Hammer M. ve Champy J., *Re-engineering the Corporation*, Harper Collins, New York, 1993.

Hardt M. ve Negri A., *Il lavoro di Dioniso*, Manifestolibri, Roma, 1998 [*Dionysos'un Emeği*, çev. Ertuğrul Başer, İletişim Yayınları, 2003]; *Empire*, Harvard University Press, Cambridge Mass., 2000 [*İmparatorluk*, çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, 2001]; Hardt M., Negri A., *Comune. Oltre il pubblico e il privato*, Rizzoli, Milano, 2010 [*Ortak Zenginlik*, çev. Barış Yıldırım ve Efla Yıldırım, Ayrıntı Yayınları, 2011].

Henwood D., *Wall Street*, Verso Books, New York, 1997.

Herrera R. ve Vercellone C., "Transformations de la division du travail et endogénéisation du progrès technique", *Économie Appliquée*, c. 55, no 1, s. 63-78, 2002.

Hilferding R., *Le Capital financièr*, édition de Minuti, Paris, 1970 [*Finans Kapital*, çev. Yılmaz Öner, Belge Yayınları, 1995].

Hippel von E., *The Source of Innovation*, Oxford University Press, New York, 1988.

Hobson J., *Imperialism* (birinci baskı 1902), Unwin Hyman, Londra, 1988.

Howitt P., *The implications of knowledge-based growth for micro-economic policies*, University of Calgary Press, Calgary, 1996.

Husson M., *Le Grand bluff capitaliste*, La Dispute, Paris, 2001; "Convergence des modèles de régulation?", *Revue de l'IRES*, no 28, 2002, s. 63-82.

Iversen T. ve Wren A., "Equality, Employmentand Budgetary Restraint: the Trilemma of the Service Economy", *World Politics*, no 50, a.4, Temmuz 1998.

Jeffers E. ve Plihon D., "Investisseurs institutionnels et gouvernance des entreprises", *Revue d'économie financière*, no 63, 2001.

Jessop B., *The Futur of the Welfare State*, Polity, Cambridge, 2000.

Jollivet P., *De la figure de l'utilisateur comme innovateur: les systèmes de production et circulation des connaissances assitées par ordinateur*, doktora tezi, Università di Parigi I, 2001.

Johnson B., Lorenz E. ve Lundvall B.A., "Why all this fuss about codified and tacit knowledge?", Industrial and Corporate Change, c. 11, no 2, 2002, s. 245-262.

Joshua I., *La Crise de 1929 et l'émergence américaine*, PUF, "Actuel Marx", Paris, 1999.

Kaldor N., "A model of economic growth", *The Economic Journal*, c. 67, s. 591-624, 1957."Lenteur de la croissance économique du Royaume-Uni, ses causes", *Analyse et Prévision*, c. 3, 1967; *Économie et instabilité*, Economica, Paris, 1987.

Kalecki M., "Salari monetari e salari reali", De Vecchi N. (haz.), *Contro la disoccupazione* içinde, Unicoploi, Milano, 1991.

Kendrick J.W., "Total capital and economic growth", *Atlantic Economic Journal*, c. 22, no 1, s. 1-18, 1994.

Kelly K., *New Rules for he New economy*, Foruth Estate, Londra, 1998.

Keynes J.M., *Prospettive economiche per i nostri nipoti, La fine del* laissez-faire *e altri scritti economico-politici* içinde, Bollati-Boringhieri, Torino, 1991, s. 57-68; *The Collected Writings*, c. 9, s. 321-32'deki "Economic Possibilities for our Grandchildren"ın İtalyanca çevrisi. Haziran 1930'da Madrid'de verilen konferans; *The General Theory of Employment Interest and Money*, Londra, Macmillan, 1936 [*Genel Teori: İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi*, çev. Uğur Selçuk Akalın, Kalkedon, 2008]; İtal. çev., *Teoria Generale dell'occupazione, dell'interesse e della moneta,* Utet, Torino, 1971; "Note conclusive sula filosofia sociale verso la quale la teoria generale potrebbe condurre", aynı yazar, *La fine del laissez-faire e altri scritti economico-politici* içinde, Torino, Bollati-Boringhieri, 1991.

Kuhn T., *The Structure of Scientific Revolution*, Chicago University Press, Chicago, 1961 [*Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, çev. Nilüfer Kuyaş, Kırmızı Yayınları, 2014].

Kline S.J. ve Roenberg N., "An overview of innovation", R. Landau, N. Rosenberg (yay. haz.), *The positive sum strategy* içinde, National Academy Press,, Washington DC, 1986.

Kurth W., "Les Technologies et l'évolution de l'avantage comparatif", *STI revue*, OECD, Nisan 1992.

Krugman P., *Geography and trade*, MIT Press, Cambridge (Massachussets), 1991.

Lalande A., *Vocabulaire technique et critique de la philosophie*, PUF, "Quadrige", Paris, 1993.

Landes D., *Richesse et pauvreté des nations*, Albin Michel, Paris, 2000.

Lange O., "On the economic theory of socialism. Part I", *Review of Economic Studies*, c. 4, s. 53-71, 1936.

"Mr Lenner's note on social economics", *Review of Economic Studies*, c. 5, s. 143-144, 1937.

Lazonick W., *Business organization and the myth of the market economy*, Cambridge University Press, Cambridge (Massachussets), 1991.

Lazzarato M., *Lavoro immateriale. Forme di vita e produzione di soggettività*, Ombre Corte, Verona, 1997; *Puissance de l'invention: la psycologie économique de Gabriel Tarte contre l'économie politique*, PUF, Paris, 2002.

Lazzarato M., Moulier Boutang Y., Negri A. ve Santilli G., *Des entrepreneurs pas comme les autres: Benetton en Italie, le Sentier à Paris*, PubliSud, Paris, 1993.

Ledebur L. ve Barnes W., "City Distress, Metropolitan Disparities and Economic Growth", National League of Cities Researc Report, 1992.

Leibenstein H., "Allocative Efficiency versus "X-efficiency", *American Economic Review*, 56, s. 392-415, 1966.

Lenin V.I., *L'Impérialisme, stade suprême du capitalisme*, Éditions sociales, Paris, 1970 [*Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, çev. Cemal Süreyya, Sol Yayınları, 1969].

Lipietz A., "Derrière la crise: la tendance à la baisse du taux de profit", *Revue Économique*, c. 33, no 2, 1982.

Locke J., *Saggio sull'intelligenza umana*, Laterza, Bari, 1994 (özgün baskı 1690).

Longobardi S.M., *La problématique des cycles longues à la Kondratiev au prisme d'une économie fondée sur la connaissance*, Matisse Isys, Université de Paris I-Panthéon Sorbonne, 2005.

Lordon F., "Notes de lecture sur Bruno Amable, Rémi Barré et Robert Boyer, *Les Systèmes nationaux à l'ère de la globalisation*", *L'Année de la régulation*, no 1, 1997; *Fonds de Pension, piège à cons? Mirage de la démocratie actionnariale*, Raison d'Agir, Paris, 2000.

Lorino P., *L'économiste et le manageur*, La Découverte, Paris, 1989; "Être citoyen dans l'entreprise", *Manière de Voir – Le Monde Diplomatique*, no 18, Mayıs 1993 a.; "Au risque de l'éclatement social", Le Monde Diplomatique – Manière de Voir, no 18, 1993 b.

Lucas R., "On the mecanism of economic growth", *Journal of Monetary Economics*, c. 22, s. 3-42, 1988.

Lundvall B.A., *Products, Innovation and user-producer interaction*, Aalborg University Press, Aalborg, 1985.

(yay. haz.), *National systems of innovations: towards a theory of innovation and interactive learning*, Pinter, Londra, 1992.

Lunghini G., "Su un presunto cambiamento e una differenza reale nel concetto di equilibrio", *Quaderni Piacentini* içinde, no 69, 1979; "Equilibrio", G. Lunghini (haz.), *Dizionario di Economia Politica* içinde, Bollati-Boringhieri, Torino, 1993; *L'età dello spreco*, Bollati-Boringhieri, Torino 1995; "Sul futuro del capitalismo. Due tesi e una conclusione: F.Hahn, C. Napoleoni ve J.M.Keynes", B. Jossa (haz.), *Il futuro del capitalismo* içinde, Il Mulino, Bologna, 2004.

Machlup F., *The production and distribution of knowledge in the United States*, Princeton University Press, Princeton (NJ), 1962.

Malerba F., (yay. haz.), *Economia delle innovazioni*, Carocci, Torino, 2000.

Malerba F. ve Orsenigo L., "Knowledge, Innovative Activities and Industrial Evolution", *Industrial and Corporate Change*, c. XII, 2000, s. 289-314.

Mansfield E., "Patents and innovation: an empirical study", *Management Science*, c. 32, no 2, s. 173-181, 1986.

Marazzi C., *Il posto dei calzini*, Casagrande, Bellinzona, 1997 (*La place des chaussettes: le tournant linguistique de l'économie*, Eclat, Paris 1997'nin İtalyanca çevirisi); "L'ammortamento del corpo macchina", Laville JL. içinde, 2005; *Il comunismo del capitale*, Ombre Corte, Verona, 2010 [*Sermayenin Komünizmi*, çev. Durdu Kundakçı, Otonom Yayıncılık, 2014].

Marazzi C., La Rosa M., Chicchi F., (yay. haz.) *Reinventare il lavoro*, Sapere 2000, Roma.

Marcuse H., "Some Social Implications of Modern Technology", Douglas Kellner (haz.), *Technology, War and Fascism*, c. 1 içinde, Routledge, 1998.

Marglin S., "Origines et fonctions de la parcellisation des tâches", Andre Gorz (edit.), *Critique de la division du travail* içinde, Le Seuil, Paris, 1973.

Marx K., *Misère de la philosophie*, Éditions sociales, Paris, 1972 [*Felsefenin Sefaleti*, çev. Ahmet Kardam, Sol Yayınları, 1966]; *Lavoro salariato e capitale*, 1847, K. Marx – F. Engels, *Scritti del primo periodo teorico-pratico: 1843-1852*, yay. haz. E. Fiorani, Ed. Lavoro Liberato, Milano, 1975, s. 465-499 [*Ücretli Emek ve Sermaye*, çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, 2008]; *Lineamenti fondamentali della critica dell'economia politica*, 2 cilt, La nUova Italia, 1968-70, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, *1857-58*'in İtalyanca çevirisi [*Grundrisse, Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Temelleri 2*, çev. Arif Gelen, Sol Yayınları, 1999]; *Il capitale*, 3 cilt, Editori Riuniti, Roma, 1989; *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie*'nin İtalyanca çevirisi, özgün baskı 1867, 1885, 1894, 3 Bände (Dietz, Berlin 1947-49), I. Kitap (Band I, 1947), çeviri: D. Cantimori, Giriş, M. Dobbo. II. Kitap (Band II, 1948), çeviri: R. Panzieri. III. Kitap (Band II1, 1949), çeviri: M.L. Boggeri, Fr. çev., *Le Capital*, Oeuvres, Economie II, Gallimard, Le Pléiade, 1968 [*Kapital 1, 2, 3*, çev. Alaattin Bilgi, Sol Yayınları, 2011]; *Storia dell'economia politica. Teorie sul plusvalore*, 3 cilt, Editori Riuniti, Roma 1993. I. Cilt, *La teoria del plusvalore da William Petty a Adam Smith*; II. Cilt, *David Ricardo*; III: Cilt, *Da Ricardo all'economia volgare*; *Theorien über den Mehrwert. Aus dem nachgelassenen Manuskript "Zur Kritik der politischen Ökonomie" von Karl Marx, herausgegeben von Karl Kautsky. Die Anfänge der Theorie vom Mehrwert bis Adam Smith*, Dietz, Stuttgart 1905; *Theorien über den Mehrwert. Aus dem nachgelassenen Manuskript "Zur Kritik der politischen Ökonomie" von Karl Marx, herausgegeben von Karl Kautsky. II. David Ricardo*, Dietz, Stuttgart 1905; *Theorien über den Mehrwert. Aus dem nachgelassenen Manuskript "Zur Kritik der politischen Ökonomie" von Karl Marx, herausgegeben von Karl Kautsky. III. Von Ricardo zur Vulgarökonomie*, Dietz, Stuttgart, 1910'un İtalyanca

çevirisi, Fr. çev., *Théorie sur la plus-value – Livre IV du Capital*, Éditions Sociales, Paris, 1978 [*Artı Değer Teorileri 1,2*, çev. Yurdakul Fincancı, Sol Yayınları, 1998].

Marx K. ve Engels F., *L'Idéologie allemand*, Éditions Sociales, Paris, 1988 [*Alman İdeolojisi*, çev. Olcay Geridönmez ve Tonguç Ok, Evrensel Basım Yayım, 2013].

Mantoux P., *La Révolution industrielle au XVII siècle: Essais sur les commencements de la grande industrie en Angleterre*, Éditions Genin, Paris, 1959.

Maurel F. ve El Mouhoub M., "La géographie économique de la France dans l'Europe", Ekonomik Analiz Raporu *L'Etat et l'aménagement du territoire* içinde, La Documentation française, Paris, 2001.

Mayère A., "La gestion des savoirs face au nouveau modèle industriel", *Revue Française de Gestion*, no 105, s. 8-16, 1995.

Merllié D., Paoli P., *Third European Survey on Working Conditions* (2000), Luxembourg, 2001, AvrupaTopluluğu Resmi Yayınlar Bürosu, http://www.eurofound.europa.eu/pubdocs/2001/21/en/1/ef0121en.pdf.

Mazier J. ve Bertrand H., "Les deux crises des années trente et des années soixante-dix: une analys en termes de sections productives dans le cas de l'économie française", *Revue Économique*, c. 33, no 2, 1982.

Mistral J., "Régime international et trajectoires nationales", R. Boyer (yönet.), *Capitalisme fin de siècle* içinde, PUF, Paris, 1986.

Mishra R., *Globalization and the Welfare State*, Edward Elgar, Chelteman, 1999.

Moati P. ve El Mouhoub M., "Information et organisation de la production. Vers une division cognitive du travail", *Économie appliqué*, cilt 46,no 1, 1994, s. 47-73; "Compétences, spécialisation et localisation internationale", Bernard Guilhon, Pierre Huard, Magali Orilliard ve Jean-Benoit Zimmerman (yönetiminde), *Économie de la connaissance et organisation. Entreprises, territoire, réseaux* içinde, L'Harmattan, Paris, 1997.

Mottis N. ve Ponssard J.P., "L'impact des FIE [Fonds d'investissements étrangers] sur le pilotage de l'entreprise", Dominique Plihon ve Jean-Pierre Ponssard (haz.), *La Montée en puissance des fonds d'investissements: quels enjeux pour les entreprises?* İçinde, La Documentation française, Paris, 2002.

Monnier J.M. ve Vercellone C., "Travail et protection sociale à l'âge du capitalisme cognitif: la proposition du revenu social garanti", Çeşitli Yazarlar, *Défis et mutations des relations emploi-protection sociale* içinde, ed. CNRS, basılmaktadır.

Mori P.A. ve Tedeschi P., "Teoria dei contratti e mercato del lavoro", Dardi M. (haz),içinde, 2004, s. 19-63.

Mouhoud El M., *Changement technique et division international du travail*, Economica, Paris, 1992; "Délocalisation vers les pays à bas salaires et contraintes d'efficacité productive", *Monde en développement*, ISMEA-UNESCO, cilt XXIV, no 95, s. 25-35, 1996.

Moulier Boutang Y., "La revanche des externalités. Globalisation des économies, externalités, mobilité, transformation de l'économie et de l'intervention publique", *Futur antérieur*, no 39-40, Eylül 1997, s. 39-70; *De l'esclavage du salariat, économie historique du salariat bridé*, PUF, Paris, 1998; "Une mutation de l'économie politique tout court", *Multitudes*, no 4, 2001 (a).; "Richesse, propriété, liberté et revenu dans le "capitalisme cognitif", *Multitudes*, no 5, 2001 (b), s. 17-36; (yay. haz.), *L'età del capitalismo cognitivo*, Ombre Corte, Verona, 2002.

Nakamura L., "Intangibiles: what put the New in the New economy?", *Business review. Federal Reserve Bank of Philadelphia*, Temmuz-Ağustos 1999.

Napoleoni C., *Discorso sull'economia politica*, Boringhieri, Torino, 1985; *Sviluppo o liberazione? Le condizioni per dirsi comunisti*, C. Napoleoni, *Cercate ancora. Lettera sula laicità e ultimi scritti* içinde, Giriş yazısı ve haz. R. La Valle, Editori Riuniti, Roma, 1990, s. 89-98. İlk önce Il Manifesto'da çıkmıştır, 19 Mart 1989.

Negri A., "Vingt thèses sur Marx", Michel Vakaloulis ve Jean-Marie Vincent (yay. haz.), *Marx après les Marxismes* içinde, cilt 2, l'Harmattan, Paris, 1997 [*Marx Üzerine Yirmi Tez*, çev. Erol Doğan, Conatus 1, Otonom Yayıncılık, 2004]; "Valeur-travail : crise et problèmes de reconstruction dans le postmoderne", *Futur Antérieur*, sayı 10, s. 30-36, 1992; *Marx au-delà de Marx*, l'Harmattan, Paris, 1996, *Marx oltre Marx*, Feltrinelli, Milano 1977'nin Fransızca çevirisi, Antonio Negri'nin Önsözüyle yeniden basılmıştır, Manifestolibri, Roma, 1998 [*Marx Ötesi Marx*, çev. Münevver Çelik, Otonom Yayıncılık, 2006].

Negri, A. ve Vercellone, C., "Le rapport capital-travail dans le capitalisme cognitif", *Multitudes*, sayı 32, 2008.

Nelson R.R., "The simple economics of basic scientific research", *Journal of Political Economy*, c. 21, no 3, s. 269-290, 1959; *National innovation systems: a comparative analysis*, Oxford University Press, New York, 1993.

Nelson R.R. ve Winter S.G., *An Evolutionary Theory of Economic Change*, Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachussettes, 1982.

Nelson R.R. ve Romer P.M., *Sciences, economic growth and public policy*, Dale Neef, G. Anthony Siesfeld ve Jacqueline Cefola (haz.), *The economic impact of knowledge* içinde, Butterworth/Heinemann, Boston, 1998, s. 43-59.

Nikonoff J., *La comédie des fonds de pension*, Arléa, Paris, 1999.
Noble D., *Forces of production. A social history of industrial automation*, Oxford University Press, New York, 1984.
OECD, Le Nouveau visage de la mondialisation industrielle. Fusion-acquisitions et alliances stratégiques transnationales, Paris, 2001.
O'Connor J., "From Women in the Welfare State to Gendering Welfare State Regimes", Current Sociology, no 44, a.2, 1996.
Orléan F., *Le Pouvoir de la finance*, Odile Jacop, Paris, 1999; "L'individu, le marché et l'opinion: réflexions sur le capitalisme financièr", *Esprit*, Aralık 2000, s. 51-75.
Orloff A.S., "Gender and the Social Rights of Citizenship: the Comparative analysis of Gender Relations and Welfare State", *American Sociology Review*, no 58, 1993.
Orsi C.E., *La Società giusta*, Edizioni PuntoRosso, Milano, 2004.
OST, "The Dynamics of Sciences and Technology Activities in the EU Region", Projet TSER no 1093, 1998.
O'Sullivan M., "Le socialisme des fonds de pension: plus ça change... Financement des retraites et *corporate governance*", *Année de la régulation*, c. 4, 2000, s. 47-87; Contest for corporate control, corporate governance and economic performance in the United States and Germany, Oxford University Press, New York, 2000b.
Palermo C. (nam-ı diğer Carlo Vercellone), "Reddito di cittadinanza e lavoro sociale", *Riff Raff*, Mart 1994, s. 23-43.
Palermo G., *Il mito del mercato globale*, Manifestolibri, Roma, 2004.
Pareto V., *Corso di economia politica*, Bollati-Boringhieri, Torino, 1961; R. Fubini, *Cours d'économie politique*, Rouge, Lozan 1896-97'nin İtalyanca çevirisi.
Pasinetti L., *Dinamica economica strutturale: un'indagine teorica sulle conseguenze economiche dell'apprendimento umano*, Il Mulino, Bologna, 1993.
Passet R., "L'automation, ses conséquences économiques et sociales", *Entreprises du Sud-Ouest*, ikinci ve üçüncü üç aylık dönem 1963; "La logique d'une mutation", *Revue Transversales*, Mayıs 1992, s. 16-24; *L'Illusion néo-libérale*, Fayard, Paris, 2000.
Paulré B., "De la New Economy au capitalisme cognitif", *Multitudes*, no 2, s. 25-42, 2000; "L'utopie néolibérale de la New economy", *Quaderni*, no 42, 2000.
Perrochon D. ve Lebert D., "L'utilisation des notions de confiance et de proximité dans l'étude des processus de R&D pharmaceutiques", *Cahiers de la MSE*, Série Rouge (Kırmızı dizi), no 2000-56, 2000.
Petit P., (haz.), *L'Économie de l'information. Les enseignements des théories économiques*, La Découverte, Paris, 1998 b.

Polanyi M., *The tacit dimension*, Routledge and Kegan Paul, Londra, 1996.
Polanyi K., *La Grande Transformation*, Gallimard, Paris, 1983 [*Büyük Dönüşüm*, çev. Ayşe Buğra, İletişim Yayınları, 2000].
Quadrio Curzio A., "Rendita" *Enciclopedia delle scienze sociali* içinde, Istituto dell'Enciclopedia Italiana, Roma, 1998.
Ragot X., *Division du travail, progrès technique et croissance*, ekonomi bilimleri tezi, EHESS, Paris, 2000.
Ravix J.L., "Fondements critiques pour une analyse de la dynamique industriel: la méthode d'Allyn Young", *Revue économique*, c. 48, no 4, Temmuz 1997.
Rebelo S., "Long run policy analysis and long run growth", *NBER Working Paper Series*, no 3325, 1990.
Reich R., *L'Économie mondialisée*, Dunod, Paris, 1993.
Riboud A., *Modernisation, Mode d'emploi*, Cristian Burgois, Paris, 1987.
Richta R., *La Civilisation au carrefour*, Antrophos, Paris, 1969.
Rérolle J.F., "La creation de valeur dans une économie connectée". *Analyse financière*, no 116, Eylül 1998.
Ricardo D., *Principi dell'economia politica e dell'imposta*, haz. Porta Pier Luigi, Utet, Torino, 1987, *Principles of Political Economy and Taxation*, 1. Baskı 1817, c.I "Works and Correspondence of David Ricardo", haz. Sraffa Piero, Cambridge, Cambridge University Press'in İtalyanca çevirisi [*Ekonomi Politiğin ve Vergilendirmenin İlkeleri*, çev. Tayfun Ertan, Belge Yayınları, 2000].
Rifkin J., *The Age of Access: The New Culture of Hypercapitalism Where All of Life Is a Paid-for Experience*, Putnam/Tarcher, 2000.
Romer P.M., "Endogenous technological change", *Journal of Political Economy*, c. 98, no 5, kıs.2, s. S71-S102, 1990.
Rosenberg N., "Karl Marx on the economic role of science", *Prospectives on Technologies* içinde, Cambridge University Press, Cambridge, (Mass.), s. 126-140, 1976; "Marx as a student of technology", *Inside the Black Box: technology and economics* içinde, Cambridge University Press, Cambridge, (Mass.), 1982.
Rosier B., *Les Théories des crises économiques*, La Découverte, Paris, 1988.
Roturier P., "Finance et stratégie des groupes industriels", Claude Serfati (yönetiminde), *Regards critiques sur les enjeux de la mondialisation* içinde, Octares, Toulouse, 2002.
Rowthorn R. ve Ramaswamy R., *Deindustrialisation: Causes and Implications*, IMF Working Papers, International Monetary Found, WP/97/42 içinde, Nisan, Washington D.C., 1997.
Rubinstein M., "Gouvernement d'entreprise et inovation", *Revue d'économie financière*, no 63, 2001.

Rullani E., "Production de connaissance et valeur dans le post-fordisme", *Multitudes*, no 2, 2000, s. 97-112.

Rullani E. ve Romano L., *Il Postfordismo. Idee per il capitalismo prossimo venturo*, EtasLibri, Milano, 1998.

Salama P. ve Hai Hac T., *Introduction à l'économie de Marx*, La Découverte, Paris, 1992.

Salama P., "La financiarisation excluante: les leçons des économies latino-américaines", François Chesnais (haz.), *La Mondialisation financière. Genése, coût et enjeux* içinde, Syros/Alternatives Économique, Paris, 1996.

Salais R. ve Storper M., *Les Mondes de production. Enquêtte sur l'identité économique de la France*, Éditions de l'EHESS, Paris, 1993.

Sapir J., *Les Truos Noirs de la science économique*, Albin Michel, Paris, 2000.

Sell S. ve May C., "Moments in law: contestation and settlementin the history of intellectual property", *Review of International Political Economy*, c. 8, no 3, s. 467-500, 2001.

Scelsi R., (yay. haz.), *No Copyright: nuovi diritti nel 2000,* Shake Edizioni Underground, Milano, 1994.

Schumpeter J.A., *L'Imperialisme et les classes sociales*, Flammarion, "Champs", Paris, 1972; *The Theory of economic development. An inquiry into profit, capital, credit and the business cycle* (ilk Almanca baskı 1911), Oxford University Press, New York, 1961.

Serfati C., "Le rôle actif des groupes à dominante industrielle dans la financiarisation de l'économie", François Chesnais (haz.), *La mondialisation financière. Genése, coût et enjeux* içinde, Syros, Paris, 1996, s. 143-182; "Globalised finance-dominated accumulation regime and sustainable development", *International Journal of Sustainable Development*, c. 3, no 1, 2000 a.; "La domination du capital financièr et le capitalisme "fin de siècle", François Chesnais ve Dominique Plihon (haz.), *Les Pièges de la finance international* içinde, Syros, Paris, 2000 b.; "Une bourgeoisie mondiale pour un capital financièr mondialisé?", Suzan de Brunhoff, Isabelle Garo, Claude Serfati, Anne-Catherine Wagner ve Pierre-Paul Zalio, *La Bourgeoisie: état d'une classe dominante* içinde, Syllepse, Paris, 2001 a.; "Les transformations du système militaro-industriel américain à l'ère de la mondialisation", *Économie et société*, P serisi, no 5, 2001 b, s. 801-820.

Shapiro C. ve Stiglitz J., "Equilibrium Unemployment as a Worker Decision Device", *American Economic Review*, c. LXXIV, 1984, s. 433-444.

Shapiro C. ve Varian H., *Information Rules: a Strategic Guide in the Network Economy*, Harvard Business School, Cambridge, Mass., 1998.

Sharp F.W., "Employment and the Welfare State: a Continental Dilemma", *Max Planck Institute Working Paper*, 7, 1997.

Shiva V., *Terra madre. Sopravvivere allo sviluppo*, Utet, Torino, 2002.

Simondon G., *Du mode d'existence des objets techniques*, Aubier, Paris, 1969.

Sinsbury D., *Gendering Welfare State*, Sage Publications, Londra, 1994.

Smith A., *La ricchezza delle nazioni*, Newton Compton, Roma, 1995, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, 1776, 1. Baskı 1817, haz. E. Cannan, Londra Methuen'in İtalyanca çevirisi, Fr. çev., *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations*, c. 1, Garnier-Flammarion, Paris, 1991 [*Ulusların Zenginliği 1*, çev. Ayşe Yunus ve Mehmet Bakırcı, *Ulusların Zenginliği 2*, çev. Mehmet Tanju Akat, Yeni Alan Yayıncılık, 2003].

Solow R., "A contribution to the theory of economic growth", *Quarterly Journal of Economics*, c. 70, no 1, 1956, s. 65-94; *Nobel Laureate Lecture*, 1987; *The Labor Market as a Social Institution*, Oxford, Basil Blackwell, 1990.

Sorrentino C., "The Changing Family in International Perspective", *Monthly Labor Review*, Mart 1990.

Sraffa P., *Produzione di merci a mezzo di merci*, Einaudi, Torino, 1960 [*Malların Mallarla Üretimi –İktisat Kuramını Eleştiriye Açış*, çev. Ümit Şenesen, Yordam Kitap, 2010].

Standing S., *Global Labor Flexibility*, McMillan, Londra, 1999.

Strange S., *The Retreat of the State: Diffusion of Power in the World Economy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996.

Supiot A., *Critique du droit du travail*, PUF, Paris, 1994; *L'Avenir de l'emploi*, Flammarion, Paris, 1999.

Sylos Labini P., *Oligopolio e progresso tecnico*, Einaudi, Torino, 1956; *Torniamo ai classici*, Laterza, Roma, 2004.

Swedberg R., (yay. haz.), *Joseph A. Schumpeter. The economics and sociology of capitalism*, Princeton University Press, New Jersey, 1991.

Sweezy, P., *La teoria dello sviluppo capitalistico*, Bollati Boringhieri, Torino, 1970 [*Kapitalist Gelişme Teorisi*, çev. Gülsüm Akalın, Kalkedon, 2007].

Tedeschi P., *L'economia del lavoro tra mercato e contratti*, Nuova Italia Scientifica, Roma, 1992.

The Van N., "Les placements de trésorerie des entreprises: dynamique et recomposition", *Conjoncture,* BNP Paribas, Şubat 2002.

Thompson E.P., *La formation de la classe ouvrière anglaise*, Gallimard – Le Seuil, Haute Etudes dizis, Paris, 1988 [*İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, 2004].

Tinel B., *Origines et fonction de la hiérarchie: trente ans de débats. 1968-1998*, ekonomik bilimler tezi, Lyon Üniversitesi 2, 2000.

Tobin J., "A proposal for international monetary reform", *Eastern Economic journal*, Temmuz-Ekim 1978.

Tronti M., *Ouvriers et capital*, Christian Burgeois, Paris, 1977.

Vaccà S. , *Scienza e tecnologia nell'economia delle imprese*, Franco Angeli, Economia&Tecnologia dizisi, Milano, 1989.

Varian H., *Microeconomics Analysis*, Norton, New York 1992.

Veltz P., *Des territoires pour apprendre et innover*, Edition de l'Aube, Paris, 1994; *Mondialisation, villes et territoires. L'Économie d'archipel*, PUF, Paris, 1996; Le Nouveau Monde industriel, Gallimard, "Le Débat", Paris, 2000 (a).; "Entreprises et territoires: une dépendance accrue", *Alternatives économiques*, hors-série, no 43, "L'Entreprise", ilk üç aylık dönem 2000 (b).

Veltz P. ve Zarifian P., "De la productivité des resources à la productivité par l'organisation", *Revue française de gestion*, no 97, 1994, s. 59-66.

Vercellone C., *Accumulation primitive du capital, industrialisation et rapport salarial: une application au cas italien (1961-1980)*, Thèse de 3ème cycle, Université de Paris 8, 1999; (yay. haz.), *Sommes nous sortis du capitalisme industriel?*, Editions La Dispute, Paris, 2003.

Virno P., "Quelques notes à propos du general intellect", *Futur Antérieur*, No 2, 1992; *Mondanità*, ManifestoLibri, Roma, 1994.

Volle M., *Économie des nouvelles Technologies*, Economica, Paris, 2000.

Volpi F.

"L'homo oeconomicus", Çeşitli yazarlar, *La scienza impropria. Metodi e usi della teoria economica* içinde, Quaderni di Metamorfosi, F. Angeli, Milano, 1984.

Yellen J., "Efficiency Wage Theories of Unemployment", *American Economic Review*, c. LXXIV, 1984, s. 200-205.

Young A., "Increasing returns and Economic Progress", *Economic Journal*, c. 38, 1928.

Young I.M., *Justice and the Politics of Difference*, Princeton University Press, Princeton, 1990; *Democracy and Inclusion*, Oxford University Press, Oxford, 2001.

Wallerstein I., *Le Capitalisme historique*, La Découverte, Paris, 1985 [*Tarihsel Kapitalizm*, çev. Necmiye Alpay, Metis Yayınları, 1992]; *The modern world system, III: The Second Area of Great Expansion of the Capitalist World-Economy*. 1730-1840, Academic Press, New York, 1989 [*Modern Dünya Sistemi 3*, çev. Latif Boyacı, Yarın Yayınları, 2011].

Walras L., *Elementi di economia politica*, Utet, Torino, 1974, *Eléments d'économie politique pure*, Rouge, Lozan 1874'ün A. Biagiotti tarafından yapılan İtalyanca çevirisi.

Vercellone C. ,"From Formal Subsumption to General Intellect : Elements for a Marxist Reading of the Thesis of Cognitive Capitalism", *Historical Materialism*, c. 15, s. 1, 2007 ["Biçimsel Boyunduruktan Genel Zekaya: Bilişsel kapitalizm tezinin Marksist bir okumasının esasları", çev. Sinem Özer, *Otonom Dergisi 21*, Otonom Yayıncılık, 2010].

Vercellone C., "La nouvelle articulation rente, salaire et profit dans le capitalisme cognitif", *European Journal of Economic and Social Systems*, cilt 20, sayı 1, 2007, s. 45-64, 2007a.

Vercellone C., "La thèse du capitalisme cognitif. Une mise en perspective historique et théorique", Colletis G. ve Paulré P. (yay.haz.) *Les nouveaux horizons du capitalisme*, Economica, Paris, s. 71-95, 2008.

Vercellone C., "L'analyse "gorzienne" de l'évolution du capitalisme", Christophe Fourel (yay. haz.), *"André Gorz, un penseur pour le XXIème siècle"*, La Découverte, Paris, s. 77-98, 2009.

Vercellone C., "Lavoro, distribuzione del reddito e valore nel capitalismo cognitivo", *Sociologia del lavoro*, sayı 115, s. 31-54,2009.

Vercellone C., "Crisi della legge del valore e divenire rendita del profitto. Appunti sulla cisi sistémica del capitalismo cognitivo", Fumagalli A. ve Mezzadra S. (yay. haz.) Crisi dell'economia globale, Ombre Corte, Verona, s. 71-99, 2009 ["Değer Yasasının Krizi ve Kârın Rantlaşması", *Küresel Ekonomide Kriz*, çev. Irmak Ertuna Howison, Otonom Yayıncılık, 2012].

Vercellone C., Modelli di Welfare e servizi sociali nella crisi sistemica del capitalismo cognitivo, "Common" 0, s. 32-39, 2010.

Virno P., "Forza Lavoro", *Lessico Marxiano*, Manifestolibro, Roma, s. 105-116, 2008.

Williamson O., *Markets and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications*, Free Press, New York, 1975.

Zanini A., *Filosofia economica*, Bollati-Boringhieri, Torino, 2005.

Zarifian P., *La nouvelle productivité*, L'Harmattan, Paris, 1995.

Bilişsel kapitalizm kavramı, sermayenin 1970'lerde girdiği ve halen içinden geçmekte olduğu krizi açıklayabilir mi? Vercellone'nin hazırladığı bu kitap, çeşitli açılardan aslen bu soruya yanıt üretmeye girişiyor. Fordizmden post-Fordizme, endüstriyel sermayeden finansal sermayeye, maddi emekten gayri maddi emeğe, hiyerarşik ve katı emek süreçlerinden esnek emek süreçlerine, güvenceli istihdamdan güvencesiz istihdama uzanan bir dizi kavramla ilişkilendirilen bilişsel kapitalizm, yeni sermaye birikim sürecinin dinamiklerini araştırıyor. Ve her şeyden önemlisi kapitalist değer yaratma ilişkilerindeki dönüşümleri; değerin ölçülebilirliği ve yaratılan değerin özel mülkleştirilmesi temelinde tartışmaya açıyor. Vercellone'ye göre sermaye eskiden olduğu gibi işlemiyor, bir toplumsal ilişki olarak kendisini genişletecek ve hâkimiyetini pekiştirecek yeni olanakların peşinden koşuyor. Elbette emek de özellikle bilişsel yetilerinin gelişmesi temelinde kendi kudretini artıracak yeni örgütlenmelerin, direniş biçimlerinin ve kurucu pratiklerin arayışına girmiş durumda. Kavramsal ve pratik tüm arayışlar ve çıkış yolları, 21. yüzyılın egemenlik paradigmasının kurucu politik eğilimleri olarak boy gösteriyor.

9 789756 056752

www.otonomyayincilik.com
iletisim@otonomyayincilik.com